FRANZ MEHRING

A LESSING-LEGENDA

SZIKRA

Szeretett feleségének,

EVA MEHRINGNEK,

munkában és harcban

hűséges társának

a szerző

FRANZ MEHRING

A LESSING-LEGENDA

A POROSZ DESPOTIZMUS ÉS A KLASSZIKUS IRODALOM TÖRTÉNETÉHEZ ÉS BÍRÁLATÁHOZ

SZIKRA
BUDAPEST 1950

A német eredeti címe:

DIE LESSING-LEGENDE

Zweite unveränderte Auflage, Stuttgart 1906.
Verlag von I. H. W. Dietz Nachf.

Fordította:

A Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem
Német Intézetének munkaközössége,
Turóczi-Trostler József egy. ny. r. t. irányítása mellett

Felelős kiadó a Szikra Könyvkiadó vezérigazgatója

A MAGYAR KIADÁSHOZ

Franz Mehring (1846—1919) „Lessing-legendá"-ja a marxista irodalom és különösen a marxista irodalomtörténet-írás kiemelkedő alkotása. Mehring 1889-ben csatlakozott végleg a német szociáldemokráciához. A párt legragyogóbb tollú publicistája volt; éles harcot folytatott a revizionizmus ellen; az első háborút megelőző években Rosa Luxemburggal és Karl Liebknechttel együtt a szociáldemokrata mozgalom balszárnyának élén állott. A világháború alatt internacionalista álláspontot foglalt el és élesen elítélte a német szociáldemokrácia opportunistáit, soviniszláit. Lelkesen üdvözölte az Októberi Forradalmat s helyeselte a bolsevikok taktikáját a breszti béke kérdésében; a Kommunisták Németországi Pártjának egyik alapítója. Történelmi, irodalomtörténeti, elméleti művei igen jelentősek.

A Frigyes-legenda és a Lessing-legenda — amelyeknek osztályjellegét Mehring a „Lessing-legendá"-ban (1893) leleplezi — a német burzsoázia kísérlete arra, hogy a német klasszikus irodalom századát Nagy Frigyes századának tüntesse fel, hogy elködösítse Lessing következetesen antifeudális és ezért egyes mozzanataiban a polgári nézőponton is túlmutató irodalmi és politikai tevékenységét, hogy összeegyeztesse a maga forradalmi multját szégyenteljes jelenével. A „Lessing-legenda"

ezekkel a kísérletekkel veszi fel a harcot. Mehring a történelmi materializmus alkalmazásával, igen részletes, alapos elemzéssel egyrészt azt bizonyítja be, hogy „Németország nem Poroszország, és Poroszország nem Németország" (Marx) s a porosz junkerség „nemzetfenntartó" szerepe nem egyéb, mint mítosz. Másrészt leleplezi Lessing alakjának burzsoá meghamisítását és ezzel együtt azt, hogyan hagyta el a megalkuvó német burzsoázia Lessing zászlaját. „Lessing a polgárság osztályharcát a filozófiába mentette át, Marx pedig mint a proletariátus osztályharcát bontakoztatta ki ezt a filozófiából" — írja Mehring s kifejti, hogy Lessing művének igazi örököse ezért a proletariátus.

Mehring azonban történelmi, elméleti munkáiban és munkásmozgalmi tevékenységében többízben hibás, nemmarxista álláspontot foglalt el. Ez megmutatkozik a „Lessing-legenda" egyes tételeiben is, különösen Lassalle szerepének értékelésében. Mehring, aki más műveiben a német munkásmozgalom taktikai kérdéseiben gyakran ad Lassalle-nak igazat Marx-szal szemben, Lassalle-nak Lessingre vonatkozó helytelen tételeit alig bírálja a „Lessing-legendá"-ban. Mehring ideológiai hiányosságai megmutatkoznak más kérdésekben is. A könyv nem mentes a hibáktól; egészében azonban a marxizmus talaján áll. Engels azt írta róla Mehringhez intézett levelében: „A porosz állam keletkezésének eddigi leírásai között ez a legjobb, sőt mondhatni az egyetlen jó leírás, amely a legtöbb esetben a legapróbb részletekig helyesen tár fel minden összefüggést"; Engelsnek Mehringhez intézett két levelét a mű függelékeként csatoljuk.

Az olvasó Mehring jegyzeteit a kötet végén találja meg; a fordító jegyzeteit csillag alatt közöljük.

1950 március *A kiadó*

ELŐSZÓ A MÁSODIK KIADÁSHOZ

Tizennégy évvel ezelőtt, 1892 januárjától júniusáig cikksorozatom jelent meg Lessingről a *Neue Zeit* (Új Idő) tárcarovatában. Kora ifjúságom óta Lessing volt egyik legkedvesebb íróm, de még legmerészebb álmaimban sem gondoltam soha arra, hogy írjak róla, bármennyire igyekeztem is megszerezni minden vele foglalkozó munkát.

Ugyanilyen mély érdeklődéssel vonzódtam kora ifjúságom óta az öreg Frigyeshez is. Őt persze nem jószántamból választottam, inkább a körülmények kényszerítettek rá. A hátsópomerániai kisvárosok szűk szellemi korlátai között nevelkedtem s kelleténél hosszabb ideig ettem a porosz hazaszeretet lágy kenyerét. Még érettségi dolgozatomban is olyan meggyőződéssel foglalkoztam a hírhedt témával — „Poroszország érdemei Németország történetében" — hogy jelest kaptam rá.

Teltek-múltak az évek és évtizedek; megtanultam Lessinget másképpen olvasni, mint gyermekkoromban, s ősi Frigyesemet is másképpen értékeltem már, mint az iskola padjaiban. De még akkor sem gondoltam arra, hogy bármelyikükről is írjak. Végül

mint a *Berliner Volkszeitung* (Berlini Néplap) főszerkesztője, teljesen elmerültem a napi politikában. 1890-ben azonban kidobtak állásomból, mert harcoltam a társadalmi elnyomás ellen és nem tűrtem azt a jogtalanságot, amelyet egyik akkori irodalmi szultánunk egy védtelen színésznővel szemben elkövetett.

Ebben a harcban ellenségekre bukkantam, olyan ellenségekre, akikről addig azt hittem, hogy talán szövetségeseket találok bennük. A modern naturalizmus híveiről van szó — ahogyan akkor nevezték — esztétikusokról és kritikusokról, akik tisztán irodalmi szempontból nehezteltek az említett irodalmi szultánra. Scherer tanítványai voltak, aki állítólag, mint valami új Lessing, az irodalom hamis bálványait döntögette és új isteneknek tört utat. Közben Marxtól megtanultam, hogy a dolgok összefüggését a felszínnél mélyebben keressem ; ezért nem varrtam egy hitvány klikkrendszer nyakába azt, aminek végső fokon inkább intellektuális, mint erkölcsi gyökere volt és kényszerű tétlenségem idejét arra használtam fel, hogy behatóbban tanulmányozzam ezeket a dolgokat, semmint alkalmam lehetett volna erre, amíg a szocialista ellenes törvény* idején a legradikálisabb ellenzéki újságot szerkesztettem.

Tanulmányaim során idővel bizonyos eredményekre jutottam ; elég sűrűn számoltam be róluk más helyeken, különösen a *Neue Zeit*-ben. Ezúttal természetesen csak néhány szóban foglalhatom össze ezeket az eredményeket. A mult század 70-es éveiben úgy látszott, hogy a nagy válság a német burzsoázia gazdasági erejével együtt megtörte szellemi erejét is.

* 1878-ban Bismarck betiltotta a német szociáldemokrata pártot, megtiltotta a szocialista sajtótermékek kiadását és terjesztését, elrendelte az ostromállapotot. Ezt a rendelkezést hívják szocialista ellenes törvénynek. — *A ford.*

Amikor a német birodalmi főváros irodalmi életében olyan ember uralkodott korlátlanul, mint Lindau, és a berlini színpadokon a „nyúzott rablólovag"* legkülönbözőbb, de egyformán barbár, ízléstelen változatait játszották, úgy tetszett, hogy ütött a polgári irodalom végső órája. Csakhogy a nagy világkorszakok mégsem halnak el olyan gyorsan, ahogyan örököseik remélik és ahogyan talán remélniök is kell ahhoz, hogy kellő erővel rohamozhassák meg őket. Éppen a támadás hevessége fogja össze mégegyszer az ellenállás minden erejét. Amikor Schiller megírta „Briefe über die ästhetische Erziehung des Menschen"-t (Levelek az emberek esztétikai neveléséről), ő sem sejtette, hogy az abszolutisztikus, hűbéri „természetes állam", amelynek közeli végét jósolta meg, diadalmasan támad fel halottaiból. A kapitalizmus sem bukik meg olyan hirtelen, ahogyan azt a proletariátus lelkes harci kedvében a mult század 70-es éveiben és még jóval utána gondolta. Ez a tény, úgy amint van, vitán felül áll. De balgaság volna arra következtetni belőle, hogy a lassú bomlás már egyáltalán nem is megy bomlásszámba.

A nyolcvanas években a polgári társadalom bizonyos mértékig új erőre kapott, mégpedig gazdasági és ennek megfelelően szellemi téren egyaránt. A tudományos irodalom legkülönbözőbb területein új élet fakadt ; a közgazdasági irodalomban napvilágot látott egy sereg tanulmány, amely aránylag éles és mélyreható pillantást vetett a modern társadalom szerkezetébe ; a szépirodalomban pedig megjelent a naturalizmus. Kétségtelen, hogy ez erőteljes felemelkedés volt a mocsárból : Hauptmannt és Holzot egészen más

* Mehring a hetvenes, nyolcvanas évek nacionalista lovagdrámáira utal. — *A ford.*

fából faragták, mint Lindaut és Blumenthalt, hiszen annak idején Schlegelt és Tiecket sem arról a tőről metszették, mint Kotzebue-t és Nicolait. Egy feltartóztathatatlanul haldokló társadalom gyüjtötte össze minden erejét, hogy megmentse életét, és ez volt bizonyára legnagyobb erőkifejtése, amelyre még egyáltalán képes lehetett. Összehasonlíthatatlanul nagyobb erő volt ez, mint amilyet valamikor, még sehonnan sem fenyegetett elbizakodottságának mámorában szükségesnek látott kifejteni, de korántsem akkora, hogy elháríthatta volna azt, amit a történelem érctörvényei szerint már nem lehetett elhárítani. Ebben gyökerezik a modern naturalizmus és hűbéri romantika belső rokonsága, amely utóbbi hasonló helyet foglal el a hűbéri társadalom felbomlási folyamatában. Ez az oka annak, hogy a történeti hanyatlás e két irodalmi korszaka, noha külsőleg merőben elüt egymástól, egyforma jellegű. Ez többé-kevésbbé még a felületi vonásokban is visszatükröződik, ami többek között legutóbb a mesedráma és mindenféle misztikus dolog elburjánzásában mutatkozott meg és mutatkozik meg most is.

E történeti felfogás álláspontjáról a modern naturalizmus erős és gyenge oldalait egyaránt igazságosan ítéljük meg. Csak így érthetjük meg, miért volt, vagy — aszerint, hogy még ma is élőnek tekintjük-e — miért olyan hihetetlenül szűk most is a naturalizmus látóköre; azért, mert kis hajójának nem volt sem iránytűje, sem vitorlája, sem kormánya, hogy bejárhassa a történelem nagy tengerét. Csak így érthető meg, miért ragaszkodott a természet szolgai utánzásához: egyszerűen tanácstalanul állt szemben minden társadalmi problémával. Még az a tény is, hogy örömét találta a kapitalista társadalom szörnyű és undorító, aljas és utálatos hulladékaiban,

így értelmezhető: homályos ösztönére hallgatva, tiltakozását a sivár pénzeszsákok, minden igazi művészet e halálos ellenségeinek arcába vágta. Mindezt történetileg teljes egészében méltányolni lehet. Viszont tiltakoznunk kellett és kell az ellen, hogy azokat a nyomorúságos életfeltételeket, amelyek között egy haldokló társadalom művészetének tengődnie kell, mint minden eddiginél különb művészet életlehetőségeit magasztalják, ha úgy ünneplik az elfordulást a kultúra történelmi fejlődésének nagy kérdéseitől, mint a „tiszta művészet" elengedhetetlen alapelvét, ha világot átalakító művészi elvként hirdetik a természet lapos utánzását, amit eddig minden alkotó művész megvetett, ha a modern proletariátust esztétikai durvasággal vádolják azért, mert nem szennyet és sarat, hanem — ahogyan helyesen mondották — „ünnepi gyertyafényt akar látni a művészetben", mert ez felel meg egy olyan osztály természetes, történetileg adott hangulatának, mely biztos a maga győzelmében és boldog jövő felé halad.

A modern naturalizmusról persze dicsérőleg azt mondják, hogy szocialista vonásokat találni benne, de ami ebben az állításban igaz, az is éppen a romantikával való belső rokonságát bizonyítja. Az idealista irodalomtörténészeknek már sok fejtörést okozott, hogyan lehettek a romantikusok egy füst alatt középkori reakciósok s mégis bizonyos fokig modern szabadgondolkodók. A történelmi materializmus szempontjából úgyszólván magától értetődik, hogy a XIX. század első évtizedeiben hűbéri romantikus költői iskola nem lehetett meg jókora adag polgári kultúra nélkül. Ez már csak azért is feltétlenül szükséges volt, mert a hűbéri világnak a polgárság támadásai következtében olyan fegyverekkel kellett védekeznie a túlerőben

levő ellenséggel szemben, amelyeket a polgárságtól kölcsönzött. Ez a rézbőrűekre emlékeztet, akik puskával védekeztek a fehérek ellen, ami késleltette ugyan, de fel nem tartóztathatta reménytelen pusztulásukat. Csak át kell ültetnünk a hűbéri romantika és a polgárságnak a felszabadulásért folytatott harca közötti viszonyt a mai helyzetbe, rögtön kiderül, miben is állnak a modern naturalizmus szocialista vonásai. A polgári naturalisták szocialista érzülete sem több, sem kevesebb, mint a hűbéri romantikusok polgári érzülete. Számtalan kísérletükben szent borzalommal tartózkodnak minden művészi ábrázolástól, amely akárcsak a legkisebb összefüggésben állhatna is a proletariátusnak felszabadulásáért folytatott harcával. Inkább minden elképzelhető misztikus és szimbolikus ködbe burkolóznak.

Ami elmondható a modern naturalizmus költőiről, azt bátran elmondhatjuk esztétikusairól és kritikusairól is. Scherer iskolájától* nem lehet elvitatni sem a nagy szorgalmat, sem bizonyos érdemeket. Sok esztétikai-filológiai aprómunkát végeztek, valóban jól értenek költői művek kritikai elemzéséhez, amíg esztétikai-filológiai nézőpontról van szó. Diadalmas és bizonyára elismerésreméltó módon sikerült meggyőzniök a német burzsoáziának legalább értelmesebb rétegeit arról, hogy Anzengruber, Ibsen, Hauptmann egészen másvágású költők, mint Lindau vagy Blumenthal. Ennyiben a polgári esztétikát és kritikát, amely éppen úgy lezüllött, mint a polgári költészet, munkáikkal nagymértékben felfrissítették. De hirtelen — mintha elvágták volna — megszűnik

* Wilhelm Scherer (1841—86), irodalomtörténész és filológus, a német pozitivista irodalomtörténetírás megalapítója. Legismertebb tanítványa: Erich Schmidt (1853—1913). — *A ford.*

minden képességük a megértésre, amikor az irodalom fejlődése gazdasági, politikai vagy általános történeti fejlődéssel találkozik. Ha irodalomtörténetet írnak, szavuknak nincs történeti távlata, alakjaik híján vannak a történeti háttérnek, merő frázisokba vesznek, amit aligha szépít a lojális alattvalói hűség kínos mellékíze.

Ez a felfogás, melyet itt néhány mondatban összefoglaltam, évek során át alakult ki bennem s amint már említettem, a *Neue Zeit*-ben a legkülönbözőbb oldalairól világítottam meg.[1] Az első művek egyike, amely megérlelte felfogásomat, Erich Schmidt Lessing-életrajza volt. Utolsó kötete 1891-ben jelent meg s én akkor olvastam el először az egészet. Jól ismert területen olyan anyaggal volt dolgom, amelyet az évek és az évtizedek során nemcsak hogy megismertem, hanem bizonyos értelemben át is éltem. Hozzáfogtam a könyv bírálatához, mivel azonban olyan kérdésekről volt szó, melyek már annyiszor foglalkoztatták gondolataimat, az egész meghaladta egy puszta könyvismertetés keretét. Eleinte azt reméltem, hogy a *Neue Zeit* három-négy számában közölhető lesz az egész. Irás közben azonban egyre újabb szempontok merültek fel, újak vagy akár régiek, azaz olyanok, amelyeket már régen tisztáztam magamban, de úgy véltem, hogy e tisztázás egyes olvasókat is érdekelhet. Csakugyan, munkám kezdettől fogva nagy tetszésre talált: senki sem mondotta, hogy hagyjam abba, hanem éppen sokfelől biztattak, hogy folytassam. Igy lett a három vagy négy cikkből körülbelül húsz, és még így is sok mindent ki kellett hagynom, amit régebben ebben az összefüggésben szükségesnek és hasznosnak gondoltam. Mindezt újra betoldottam, mikor olvasóim már sürgetni kezdtek, jelentessem meg a cikkeket könyv-

alakban. Dietz barátom eleget tett e sürgetésnek s nagy példányszámban adta ki a könyvet.

Könyvem tehát mintegy rögtönzés eredménye. Nem úgy értem ezt, hogy csak pillanatnyi szükségleteket kielégítő, gyorsan összetákolt munka. Amennyiben megvádoltak ezzel, persze inkább csak titokban, irodalmi pletyka formájában, nyugodt lelkiismerettel utasíthatom vissza a vádat, mivel a nyilvános kritika — ha nem értett is egyet mindig módszeremmel és eredményeimmel — elismerte, hogy terjedelmes anyagot dolgoztam fel. Amit művemben kifejtek, már háromszor vagy még többször kiállotta a kilencéves horatiusi várakozási dőt. De nagymértékben megtalálhatók benne a rögtönzés formai hiányosságai. Nem könyvnek készült, nincsen rendszeres terv szerint kidolgozva. Lessing kifejezésével élve, kissé „szedett-vedett" munka s nem vagyok elég szerénytelen, hogy egy polgári kritikus véleményével védekezzék, aki azt mondta művemről: hetet-havat összehord, de még így is van mondanivalója.

A most szükségessé vált új kiadás lehetővé tette, hogy kiküszöböljem ezeket a formai hiányokat. De most, több mint tíz év után,amikor újra kezembe vettem könyvemet, rájöttem, hogy a kissé vadon nőtt fát vagy úgy kell hagyni, ahogyan van, vagy pedig teljesen új fát kell ültetni a helyére. Ha ollóval állnék neki, csak kopár csonkja maradna meg, mert ami a könyvemben még jóakaratú kritikusok hagyományos irodalomtörténethez szokott felfogása szerint is „hetet-havat összehordó", az szerintem és a történeti módszer szerint, amelyet helyesnek tartok, éppen a legfontosabb. Persze rendszeresebben is ki lehetett volna mindezt fejteni, de akkor az utolsó betűig át kellett volna írnom az egész könyvet, ami azzal a veszéllyel járt volna, hogy

művem csak terjedelemben gazdagodik, de tartalomban nem. Erre csak akkor szánhatnám rá magam, ha fejtegetéseimet tárgyi szempontból is revízió alá kellene vennem. A szöveg többszörös gondos átvizsgálása után sem találtam azonban tárgyi szempontból változtatni valót benne, és a puszta forma miatt nem szeretnék egy egész könyvet tönkretenni, amely ebben a formában nemcsak nekem jelenti életem egy darabját, hanem, amint számos nyilatkozatból tudom, sok olvasóm számára is kedves és élő valami.

Ezért szinte teljesen változatlanul hagyom a szöveget és beérem azzal, hogy az előszóban elmondjam azt a keveset, amit a könyvemben tárgyalt kérdések jelenlegi állásáról megjegyezni kívánok.

* * *

Mindenekelőtt néhány szót könyvem nyilvános kritikájáról. Jellemző módon nyilatkozik meg benne az, amit előbb a Scherer-iskoláról állítottam.

A Sybel által alapított *Historische Zeitschrift* (Történeti Folyóirat), amely az ő szerkesztése idején leginkább ápolta a Frigyes-legendát, azzal kezdi ugyan beszámolóját könyvemről, hogy a nálunk szokásos módon gúnyolódik a „szociáldemokrata tudomány"-on — hiszen a burzsoázia tudós urai csak a filiszterek ostoba előítéleteire számítva tudnak harcolni a történelmi materializmus ellen — de azután elismeri, hogy ábrázolásom Frigyes államáról minden tényében a legjobb segédeszközök tanulmányozásán alapul és hogy még a polgári történészek is haszonnal olvashatják. Fejtegetéseit ezekkel a szavakkal zárja: „Ellenkező álláspontunkat, amely a módszerre és a felfogásra egyaránt vonatkozik, nem akarjuk itt kifejteni, csak arra szeretnénk rámutatni, hogy nagyon helytelen volna, ha az ilyen könyveket egyszerűen

semmibe se vennők; a történettudomány az állam és a történelem erőiről alkotott ilyen merőben más felfogásnak elfogulatlan megítéléséből nem húz kevesebb hasznot, mint ahogyan ezt a maga módján a nemzetgazdaságtan tette". Ez mindenesetre olyan kritika, amely, anélkül, hogy a saját álláspontjából valamit is engedne, az ellenféltől sem tagadja meg az igazságot.

Egészen másképpen jártak el Schererék. Erich Schmidt úr kurtán-furcsán elintézi könyvem érvelését, mint „rabulisztikát", vele nem is vitatkozom. Őt élesen megbíráltam, és ezért ostobaság volna, ha most ellenem irányuló éles megjegyzése miatt panaszkodnék. Elég annyi, hogy „rabulisztikámat" nem bizonyította be és nem is tudja bebizonyítani! Semmit sem vonok vissza abból, amit róla állítottam, de készségesen elismerem, hogy Lessing-ről szóló könyvében Scherer iskolájának minden gyengéje mellett valamennyi jó oldala is érvényre jut.

Ezzel szemben famulusa, Sauer prágai professzor, aki műve első kötetének korrektúrájában is segített neki, a *Deutsche Literaturzeitung*-ban (Német Irodalmi Ujság) irgalmatlanul ledorongolt. Természetesen ráhagyom a „furcsa modort" és az „egyoldalú csökönyösséget", amelyben „nagyszájú és locsogó" könyvemet elmarasztalja, és hajlandó vagyok megsemmisítő mennykőcsapásnak venni azt a megállapítását is, hogy fogalmam sincs „a vallásos eszmék hajtóerejéről", sem pedig „a költészet önálló hatalmáról". De hadd foglalkozzam kissé Sauer úrnak tényleges és sajátosan irodalomtörténeti kifogásaival, amelyekkel ábrázolásomat illeti, hogy bebizonyíthassam: Scherer iskolájából, mihelyt érzékeny pontjához nyúlnak, éppúgy kibújik a siralmas fegyverekkel harcoló irodalmár-klikk, ahogyan ezt valaha a „véres Osz-

kár''-nál* és cinkosainál láttuk. Sauer úr tehát azt írja rólam :

> A tüzetesen átkutatott forrásokból csak azt használja fel, ami megerősíti eleve megalkotott véleményét, például Kleist levelezéséből mindenütt kihagyja azokat a részeket, ahol a királyért lelkesedik, s amikor azt állítja, hogy Gleim volt az egyetlen porosz költő, aki legalább egyszer színről-színre láthatta a királyt,' elhallgatja Frigyes és a „porosz" Gottsched beszélgetését. Pedig azokon a helyeken, ahol Mehring diadalittasan elhelyezi dinamit-gyutacsait, a szikla — nem is a modern Lessing-kutatók hibájából — amúgyis régóta törékeny és omladozó volt már (Lessing viszonya Voltaire-hez, meghívása a berlini könyvtárba), és amikor régi pöröket akar felújítani, mint például a Simon Lemniusét, visszafelé sül el megvetésének fegyvere, amellyel a könyvmolyok iránt viseltetik : semmit sem tud a „Vitairat" Höfler-féle legújabb kiadásáról. (Böhmische Gesellschaft der Wissenschaften — Cseh Tudományos Társaság — 1892.)

Mindenekelőtt hadd intézzük el ezt az utolsó pontot. Sauer úr kisüti, hogy szeretném újra napirendre tűzetni a Simon Lemnius-féle pört. Pedig én éppen ellenkezőleg azt mondtam, hogy ezt a pört Lessing már régen eldöntötte s csupán azt fájlaltam, hogy ismét bevonul főiskoláinkra a luteránus történetírásnak egy hamisítása, amelyet Lessing mâr leleplezett s amire nézve én Rankét, Köstlint és Heidemannt idézem. Mi köze van tehát mindehhez a Böhmische Gesellschaft der Wissenschaften-nek és a Lemnius vitairat Höfler-féle kiadásának? Hasonló jogon én is tudatlansággal vádolhatnám Sauert, mert nem tudja, hogy Lemnius vitairata régóta újra megjelent, Hansennek „Pragmatische Geschichte der Protestanten in Deutschland" (A németországi pro-

* Oskar Blumenthal, a századforduló egyik népszerű kispolgári drámaírója és kritikusa. — *A ford.*

testánsok pragmatikus története) című könyvében. Az egyik éppen olyan értelmetlen gyanúsítás volna, mint amilyen a másik.

Továbbá: mindenesetre a modern Lessing-kutatók bűne, hogy azt a sziklát, amely Lessingnek Voltaire-hez való viszonyát és a berlini könyvtárhoz való kinevezését jelképezi, „törékeny és omladozó" állapotban hagyták. Ha akárcsak szemernyi tisztelet lenne is bennük Lessing, az *ember* iránt és valami abból a filológiai pontosságból Lessinggel, az *íróval* szemben, amellyel oly hallatlanul nagyra vannak, akkor nem lett volna szabad ezt a feladatot az én „nagyszájú" és „locsogó" könyvemre bízni, hanem az lett volna a kutyakötelességük, hogy leszámoljanak K. G. Lessing és Nicolai kézzelfogható hazudozásaival.

Aztán itt van a Gleim- és Gottsched-eset! Egy modern irodalomtörténésszel szemben, aki fennakad azon, hogy Goethe fedezte fel Lessing, Ramler és Gleim műveiben Frigyes hatását a német irodalomra, én viszont kifejtem, hogy ha egyáltalán szó lehet róla, csak hármuknál mutatható ki ez a hatás. Ebben az összefüggésben mondom: „Azonkívül Gleim az egyetlen porosz költő, aki legalább egyszer színről-színre láthatta Frigyest". Továbbá leírom Frigyes beszélgetését Gottscheddel, akit Frigyes „szász hattyúnak" nevezett, és megemlítem azt is, hogy Gottsched született porosz volt. Sauer úr mindebből ezt a mesét költi: elhallgatom Frigyes és Gottsched találkozását, hogy aztán Frigyesre ráfogjam: csak *egyetlenegy* porosz költővel beszélt.

Végül állítólag célzatosan hallgatom el Kleist levelezéséből mindazokat a helyeket, ahol a királyért lelkesedik. Ennek a szemrehányásnak csak akkor volna értelme, ha akárcsak egy olyan helyet is

idéztem volna, ahol éppenséggel nem lelkesedik Frigyesért. De eszembe sem jutott, hogy egy ilyen helyet is idézzek, mert előadásom szempontjából ez nem volt fontos. Kleist levelezésére csak azért utalok, hogy megértessem Lessing és Kleist barátságát. Azt mondom itt, hogy a harctéren, ahol megismerkedtek, Kleist emberszerető, szelíd, bátor embernek bizonyult, azelőtt viszont a potsdami garnizonban sajátságos különcnek ismerték. Idézem Kleistnek egy kijelentését, mely szerint már a „puszta gondolatra" is, hogy még vagy húsz vagy harminc évig Postdamban kellene élnie, a „pokolban" érzi magát, és hozzáteszem: Frigyes uralmának fojtogató légkörében valóban érthető ez a hangulat. Talán nem volt igazam? Egy polgári irodalomtörténész írja: „Kleist nem éppen eszményi helyen volt kénytelen legszebb éveit eltölteni. A közeli nagyváros zajától elszigetelt Potsdam olyan volt, mint egy nagy kaszárnya. Itt, a király szeme előtt szigorú, pedáns, kíméletlen volt a szolgálat... Amíg Frigyes a helyszínen tartózkodott, még egészen rövid szabadságra sem lehetett gondolni. Kleist hány utazási terve hiúsult meg és milyen ritkán tudott csak néhány napra vagy órára is kiszabadulni börtönéből! Mert börtönnek érezte Potsdamot, ezt bátran állíthatjuk. Leveleit átitatja a szabadság vágya s állandóan nagyokat sóhajt és hangosan átkozódik sorsa miatt. „Unalmas, lélekölő garnizonélet" és így tovább. Aki pedig ezeket a sorokat írja, nem más, mint Sauer úr, Kleist-kiadásának előszavában. Persze, ebben a bevezetésben, merő tüzes hazaszeretetből, kivétel nélkül előlépteti a Hohenzollerneket: a Brandenburg-Schwedt mellékág egy őrgrófját a „király fivérének" teszi meg, a király édes testvérét, Poroszország hercegét pedig „trónörökössé", Frigyes fiává nevezi ki. De a genealógiá-

nak ilyen forradalmi felforgatásáért teljesen Sauer viseli a felelősséget. Kleist ebben egészen ártatlan, és Sauer úrnak el kell néznie az én „egyoldalú csökönyösségemet", hogy nem tudok e fanatikus Hohenzollern-kultusz magaslatára fellendülni.

De elég ennyi Sauer úr kritikájából! Ennél a maszlagnál már csak az ő érdekében egy pillanatig sem időztem volna, de kénytelen voltam egyes részeivel behatóbban foglalkozni, mert azt akartam, hogy az olvasó is lássa, milyen félig gyermeteg, félig alattomos „rabulisztikára" vetemedik a schereri iskola, csak azért, mert bírálom a talpnyalást, amellyel megfertőzi a német irodalomtörténetet.

Sokkal rövidebben foglalkozom egy másik osztrák tudóssal, bizonyos J. E. Wackernell úrral, aki az *Österreichisches Literaturblatt*-ban (Osztrák Irodalmi Lap) „innsbrucki egyetemi tanárnak" mutatkozik be, hogy letaglózzon engem. Beérem azzal a megállapítással, hogy ez a furcsa elme kibontja ellenem az „igazság" zászlaját. Először is azt mondja, hogy Lessingből „szociáldemokrata forradalmárt és materialistát" csinálok, másodszor pedig kijelenti, „közismert dolog", hogy Marx a történelmi materializmust „az angoloktól puskázta".

Egy harmadik professzori nagyság, a boroszlói Werner Sombart úr, így prédikál: „Mehring történeti küldetése lényegileg a marxista rendszer alapvető tételeinek ad absurdum-vitelében áll (egyébként csodálatosan szép ez a nyelvezet!). Lessing-legendája azt mutatja, hogyan *nem* szabad értelmezni a materialista történetfelfogást". Ezzel szemben Engels, aki Marx-szal együtt lerakta a történelmi materializmus alapját, amikor könyvemet elküldtem neki ezt írta: „A könyvről általában csak ismételhetem azt, amit már nem egyszer elmondottam a *Neue*

Zeit-ben megjelent cikkekről. A porosz állam keletkezésének eddigi leírásai között ez a legjobb, sőt mondhatni az egyetlen jó leírás, amely a legtöbb esetben a legapróbb részletekig helyesen tár fel minden összefüggést". Természetes, hogy könyvemnek egyetlen mondatát sem akarom Engelsre hivatkozva a szakszerűen beható kritika ellen biztosítani. De egy ilyen mitugrálsszal szemben, mint Sombart, akinek egész úgynevezett „marxizmusa" abban áll, hogy újra a leglaposabb vulgáris-ökonomiai közhelyekké ereszti fel azokat az elméleteket, amelyeket Marx és Engels végre tisztáztak, azt hiszem elég, ha Engelsre hivatkozom.

Sokkal tisztességesebben, becsületesebben, tárgyilagosabban ítélte meg könyvemet számos irodalmi folyóirat és politikai napilap, amelyek nem részesülnek abban a szerencsében, hogy professzorok szerkesszék őket ! Most azonban nem akarok részletesen foglalkozni a dologgal, csak röviden megemlítem, hogy szocialista részről két mereven elutasító kritika ért, az egyiket Paul Ernst írta a *Neue Zeit*-ben, a másikat Jaurès a francia forradalom történetéről szóló művében. Mindkettővel foglalkoztam már a *Neue Zeit* hasábjain.[2] De ha nem is tettem volna meg, ma már nem vitatkoznék velük. Paul Ernst régen hátat fordított a szocializmusnak, és Jaurès azok közé tartozik, akik az itt felvetett kérdésben Sybel és Treitschke álláspontját képviselik, olyan álláspontot, amelyet a német polgári történészek, feltéve, hogy egyáltalán tudományos módszerrel dolgoznak, mint teljesen tarthatatlant, már régen elvetettek. Bármennyire különbözzék is egyébként a véleményük — s erre egy lényeges ponton nemsokára visszatérek — mégsem hajlandó egyikük sem Frigyesben a „nemzeti újjászületés hősét" látni, aki

Sybel szerint magára vállalta a hétéves háború szörnyű veszedelmét, nehogy Belgium s ennek következtében a Rajna balpartja francia kézre kerüljön.

Valószínűleg Jaurès sem volna hajlandó egy olyan német elvtárssal vitába szállni, aki a derék Thiers által képviselt napoleoni legenda alapján bírálná a francia történelemről alkotott felfogását.

* * *

Ami már most azoknak a történeti kérdéseknek általános fejlődését illeti, amelyekkel könyvemben foglalkozom, Lessinggel kapcsolatban ilyen fejlődésről egyáltalán nem lehet beszélni. Megjelent ugyan egy új Lessing-életrajz Karl Borinski tollából, de ez Erich Schmidt művéhez képest mélységes hanyatlást jelent és nem ösztönöz termékeny kritikára. Lessing nevével természetesen még mindig a régi módon garázdálkodnak, de mind felületesebben, s a burzsoázia Lessing-torzképét lassan kikezdi az idő, aminek csak örülni lehet.

Ugyanilyen örvendetesen foszlik szét 1892 óta a Frigyes-legenda is. Sybel, Treischke és hasonló történészek hazafias zsibárujа senkinek sem kell; Reinhold Koser, a porosz állami levéltár igazgatója is túlad rajta Frigyesről szóló hatalmas életrajzában. Amikor könyvemet kiadtam, csak művének első része, az első kötet első fele jelent meg, s alkalmilag vitába is szálltam vele. De későbbi köteteiben is előfordulnak a megbíráltakhoz hasonló hibák. Igy felmelegíti a berlini utcasarkok királyellenes gúnyiratainak „lejjebb akasztásáról" szóló históriát,*

---

* Célzás egy II. Frigyesről szóló anekdotára. A király egy alkalommal állítólag megparancsolta, akasszanak lejjebb egy őt gyalázó röpiratot, hogy a járókelők könnyebben elolvashassák. — *A ford.*

amelyet pedig már Nicolai is elvetett. Ehhez járul, hogy egész előadásmódját megkötik a porosz állampolgári érzület korlátai és nem mentes a diplomata óvatosságától sem. De ha történeti felfogása megannyira különbözik is az enyémtől, ez nem akadályoz meg abban, sőt arra késztet, hogy elismerjem: Koser a maga álláspontján, szubjektív igazságszeretetétől vezetve, igyekszik helyesen megítélni a dolgokat s kíméletlenül elvet egy csomó hazafias mesét, amilyenek Sybel, Treitschke, Freytag, Bernhardi és hasonló történészek műveiben találhatók. Igy tesz a megszentelt kalappal és karddal, amellyel állítólag a pápa tüntette ki Daun osztrák táborszernagyot a Hochkirch-i rajtaütésért, azután Mária Terézia és Pompadour márkinő levelezésével és még sok más dologgal, amelyet az öreg Frigyes talált ki, hogy ellenségeit nevetségessé tegye, számítva derék poroszainak korlátolt alattvalói értelmére. Született porosz ember számára mindig nehéz dolog ettől a zagyvaléktól megszabadulni, s bevallom, hogy a Frigyes-legendának még én is éppen elég engedményt tettem, például amikor arról beszélek, mennyire undorodott Frigyes a kis német fejedelmek emberkereskedelmétől. Való igaz, hogy Frigyes az Anglia által megvásárolt német alattvalók elől 1777 őszén elzárta Mindennél a Weser folyót, de indítóokait Koser józanabbul és helyesebben ítélte meg, mint én. Azt mondja, hogy Frigyes a német toborzóhelyeket kívánta megkímélni, amelyekre neki magának volt szüksége, különben is egy kis borsot akart az angolok orra alá törni, mert amikor politikai okokból tekintettel kellett lennie Angliára, újra megnyitotta a folyót.

De Koser esetében leginkább Frigyes pénzgazdálkodásának ábrázolása ellen volna kifogásom, mert ezt nyilván még az a régi ösztönös vágy sugallta,

hogy ne ártson nagyon a Frigyes „szociális királyságáról" szóló mesének. Itt valóban „törékeny és omladozó" anyaggal kell küszködnie a történésznek, mivel nincsenek kimerítő és megbízható forrásaink. Ehelyütt csak „pontatlan számokkal" dolgozhatunk. Én is sok fenntartással végeztem számításaimat, amelyek a Koserével megegyeznek abban, hogy Frigyes állami bevételei uralkodásának vége felé mintegy 22 millióra rúgtak. Koser azt mondja, hogy a hétéves háború befejeztével összegyüjtött hadizsákmány összege 51 302 010 tallért tett ki, s ezzel csak megerősíti azt a feltevésemet, hogy 40 milliót számítva, túlságosan alacsonyra becsültem. Ezzel szemben az évi háborús kiadásokat valamivel több mint 12¼ millióban állapítja meg, én Boyen és mások nyomán 13 millióról beszélek. A bajor örökösödési háború költségeit, amelyeket Preuss nyomán 29 millióra becsültem, 17 millióban állapítja meg. De nem tudjuk, van-e errenézve hitelesebb bizonyítéka, mint a király nyilatkozata, amelyet alkalmilag tett egy levelében. Preuss ezzel szemben kifejezetten fenntartja a maga feltevését. Retzownak azt a megállapítását, hogy az Új Palota építése mindent összevéve 22 millióba került, én „erős túlzásnak" tartottam: Koser szerint ennek inkább csak tizedrészéről lehet szó, de erre is csak a hiányos építkezési számlákból következtet. Kísérletet sem tesz arra — s ez még helytelenebb — hogy számot adjon mindarról a jó néhány millióról, amelyet Frigyes zsarnoki építkezési lázában elpocsékolt. Elejtett megjegyzéséből arra következtethetünk, hogy ezeket is mind a kulturális kiadások közé sorolja, ami — legalábbis a fényűző berlini és potsdami építkezésekre, amilyen például az Új Palota — aligha vonatkozhatik. Koser azt hiszi, hogy Hertzberg miniszter szerint a király

a hétéves háború óta rendkívüli támogatások címén 40 milliónál többet „áldozott", holott Preuss, akit ebben követtem, ugyanennek a Hertzbergnek „részletes számadataira támaszkodva" még 25 milliónyit sem tud kimutatni, amit erre a célra fordítottak.

Megbízható áttekintést ma már nem adhatunk, mivel az a hiányos anyag sem áll rendelkezésünkre, amellyel annakidején Hertzberg dolgozott. Általában azokkal a kritikai fenntartásokkal, amelyekkel én is éltem könyvemben, azt hiszem, hogy a 25 millió jobban megközelíti a történeti valóságot, mint a 40 millió. Nem akartam Koser eltérő számításairól hallgatni; lehetetlen azt állítani, hogy a kép, amelyet Frigyes pénzgazdálkodásáról fest, mentes volna minden célzatosságtól. De ha ezek a számok teljesen pontosak volnának, akkor sem változtatnának felfogásom lényegén. Ha igaz, hogy Frigyes 22 millió évi bevétel mellett évi átlagban 16 milliót fordított katonai célokra (hadsereg, hadisarc, bajor örökösödési, háború és az oroszok török háborúinak támogatására), és 2 milliónál jóval kevesebbet a borzalmasan elpusztított ország „helyreállítására" (bár ez is főként a junkerek zsebébe vándorolt), akkor is csak reménytelen humbugszámba megy a Frigyes „szociális állami gondoskodásáról" és „szociális királyságáról" hivatalosan terjesztett fecsegés.

Az újabb porosz történetírók kétségtelen érdeme hogy némi takarítást végeztek az ócska hazafias limlom körül, de azért természetesen még nem mentesek a porosz elfogultságtól és még most is Poroszország felemelkedésében látják Németország megmentését. Éppen úgy vannak vele, mint a hajdani polgári aufkläristák, akiket Lessing olyan keserűen kigúnyolt, vagy akiken a legjobb esetben szánakozott: „becsületes emberek, akik az értelmetlenség legalja-

sabb épületeinek lerombolásánál csak azzal az ürüggyel hajlandók segíteni, ha azt újra megalapozhatják". Mialatt a Frigyes-legendát megtisztítják legdurvább dőreségeitől, lényegét nem vetik el mégsem s nem veszik észre, hogy „az értelmetlenségnek ezt a legaljasabb épületét" nem lehet anélkül újra megalapozni, hogy az a fejükre ne szakadjon. Amikor az újabb porosz történetírók egyhangúan elvetik Sybel és Treitschke meséjét, amely szerint a hétéves háborút Frigyes német nemzeti okokból kezdte, tárgyi szempontból és még inkább tünetszerűsége miatt érdekes vita indult meg köztük arról, miért is indította meg tulajdonképpen?

Vannak, akik szilárdan ragaszkodnak magának Frigyesnek állításához; eszerint túlerőben levő koalíció ellen kellett védekeznie, amely összefogott ellene anélkül, hogy Frigyes valamilyen okot is adott volna rá. Ezekhez a történészekhez tartozik Koser is. De ennek ellentmondanak a háború diplomáciai előjátékai, amelyeket ma már a legvilágosabban áttekinthetünk. A bécsi és a pétervári udvar támadó kedve csak azáltal vált veszedelmessé Frigyes számára, hogy megnyerték a párizsi udvart, amelyet tizenhatévi szövetség után szinte erőszakkal dobott ellenségeinek karjába, amikor Angliával 1756 január 16-án megkötötte a westminsteri egyezményt. Koser ezt az egyezményt egyszerűen „hamis számításnak" nevezi; Bailleu, egy másik porosz levéltáros, még kíméletlenebb s ezt írja Frigyesnek a hétéves háború diplomáciai előjátékai közepette tanusított magatartásáról: „Szerintem a kortársaknak alapos okuk volt arra, hogy a frigyesi politika állhatatlanságát és megbízhatatlanságát bírálják... Ez a politika egyszerre volt gyanakodó, hiszékeny, rövidlátó és elhamarkodott... Ahol két idegen államférfi összedugta a

fejét, ott Frigyes már koalíciót szimatolt; ha csapatösszevonásokról hallott, Poroszország ellen irányuló támadásra gyanakodott". Éppen így vélekedik Naudé, ugyancsak porosz levéltáros, aki behatóan foglalkozott a frigyesi korszak történetével.

De Frigyes diplomáciájának ilyen megsemmisítő elítélése ellen tiltakozik néhány porosz történetíró, elsősorban Max Lehmann és Hans Delbrück. Őket egyáltalán nem lehet szolgalelkű buzgósággal gyanúsítani. Lehmann Scharnhorstról és Steinről szóló alapos és becsületes életrajzai s Delbrück jelentős hadtörténete valóban jó szolgálatot tettek a történettudománynak. Lehmann leleplezte III. Frigyes Vilmos porosz király tökéletes jelentéktelenségét, pedig Treitschke amolyan nemzeti héroszt gyártott belőle. Delbrück évekig tartó és diadallal végződő harcot folytatott egy legenda ellen, amelyet még a nagyvezérkar tisztjei is védelmeztek, s amely szerint az öreg Frigyes úgyszólván már a napoleoni stratégiát és taktikát alkalmazta. Lehmannak a hétéves háború keletkezéséről írott műve, amely 1894-ben jelent meg, nem sokkal könyvem után, mindenekelőtt szembeszáll Ranke, Treitschke és Sybel Frigyes-legendájával. Lehmann bebizonyítja, hogy Frigyest semilyen német nemzeti szempont sem vezette, amikor a hétéves háborút megindította. Ezt írja: „A háború alatt Ausztria, de Poroszország is megtagadta Németországot. Ha Németország rovására ment, hogy a császárnő hajlandó volt feláldozni Kelet-Poroszországot az oroszoknak s a nyugati tartományok néhány tekintélyes részét Franciaországnak, csakhogy megszerezhesse Sziléziát, akkor Frigyest sem dícsérhetjük meg azért, hogy többre becsülte Szászország elfoglalását országa nyugati és keleti határainak védelménél". Lehmann szerint Szászország bekebele-

zése volt az oka annak, hogy a király megindította a háborút. Lehmann elismeri, hogy a király helyzete veszélyes volt ugyan, de nem olyan mértékben, hogy máris kardot kellett volna rántania: „inkább arról van szó, hogy két támadó szándék ütközött össze". Frigyes éppen úgy akarta a háborút, mint ellenfelei. Ő Szászországot akarta megszerezni, ellenségei viszont Sziléziát kívánták elragadni tőle, de Frigyes agresszív eljárása európai koalíciót kovácsolt össze.

Ezt a gondolatot kapta fel aztán Delbrück, hogy küzdjön Bailleu, Naudé és mások felfogása ellen, akik „a nagy királyt rendkívül lebecsülik". Azt a veszedelmes engedményt teszi nekik, hogy ítéletükben inkább „túlságosan elnézők, semmint túlságosan szigorúak" s hogy a király, ha csak védekezni akart volna, úgy cselekszik, mint valami „futóbolond". Megkíséreli, hogy a Lehmann-féle feltevésre támaszkodva „a határozatlan, gyenge, szangvinikus embert" a „lenyügöző, félelmetes nagyság képére formálja". Megmutatja az államférfit, aki „a lángelme törvényt nem ismerő vakmerőségével rombadönti az ellenálló világot azzal, hogy maga épít meg egy új világot s titokban, de nyílegyenesen tör célja felé", megmutatja „a nagy királyt teljes fenségében és tragikumában, aki felismeri a nagy célt a maga szükségszerűségében, hatalmas személyiségének egész erejével harcol érte és végül kimerülten adja fel a küzdelmet, mert népének elcsigázott, ezer sebből vérző teste már-már teljes összeroppanással fenyegetett". Ez nem vág ugyan össze azzal, amit Frigyes a háborúról szóló írásaiban maga állított mindig, azaz, hogy csak támadást akart elhárítani. Ez persze, hogy hasonlattal éljünk, arra a rókára emlékeztet, amely fel akart ugrani egy galambdúcra, de amikor alaposan elverték, mindent letagadott.

Láthatjuk tehát: annak, aki ma frigyesellenes „pamfletet" akar írni — Sauer és társai szerint ezt tettem én is — legfeljebb a válogatás esik nehezére. A porosz történészek egyik csoportjával „futóbolondnak" tarthatja Frigyest, vagy másokkal elvetemült hódítót láthat benne, aki mind a négy sarkán felgyujtotta Európát, hogy végrehajthassa terveit, amihez azonban nem volt meg a hatalma. Ha akár az egyik, akár a másik nézet helyes, könyvemnek Frigyesről vallott felfogása mindenképpen hamisnak bizonyulna. Én azonban nézetemet teljesen fenntartom, abban is, amit a hétéves háború keletkezéséről mondok. Most csupán szeretném részletesebben megindokolni és rámutatnék a porosz történészek táborában dúló évtizedes vita okára.

Röviden összefoglalva, az egész vita ebben gyökerezik: egyetlen porosz történész sem tudja elismerni — sőt tekintve, hogy a szóbanforgó történetíróknál csak objektív elfogultságról beszélhetünk — meg sem tudja látni, hogy a porosz hatalom és dicsőség idegen hatalmak műve volt. Frigyes sohasem foglalja el Sziléziát francia segítség nélkül, mondja ismételten és jogosan Lehmann, de a franciák sem merő szerelemből segítették Frigyest, hanem azért, mert sakkbantartották vele az osztrákokat, akik a Habsburg-Hohenzollern dualizmus révén akarták megerősíteni Németország feletti hatalmukat. Franciaország a porosz királyt vazallusának tekintette, amolyan „filigrán királynak", aki csak az ő kegyelméből létezik, s amikor 1756-ban a franciák nagy gyarmati háborúba keveredtek az angolokkal, mintegy ellenszolgáltatásképpen Szilézia elfoglalásáért azt követelték Frigyestől, szállja meg Franciaország érdekében Hannovert, azt az egyetlen pontot, ahol meg lehetett sebezni az angolokat a kontinensen.

Ebbe Frigyes már nem tudott és nem is akart beleegyezni. Nem ellenezte ugyan, hogy maguk a franciák szállják meg Hannovert, sőt egyenesen buzdította is őket erre, de jól tudta, hogy nemcsak az angolokkal, hanem az osztrákokkal és oroszokkal is meggyűlik a baja, ha teljesíti a franciák kívánságát. Már régóta tudta, hogy az osztrák udvar Szilézia visszafoglalását tervezi és szövetségesre talált az orosz udvarban. Egyelőre mind a ketten tehetetlenül álltak, főleg azért, mert nem volt pénzük, de ha Frigyes egy Hannover ellen indított támadással megnyitja számukra az angol segélyforrásokat, feltétlenül nekiesnek. Még elevenen élt benne a második sziléziai háború gyászos emléke, s jól tudta, milyen közömbösen hárítanák át rá a franciák a szárazföldi háború egész terhét. Frigyes szempontjából teljesen érthető volt, hogy vonakodott a franciák érdekében elfoglalni Hannovert s ezen futott zátonyra Franciaországgal 1756-ban lejárt szövetségének megújítása.

Most azonban a veszély, amelyet szívesen elkerült volna, más oldalról fenyegette. Anglia, hogy Hannovert biztosítsa minden esetleges támadás ellen, orosz katonai segítséget szerzett. De ha az oroszok Németországba jönnek, Frigyes jogosan tarthat attól, hogy megtámadják, s akkor megint szembeszáll az angol-osztrák-orosz koalícióval. Ilyen körülmények között kötötte meg a westminsteri egyezményt, amely szerint Anglia és Poroszország egyaránt kötelezi magát arra, hogy erőszakkal kiűz minden fegyveres nem-német hatalmat, amely német területre lép. Világos, hogy Frigyes ezt az egyezményt az európai béke érdekében kötötte, hiszen a királynak az európai bonyodalmak közepette feltétlenül békére kellett törekednie, s ez lényegében már megcáfolja Lehmann feltevését. De hibás az a

másik nézet is, amely szerint Frigyes az egyezmény megkötésével saját diplomáciai ügyetlenségét bizonyította be. Az egyezmény persze éppen az ellenkezőjét érte el annak a célnak, amelyet el kellett volna érnie; mint máskor, most sem az derült ki Frigyesről, hogy emberfeletti zseni. De amikor az egyezményt megkötötte, olyannak mutatkozott, amilyen valójában volt: XVIII. századbeli zsarnoknak, annak minden okosságával és korlátoltságával együtt.

Mindenképpen joga volt feltenni, hogy Franciaország az egyezményt nem fogja tőle rossz néven venni. Elzárta ugyan őket Hannovertől, de az oroszokat is távoltartotta. Valóban, a franciák leginkább amiatt sértődtek meg, hogy a porosz király, akit állandó vazallusuknak tekintettek, megkérdezésük nélkül kötötte meg az egyezményt. Angliával viselt háborújuk a tengerek uralmáért folyt, és ők maguk sem törődtek Frigyes buzdításával akkor, amikor még elfoglalhatták volna Hannovert. Frigyes azonban legkevésbbé sem láthatta előre, hogy Franciaország a westminsteri egyezményen érzett haragjában régi ellenfelével, Ausztriával köt szövetséget. Ez a szövetség ellentmondott a francia politika minden hagyományának, és valóban, a francia udvar egy erős pártjának szívós ellenállása miatt csak nagyon nehezen lehetett megkötni. Végül is az hozta meg a döntést, hogy Ausztria felajánlotta Franciaországnak az akkor még birtokában levő Belgiumot.

De mégsem lehetett volna megkötni a szövetséget, ha a francia királyság nem áll a hanyatlás olyan fokán, hogy nem tudta már felismerni valódi érdekeit. Az osztrákokkal kötött szövetsége volt az oka annak, hogy teljes vereség érte az angolokkal viselt háborúban. Anglia elfoglalta amerikai birtokait

és megsemmisítette hajóhadát. Pénzügyei teljesen lezüllöttek és európai tekintélyét is megrendítette a csúfosan elvesztett németországi hadjárat. Ez a szövetség jelentős erjesztője volt a francia forradalomnak, amelynek képviselői nemzeti bűnként bélyegezték meg. Ha tehát Franciaország a westminsteri egyezmény miatt az osztrákkal való szövetségre kényszerült, ebben az esetben XV. Lajos volt a „futóbolond" és nem Frigyes, aki a francia érdekeket sokkal helyesebben értékelte, mint a francia udvar, amely nem látta előre a westminsteri egyezmény következményeit.

Frigyes igazi korlátoltsága abban a feltevésében állt, hogy Anglia segítségével le tudja kötni az orosz medvét. Anglia ezt persze megtehette volna, ha hadiflottát küld a Keleti-tengerre, csakhogy erre nem volt hajlandó, még akkor sem, mikor a háború kitörése után kötelezettséget vállalt erre. A kereskedelem édes gyümölcsei sokkal közelebb álltak szívéhez a porosz szövetséges érdekeinél. Mint azelőtt Franciaország, most Anglia tekintette Frigyest vazallusának, és arra használta föl, hogy Pitt közismert kijelentése szerint, Németországban hódítsa meg Amerikát. De még mielőtt a háború vihara teljesen kitombolta volna magát, úgy dobta el Frigyest, mint a kifacsart citromot. Frigyes a békekötés után, végül is csak Oroszország vazallusaként tudta európai helyzetét fenntartani és csak azáltal, hogy a lengyel s a török gesztenyét a feneketlen bendőjű cár számára kikaparta a tűzből és segített felépíteni az atyuska európai hegemóniáját, amely máig is ránehezedik a porosz államra.

Amint kiderült, hogy a westminsteri egyezmény éppen ellenkező hatást ért el, mint amilyet Frigyes várt tőle, és háborút hozott béke helyett, szokásához

híven elhatározta, hogy — itt saját szavait idézzük — inkább megelőzi ellenségeit, semhogy ők előzzék meg őt. Egészen bizonyos, hogy 1756 nyarán még nem égett körmére a dolog. Először is Ausztria és Franciaország még csak védelmiszövetséget kötött egymással és maga Ausztria szólította fel Oroszországot, várjon a következő tavaszig, hogy jobban felkészülhessen és főleg, hogy szorosabbra fűzze szövetségét Franciaországgal. 1756 májusában az orosz csapatok azonban úton voltak már, s még Lehmann is elismeri, hogy ez az orosz előrenyomulás volt a háborús bonyodalmak legközvetlenebb indítéka. A királynak választania kellett: vagy egész télen át diplomáciai tárgyalásokkal a koalíció szétbomlasztásán fáradozik s ezzel kockára teszi egyetlen tulajdonképpeni előnyét, jobb felszerelését és gyorsabb harckészségét, vagy pedig kihasználja ezt az előnyt és azonnal rajtaüt, de akkor meg az a veszély fenyegeti, hogy az ellenséges koalíció még szorosabbra kovácsolódik. Amikor az utóbbi utat választotta, a maga szempontjából okosabban cselekedett, mert arra nem gondolhatott, hogy mind a két udvar ellenségességét lefegyverezze és arra sem számíthatott, hogy Franciaországot újra el tudja szakítani osztrák szövetségesétől, miután ez már megtette ezen az úton az első, noha bátortalan lépéseket. Lehet, hogy Frigyes rossz diplomata volt, de csak azért, mert a diplomáciát rossz üzletnek tartotta. „Alku fegyver nélkül, hangjegy hangszer nélkül" — ez volt a szavajárása. Nem is számított roszszul, amikor feltételezte, hogy ha Szászországot lefegyverezi és alaposan rajtaüt Ausztrián, eredményesebb békét köthet, mintha csendben meghúzódva várja be az ellenséges koalíció gondosan előkészített támadását.

Ha tehát ilyen módon nem lehet szemére vetni,

hogy képzelt veszélytől való félelmében elsietve kezdte meg támadását, akkor azért sem övezheti dicsőség — ha ugyan egyáltalán dicsőségnek nevezhető ez — mert a háború megindításától remélte, hogy országa Szászország leigázása után nagyhatalommá válik. Szászország megszállása pénzügyi és stratégiai szükségszerűség volt számára, ha a védekező háborút némi kilátással sikerre akarta vinni. Aztán, ha már egyszer elfoglalta az országot, kedvező esetben továbbra is megtartotta volna s hajlandó lett volna arra, hogy átengedje érte Kelet-Poroszországot az oroszoknak, rajnai birtokait pedig a franciáknak. Ez legkevésbbé sem bizonyítja azonban azt, mintha Szászországot európai háború árán akarta volna megszerezni. Azok a tények sem értékelhetők ilyen értelemben, amelyeket 1752-es politikai végrendeletében „politikai ábrándoknak" nevez, hogy tudniillik egész életén át vágyakozva kacsintgatott Szászországra, vagy hogy amikor már elhatározta a támadást, túlbecsülte a pillanatnyilag fenyegető veszélyt, amivel kedvező hatást akart tenni a világra, különösen pedig angol szövetségesére. Ehhez járul aztán még minden egyéb, amit Lehmann és Delbrück ebben az összefüggésben tételük igazolására megemlítettek. Csakhogy felfogásuk helyességét Frigyesnek egyetlen leveléből, üzenetéből és írásából vett adattal sem tudják igazolni és ha arra hivatkoznak, hogy Frigyes szerette mélységes titokba burkolni terveit, akkor minden cselekedetét tökéletesen meg lehetne magyarázni ezzel az állandóan hangoztatott bizonygatásával: azért kezdett háborút, hogy védekezzék.

Frigyes sokkal tisztábban látta létének történeti feltételeit, mint a mai porosz történészek. Jól érezte saját személyén, milyen kínos dolog a franciáktól, angoloktól s különösen az oroszoktól függni és bizony

örülhetnénk, ha Bismarck és Bülow örökölte volna érzékenységét. De mivel semmi nyoma sem volt benne a nemzeti érzületnek, sohasem érezte szégyennek az idegen uralmat. A Sybel és Treitschke képviselte Frigyes-legendának kapóra jött, hogy a királyt egyszerűen „a nemzeti újjászületés hősévé" mázolták át. Most, amikor lekopott róla ez az ízléstelen és durva máz, a porosz történészeknek megnehezült a dolguk, amíg csak megmaradnak porosz történészeknek, azaz amíg a poroszságot úgy fogják fel, mint a német nemzet történeti felfrissülését és megújhodását.

A becsületes kutatás és a gyógyíthatatlan illúzió harcában Frigyest hol futóbolondnak, hol pedig fenségesen tragikus fantomnak látják, pedig egyszerűen csak XVIII. századbeli dinasztikus zsarnok, annak minden okosságával és korlátoltságával.

* * *

Könyvem első kiadásának függelékében közöltem egy kis értekezést a történelmi materializmusról, de most alapos megfontolás után nem tudtam rászánni magam, hogy újból lenyomassam. Nem mintha már nem állnék helyt tartalmáért, éppen ellenkezőleg: ez a tartalom most már közkincsévé lett mindazoknak, akikben van erő és akarat arra, hogy komolyan foglalkozzanak a történelmi materializmussal. Értekezésemnek különösen az a része avult el, amely Paul Barth úr egy régen elfelejtett művével polemizál; új lenyomata azt a benyomást keltené, mintha kísértetekkel szeretnék hadakozni.

Amennyiben pedig említett kis munkámban annakidején Marx és Engels tanítványának vallottam magam, hálámat — amelyet éppen olyan elevenen érzek ma, mint tizenhárom évvel ezelőtt — azóta

sokkal alaposabban és teljesebben le tudtam róni Marx, Engels és Lassalle irodalmi hagyatékának kiadásával és a német szociáldemokrácia történetéről írott könyvemmel.[3] Ezekben a művekben az olvasó sokkal gazdagabb anyagot talál a történelmi materializmus történetéhez és bírálatához, mint amennyit értekezésemben nyujthattam s amelyet nem akarok mégegyszer közzétenni.

Most azzal a kívánsággal végzem, hogy könyvem harmadik kiadása is olyan sikeres úttörő munkát végezzen, mint az első kettő.

Steglitz-Berlin, 1906 április hó.

F. Mehring

ELSŐ RÉSZ

A LESSING-LEGENDA KRITIKAI TÖRTÉNETE

LESSING ÉS A BURZSOÁZIA

A német polgárság nagy gondolkodói és költői közül senkinek sem jutott életében nehezebb, halála után látszólag szerencsésebb sors osztályrészül, mint Lessingnek. Emlékét a polgári osztály úgy ápolja, mint valami ritka üvegházi virágot. Műveinek két nagy, értékes, tudományos kiadása van: Lachmann úttörő kiadása most jelenik meg harmadszor; a másikat pedig Gross, Redlich, Schöne és mások gondozásában Hempel adta ki, s a gondosan megvizsgált és kibővített szöveg mellett alapos magyarázó anyag egészíti ki a leveleket és a művek jórészét. A népszerű kiadások száma ma már alig tekinthető át.

Ehhez járul még egy kis könyvtárnyi életrajz, a sok selejt közt két nagy, tudományos munka; majd egy népszerű tudományos mű, amely kilenc kiadásban terjedt el; végül két angol életrajz; mindkettőt németre is lefordították. Ezenkívül légiónyi azoknak a műveknek száma, amelyek részben Lessinggel foglalkoznak, vagy szellemének és működésének egyes vonásait világítják meg. Hogy mennyire a polgári sajtó hőse Lessing, azt nem is kell külön kiemelni. Itt valóban elmondhatjuk: Lessing a

végtelenségig! Röviden, az ó-katolikus Reinkens püspöktől a *Berliner Tageblatt* (Berlini Napilap) tudós munkatársáig mind egy szív és lélek, ha az „ő" vagy a „mi" Lessingünkről van szó.

Természetesen máshangú művekben sincsen hiány, de ezek nem esnek különösebb súllyal a latba. Dühring Lessing-pamfletja sajnálatos tákolmány, de csak szerzője szempontjából; még silányabb, mint Paul Albrecht-nak tíz kötetre tervezett műve: Lessing plágiumai, amely Lessing életművét úgy akarja feltüntetni, mintha egyetlen nagy plágium volna. Ez a könyv e felemelő feladat megoldásánál legalább apró-cseprő tények felderítésével hasznos útmutatással szolgál a Lessing-kutatásnak. Emellett Lessing — joggal! — szálka a „naturalisták" egy bizonyos fajtájának, t. i. annak a csoportnak szemében, amely különös szeretettel turkál a kapitalista rendszer undorító szemétdombján és a mai burzsoázia háztartásában azoknak a rabszolgáknak a szerepét játssza, akik a hanyatló római birodalom dőzsölő urait minden fogás után meghánytatták, hogy mesterségesen felfrissítsék étvágyukat a következő fogás számára. De mindezek a Lessing ellen irányuló támadások csak forgácsok, amelyek a Lessing-kultusz nagy folyamát nem torlaszolhatják el, hanem őket sodorja el a folyam árja.

Ha ez a kultusz az igazi Lessingnek szólna, akkor nagy dicsőségére válnék a mai polgárságnak. Lessing műveiben ugyanis nincs, ami vonzaná a mai divatos ízlést; kevés olyat nyujtanak a közkeletű műveltségnek, amit egyszerűen el kellene sajátítania, hogy fitogtathassa azután. Lessing esztétikája és művészetkritikája, filozófiája és teológiája ma már túlhaladott. Lessing túlhaladott, noha az ő úttörése nyomán mások annál gyorsabban célhoz érhettek: ez azon-

ban nem változtat azon a tényen, hogy ő maga túlhaladott. Már Náthánnal és Tellheimmel sem érzünk olyannyira együtt, mint Fausttal vagy Tell-el. Goethe mondja Winckelmannról: „Ha sok embernél, különösen pedig a tudósoknál, a teljesítmény a fő, az egyéniség pedig alig érvényesül, Winckelmann esetében éppen fordítva áll a dolog: minden, amit alkotott, főképpen azért figyelemreméltó és becses, mert mindig megnyilatkozik benne az egyénisége". Mindez még jóval nagyobb mértékben jellemzi Lessinget. Lessing a német polgárság szellemi előharcosai között ugyan nem a legzseniálisabb, de a legszabadabb, a legigazabb, mindenekelőtt pedig a legpolgáribb volt. Műveit, azokat is, amelyek már halva születtek vagy régen elavultak, éppen írójuk egyénisége teszi vonzókká. Lessing becsületessége és férfiassága, olthatatlan tudásszomja, amely nem annyira a kész igazságban, mint az igazság meghódításában talál kielégülést, fáradhatatlan dialektikája, amely addig vizsgált minden kérdést, amíg fel nem derítette legtitkosabb zugait, közömbössége a maga teljesítményei iránt, amikor már túljutott rajtuk, a földi javak nagyszerű megvetése, gyűlölete minden elnyomó, szeretete az elnyomottak és legyőzhetetlen ellenszenve a világ hatalmasságai iránt, állandó harckészsége, amikor igazságtalanságot tapasztalt, mindig szerény és mindig büszke magatartása a nyomorúságos politikai és társadalmi viszonyokkal folytatott kegyetlen harcai közepette — mindez és még hány más ösztönző és felemelő vonása tükröződik leveleiben és műveiben!

Elég ezeket a tulajdonságokat csak felsorolni, hogy megállapítsuk: Lessing egyénisége a legélesebb ellentétben áll a mai német burzsoázia magatartásával. Félénkség és kétszínűség, kielégíthetetlen nyere-

ségvágy, a haszon hajhászásának és még inkább magának a haszon birtoklásának öröme, szellemi önelégültség, amely beéri egy-két szólammal, mint a földi bölcseség teljességével, végtelenül szétágazó, szédelgő klikk- és reklám-rendszer, minden földi lim-lom hihetetlen túlértékelése, megalázkodás felfelé és taposás lefelé, kipusztíthatatlan talpnyalás, a legkiáltóbb igazságtalanság állandó agyonhallgatása, mindig kérkedő és mindig gerinctelen magatartás a jelenkor politikai és társadalmi harcainak közepette — ezek a mai burzsoázia jellegzetes vonásai. Olyan éles és feltűnő ez az ellentét, hogy azok a polgári írók, akik ismerték és szerették a maguk Lessingjét, hangos felháborodásuknak adtak kifejezést, valahányszor tajtékzó szertelenséggel tört ki a burzsoázia Lessing-kultusza. Amikor 1886-ban a berlini úgynevezett jubileumi művészeti kiállítás megnyitása alkalmából a *National-Zeitung* (Nemzeti Ujság) galád bizantinizmusában azt írta, hogy „Goethe és Lessing mesélhetnének arról a hatalmas és alapvető hatásról, amit Frigyes a német irodalomra gyakorolt", Xanthippus-Sandvoss ezt kérdezte: „Nem kell-e nap-nap után megérnünk, hogy a pártviszályokban felesleges módon idézik Lessing nevét? Vajjon nem érezzük-e magunkat százszor is arra indíttatva, hogy nagy halottunk emlékének érdekében felemeljük óvó szavunkat az ilyen visszaélés ellen? Nem visszás látvány-e . . . hogy olyan emberek, akiknek fogalmuk sincsen e férfiú emelkedett német igazságérzetéről, akiknek csak a legútszélibb reklám, a leghazugabb öntömjénezés és saját érvényesülésük iránt van érzékük — csupa olyan dolog ez, amely Lessinget soha, a legkevésbbé sem érdekelte — egyszóval, hogy ezek az emberek úgy beszélnek róla, mintha a maguk fajtájáról volna szó?"[1] És amikor

1890 októberében Schmidt professzor ünnepi beszédének puffogó frázisai és a burzsoá sajtó fülrepesztő harsonái közepette leleplezték a berlini Lessing-emlékművet, akkor a *Kreuz-Zeitung* (Kereszt Ujság) talán még maróbb gúnnyal így írt: „Ha Goeze nagytiszteletű úr ma feltámadna, mellé állanánk. Jogunk és kötelességünk követeli ezt tőlünk... bár nem kételkedünk Lessing őszinteségében. Lessing toronymagasságnyira emelkedik mindazok fölé, akik sütkéreznek dicsőségének fényében. Schmidt professzor úr meggondolhatta volna, hogy éppen most — ki tudja, miért — azt dícsérje Lessingben, hogy ő tette gerincessé a német írórendet. Hogy mit ért el vele, arra nézve épületes példával szolgál Lindau esete!... Lessing sohasem érhette meg a földön azt, amit közönségesen boldogságnak neveznek, halála után azonban bőven kijutott neki belőle: jobb, hogy nem érte meg ezt a napot, amelyen emlékművet állítanak neki. Mert ha ma élne és dolgoznék Berlinben, azok az emberek, akik most, amikor márványba faragva tekint le ránk, nem győzik eléggé tömjénezni, észre se vennék". Ezek a polgári megnyilvánulások eléggé bizonyítják azt, hogy a burzsoázia Lessing-kultusza nem Lessing és a burzsoázia jellemének egyezéséből fakad. Vessük fel mármost a kérdést: hát akkor miben gyökerezik?

Különösképpen két okban. Elsősorban itt van Lessing állásfoglalása kora zsidókérdésével kapcsolatosan. Tudnunk kell persze, hogy az akkori zsidókérdés merőben különbözött a maitól, eszerint Lessing zsidóbarátságának csak annyi köze van a mai filoszemitizmushoz, mint az emberbarátságnak, humanitárius korunk e dédelgetett eszméjének a modern kapitalizmushoz. Lessing védte a zsidókat, ahogyan nemcsak szólamokkal, hanem tettel is meg-

segített minden elnyomottat és üldözöttet, bármilyen volt is emberileg. A zsidó jellem árnyoldalait sohasem ismerte félre. Utolsó levelében, amelyet már halálos betegen írt legérdemesebb zsidó barátjának, Moses Mendelssohnnak, egy másik, dicstelen módon híressé vált zsidó barátját ajánlja figyelmébe. Ezt írja a „szerencsétlen emberről": „Nem igaz, hogy ez a szerencsétlen ember teljesen ártatlan. Az okosság sohasem volt erőssége. Tulajdonképpen Alexander Daveson-nak hívják, menekült; bizonyíthatom, hogy a mieink az Ön hitsorsosainak uszítására csúnyán elbántak vele. Nem akar Öntől mást, kedves Moses, csak azt, hogy mutassa meg a legrövidebb és legbiztosabb utat abba az európai országba, ahol nincsenek sem keresztények, sem zsidók. Nem szívesen válok meg tőle; mihelyt azonban szerencsésen megérkezik oda, én leszek az első, aki követi". Egész világ választja el gondolkodását a mai filoszemitizmustól. Minél hosszabbra nyúlnak azonban a Leporello-listák, amelyeken az antiszemiták számontartják „Luthertől Bismarckig minden nagy német férfiú" zsidóellenes kijelentését, annál hevesebben vetik magukat a német burzsoázia kapitalista filoszemitái az egy Lessingre, aki különb volt e nagy férfiaknál, mert a szerencsétlenség és igazságtalanság mindig elfeledtette vele az emberek hibáját.

A Lessing-kultusz egy másik forrása még jelentősebbnek bizonyult. A német burzsoázia már 1848 előtt sejtette és végül 1848 után teljesen felismerte, hogy elkésve lépett a világtörténelem színpadára és saját erejéből soha nem juthat hatalomra. A Nemzeti Egyesület és a „gothaiak"* késznek nyilatkoztak

* Nemzeti Egyesület — a német burzsoázia 1859-ben alapított szervezete, amely Németország egységesítését

arra, hogy osztozkodjanak a porosz állam szuronyaival. Ezzel szemben a porosz állam már 1848 előtt sejtette és 1848 után tisztán látta, hogy kissé modernizálnia kell keletelbai őserdei jellegét, ha valóban be akarja kebelezni Nyugat- és Dél-Németországot. Igy jött létre a konfliktusok éveinek jószomszédi félreértései nyomán az 1866-os egyezmény, amelyből az új német birodalom megszületett. Most a német burzsoázián volt a sor, hogy kibékítse reális jelenét ideális multjával és klasszikus műveltségünk korszakát Nagy Frigyes korává tegye. A feladat átkozottul nehéz volt. A német polgárság nagy gondolkodói és költői közül ugyanis éppen a született poroszok, az altmarki Winckelmann, a keletporosz Herder hagyták el hazájukat úgy, hogy megátkozták és kővel dobták meg; Herder „Pyrrhus birodalmáról" beszélt, Winckelmann a „népek sanyargatóját" emlegette. Ez eleve reménytelenné tett minden szerecsenmosdatást. Lessing volt az egyedüli bűnbak, akit a burzsoázia ideológiai szükségletének fel lehetett áldozni. Ő, a született szász, alkotó korszakának nagy, ha nem a legnagyobb részét önként Poroszországban töltötte; fél évtizeden át egy porosz tábornok titkára volt, méghozzá a hétéves háborúban; porosz katonadarabot írt; a berlini aufkläristák voltak legrégibb barátai. Bár Frigyes egyáltalán nem törődött Lessinggel, sőt rosszindulatúan bánt vele, a boldog tudatlanság ama éjszakájá-

---

követelte Poroszország vezetése alatt. — „Gothaiak" — az 1848-as forradalom leverése után a német liberális burzsoázia képviselői kongresszust tartottak Gothában (1849 júniusa). Ezek a „gothaiak" amellett foglaltak állást, hogy Németországot a reakciós porosz alkotmánytervezet értelmében Poroszország vezetése alatt kell egyesíteni. — *A ford.*

ban, amelyben minden tehén fekete, a két férfiú „szellemfelszabadító" törekvése mégis azonosnak számított. Ha Frigyes valóban rosszindulatúan bánt Lessinggel, Lessing viszont azáltal, hogy „a legszebb német vígjátékban" „örök emléket" emelt a király „igazságosságának", annál ragyogóbb példáját adta a német alattvalói hűségnek.

Igy keletkezett a burzsoázia Lessing-kultusza és ebből a Lessing-legenda. Legkevésbbé sem állítjuk azt, hogy ez a legenda szándékos és tervszerű hamisításon alapszik. Történeti legendák sohasem keletkeznek így, legalább is addig nem, míg elevenen élnek; mindig csak gazdasági-politikai fejlődés ideológiai felépítményei. A Lessing-legenda lapos és durva felfogásától maga az a tény is megóv, hogy nem kisebb ember, mint Goethe, vetette el első magvát, hogy forradalmár gondolkodók, amilyen Lassalle, bizonyos fokig a hatása alatt állottak. Távol áll tőlünk, hogy Lessing életrajzíróinak és a Lessing-kutatóknak tudatos hamisítást vessünk a szemére. Ezzel nemcsak az élőket gyanúsítanók meg teljesen értelmetlenül, hanem a holtakat is, akik, mint Danzel, mint Lachmann, igazi, tiszteletreméltó tudós szorgalommal dolgoztak. Nem vitatjuk a *Berliner Tageblatt* és a *National-Zeitung* szegény éhenkórászainak jóhiszeműségét, ha mindmegannyi Lessingnek hiszik magukat, vagy azt képzelik, hogy Gotthold Ephraim — Sandvoss szavaival élve — „közülük való volt". Rájuk is alkalmazható Lessing szép mondása, amely szerint lehetetlen, hogy akad ember, aki valaha is tudatosan és előre megfontolt szándékkal vált volna elvakulttá. Minél valószínűtlenebbnek látszik a szubjektív hamisítás, annál vitathatatlanabb, hogy a Lessing-legenda objektív hamisítása egyre jobban eltorzítja ennek a nemes és bátor embernek a képét. Lessing

forradalmár zseni — írta Gervinus a harmincas években.[2] A hatvanas években Treitschke már így ír: „Nem forradalmár, hanem reformátor, ahogyan a művész mértéktartó természetéhez illik".[3] És a kilencvenes években Erich Schmidt: nem reformátor, hanem reformer, liberális, „jóvágású, agresszív berlini" (tartalékos hadnagy?).[4] És ha netán a kapitalista társadalom még harminc év mulva is léteznék a kor „legidőszerűbb" Lessing-kutatója bizonyára kijelenti: nem reformer, hanem a szabadkereskedelem feltétlen híve. S hogy ez nem túlzás, erre már van is egy negatív bizonyítékunk. Leleplezték Lessinget: valójában szocialistafaló volt.[5]

E munka célja a Lessing-legenda kritikai elemzése. Nem kétséges, hogy Lessinget azzal szabadítanók ki végképpen a burzsoá filiszterek karmai közül, ha pozitív formában mutatnók be életének és életművének ragyogó nagyságát. Ilyen ábrázolásra azonban csak akkor kerülhet sor, ha a XVIII. századot már kihámozták zagyva ideológiai mese- és mondavilágából és gazdasági alapjaira állították. Csak akkor írhatjuk meg majd klasszikus irodalmunk történetét, amely polgári formájában nem más, mint többé-kevésbbé szellemes ötletek, vélemények és sejtések kusza össze-visszasága. Egyelőre Lessing szerepének tisztázása mindössze azzal a szerény igénnyel léphet fel, amelyet ő maga így fogalmazott meg: „Nem kívánhatok magamnak kellemesebb foglalkozást, mint híres emberek nevét vizsgálni, mérlegelni jogukat az örökkévalósághoz, letörölni meg nem érdemelt foltjaikat, leleplezni gyöngéik hamis szépítgetését, egyszóval erkölcsi értelemben elvégezni mindazt, ami fizikai értelemben egy képtár őrének feladata". Lessing szerepének tisztázása még ebben a korlátozott értelemben sem lehetséges,

anélkül, hogy ne térjünk ki újból és újból a XVIII. század irodalmi és társadalmi, katonai és politikai életére. Talán mégis sikerül a burzsoázia Lessing-torzképének kritikai elemzése révén, legalább csak sejtetni, melyek az igazi Lessing-kép általános vonásai.

A LESSING-LEGENDA MAGVA

A Lessing-legenda első csírája Goethe „Sprüche in Prosa" (Prózai mondások) című gyüjteményében található. Ezeknek a mondásoknak száma ezren felül van, az öregedő és az öreg költő szellemi műhelyének forgácsai. Tárgyuk — saját és elsajátított gondolatok, etika, művészet, természet — éppen olyan különböző, mint értékük. Sok közöttük a mélyértelmű és világtávlatú, sőt némelyik magán viseli a gazdasági dialektika halvány nyomait is. Igy a 305. mondás: „Céhkényszer és ipari szabadság, a földhöz való ragaszkodás és a föld felaprózása — itt mindig egy és ugyanazon konfliktusról van szó, amely végül is mindig újabbat szül. Az uralkodó bölcsesége abban nyilvánulhat meg leginkább, ha a harcot annyira mérsékeli, hogy az egyik fél pusztulása nélkül áll helyre ismét az egyensúly. Ez azonban nem adatott meg az embereknek és úgy látszik, Isten sem akarja". Aztán itt van egy széplélek vallomása (466. mondás): „Ahogyan a tömjén felszítja a szén tüzét, úgy frissíti fel az imádság a szív reményeit". Vagy a 638. mondás orfikusan homályos kinyilatkoztatása: „A gyakorlatban a kérlelhetetlen ész annyi, mint

értelem, mert szemben az értelemmel az észnek az a legmagasabbrendű feladata, hogy az értelmet kérlelhetetlenné tegye". Itt található végül az 514. mondás; ez a Lessing-legenda csirája: „Hogy Nagy Frigyes semmit sem akart tudni róluk, az mégis bosszantotta a németeket és minden lehetőt elkövettek, hogy valahogy kitűnjenek előtte". Eszerint klasszikus irodalmunk csupán a korlátolt alattvalói értelem lázadása lett volna a porosz király rossz bánásmódja ellen.[6]

Ezzel a gondolattal részletesebben kifejtve a „Dichtung und Wahrheit" (Költészet és valóság) hetedik könyvében találkozunk. A „híres hely" számtalanszor megjelent nyomtatásban, mivel azonban kimerítő kritikája feltételezi a teljes szöveg ismeretét, azért itt ismét idézzük. Goethe leírja a német irodalom helyzetét 1765 őszén, amikor tizenhat éves korában beiratkozott a lipcsei egyetemre. Hatvan éves mult, amikor e szavakkal fejezi be áttekintését:

> Az első igazi és magasabbrendű lényeges élettartalom Nagy Frigyes és a hétéves háború eseményei révén került a német költészetbe. Minden nemzeti költészet szükségképpen üres vagy üressé kell válnia, ha nem alapul emberileg elsőrendű értéken, a népek és pásztoraik életében bekövetkező eseményeken, feltéve, hogy mindkét fél megállja helyét. A királyokat háború és veszély közepette kell bemutatni, mert itt éppen annak a körülménynek köszönhetik elsőségüket, hogy megszabják a legutolsó ember sorsát is, osztoznak benne s ennek révén jóval érdekesebbek maguknál az isteneknél, akik ugyan eldöntik az emberek sorsát, de nem osztoznak benne. Ebben az értelemben egy nemzet sem lehet el hősköltemény nélkül, ha azt akarja, hogy valamire becsüljék; ennek azonban éppenséggel nem szükséges feltétele az epikai költemény formája.
>
> Azokat a harci dalokat, amelyeket Gleim költött, azért illeti olyan kimagasló hely a német versek sorában, mert a tettel együtt s a tettből fakadtak és azon

felül, mert szerencsés formájuk azt a hitet kelti, mintha egy harcoló katona legemelkedettebb pillanataiban írta volna őket; így a legteljesebb hatást keltik bennünk.

Ramler más módon, a lehető legméltóbban énekli meg királyának tetteit. Valamennyi verse tartalmas, szívet emelő, nagyszabású tárgyra hívja fel figyelmünket és már csak ezért sem évülhet el.

A feldolgozott tárgy belső tartalma ugyanis a művészet kezdete és vége. Azt ugyan nem vonja kétségbe senki, hogy a zseni, a fejlett művészi tehetség megfelelő eljárással képes mindenből mindent alkotni, s a legmakacsabb tárgyat is le tudja győzni. De ha alaposabban szemügyre vesszük a dolgot, azt tapasztaljuk, hogy ilyenkor inkább művészi munka keletkezik, s nem műalkotás; ennek méltó tárgyon kell alapulnia, hogy azután a kidolgozás, ügyesség, fáradság meg szorgalom végül annál szerencsésebb és nagyszerűbb formában tárja elénk.

A poroszok és velük együtt a protestáns Németország irodalma tehát olyan kincset kapott, amilyet az ellenpárt nem tudott felmutatni s ezt a hiányt semminemű utólagos fáradozással sem sikerült pótolnia. A porosz írók csakis annak a nagyszerű fogalomnak erején izmosodtak meg, amelyet módjukban állt maguknak alkotni királyukról, s igen buzgólkodtak, mert a király, akinek a nevében cselekedtek, egyáltalán tudni sem akart róluk. A francia kolónia útján már előbb, később pedig annak révén, hogy a király különösen kedvelte a francia nép műveltségét és pénzügyi intézményeit, jó adag francia kultúra került Poroszországba, s ez szerfölött hasznára vált a németeknek, mert ellentmondásra s ellenhatásra ösztönözte őket. Nem kevésbbé kedvezett az irodalmi élet fejlődésének az a körülmény, hogy a király idegenkedett mindentől, ami német. Az írók mindent elkövettek, hogy a király észrevegye őket. Nem elismerésre vágytak azonban, csak azt akarták, hogy figyelmét magukra vonják; mindezt német módra tették, belső meggyőződésből, csak amit helyesnek tartottak. Azt óhajtották és azt akarták, hogy a király ismerje el és becsülje meg mindazt, ami német szempontból

helyes. Ez azonban nem történt meg, nem is történhetett meg. Ugyan, hogy is követelhetik ettől a királytól, aki szellemi életet kíván élni és szellemi élvezetekre vágyik, fecsérelje el éveit csak azért, hogy nagysokára majd fejlettnek és élvezhetőnek találhassa azt, amit most barbárnak tart. Arra még hajlandónak mutatkozott, hogy ha a kézművességről meg a gyáriparról volt szó, kitűnő idegen áruk helyett nagyon közepes pótkészítményeket erőltessen magára, különösen pedig népére, csakhogy ezen a téren minden gyorsabban halad a tökéletesség felé és egy emberöltő sem kell ahhoz, hogy az ilyen dolgok megérlelődjenek.

Mindenekelőtt azonban hadd említsek meg egy művet, mégpedig tisztelettel, amely a hétéves háború legigazibb északnémet nemzeti tartalommal teljes terméke, olyan drámai alkotást, amely elsőnek merít a valóban jelentős életből és amelynek olyan kifejezetten időszerű a tárgya, hogy hatása éppen emiatt volt felmérhetetlen; a „Minna von Barnhelm"-ről van szó. Lessing, aki Klopstockkal és Gleimmel ellentétben szívesen vetkőzte le az egyéni méltóság köpenyét, mert tudta, hogy minden pillanatban újra megragadhatja és magára öltheti, szívesen merült el a mozgalmas kocsmai és világi életben; nagy munkát kifejtő szellemének állandó, hatalmas ellensúlyra volt szüksége, s ez az oka annak is, hogy beállt Tauentzien tábornok kíséretébe. Könnyű észrevenni, hogy a darab háború és béke, gyűlölet és szeretet közepette fogant. Ez az alkotás egy magasabbrendű, jelentősebb világot tárt fel az emberek tekintete előtt és szerencsésen elvonta attól a literátus és polgári világtól, amelyben a költészet mindeddig mozgott.

Az a pattanásig feszülő gyűlölködés, amely Poroszországot és Szászországot a háború idején eltöltötte, nem oldódott fel a háború befejeztével sem. A szászok csak most érezték igazán azokat a fájdalmas sebeket, amelyeket a felfuvalkodott porosz ejtett rajtuk. A politikai békével nem lehetett tüstént helyreállítani az érzelmek békéjét. A szóbanforgó dráma pedig éppen erre törekedett, még hozzá művészi alakban. A szász nők bája és szeretetreméltósága legyőzi a poroszok értékét, méltóságát, önfejűségét, és a főszereplők és

mellékszereplők egyaránt művészi formában szemléltetik a bizarr és egymással szembenálló elemek szerencsés egyesülését.

Eddig tart a „híres hely", a klasszikus tanúbizonyság, amelynek alapján a porosz polgári irodalomtörténészek „Nagy Frigyes korszakát" Periklész, Augustus, a Mediciek és XIV. Lajos korszakához kapcsolják, ötödiknek ebben a sorban. Csakhogy a tanulságot rendszerint elhagyják s erre alapos okuk van. Goethe az idézett mondatok után így folytatja: „Ha ezekkel a német irodalomra vonatkozó s tárgyról-tárgyra röpködő megjegyzéseimmel némi zavarba ejtettem olvasóimat, akkor sikerült valamilyen képet adnom szegény fejem zavaros állapotáról". Majd leírja, hogyan menekült meg „szorongatott helyzetéből": „Ráléptem arra az útra, amelytől soha életemben eltérni nem tudtam, hogy tudniillik képpé, verssé alakítottam azt, ami örömet szerzett, vagy gyötrelmet okozott, vagy ami egyébként foglalkoztatott s ezzel napirendre tértem fölötte, hogy így helyesbítsem a külső dolgokról alkotott fogalmaimat, megnyugtassam bensőmet... Mindaz, ami ilyenformán műveim közül nyilvánosságra került, csak megannyi töredéke egy nagy vallomásnak, s ez a kis könyvem éppen arra a merész feladatra vállalkozik, hogy teljessé tegye ezt a vallomást." Goethe egész költészete — „közelebbről nézve a dolgot" — eszerint inkább csak „művészi munka"-számba megy, ha összehasonlítjuk Ramler „elpusztíthatatlan műalkotásaival", amelyekben Frigyes királyt dicsőíti.

Hogy még jobban megvilágítsuk a „híres helyet", lapozzunk vissza vagy tizenöt oldalt a „Dichtung und Wahrheit" hetedik könyvében. Goethe egy bizonyos Königről beszél, aki a drezdai udvari

költő állását „méltósággal, közmegelégedésre" látta el és Erős Ágost egyik udvari ünnepélyére hosszú költeményt írt (Erős Ágost tudvalevőleg 354 természetes gyermek atyja volt). Goethe ezt írja róla:

> Minden szuverén államban a költészet felülről kapja tartalmát és a Mühlberg mellett lefolyt vidám táborozás talán az első méltó, ha nem is nemzeti, de mindenesetre helyi jellegű tárgy volt, amely költő számára kínálkozott. Két király, akik nagy hadsereg szemeláttára üdvözlik egymást, teljes udvartartásukkal és táborkarukkal, körülöttük jókarban tartott csapatok, színlelt háború, sokfajta ünnepség — mindez éppen eléggé foglalkoztathatta a külső érzékeket, bőséges anyaggal szolgálva a színes leíróköltészetnek.
>
> Ennek a tárgynak azonban természetesen volt egy belső fogyatékossága, mégpedig az, hogy merő pompa és fény s ebből azután nem sarjadhatott tett. A fejedelmi személyeken kívül senki sem vonta magára az olvasó figyelmét s ha mégis megtörtént volna ez, a költőnek nem volt szabad kiemelni az egyiket, hogy meg ne sértse vele a többieket. Az udvari és állami rangsortól kellett tehát tanácsot kérnie. A szereplő személyek rajza meglehetősen élettelen. Már kortársai is szemére vetették, hogy jobban ábrázolta a lovakat, mint az embereket. De vajjon nem érdemel-e inkább dícséretet azért, hogy ott próbálta ki a maga művészetét, ahol megfelelő tárgy kínálkozott számára? Különben úgy látszik, hogy hamarosan tisztán látta a fő- nehézséget, mert költeménye nem jutott túl az első éneken.

Amikor Goethe megemlíti Breitinger kételyét, hogy König költeménye valóban költemény-e, hozzáteszi, hogy Breitinger „Kritische Dichtkunst"-jában (Kritikai Költészettan) „hibás szempontból indul ki; persze amikor már-már befutotta a kört, végül mégis ráhibáz a lényegre és könyve végén szükségesnek tartja, hogy mintegy ráadásul lelkére kösse a költőknek az erkölcsök, a jellemek, a szenvedélyek, egyszóval a belső ember rajzát, mint ami a költé-

szet elsőrendű tárgya". Itt is ugyanazzal az ellentmondással van dolgunk, mint a „híres hely" esetében: a költészet első méltó tartalma a „királyoktól", „felülről" származik, a „fődolog" mégis a „belső ember", „az erkölcs, jellem, szenvedély".

A polgári-porosz irodalomtörténészek azonban nemcsak ezért siklanak el a „Dichtung und Wahrheit" e „nemzeti" részlete fölött. Sokkal inkább az van a begyükben, hogy a „mühlbergi vidám táborozás" látszólag legalább olyan fontos tárgya a német költészetnek, mint a hétéves háború. A radewitzi táborozás, ahogyan a régi történelemkönyvekben nevezik, Erős Ágost legköltségesebb, szultáni szórakozásai közé tartozott. Összevonták ide a szász hadsereg harmincezer emberét és 1730 júniusában egy álló hónapig tartó mulatságos háborúsdit rendeztek. A számtalan vendég fényűző ellátása, — köztük a legelőkelőbbek: Poroszország királya és Frigyes trónörökös — olyan rengeteg pénzt emésztett fel, hogy még abban az időben is kínos feltűnést keltett. Ha Goethe ebben a táborozásban a nemzeti költészet első serkentőjét látta, akkor, noha a hétéves háború „magasabbrendű élettartalmat" adott, ez mindenesetre kétesnek tekinthető.[7]

Végül röviden megemlítjük, mit mond még Goethe önéletrajzában Gleimről és Ramlerről. Lessing „Minna"-jának a hétéves háborúval kapcsolatos vonatkozásaira más alkalommal még visszatérünk. Tíz oldallal a „híres hely" előtt ezt olvassuk: „Gleim természeténél fogva terjengősen, szétfolyóan ír és harci dalaiban is csak néha bizonyul tömörnek. Ramler pedig inkább kritikus, mint költő". Három oldallal később néhány szóval érinti Gleimet: „Az anakreoni költészet pórázán számtalan középszerű tehetség rángott széltében-hosszában". És végül, igaz, hogy csak a

tizedik könyvben, megdícséri Gleimet, amiért jól felhasználta gazdag jövedelmét, majd hozzáteszi: „Annyi barátot szerzett magának, adósait és másokat, akiket lekötelezett, hogy szívesen hallgatták terjengős költészetét, mert bőséges jótéteményeit csak azzal tudták viszonozni, hogy elviselték a verseit". A többit mellőzzük.[8]

Az olvasó bizonyára torkig van már ezekkel az idézetekkel. Mégsem kerülhettük el őket, amikor végre alkotó elemeire akartuk bontani a „híres helyet", amely megkövesedett dogmaként uralkodik a polgári irodalomtörténetben. Már Fichte leírta az „eszményi olvasót", aki nem a *művet magát* olvassa, hanem csak *a műről* olvas. Ez a fajta ma van csak igazán virágjában. Ha polgárságunk valóban olvasná költő-óriását és nemcsak divatos irodalomtörténészeknek véleményét követve fecsegne róla, akkor nem keletkezhetett volna ilyen dogma. Goethe éppen az idézett „híres hellyel" kapcsolatban maga megmondja, hogy „kis könyve" úgy tekintendő, mint „vallomásának" egy része. Egy hatvan éven felüli öregember elbeszéli, mit gondolt, mit érzett, és mit álmodott tizenhatéves korában. És amikor most újra közelednek hozzá „a lenge árnyak", amelyek „egykor megjelentek homályos szemének tükrében", szíve „fiatalosan meg-megremeg a varázsfuvallattól, amely körüllengi seregüket". Ahol feltűnik előtte a „derűs napok és kedves árnyak képe", „kis könyve" ott árasztja a legtisztább bölcseséget, ott lát a szív és világ legmélyébe. A weimari herceg titkos tanácsosa azonban már nem gondolkodhat, érezhet és álmodhat egészen úgy, ahogy a XVIII. század legzseniálisabb fiatalembere. Még egy Goethe sem élhette büntetlenül, egy emberöltőnél hosszabb ideig a német zug-székhely kisvárosias udvari életét. Itt aztán

„fontosnak" talál sok mindent, ami szellemi életére valójában sohasem volt hatással: Erős Ágostot és a mühlbergi vidám táborozást, Nagy Frigyest és a hétéves háborút; még csak Napoleon és az orosz hadjárat hiányzik a teljességhez. Vagy helyesebben: ők se hiányoznak. Mert annakidején, amikor 1812 júliusában a „Dichtung und Wahrheit" hetedik könyvét írta, amikor Napoleon hadoszlopai a Nyemen felé hömpölyögtek és egész Európa megremegett a fenyegető világvég sejtelmétől, Goethe nyugodtan fordult énekével a franciák kegyes császárnéjához:

Im áll az ország. Biztos és szilárd.
S ő boldog — nézi a jövőt: fiát

és befejezésül ezt írja:

Aki mindent akar, a békét is akarja.[9]

Mindazonáltal Goethe udvari, nyárspolgárias hangulatai közepette is mindig megmaradt Goethének. Még itt is tökéletesen más volt, mint amilyenné a polgári-porosz irodalomtörténészek akarták formálni. Még a „híres helyen" is mélységes emberismeretről tesz tanúságot, amikor arról beszél, hogyan vetkőzte le s hogyan öltötte fel Lessing aztán újból az emberi méltóságot. Ennél találóbbat mind a mai napig nem mondtak róla és ez csodálatosképpen összevág Lessing egyik költeményével, amelyet csak Goethe halála után találtak meg. A vers címe „Ich" (Én) és a vége így hangzik:

Az idő gyors: elszáll napom
S lábbal tapos utána majd a kor.
Miért tudná, ki az, kit megtipor?
Hogy ki vagyok, csak én tudom.

Továbbá, amikor olvassuk: Goethe a drezdai udvari költő esetében felteszi a kérdést, „nem érdemel-e inkább dícséretet" azért, hogy jobban festi a lovakat, mint az embereket, amikor olvassuk, hogy védelmébe fogadja a porosz királyt, mert Frigyes — ahogy ma mondanók — a nemzeti gondolatot még tisztelte, föltéve, hogy silány gyári áru alakjában mutatkozott (olcsó, de rossz, mondanók manapság), a német irodalmat azonban ennyire se méltatta, a németekben pedig egyszerűen csőcseléket látott s ennek megfelelően bánt is velük, azért, hogy a németek merő ellenállásuk folytán nagy gondolkodókká és költőkké fejlődjenek, szóval, ha Goethe mondatait olvasva egyszerű és józan eszünkre bízzuk magunkat s aztán egy pillantást vetünk a „híres hely"-lyel foglalkozó alexandrinikus jegyzethalmazra és a talpnyaló kommentárokra, bátran megállapíthatjuk az öreg Münchhausen báróval: „A tanító bácsi még meg talál hibbanni! Hát nem merő Isten-gyalázás ez?" De hát ilyenek a mi tanítóink. Annyit mindenesetre látniok kellett volna, hogy Goethe elpártol a mühlbergi táborozástól, a hétéves háborútól s megtér a „polgári világ" „belső emberének" „erkölcséhez, szenvedélyéhez és jelleméhez", amiben általában kora, de különösen a maga költészetének „lényegét" látja, hiszen klasszikus irodalmunkról néhány tekervényes mondat után ugyanazt mondja, amit Schiller: Ez az irodalom a maga erejéből teremtette meg értékeit. Mármost irodalmár tanítómestereink, ahelyett, hogy kiemelnék azt, ami a német polgárság legfőbb dicsősége, és már csak a mi érdekünkben is kérkednének vele, hogy t. i. a XVIII. század polgári osztálya, amely pedig mélységesen elnyomva, meggyalázva, elszegényedve s begyöpösödve tengődött Németországban, mégis egy Lessinget, Herdert,

Goethét, Schillert és sok más hasonló embert tudott adni a világnak, ehelyett, mondom, irodalmár tanítómestereink belekapaszkodnak Goethe copfjába, hogy onnan átlendüljenek Frigyes copfjához s itt bemutassák lojális tornamutatványaikat.

S ha időnként feldereng bennük az a sejtés, hogy zsákutcába jutottak, akkor tévednek el csak igazán. Ilyen kinyilatkoztatásokra vetemedik például Grisebach Bürgerről írott életrajzában, ahol azt mondja, hogy a porosz állam fellendülése Nagy Frigyes alatt természetesen új korszakot nyitott a német irodalomban is. Majd a „híres hely" egy-két mondatát idézve, hozzáfűzi: „Csak Goethe ne tüntette volna fel az új korszak megnyilatkozásaként Gleim és Ramler politikai fűzfaverseit s velük együtt Lessinget, akinek költészetét annyira túlbecsülték, s aki jobban ítélte meg önmagát". Kár, hogy Grisebach úr nem tudta már magát az öreg olimposzi mestert felelősségre vonni. Grisebach kotnyeles kifogására Goethe bizonyára kizökkent volna „sokatmondó" hallgatásából, s ezzel a közhellyel förmed rá: barátocskám, ahol nincs, ott ne keress.[10]

De ha már mégis ki kell mutatnunk Frigyes és a hétéves háború hatását a német irodalomra, akkor Goethe mindenesetre azt emelte ki, amit emberileg ebben az értelemben használhatunk fel; Lessing „Minná"-ja ugyan nem dicsőíti a hétéves háborút és „magasabbrendű élettartalmát" sem neki köszönheti, de mindenesetre utal rá. Ramler akkoriban ugyan már hatvan éve rég „Istenben boldogult költő" — ahogyan Platen énekelte — de életében valóban Frigyes királyról zengett. Gleim csatadalai bizonyos mértékben mindenesetre kiválnak különben gyermeteg költeményei közül. Azonkívül Gleim az egyetlen porosz költő, aki Frigyes királyt legalább

egyszer színről-színre láthatta. Már majd egy fél évszázadon át énekelt róla, és kevéssel a király halála előtt érte ez a megtiszteltetés. Gleim költői beszámolója erről az eseményről így szól:

A király és Gleim

Potsdamban, 1785 december 22-én

Ki a dóm-esperes? Von Hardenberg. Ir verset is? Rengeteget.
Soly jól csinálja ő is, mint Maga?
Nem hinném. Az ember önmagának szeret
legjobban hizelegni ám. Igaza van. Szent
Apolló templomában a
barátok összeférhetetlenek.
Mi összeférünk jól: ő miseéneket
szerez, én nem s egyőnk se szól
verseiről. Ez végre jól
van igy. De mondja csak,
nagy-e Wieland? avagy Klopstock
nagyobb?
Felség, büszke, aki ebben ítél.
Maga nem büszke? Én e pillanatban az vagyok,
de máskor nem. Most Halberstadtba tér,
házájába, melyet oly szépre fest?
Igen, Felség. Üdvözölje az esperest.[11]

Szóval ez volna az egyetlen alap, amelyre egy irodalmi „Nagy Frigyes-korszak" épülhetne. Igen ám, csakhogy ez a hely egyáltalán nem „híres" a polgári-porosz irodalomtörténészek felfogása szerint.

III

HEINE, GERVINUS ÉS DANZEL—LESSINGRŐL

A „Dichtung und Wahrheit" megjelenése óta (1815) alig írtak olyan művet Lessingről, amelyre az a bizonyos „híres hely" ne vetett volna többékevésbbé elhomályosító árnyékot. Akadt azonban egy fényes kivétel. Heinrich Heinének nem volt szüksége erre a torzító tükörre ahhoz, hogy felismerje, ki volt Lessing s mit jelentett tevékenysége a német nép számára. Éppen ezért mindaz, amit Lessingről mondott, tulajdonképpen nem tartozik a Lessing-legenda történetébe. Mégis foglalkoznunk kell vele ebben az összefüggésben, mert amilyen messze kanyarodtak a porosz polgári irodalomtörténészek Heine helyes értelmezésétől, éppoly kevéssé restellik elsajátítani Heine-nek Lessingről mondott pompás szavait és ezzel zsírozni meg sovány levesüket. Így például azt, amit Lessing elmésségéről mondott: nem saját árnyékát kergető francia agaracska, hanem nagy német kandúr, amely játszik az egérrel, mielőtt megfojtaná; vagy még ennél is híresebb hasonlatát a pöttömnyi írócskákról, akiket Lessing szellemes gúnnyal, pompás humorral font körül, s műveiben most már örök időkre megőrzött, mint borostyánkő a rovarokat.

De bárhogy sziporkáznak, bármilyen igazak is ezek a kiszakított szavak, Heine Lessingre vonatkozo megállapításainak jelentősége nem ezekben rejlik. És ha kiszakítjuk őket összefüggésükből, hogy úgy látszik, mintha Heine csak Lessing írói művészetéről tett volna néhány tökéletes megfigyelést, akkor természetesen ez is a Lessing-legendának egyik alkotórésze. Erich Schmidt úr suta és ferde megjegyzése: „Még az olyan gúnyos ember is, amilyen Heine, patétikussá válik, amikor a mi büszkeségünkről és gyönyörűségünkről, Lutherről és Lessingről beszél", Heine és Lessing szellemét egyaránt agyoncsapná. Heine a német vallás és filozófia történetéről írt történetfilozófiai művében olyan zseniális pillantást vet hátrafelé a multba és előre a jövőbe, amilyenre 1831-ben egyedül Heinrich Heine volt képes. Heine felismeri klasszikus irodalmunkban a német polgárság kezdődő harcát felszabadulásáért, amelyet az „ólmos német álomkór" vagy más szavakkal: ennek az osztálynak gazdasági és politikai elmaradottsága „az egész Germániát betöltő baromi nyugalom" folytán csakis leghaladóbb szellemei vívhattak meg, az eszmék éteri magasságában. „Ez az író, aki a legnagyobb magányban élt, valahol az isten háta mögött, résztvett ebben a mozgalomban, anélkül, hogy pontos tudomása lett volna a politika eseményeiről, úgyszólván megérezte társadalmi jelentőségüket, és ezt ki is fejezte műveiben. Ez a jelenség a nagy tengeri kagylókra emlékeztet; néha kandallóinkat díszítjük velük, s ha mégoly messze vannak is a tengertől, egyszerre csak búgni kezdenek, mihelyt a tengeren megjön a dagály ideje s a hullámok a partot csapkodják". De ami még fontosabb: amikor Heine ezeket a sorokat írta, úgy látszott, hogy a német polgárság nekigyürkőzik, s megvalósítja poli-

tikai téren azt, amit nagy gondolkodói és költői szellemi téren már régen elvégeztek. Heine mégis a vesejükbe látott. Úgy vélte, hogy a „szabadság érzete" a klasszikus korral ellentétben „sokkal kevésbbé nyilatkozik meg a tudósokban és költőkben és egyéb irodalmárokban", mint „a cselekvő nagy tömegben, a kézművesekben és iparosokban". Vagy amint tíz évvel később a műhöz írt pótlásában mondja, „a kommunizmus egész Németországban elterjedt" és „a proletárokat a fennálló rend ellen folytatott küzdelmükben a leghaladóbb szellemek, a nagy filozófusok vezetik". Így ír Heine 1834-ben és 1844-ben![12]

Való igaz: az idealista felfogás köde Heine elképzelése felett is ott lebeg még, és az ő korában nem is lehetett ez másképpen. Ám a ködön ragyogó napsugárként tör át meg át mindenütt a költő látnoki tekintete. Heine Lessingben nem annyira a költőt, a tudóst, a kritikust ünnepli, mint inkább a jellemet, az embert, a polgárság úttörőjét és élharcosát. Lessing számára a művészet szószék volt, ahonnan a néphez beszélt. Becsületessége és igazságossága, nagy egyénisége kiengesztelhetetlenül mérkőzik környezetének filiszterségével, mosolygó gonoszságával és csillogó közönségességével. Ijesztő magányban élt kortársai között, néhányan szerették ugyan, de nem értette meg senki sem. A német valóságtól való undorában a színházba, sőt a játékbarlangba menekült. Egész élete egyetlen harc volt, minden művének társadalmi jelentősége van. E megállapításokban Lessing életművének nem esztétikai vagy művészi, filozófiai vagy teológiai, hanem társadalmi tettként való értékelése dereng fel, s ez a magyarázata annak, hogy Heine melegebb hangon beszél Lessingről, mint klasszikus irodalmunk többi képviselőjéről.

Persze a felületes szemlélő „patétikus"-nak érzi

ezt a melegséget. Nem vitás, hogy Lessing, mint költő, elmarad Goethe és Schiller, mint művészettörténész Winckelmann, mint filozófus Kant, mint pszichológus Herder, mint filológus Reiske és Ruhnken mögött. Macaulay-t, amikor Lessinget „Európa első kritikusának" nevezi, inkább kardja, mint maga az ember, szellemének inkább a formája, mint a lényege ragadja meg. Mert Lessing számára csak eszköz volt a kritika, amellyel a német szellemi élet minden területén tiszta helyzetet teremtett. Valójában azt a polgári öntudatot akarta érvényre juttatni, amely benne sokkal, de sokkal elevenebben élt, mint kortársaiban, sőt amely fokra a polgárság még száz év mulva sem emelkedett fel. A gazdaságilag és politikailag megkötött tömeg tunya ellenállását egymaga nem győzhette le. Ifjúkora óta nyugtalanul hányódott, hol a kulisszák mögött, hol mint „újságíró egy könyvelő zsoldjában", hol a harctéren, hol könyvesboltban, hol ismét a kulisszák mögött, anélkül, hogy valaha is független polgárként élhetett volna. S mikor a német port éppen le akarta rázni sarujáról, s éhező dervisként már-már nekivágott a világnak, szeretett asszonyának balsorsa arra kényszerítette, hogy egy becsvágyó német zsarnokfióka könyvtárosaként faketrecben éljen. S micsoda felemelő s egyben megrázó látvány Lessing utolsó tíz évének vértanúsága ahhoz a fülledt kényelemhez képest, amellyel egy másik kis udvar Herdert búskomorságba, Goethét pedig filiszterségbe kergette! Lessing teljesen levetette a német filiszter magatartását. Ez páratlan helyet biztosít neki klasszikus irodalmunkban. Ennyiben ő volt a polgári Németország legelszántabb forradalmára, beleértve Börnét és Heinét, is, hiszen ők csak külföldön fejlődhettek azzá, amivé lettek.

Így azután érthető, hogy egyéniségének — legalább általános vonásaiban — Gervinus adja hű képét „Geschichte der deutschen Dichtung" (A német költészet története) című művében, amelynek első kötete egy évvel Heine cikkei után jelent meg. Ez a munka volt a polgári tudomány egyetlen nagy kísérlete, hogy a klasszikus irodalom eszmei tartalmát a maga osztályának politikai harcaiban értékesítse. Gervinus ki akarta mutatni a klasszikus költészet összefüggését a társadalmi és politikai élettel, meg akarta világítani, hogyan keletkeztek nagy költőink művei „a korból, ennek eszméiből, törekvéseiből és történetéből", hogy ezzel népének „tapasztalatvágyát és teremtő szellemét az eszmék és eszmények világából gyakorlati, politikai térre ültesse át". Gyakran vetették a szemére — most nem dönthetjük el, joggal-e vagy jogtalanul — hogy egyoldalúságában kelleténél jobban megtépázta Goethe és Schiller babérkoszorúját. Lessinghez viszont helyes ösztönnel és épp olyan nagy szeretettel közeledett, mint Heine, ha nem is értette meg annyira. Szerinte valójában Lessing „idézte fel azt a fiatalos szellemet, amely megújította Németországot". Lessing képviseli „minden tekintetben" a klasszikus irodalom forradalmiságát. S milyen találóan jellemzi Lessing küzdelmes életét: „Ha nyugtalan életét követjük, azt hihetnők, hogy izgága ember volt, aki csak az utcán érezte jól magát, de ha jobban megvizsgáljuk, látjuk, hogy egész emberi alkatának kialakulása szükségszerűen meghatározta ezt a sajátságát. Bolyongásain vörös fonalként húzódik végig az a körülmény, hogy mindvégig ellenzékben marad a német aprólékosság lustaságával, lomposságával és a német tudósélet nyomorúságával szemben. Egy szabad szellem küszködik itt szakadatlanul a hagyományos

állapotokkal és a műveltség ezernyi akadályával". Most pedig hadd nézzük meg, mi a véleménye Erich Schmidt úrnak erről a kérdésről. Először is „Lessing démoni (!) nyugtalanságáról" szaval. Aztán kijelenti, hogy Lessinget „atyjának lelki nyomorúsága hajszolta bele abba a sietségbe, amely életét és műveit jellemezte", s hogy emiatt sehol, semmiféle helyzetben, semilyen foglalkozás mellett nem tudott nyugodtan s türelmesen megmaradni". Lessing „nyughatatlanságának" szerinte az az oka, hogy „egy nagyobb munkáját sem tudta annak rendje-módja szerint befejezni". Persze ezek a finnyás urak lojalitástól és patriotizmustól csöpögő vastag foliánsaikban sohasem vétik el a rendes befejezést és alkalmazkodást. Lessing a számukra valósággal rendetlen Olcsó János.[13]

Gervinus ugyan a mai irodalomtörténészek mellett valóságos óriás, de az ő Lessing-értékelése Heine megjegyzéseihez képest mégis jelentős lépést jelent visszafelé. Gervinusban volt egy jó adag filiszterség: gyűlöletében nem győzte eléggé gyalázni Börnét és Heinét, hogy ezen a réven megjátszhassa a becsületesség és az erkölcs Atta Trolljáť.[14] Olyan dolgokat magyaráz bele Lessingbe, amelyekről Lessing szabad lelke semmit sem tudott. Irodalmi leveleinek harcos hangja, diadalmas hevessége — Gervinus szerint — „nem mentes" a hétéves háború benyomásaitól! Ebben az összefüggésben Goethe „híres helyét" is idézi és dicsőíti a háború „átütő hatását" Németország szellemi életére. Terjedelmes fejezetben tárgyalja „Poroszország szerepét a költészetben" s itt felvonul Gleim és Ramler, a két karvezető, mindenféle kétes alak nagyon különös kíséretében. Gervinusban azonban minden filisztersége és professzori nyakatekertsége ellenére jóval elevenebb a polgári öntudat,

semhogy alkalomadtán be ne vallaná: Ramlernek valójában semmi sem jutott a múzsák adományából s Gleim ugyan derék ember volt, de semmivel sem több. Nevetséges látni, hogy a „diadalmas sziléziai háború" nem tudott az úgynevezett bárdköltészetnél különb dolgokat életrehívni, s ezt a költészetet méltán nevezi Gervinus jelentéktelennek és üresnek. Ez a kettősség, amely már irodalomtörténetén is végighúzódik s Lessing alakját mintegy kétes homályban tünteti fel előtte, magát Gervinust is elnyelte. Több volt benne a polgári idealizmus, semhogy az 1848-as nagy csalódás után bank- és tőzsdeüzletekben talált volna vígasztalást, mint barátja, Mathy, és jóval több volt benne a polgári öntudat, semhogy másik barátját, Dahlmannt követve, szállóigét költött volna Manteuffelről*, a „megmentő tett" emberéről. Sőt, mi több, sorsára bízta a bűnös monarchiát és minden reményét „a forradalom Medea-katlanába" vetette, mert szerinte csak ez fiatalíthatná meg Európa tagjait. Így átütő erővel hatott rá az 1866-os és 1870-es háború, polgári korlátoltsággal és becsületességgel vegyes tehetetlen tiltakozásai pedig Bismarck csatlósainak gúnyolódását váltották ki, akik bosszút álltak a haldoklón azért, amit Heinén és Börnén elkövetett.[15]

Amikor Gervinus Lessingről írt, a szó szűkebb értelmében még nem volt Lessing-kutatás. Karl Gotthelf Lessing életrajzírónak éppoly gondatlan és szórakozott volt, mint kiadónak, és az a mód, ahogyan Gotthold Ephraim örökségével sáfárkodott, csakhamar olyan visszataszító hatást tett kortársaira,

---

* Otto von Manteuffel (1805—1882), porosz miniszterelnök, az 1848/49 utáni reakció egyik vezetőalakja. — *A ford.*

hogy a Xéniák* megsuhogtatták korbácsukat a „rossz testvér" felett.[16] Csak az 1838—40-es években gondoskodott Lachmann Lessing műveinek tudományos kiadásáról, amelynek mintaszerűségét azok ünnepelték, sőt elsősorban éppen azok, akiknek a részletek körül javítani- vagy pótolnivalójuk akadt. E talajból sarjadt aztán Lessing első tudományos életrajza, amelynek első kötetét Danzel adta ki 1850-ben, Lachmannak ajánlva. Ez a mű szándékosan helyezkedik szembe Gervinus történetszemléletével. Danzel a régi jó módszert követő tudós volt, igénytelen, szerény, formátlan és oly szegény, hogy lipcsei magántanár korában ócska francia könyvek fordításával tengette életét. Amellett olyan vasszorgalommal dolgozott, hogy amikor harminchárom éves korában tüdőbajban meghalt, egy sereg kisebb íráson kívül két nagy irodalomtörténeti munkája is maradt, egyik Gottschedről és koráról, a másik egy Lessing-életrajz, melynek második kötetét, sajnos, már nem dolgozhatta ki. Erich Schmidt a maga „boldogabb napjaiból" „jóságos fájdalommal" tekint vissza Danzel „nélkülözéssel teljes munkásságára", s mi meg is becsülnők ezt a nemes elérzékenyülést, ha egyébként biztosak lennénk abban, hogy a Danzel-szabású irodalomtörténészek, akik Lessing-életrajzukban a hétéves háborút igazi nevén egy tartományért folytatott dinasztikus verekedésnek nevezik, ma Schmidt úr értelmezése szerint „boldogabb napokat" látnának. De erről csak mellékesen.

Ha Gervinus azt mondja Danzelről, hogy „nem volt történeti érzéke", ez jogosult bizonyos mérték-

---

* Goethe és Schiller 1796-ban megjelent epigramma-gyűjteménye, amelyben leszámolnak irodalmi ellenfeleikkel. — *A ford.*

ben. Kétségtelen, hogy valamilyen szellemi alkotást a maga teljes egészében csak azokból a politikai és társadalmi körülményekből lehet megmagyarázni, melyekben a szerző élt, feltéve, hogy az ember tud is és akar is e körülmények mélyébe hatolni. Ahol nincs meg vagy korlátozott mértékben van meg ez a feltétel, ott az irodalomtörténet többé-kevésbbé irodalmi legendává válik. Ennél a „történeti" módszernél mindenesetre jobb Danzel filozófiai módszere. Danzel eredetileg hegeliánus volt, s Lessing életét és működését metafizikai-spekulatív eljárással, a német szellem történetével való összefüggésében akarta megérteni. Feltételes igazságot, de mégis mindig igazságot ad. Kifejti például, hogy Lessing az angol irodalom segítségével alakította ki önálló szemléletét, de hozzáteszi, hogy feje tetejére állítanók a dolgot, ha itt „szokás szerint, mindenekelőtt" Shakespeare-re gondolnánk, hiszen Shakespeare csak utolsó sorban jöhet számításba. Ez a megjegyzése kétségtelenül helytálló és sokkal közelebb visz Lessing szellemének megértéséhez, mint az a közkeletű „nemzeti" szólam, hogy Lessing megdöntötte a német szellemet elnyomó francia idegen uralmat és Shakespeare „ősrokon" szellemével táplálta a német irodalmat. Az általa felismert tény okát azonban nem tudja felderíteni, s így aztán feleslegesen elmélkedik a „normann lovagiasságról és a szász tősgyökerességről", arról, hogy eleinte az antik irodalomnak is újabb képviselőit tekintették példaképnek, s csak azután a régieket. Mindez a mai művelt olvasó előtt természetesen homályosabbnak tűnhetik fel, mint az Erich Schmidt úr előkelő és nemzeti tollából származó kerek paragrafusok.

A Marx és Engels materialista történetszemléletén alapuló tudományos megismerés világánál rögtön

nyilvánvalóvá lesz, miért alakíthatta ki Lessing elsőnek a német polgári írók sorában az angol irodalom, mégpedig az egykorú angol irodalom segítségével a maga önálló szemléletét. Egyszerűen azért, mert még nem volt olyan német polgárság, amelynek életéből irodalmi alkotás sarjadhatott volna. Ezt, ha Lessing érett fővel magától fel nem ismeri, ifjúkori költeményei az első pillantásra elárulhatták volna. Külföldi mintára kellett tehát támaszkodnia s ilyen példával szolgált számára az angol polgárság a maga arányiag leggazdagabban kifejlődött életével és irodalmával. S így első önálló költői művének, a „Miss Sara Sampson"-nak motívumát részben Richardson polgári regényéből, részben Lillo polgári drámájából merítette. Shakespeare-re viszont éppenséggel utoljára került sor, nem valamilyen esztétikai ízlészavar folytán, hanem mert Shakespeare társadalmi helyzete miatt — Shakespeare ugyanis színész és színműíró volt egy olyan korban, amikor a polgárság hevesen üldözte a színházat — egyáltalán nem tekintóriázott ennek az osztálynak képviselőivel. Ez a társadalmi mozzanat magyarázza tehát, hogy Lessing bizonyos angol mintákra támaszkodott, s ez magyarázza a francia irodalomhoz való viszonyát is. Szinte érthetetlen, hogyan tehetik meg Lessinget újra meg újra a franciagyűlölő ember tipikus képviselőjének, holott a valóságban a francia Diderot volt a legnagyobb hatással ízlésére s ezt ő maga is kijelentette. Gyűlölte és kritikailag megsemmisítette a mintaképül szolgáló franc a költészetet, de nem azért, mert ez a költészet francia volt, hanem azért, mert benne hamis, udvari, elfajzott s a német polgárság ízlését megfertőző mintaképet látott. Vonzódott azonban a francia polgári irodalomhoz, noha ez számára csak másodlagos forrás volt, mert hiszen ez az irodalom is angol be-

folyás alatt fejlődött. Ez a viszony a legtisztábban ott mutatkozik, ahol egy személy egyesítette magában mindazt, amit Lessing gyűlölt és szeretett a francia irodalomban. Könyörtelenül tépte szét Voltaire udvari költészetét s Voltaire személyével is szigorúbban bánt el a kelleténél. De szívesen követi a nagy írót mindenben, amikor a polgárságért harcol.

Lessing egész nemzeti álláspontja csak társadalmi helyzetéből érthető meg. Nincs igaza Treitschkének, amikor azt mondja Lessingről, hogy méltán irigyelhette „a szegényebb szellemeket", nevezetesen a híres Gleimet és Ramlert, „akik a hazaszeretet nagy érzését tekintve gazdagabbak voltak nála". Lessing, különösen a „Hamburgische Dramaturgie"-ban (Hamburgi Dramaturgia) az érzés olyan mélységével és melegségével beszél a németség szétszakítottságáról, amilyenről Gleimnek és Ramlernek, akik törzsökös kisfejedelmeik megéneklésében lelték legnagyobb örömüket, még csak sejtelmük sem lehetett. Schmidtnek sincsen igaza, amikor „a német költészet és az egész szellemi élet üdvét a felemelkedő porosz állam zászlajához" köti s ennek megfelelően Lessinget Szászországból Poroszországba telepíti. Az effajta „hazaszeretetről" Lessingnek „fogalma sem volt", tekintve, hogy sem porosz, sem szász nem akart lenni, „legfeljebb heroikus gyengeséget" látott benne s erről szívesen lemondott. Egyszóval Lessing ebben a kérdésben is úgy viselkedett, ahogyan a polgárság igazi előharcosához illik. Ennek az osztálynak nyomorúságos helyzete és a német megosztottság kölcsönösen feltételezte egymást. Nagy jövendő csak a nemzeti egységből sarjadhatott.

De hogy visszatérjünk Danzel Lessing-életrajzára, már ennek a szempontnak értelmezése is eléggé mutatja, hogyan is állunk a „történeti érzék hiányával".

Kétségtelen, hogy nincs történeti érzéke, de kérdés, nem válik-e éppenséggel előnyére ez, ha az újabb Lessing-kutatás sajátosan kialakított „történeti érzékéhez" mérjük. A dokumentált tényeket értelmezve, Danzel gyakran téved spekulatív tévutakra. A tényeket magukat azonban gondosan összegyüjtötte, rendezte és oly elfogulatlanul, előítéletmentesen, minden porosz, szász vagy lippe-detmoldi patriotizmus nélkül közli őket, hogy könyve az eddigi Lessing-irodalom páratlan, utól nem ért forrásmunkája: ma is ennek tekinthető. Danzel nem mer ugyan szó nélkül elhaladni Goethe „híres helye" mellett, de aztán félig irónikus bókkal végez vele. Semmiképpen sem hódol be annak a „történeti" felfogásnak, hogy a német kultúra és irodalom a hétéves háború nélkül még Gottsched-nél és Bodmer-nél tartana. Sajnos, a munka második kötete, amelyet Danzel előmunkálatai alapján Guhrauer szerkesztett, nem áll az első kötet színvonalán. Nemcsak mert jóval pongyolább — ami talán azzal magyarázható, hogy Guhrauer is e munka befejezése előtt halt meg — hanem azért is, mert néhány aggályos engedményt tesz a Lessing-legenda javára.

IV

STAHR LESSING-KÖNYVE

A könyveknek is megvan a maguk sorsa — és megesik, hogy sorsuk jelentősebbé teszi őket, mint tartalmuk. Különösképpen áll ez Adolf Stahr 1858 őszén megjelent Lessing-életrajzára. A könyv nem nevezhető jelentős irodalmi alkotásnak: teljes egészében Danzel és Guhrauer kutatásaira támaszkodik, s nehéz megérteni, mivel töltötte Stahr azt a „csaknem" húsz évet, amelyet állítólag az „előmunkálatokra" fordított. Danzel és Guhrauer művének egy teljes emberöltőre volt szüksége ahhoz, hogy második kiadást érjen meg s ma, újabb tíz év után már csak mint selejtáru kerül forgalomba. Ezzel szemben Stahr könyve nem kevesebb, mint kilenc kiadást ért meg. A „művelt" németek képzeletében élő Lessing-kép az ő ábrázolásán alapul. A könyvnek három igen előkelő bábája is van: nem kisebb személyiségek, mint Johann Jacoby, Ferdinand Lassalle és Franz Ziegler. Jacoby egész fejezettel járult hozzá a műhöz (Lessing mint filozófus), Lassalle pedig terjedelmes cikkben méltatta Stahr könyvét. Ziegler tudomásunk szerint nyilvánosan nem foglalkozott a könyvvel, de beszédeiből, írásaiból s főként leveleiből kiderül,

hogy bizonyos tekintetben ő volt a szellemi összekötőkapocs Stahr Lessing-könyve és Lassalle Lessing-cikke között.

Könnyű Stahr könyvét fölényesen leszólni, ahogyan az újabb Lessing-kutatók (Gross, Boxberger, v. Maltzahn, Erich Schmidt stb.) teszik. Kissé nehezebb azonban meghatározni történeti helyét. A könyv kilenc kiadását „könnyű fajsúlyának" tulajdoníthatnók, ahogyan ezt Erich Schmidt teszi — s ő csak ismeri a maga burzsoáziájának ízlését — ezzel azonban semmiképpen sem magyarázzuk meg azt a kétségtelenül nagy érdeklődést, amelyet olyan emberek szenteltek művének, mint Jacoby, Lassalle és Ziegler. Schmidt nagyképűen közönséges „tirádának" nevezi Lassalle Lessing-cikkét s szerinte „csak szerzője miatt érdemel említést", reméljük azonban, hogy ezzel a kijelentésével még hallgatóinak sem imponál. Ha a Lessing-legendát kritikailag boncoljuk, sokkal alaposabban kell foglalkoznunk Stahr Lessing-könyvének és Lassalle Lessing-cikkének fogyatékosságaival, mint ahogyan ezt Schmidt és társai teszik. Ehhez feltétlenül szükséges, hogy elsősorban Stahr könyvének viszonylagos jelentőségét tisztázzuk. Persze az újabb Lessing-kutatók eljárása nagyon is érthető, hiszen éppen a fogyatékosságok kellenek nekik, s a viszonylagos jelentőség csak szálka a szemükben.

Röviden : Stahr könyve az új korszak* kezdetén jelent meg s az új harcra készülő polgárság zászlaja lett. Talán csak a véletlen műve, hogy Stahr éppen

---

* Új korszak : 1755-ben az elmebeteg IV. Frigyes Vilmos helyett öccse, a későbbi I. Vilmos császár veszi át az uralmat. A régensherceg, hogy katonailag megerősítse Poroszországot, kezdetben a burzsoáziára támaszkodik a junkerek megadóztatása céljából. Ezért liberális és nacionalista jelszavak hangoztatásával leplezi reakciós céljait. — *A ford.*

akkor fejezte be előmunkálatait, de mindenesetre kitűnő ösztönnel megérezte, mit vár tőle a történeti időpont. Könyve elejétől végig merő agitáció és szónoklás s kissé sok benne az erkölcsileg felháborodott nyárspolgár üres pátosza; ez azonban a reakció tiz évének fojtott hallgatása után mégis úgy hangzott, mint a trombitaharsogás, ha mégoly rekedt volt is a trombita hangja. Stahr a maga módján ékesszóló kifejezését adta egy már elterjedt hangulatnak. A polgárság ébredező harci kedvében akaratlanul is első és legbátrabb előharcosára fordította tekintetét. Egy jelentéktelen irodalmár akkoriban helyesen jegyezte meg: Lessinghez visszatérni annyi, mint előrehaladni. Semmiesetre sem szabad elfelejteni az akkori és mostani polgárság közt fennálló különbséget. Éppen akkor nyílt meg a nemzetgazdászok kongresszusa a maga sem bőrt, sem húst, sem csontot nem kímélő manchesterizmusával. A polgárságból még nem veszett ki az idealizmus, még volt benne filozófiai műveltség, s a dolgozó osztályokkal való ellentéte még leplezett formában nyilvánult meg. Waldeck, Ziegler, Jacoby, Rodbertus, v. Kirchmann, sőt akkor még Schulze-Delitzsch is többé-kevésbbé érdeklődött a társadalmi kérdések iránt. Feltétlenül gyűlölték a katona- és rendőrállamot s nemcsak a mai szabadelvűség szelíd duzzogásával, amely rögtön tágkeblű elnézéssé változik, mihelyt az állam kizárólag a dolgozó osztályokba mélyeszti karmait. Ezek az emberek a klasszikus filozófia tartós hatása alatt magasztos fogalmat alkottak maguknak az államról, de csupán a demokratikus államtól várták az átfogó kulturális feladatok megoldását. Felismerték, vagy legalább is elismerték, hogy az 1848-as megmozdulás a polgárság gerinctelen magatartásán bukott meg, de azt remélték, hogy a Manteuffel-rendszer tizesz-

tendős radikális gyógymódja eléggé megedzette őket az abszolutizmus és feudalizmus elleni újabb küzdelemre.

Ma már tudjuk, hogy egy újabb küzdelem még siralmasabb véget ért volna, mint az első. Ma már tudjuk, hogy ezeket az embereket csakhamar lerohanták a nemzetgazdászok kongresszusának náluk jóval tehetségtelenebb és valójában igen közepes nagyságai. Egyszerűen azért, mert mögöttük a kapitalista érdekek állottak a maguk teljes súlyával, amazok mögött pedig csak halvány lehelletként a polgári műveltség esti pírja. Mindennek alig volt jelentősége a nagy dolgok összefüggésében. Mégis szervesen hozzátartozik Lassalle életrajzához, főképpen pedig a Lessing-legenda történetéhez. Elég egy pillantást vetnünk arra az emberre, akiben legsajátosabban s legnagyobb erővel tükröződik ez a folyamat, s könnyen megértjük az összefüggés okát.

Franz Ziegler kitűnő szervező volt, talán az akkori Poroszország legnagyobb közigazgatási tehetsége. Műveltsége mély és sokoldalú, alaposan ismerte a klasszikus irodalmat, maga is írt költeményeket, elbeszélései csak azért merültek feledésbe, mert élvezésük és megértésük feltétele az az irodalmi inyencség, amely rég kiveszett a „művelt" burzsoáziából. Lassalle azt mondta barátjáról, hogy Alkibiádész-természete miatt nem tud eléggé érvényesülni és hasonlóan ítélte meg Guido Weiss, aki szerint Ziegler alaposan kivette részét az élet mézéből-borsából. Arisztokrata volt, de nem születésénél, hanem műveltségénél és hajlamainál fogva. Egy őrgrófsági koldus-lelkész tizenharmadik gyermekeként született s IV. Frigyes Vilmos kedvencévé lett, a gárdatiszti kaszinók, a brandenburgi nemesség birtokai-

nak mindig szívesen látott vendégévé. A társadalmi kérdés végül is demokratát nevelt belőle.

Már ifjúkorában főpolgármesterévé választotta Brandenburg, az egykori fejedelmi székhely és főváros. Reá hárult az a feladat, hogy rendbehozza a nepotizmus és klikkrendszer által teljesen szétzilált viszonyokat. S ez igen nagy feladat volt, hiszen a város tulajdonát alkotó hét lovagbirtok, kilenc kincstári falu, 16 000 hold erdőség, már akkor milliókat ért. Ziegler hathatós eréllyel küszöbölte ki a visszaéléseket s ezzel magára vonta a szoros rokoni kötelékekkel összekapcsolt családok haragját, amelyek megszokták, hogy lefölözzék a városi javakat. De engesztelhetetlenné akkor lett ez a gyűlölet, amikor Ziegler gondjaiba vette a városi proletariátust. Ő maga beszélte el egy munkásegyletben, hogyan történt ez. Bőséges ebéd után a városi erdőbe ment sétálni s falopáson ért egy asszonyt. Mivel már rég bántotta a hanyag erdőgazdálkodás, letartóztatta a tolvaj asszonyt azzal, hogy átadja a legközelebbi erdésznek. Az asszony könyörgött neki, bocsássa szabadon, de Ziegler ezt megtagadta. Erre az asszony megkérte, legalább azt engedje meg, hogy a fiát elhozhassa a legközelebbi árokból. Ziegler ezt is megtagadta, mondván, hogy a gyerek maga is eltalál a városba, hiszen látja a tornyokat. Épp az a baj, hogy nem látja, mondta az asszony. Odahozták hát a vak fiút, s Zieglert elfogta a szánalom. Az asszonyt gyerekestül, a lopott fakötteggel együtt a város kapuján át lakására kísérte. Itt megtudta, hogy az asszonynak van még egy 16 éves fia, aki posztógyári tanonc. Ez a fiú heti 25 ezüstgarast keresett (két és fél márka), s ebből élt az egész család. Babérlevéllel ízesített krumplileves, amelyet alamizsnaként kapott az asszony, s kevés avas vaj — ez volt rendszerint a

táplálékuk. Egy mai szabadelvű polgár azzal a jóindulatú intelemmel távozott volna, hogy a posztógyári tanonc „gyüjtsön magának egy kis tőkét". Ziegler azonban felvetette maga előtt a kérdést, vajjon „többet tett-e az emberiségért, mint ez a koplalócsalád?". Gyakorlati ember lévén, azonnal hozzáfogott, hogy végetvessen a városi proletariátus nyomorának. Kórházat és árvaházat építtetett s háromszorosára emelte a jótékonysági alapot. Sokkal értelmesebb volt azonban annál, semhogy a megjavított szegénygondozásban mást lásson, mint silány csillapítószert. Egyetlen községi adóként bevezette a progresszív jövedelmi adót, és mentesített alóla minden száz tallérnál kisebb jövedelmű embert. Az adó a jövedelem után fizetett egy százaléknál kezdődött és négy százalékig emelkedett. Ha hatalmában áll, a községi választásoknál rendszerként bevezeti az általános szavazati jogot is; ennek már a negyvenes években is híve volt, éppen proletár-jellege miatt. A demokrácia szerinte csak „cseléd a társadalmi kérdés megoldásában". Jellemző, hogy amikor kevéssel kapuzárás előtt beválasztották az 1848-as országgyűlésbe, Jacoby és Waldeck mellé állt, pedig az államcsíny akkor már csak napok kérdése volt. A rákövetkező reakció azután megadta Brandenburg város burzsoáziájának a rég áhított lehetőséget arra, hogy Ziegleren kitöltse tomboló gyűlöletét. A nemzetgyűlés néhány nyomtatványát, amelyek az adómegtagadásra vonatkoztak, annakidején megküldötte választóinak s ezzel állítólag hazaárulást követett el. A bírósági eljárás valósággal megcsúfolta a törvény legvilágosabb rendelkezéseit. A gondosan kiszemelt s nem annyira politikai, mint inkább szociális gyűlölettől eltelt esküdtek bűnösnek találták s „felkelésre való felbujtásért" hathavi várfogságra, a nemzeti

kokárdától való megfosztásra és főpolgármesteri székének elvesztésére" ítélték. A porosz kokárdától való megfosztás ma már csaknem tréfásan hangzik, akkor azonban szégyenletes büntetés volt, hosszú évekig megakadályozta az elítéltet abban, hogy újra polgári életet kezdhessen.[17]

Zieglernek az államról alkotott felfogása összhangban állott társadalmi nézeteivel. Szerinte az állam, Lassalle fogalmazásában „a civilizáció Vestatüze volt". De valahányszor Ziegler államot mondott, mindig egy bizonyos államra, az intelligencia államára, Frigyes államára, a történelmi porosz államra gondolt. Ebben a kérdésben Ziegler egyetértett iskolatársával, Rugeval. Ő is így vélekedett: „Az abszolút monarchia nem tévesztendő össze az abszolút állammal. Az utóbbi tulajdonképpen eszménye és célja az előbbinek" és „pillanatnyilag Poroszország az az állam, amelyen minden megfordul".[18] Ziegler eszményei nem annyira a burzsoáziát uralomra juttató francia forradalomból, mint inkább Frigyes felvilágosult despotizmusából eredtek. Stein és Hardenberg voltak eszményképei. Szellemi dajkája volt bizonyos tekintetben a porosz közjog is, persze nem feudális elemei miatt, melyek ellen éppen elszánt lendülettel harcolt, hanem abszolutista-centralisztikus törekvéseinél fogva, amelyekben Tocqueville is a szocializmushoz való közeledést látta.[19] Mivel pedig „valóban független és világtörténelmi jelentőségű állam" hadsereg nélkül el sem képzelhető, a döntő pillanatokban mindig síkraszállt a hadseregért. Ezért harcolt az 1848-as nemzetgyűlésben az ellen a javaslat ellen, hogy a hadsereget oldják fel a királynak tett esküje alól. Akkor mondta az azóta szállóigévé lett szavakat: „A fegyelem a győzelmek anyja". S ezért kiáltotta oda 1866

tavaszán boroszlói választóinak, a még ennél is híresebb szavakat: „A demokrácia szíve ott dobog, ahol az ország zászlai lengenek!" Ziegler azonban mégsem volt fanatikus militarista és az alkotmányos katonaügyi vitában sem hajlott engedményre. Éppen ellenkezőleg, 1866-ban bátran küzdött a Nemzeti Szabadelvű Párt megalakulása ellen, amely pedig szívesen hivatkozott volna boroszlói beszédére, mint ideológiai gyökerére. Már 1861-ben is küzdött a Haladó Párt megalakulása, mint olyan kompromisszum ellen, mely nem fér össze a demokratikus elvek tisztaságával. Sokáig megtagadta a haladó program aláírását s Waldecket is visszatartotta tőle. Miután ennek ellenére a tények logikája mindkettőjüket az egyetlen polgári ellenzéki pártba kényszerítette, amely az akkori gazdasági viszonyok között lehetséges volt, Ziegler legalább szidta élete végéig a „pokolfajzat Haladó Pártot" ezt a „minden elvek *olla potridája*!". A hadseregnek szerinte nem a „monarchiá"-hoz, hanem az „állam"-hoz kell tartoznia, s az ő állameszménye a demokratikus állam volt.

Marx és Engels munkássága után könnyű felfedezni ennek a történetszemléletnek alapvető hibáját: az államnak Hegeltől eredő idealista felfogását, amely szerint az állam az emberi fejlődés mérvadó alapformája. Marx már 1844-ben kimutatta a *Deutsch-Französische Jahrbücher*-ben (Német-Francia Évkönyvek) Hegel jogfilozófiájával kapcsolatban, hogy a történeti fejlődés megértésének kulcsa nem az állam, amelyet Hegel „az építmény koronájának" vallott, hanem a „polgári társadalom", amelyet oly mostohán kezelt. Noha már a Kommunista Kiáltvány vázolta a materialista történetszemlélet alapelemeit, ennek ellenére a polgárság legjobb koponyái még 1858-ban is az állam idealista-

hegeliánus felfogását vallották. Így gondolkozott Lassalle is, bár az ő felfogása sokkal szabadabb és mélyebb volt, mint Ziegleré. Mindennek igen természetes és szükségszerű következménye volt, hogy az új harcra készülő polgárság felismerte: Lessing az első élőharcosa; mellé azonban az „abszolút állam" képviselőjét állította, s ezt a képviselőt Frigyes királyban találta meg, aki állítólag először rendelte alá a dinasztikus önzést az állam érdekeinek (a fejedelem az állam első szolgája) s akinek diplomáciai-katonai sikerei, valamint szabadelvű kormányzása kirívó ellentétben állottak az ötvenes évek európaszerte lejáratott reakciójával. Ezzel a Lessing-legenda új alakot öltött. Az a kissé gyermeteg nézet, hogy Lessinget Frigyes megvetése tette költővé és gondolkodóvá, odafejlődött, hogy Lessinget — Stahr szavaival szólva — Frigyes király „nagy kortársának, küzdőtársának és munkatársának" kezdték tekinteni, vagy, hogy a király és Lessing — ahogyan Lassalle véli — a tizennyolcadik század nagy német „forradalmárai".

Lassalle cikkét nem szabad nagyon szigorú mértékkel mérnünk. A szerző maga is íróasztalában tartotta néhány évig és csak a *Demokratische Studien* (Demokratikus tanulmányok) 1861-es évfolyamában közölte, noha már 1858 novemberében elkészült vele. Az olyan embert, mint Lassalle, nem tévesztheték meg Stahr munkájának hibái; nyilvánvalóan örült azonban a munka politikai célzatának s kellett is örülnie miatta, mert kétségtelenül ez a főérdeme. Valójában e körül forog Lassalle egész cikke. Úgy találja, hogy Stahr könyve „éppen a legjobb pillanatban" jelent meg: „drámai helyzetünk szerfölött hasonlít az akkorihoz". Lessing működése „tiszta politika" volt és Lassalle jogosan tekinti

Stahr művét „jóval különbnek", mint a Danzel—Guhrauerét, mert ismét kidomborította Lessing „harcos, hősi életét", különösen wolfenbütteli korszakában, amelyet ugyan nem Danzel, hanem inkább Guhrauer alaposan el akart kendőzni. S ha eltekintünk Frigyes „forradalmiságától", amiről még részletesen kell beszélnünk, akkor Lassalle Lessing-cikkének egyetlen valóban kifogásolható hibája, hogy túlzott dicsérettel halmozza el Stahrt. De ezt is enyhébben ítéljük meg, ha figyelembe vesszük Lessing és Lassalle berlini életének bizonyos hasonlóságát. Egyikük sem élt szelleméhez valóban méltó környezetben, bár a körülményekhez képest ez volt a lehető legjobb társaság, amelyet találtak. Éppenséggel nem vall Lassallera, hogy túlságosan megdícsérte Stahr művét, de még kevésbbé vall Lessingre az, hogy száz év előtt meg akart büntetni egy „nyomorultat", „aki nem átallott a mi kedves Ramlerünknek egy kis gondatlanságot a szemére vetni". Olyan jóindulatú hanyagság ez, amelyet a legnagyobbak is elkövethetnek, mégpedig a legkönnyebben éppen a berlini légkörben. Mindez a dolgok tartalmától és jellegétől függ; Lassallera is alkalmazható, amit Fichte mondott Lessingről: „Hősünk (Nicolai) Mendelssohnnal és Lessinggel karöltve kritikai hadjáratot indított. Néhány rímkovács ellen sikeresen, más szakmákban, például a filozófiában, persze kevesebb dicsőséggel. Nagy fegyvertársa lassanként rájött arra, hogy ez nem kifizetődő üzlet és társasága sem a legjobb, ezért visszavonult".[20] Lassalle azt írja Feuerbachnak: „A haladópártiak politikailag a lehető legfelszínesebb racionalisták"[21]. Amikor ezt írta, bizonyára nem gondolt Lessingre, s annál feltűnőbb a hasonlóság.

Csakhamar kiderült, hogy az államban és erkölcsi

céljaiban hivő 1848-as idealista-hegeliánus polgárok gárdája egyszerűen seregnélküli hadvezérek csoportja. A gazdasági fejlődés ott tartott már, hogy a polgárság nagy tömegei a kapitalizmusnak szabadon kibontott s legfeljebb néhány ideológiai szalaggal díszített zászlaja alatt akartak felvonulni, elől a manchesteri szentképekkel. A Haladó Párt alapítását Ziegler egészen helyesen ítélte meg. Nincs nevetségesebb dolog, mint a burzsoáziának az az állítása, hogy Lassalle először velük tartott, majd sértett személyi becsvágyában hátbatámadta őket és így akadályozta meg győzelmüket. Nincs joguk Lassallenak szemrehányást tenni, akinek velük szemben tanusított magatartása elvileg és taktikailag egyaránt helyes volt. Barátságosan várakozó magatartása jogos mindaddig, amíg a dolgozó osztályok politikailag még nem szálltak síkra, a polgári ellenzékiség pedig olyan emberekben testesült meg, mint Ziegler, akik alapjában véve demokratikus programért harcoltak, az általános választójog hívei voltak, s eléggé meg tudták érteni a dolgozó osztályok szükségleteit. Amint azonban az elburjánzó manchesterizmus nyomása alatt többé-kevésbbé csökkenni kezdett ezeknek az embereknek a befolyása a polgári osztályra és amint megmutatkoztak a proletármozgalom első jelei, Lassallenak annál kevésbbé kellett tovább várnia a szakítással, mivel a polgárság győzelme az abszolutizmus és a feudalizmus felett már régen lehetetlennek bizonyult. Meggyőzően bizonyítja ezt Ziegler bizalmas levélváltása ifjúkori barátjával, Ritterrel, Arnold Rugeval s főként Stahrné Lewald Fannyval, a Lessing-életrajzíró feleségével.

Lassalle és Ziegler rendkívül közel állt egymáshoz. Lassalle a mély tiszteletnek nála igen szokatlan érzésével nézett föl a húsz évvel idősebb férfira ; cso-

dálta gyakorlati szervezőkészségét, és szinte túláradó szavakkal ajánlotta boroszlói honfitársainak, válasszák meg képviselőnek. A következő verssorokban kifejezetten arra törekszik, hogy megszerezze barátságát:

Légy bár mégoly erős, szívednek kell a megértés,
És énbennem okos, hű szeretetre talált.

Ziegler teljes mértékben viszonozta Lassalle barátságát. Féltette barátját, mikor agitációba kezdett, hiszen a maga tönkrezúzott élete megtanította arra, mit jelent az anyagi érdekeiben megsértett burzsoázia gyűlölete. Sokkal többre becsülte azonban, semhogy asszonyi siránkozással megkísérelte volna visszatartani. Tudvalevőleg ő fogalmazta meg az Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein* (Általános Német Munkásegylet) alapszabályait, s néhány héttel Lassalle „Nyilt Válasza"** után serleget küldött születésnapjára a következő sorokkal végződő szonett kíséretében:

Vedd ezt a kelyhet s lásd: küzdelmeid
nem győztek, csak szíved lett véresebb.
Emeld a szádhoz végső áldomásra!

---

* Az Általános Német Munkásegyletet Lassalle alapította 1863-ban és ő volt az Egylet első elnöke. Lassalle 1864-ben bekövetkezett halála után utódja az elnökségben, J. B. Schweitzer, az Egylet politikáját Bismarck reakciós politikájával igyekezett összehangolni. 1875-ben a gothai kongresszuson az Általános Német Munkásegylet egyesült a Liebknecht és Bebel vezetése alatt álló Szociáldemokrata Munkáspárttal (az úgynevezett eisenachiakkal) egységes Németországi Szocialista Munkáspárttá. — *A ford.*

** Lassalle 1863 március 1-én megjelent röpirata, programjának vázlatával. — *A ford.*

Ne lassan égj! Titáni daccal idd!
Egy lángban lobbantsad ki életed
s a szirtről vesd magad az óceánba.

Ezek a prófétai szavak egyformán vonatkoznak Lassallera is, Zieglerre is. Lassalle sorsa valóban „lassú senyvedés" volt, s milyen szomorúan húnyt ki az egykor lobogó láng!

1864 szeptember elején Ziegler ezt írja Rittternek: „A legnagyobb filozófus és kétségtelenül az egyik legnagyobb tudós, Lassalle keresett nálam menedéket. Menekült önmaga elől... Halálának megrázó hatása alatt írok. És hogy ujjonganak a középszerűek, e juliánusok, kiket annyit ostorozott; a mürmidonok táncolnak Achillész sírján... Könyvtáram, buzdítóm, vigasztalásom volt, s most meghalt, vége. Senki soha úgy nem szeretett engem, mint ő. Festenivalóan szép volt, tüzes lángelme, ezer hibával, sőt bűnnel — de egész ember". S ugyanakkor Rugenak: „A legnagyobb baj az, hogy Németországban a leglelketlenebb manchesterizmus burjánzott el. Ahány hazatért kereskedő, züllött, hajótörött kereskedősegéd csak van, mind felcsap nemzetgazdásznak. Szerez magának egy kézikönyvet, bemagol néhány vezérszót, belép a Nemzetgazdasági Egyesületbe, járja az országot, azon van, hogy elhelyezkedjék valamilyen biztosító társaságnál, bankban, a vasútnál, bitorolja a nemzetgazda nevet, felcsap képviselőjelöltnek, s azt prédikálja, hogy a politika ideje lejárt, hogy a gazdasági élet fejlesztésével magától ölünkbe hull a szabadság, az állam puszta agyrém és az embereket *realiter* csakis a kereskedelem kötheti össze. Így kerül be a képviselőházba, ahol a vezetőszerepet gyakran pártközi, szabadon lebegő frakció viszi, megbontva minden pártfegyelmet. S miért ne? Ha van

katolikus párt, miért ne lehetne népgazdasági párt is? S most aztán itt van a Haladó Párt, amely megalakulásával feltette a koronát erre a garázdaságra ... Az elvek ideje lejárt, a zűrzavar akkora, hogy egyelőre lehetetlennek látszik a kibontakozás. Mindenki az anyagi hatalmat, azaz a gazdaságot hajszolja. Könnyűszerrel óriási vagyonokat halmoznak fel és az amnesztia rendelet megvéd minden vizsgálattal szemben. S ez így megy tovább még egy jó ideig.

Ziegler főként Stahrnéhoz írott leveleiben öntötte ki szívét, de itt be kell érnünk ezzel a néhány idézettel. A népgazdasági kongresszus vezetőembereiről azt írja, amit Rugenak: „Waldeck meg én tíz éve óvjuk az országot az úgynevezett «népgazdászoktól», akik főleg a megtévedt kereskedők, póruljárt irodalmárok, lelkiismeretlen részvénytársaság-alapítók és schopenhaueriánus filozófusok sorából kerülnek ki. Ők a rabló burzsoázia úttörői". 1865 januárjában, amikor a bíróság elítélte Jacobyt, így ír: „Szegény idealista Jacoby! ... Higgye el, ha hat hónapra lecsuknának, barátaim között általános lenne az öröm, s attól tartok, hogy ha Jacoby még olyan simulékonyan és szerényen viselkedett is, őt sem igen fogják gyászolni". S 1866 januárjában így ír a legfelsőbb bíróság döntéséről a parlamenti szólásszabadság ügyében: „Ön fájdalmaim egyetlen letéteményese. Tegnap este pártgyűlés volt. Odarohanok, abban a hitben, hogy a főtörvényszék döntése miatt felháborodott embereket találok. Ezek az emberek vagy olyan egykedvűek, hogy túltesznek a római szenátuson is, vagy Isten tudja, mi van velük. Nyugodtan tárgyalták a Wachsmuth és Bonin-féle interpellációt. Az égő házból nem a laresek szobrát, hanem néhány ócska, piszkos alsónadrágot mentettek ki". És 1866 augusztusában, a felirati vita után:

„Amikor ma Jacoby értéktelennek nyilvánított minden győzelmet és dicsőséget, mert nem a szabadság szellemében érték el őket, N., aki a hátam mögött ült, így szólt: «Micsoda mértéktelen hiúság!» K., aki előttem ült, ezekkel a szavakkal fordult hozzám: «Örök időkre tönkreteszi magát!» Megborzongtam. A kistermetű, törékeny ember nyugodtan, kimérten s olyan hangon beszélt, mint aki végrendeletét diktálja. Olyannak találtam, mint a prófétát Jeruzsálem romjain, aki tudja, hogy minden elpusztult, csak az örök Isten él; s ezt az istent úgy nevezi: igazság és szabadság . . . Már a mai rövid felirati vita is arra vall, hogy megszavazzák az adót, a felhatalmazási javaslatot s minden egyebet, én pedig nem akarom végigcsinálni a lojális bukfencezést. A királyi kegy összefog a nép pillanatnyi tetszésével és egyesült erővel duzzasztják a vitorlákat, míg a kis hajó ismét a reakció zátonyára nem fut". És csakugyan, ezen a zátonyon szenvedett hajótörést „fájdalmainak egyetlen letéteményese". 1870 november 3-án írja Ziegler Fanny Stahrnak: „Nem tudom gyűlölni a francia népet. Legkevésbbé most, amikor éppen forradalmi munkáját végzi és mindannyiunknak dolgozik ezzel. Semmirekellő királyainak hosszú sora a tönk szélére sodorta, húsz évig zsarnokoskodott rajta egy fegyenc, katonaságnak nevezett rablóbandájával. Elárulták, mindenki cserbenhagyta, és a felfegyverzett nép mégis bámulatraméltó vitézséggel harcol. Ezt a népet nevezi bitangnak? Ugyan hol találna Németországban százezer ilyen bitangot, aki a maga szakállára, minden felsőbb parancs nélkül vállalná a harcot?" Eugen Richter és társai még ugyanebben a hónapban rá akarták venni Zieglert, árulja el Jacobyt. Az 1870-es képviselőválasztások alkalmával azzal akarták megtorolni Jacoby szociálpolitikai eretnekségét, hogy

Zieglert léptetik fel a berlini választókerületben, amelyet addig Jacoby képviselt. Csakhogy Ziegler büszke megvetéssel utasította el az ajánlatot: nem akarta elfoglalni a „nagy ember" helyét, azt a helyet, ahol Jacoby már kellemetlenné vált. Egy szabadelvű protestáns pap vállalta azután ezt a szomorú szerepet. Ziegler azonban mindkinkább elhallgatott. Nem lépett át határozottan a szociáldemokrata pártba, ahogyan Jacoby tette; halálosan fáradtnak, meggyötörtnek, öregnek, erőtlennek érezte magát. Mindenki, aki ismerte élete utolsó éveiben, tudja, hogy haláláig a munkásosztályban látta a nemzet megmentőjét — és különösen tudják ezt azok a szociáldemokrata képviselők, akik együtt voltak vele az országgyűlésben.

Mi köze mindennek a Lessing-legendához? Úgyszólván mindenestől köze van hozzá, mert belőle kerül ki a legenda történetének jórésze. Az a három ember, aki Stahr könyvét keresztvíz alá tartotta, mert azt remélte, hogy felébresztheti a polgárságban Lessing szellemét, felismerte a maga tévedését és a munkásság felé fordult. Stahr könyve azonban a burzsoázia kezében maradt. És mennyire elherdálta értékeit! Stahr, aki eredetileg ifjú-hegeliánus s a *Hallische Jahrbücher* (Hallei Évkönyvek) buzgó munkatársa volt, de aki gyűlölte a szocializmust, akárcsak Ruge, ízetlen gyűlöletét Lessing szabad lelkébe is belehamisította. Ha személyesen mégoly mélyre süllyedt is a burzsoázia irodalmi klikkjének posványába, úgy ahogy, megőrizte a tisztességnek legalább a látszatát. Beérte azzal, hogy műve első kiadásában méltatta Jacoby közreműködését, és hálából neki is ajánlotta művét. Özvegye azonban lojálisan nekiesett a könyvnek és ma első oldalán az irodalmi talpnyalás hitvány emlékeként ez az ajánlás olvasható: Bismarck herceg Ő Főméltóságának. A könyv, amely annak idején

Lessing szellemét idézte, hogy politikai harcra sarkalja a polgárságot, ma már a lusta és elsatnyult polgárság szellemi abrakja, azé a polgárságé, amely iszonyodva fordul el a gondolatnak minden lessingi szellőjétől.

Mielőtt folytatnók ennek a folyamatnak tárgyalását, vizsgáljuk meg a Lessing-legenda másik változatának tartalmát.

V

FRIGYES KIRÁLY ÉS LESSING

Annak bizonyítására, hogy Frigyes király a polgári klasszikusok, különösen pedig Lessing társa volt szellemben és gondolkodásban egyaránt, mindenekelőtt az alábbi mondásokat szokták idézni. Ezek a kijelentések szállóigékké lettek s a következőképpen hangzanak. Először: A fejedelem az állam első szolgája. Másodszor: Én a szegények királya akarok lenni. Harmadszor: Az újságokat nem szabad bántani. Negyedszer: Országomban mindenki a maga módján üdvözülhet. Minthogy ezek az alapelvek egyrészt többé-kevésbbé kiáltó ellentétben állanak a király egész kormányrendszerével, másrészt Frigyes kevéssel trónralépte előtt vagy után nyilvánította ki őket, tehát abban az időben, amikor felszabadult a szörnyű nyomás alól, amely alatt apja tartotta kora ifjúságától fogva, már-már hajlandók volnánk őket a trónörökösi liberalizmus megnyilvánulásának tekinteni. Csakugyan ezt látja bennük Carlyle, aki minden hősimádata ellenére is megmarad gyakorlati angol embernek és a következőket mondja Frigyes „szép szavairól": „Olyan csodálatot keltettek a maga korában, hogy mi, akik régóta megszoktuk ezt a csodálatot és vele együtt azt, amivé fajulni szokott, az

első pillanatban nem is értjük". Carlyle az ötvenes években még álmában sem gondolta volna, hogy ezt a megfoghatatlan csodálatot a kilencvenes években minden német hazafiúnak kötelességévé fogják tenni.

Carlyle felfogása mégis elfogadhatatlan: a polgári porosz történetírók álláspontjáról nézve ugyanis kedvezőbb a kelleténél, Frigyest magát illetően viszont kedvezőtlenebb a szükségesnél. Aligha kell mondanunk, hogy a tudományos történetkutatásnak éppoly kevés köze van a poroszellenes, mint a poroszbarát mitológusokhoz: aki Frigyesben látja minden gonoszság forrását, az éppoly hatalmas tévedésbe esik, mint az, aki minden jó kútfejének tartja. Aki e fejedelem történetét tudományos alapelvek szerint tanulmányozza, tehetségének lényegét és sikereinek végső okát olyan tulajdonságában találja meg, amelynek bizonyos mértékben éppen a materialista történetszemlélet képviselőinek rokonszenvével kell találkoznia. Frigyes teljesen tisztában volt azzal, hogy ebben a világban csak addig mehet el, ameddig azok a gazdasági feltételek engedik, amelyek között él és uralkodik. Ez korántsem jelenti azt, mintha gazdasági felismerései meghaladták volna korát, sőt, e korhoz képest el is maradtak és egyáltalán nem nevezhetjük őket zseniálisaknak. Azt sem jelenti, mintha sohasem tévedett volna gazdasági létfeltételeinek megítélésében, hiszen ez éppen elég gyakran esett meg vele és mindannyiszor súlyosan meg is fizetett érte. Mivel azonban a hétéves háború folyamán öccsének, az állandóan csüggedt Henriknek megírja, hogy az győz, akié az utolsó tallér, mivel a pénzügyeket az állam „idegeinek" nevezte és a porosz állam leírásában minden másnak, még a hadseregnek is elébe helyezte — uralkodása első napjától az utolsóig megmaradt a fentebb emlí-

tett alapvető felismerés mellett. Nehéz megállapítani, vajjon életének e két napja közül melyikben volt jelentősebb ez a felismerés: az első napon-e, amikor a nem egészen harminc éves emberből és mindaddig elnyomott rabszolgából korlátlan kényúr lett, vagy pedig az utolsón, amikor sem sikerei, sem közel ötvenesztendős zsarnoki uralma nem tévesztették meg már afelől, hogy mire képes és mire nem.

Ennek megfelelően azzal a tételével, hogy a fejedelem az állam első szolgája, nem az volt a célja, hogy valamilyen eszménynek hódoljon, sem pedig hogy — mint G. Kolb véli — magára vonja a figyelmet s olcsón népszerűséget szerezzen. Egyszerűen csak szabadabban akart rendelkezni országának gazdasági, hatalmi eszközeivel. Szóbanforgó kijelentése ugyanis (amely mellesleg Tiberius császártól származik) nem az abszolutizmus korlátozását, hanem kiterjesztését jelenti. Ez a rendkívül egyszerű felismerés hétpecsétes titokká vált korunkban az alattvalók korlátolt belátása* számára, pedig már Frigyes belátó kortársai is tisztában voltak vele. Ezért kérdi Heinse „Ardinghello" című regényében: „Lehet-e valaki szolga, akinek senki sem parancsol, aki nem ismer urat maga fölött, aki saját belátása szerint hoz törvényeket, viszont egyet sem ismer el kötelezőnek a maga számára és törvény nélkül, kénye-kedve szerint büntet?" És csakugyan amikor XIV. Lajos kijelentette: *az állam én vagyok*, ezzel legalább is elismerte a fejedelem erkölcsi felelősségét az állammal szemben, s XVI. Lajosnak ezt a felelősséget vállalnia

* Amikor 1838-ban néhány göttingai professzor tiltakozott a hannoveri alkotmány eltörlése ellen, Rochow porosz belügyminiszter válaszában többek között ezt írta: „Nem illő dolog, hogy az alattvaló *korlátolt belátásának* mércéjével bírálja az államfő cselekedeteit". — *A ford.*

kellett a gyakorlatban is. Viszont, ha egy fejedelem azt állítja magáról, hogy az állam szolgája, de első szolgája, akkor az abszolutisztikus államban ez azt jelenti: fittyet hány minden felelősségre. Hiszen lehetetlen, hogy valaki a maga tulajdonának a rabszolgája! Már pedig, hogy Frigyes az „államot" a maga tulajdonának tekintette, az végrendeletéből is kitűnik, amelyben „arany és ezüst evőeszközein, könyvtárán és képtárán, stb." kívül, magát a „porosz királyságot" is unokaöccsének hagyományozta, mintha csak valami egyszerű majorságról volna szó.

Frigyesnek nagyon is gyakorlati céljai voltak azzal az állításával, hogy ő az állam első szolgája. Ezt a kijelentést mintegy hatszor tette meg, első ízben még mint trónörökös „Antimachiavell" című művében. Itt bevezetésül azt fejtegeti, hogy kétféle fejedelem van: az egyik mindent a saját szemével akar látni, s maga akarja kormányozni az államot. A másik miniszterei nek becsületességére bízza magát: az uralkodik rajta, aki befolyásolni tudja. Az első típushoz tartozik a korlátlan uralkodó; ő mintegy az állam lelke, az igazságszolgáltatás első őre, a hadsereg főparancsnoka, a pénzügyek kezelője, egyszóval az állam első szolgája. Ennek példáját követi Frigyes. A másik típussal nyilvánvalóan apjára céloz, aki Frigyes ifjúkori tragédiájában osztrák párthíveinek, Grumbkownak és Seckendorffnak vak, romboló eszköze volt. Különben bármily különc zsarnoknak bizonyult is I. Frigyes Vilmos, többé-kevésbbé tág teret engedett az ország kormányzásában a pártfogása alatt álló, sőt tulajdonképpen általa megteremtett hivatalnokosztálynak, amelyet Frigyes utált, mert a felvilágosult abszolutizmus utolsó akadályát látta benne, és ezért arra törekedett, hogy kiküszöbölje. Hogy ez valóban sikerült-e neki és kettőjük közül nem az

apa volt-e a felvilágosultabb kényúr, ez olyan probléma, amellyel később még foglalkoznunk kell. Itt az a kérdés, hogy Frigyes mit is akart voltaképpen? Arra törekedett, hogy minden hivatalnok az ő kényúri akaratának akaratnélküli végrehajtójává legyen és tettének gondolati alapja ez a tétel: a fejedelem az állam első szolgája. Ebből a szempontból mindig hű maradt önmagához. Negyven évvel az „Antimachiavell" után írja, hogy az uralkodó is csak olyan „ember", mint „legkisebb alattvalója", egyúttal azonban ő „a társadalom első bírája, első pénzügyi szakembere és első minisztere". Ezért érdekei azonosak a népével, ami semmiesetre sem állítható a tábornokok és miniszterek arisztokráciájáról, akikre rábízta magát.[22] Frigyes tehát teljesen a magasabb hivatalnoki kar nélkül uralkodott; különben is minisztereit hivatalosan csak évenként egyszer látta, júniusban, az úgynevezett „miniszterszemle" alkalmával. Minden kormányzati tevékenységét önállóan, a saját kabinetjéből intézte, ahol három titkára végezte az akta-olvasást és írást. Ezeket úgyszólván kizárólag alantas írnokai közül választotta és szerzetesi magányra kárhoztatta, sőt, egy idegen diplomata megjegyzése szerint az állam foglyaiként őriztette őket.

Másképpen vagyunk „a szegények királya" címmel, mert erről a szállóigéről nincsen semmiféle okirati bizonyítékunk. Itt nem is arról van szó, amit von Treitschke úr állít: „A királyok ama legemberibb kötelessége, hogy segítsenek a szegényeken és szűkölködőkön, a Hohenzollernek számára mindenkor az önfenntartás parancsa volt. Büszkén viselték a «koldusok királyai» címet, amelyet a gúnyos franciák eszeltek ki".[23] De „a királyok e legemberibb kötelességéről" Frigyesnek fogalma sem volt. Tudvalevő,

hogy nem a „szegényeket és szűkölködőket", hanem éppen a gazdagokat és kizsákmányolókat, vagyis a junker nagybirtokosok osztályát halmozta el az államkasszából merített kiapadhatatlan segélyekkel és a legtúlzóbb kíváltságokkal. Ami pedig a „francia gúnyt" illeti, ennek meg éppenséggel semmi köze az ügyhöz. Az összefüggés az, hogy Frigyes néhány hónappal trónralépte előtt Berlinben, a braunschweigi herceg asztalánál a következő kijelentést tette: „Ha valaha trónra kerülök, a koldusok királya leszek".[24] E kijelentésével vagy az volt a célja, hogy valóban jó szándékkal kövezze ki eljövendő útját, vagy — ami még valószínűbb — megcsipkedje vele apjának népkizsákmányoló pénzügyi művészetét. Atyja is így értelmezte, amikor tudomást szerzett róla. Dührohamot kapott; egyébként ez volt utolsó dührohama fia ellen. De ha Frigyes valóban így értette kijelentését, ebben az esetben sem volt gyakorlati jelentősége, mivel I. Frigyes Vilmos pénzügyi módszerét követte, azzal a különbséggel, hogy ez a módszer a hétéves háború után mérhetetlenül nyomasztóbbá vált a kezében.

Most pedig az ujságokon a sor, amelyeket nem szabad bántani. E kérdés körül politikai közjáték zajlott le; arról volt szó, hogy Frigyes még egy fegyvert biztosítson magának a többi európai hatalommal szemben. Ezt az összefüggést kétségtelenné teszi a szállóige forrása, gróf Podewil kabinetminiszter 1740 június 5-én, Frigyes uralkodásának hatodik napján keltezett megjegyzése: „Ő Királyi Felsége asztalbontás után legkegyelmesebben megparancsolta, hogy közöljem az Ő Nevében, a királyi állam- és hadügyminiszterrel, von Thulemeyer Őexcellenciájával: minden berlini ujságírónak korlátlan szabadság adassék, hogy a berlini tudósításokban

megírhassa azt, ami most nálunk történik, mégpedig úgy, ahogyan akarja, anélkül, hogy cenzúráznák. Legfenségesebb szavai szerint azért, mert legkegyelmesebb *divertatiójára* szolgál, másfelől azért is, mert ezután a külföldi miniszter urak sem nehezményezhetik, ha az itteni ujságokban imitt-amott olyan kitételeket olvasnak, amelyeket rossznéven vehetnének. Én elég merész voltam erre azt válaszolni, hogy az... (valószínüleg így egészítendő ki, az osztrák) udvart eme *sujet* igen *pointilleux* módon érintené. Őfelsége azonban kegyes volt olyan értelemben válaszolni, hogy az ujságokat nem szabad bántani, ha azt akarjuk, hogy *interessant* legyen az olvasásuk".[25] Ennél a dicsőséges „sajtószabadság"-nál egyszerűen egy régi, de természetesen mindig új diplomáciai fogásról volt szó, annak a lehetőségéről, hogy a külföldi hatalmak tudomására lehet hozni minden kellemetlen dolgot s ugyanakkor a kormányzat ártatlanul moshatja kezét. Emellett azonban érvényben maradt Frigyes szigorú és többször, így 1741 március 21-én és 1746 június 7-én megújított tilalma, mely szerint „*in publicis* semmi sem nyomatható ki felsőbb engedély nélkül", továbbá a kormány és kormányzat kritikája, sőt „a közállapotok mindennemü taglalása teljesen megengedhetetlen" (Preuss). Az akkori berlini ujságok politikai rovatában nem is található más, csak tűzvészről, földrengésről, torzszülöttekről szóló hírek, továbbá, hogyan rabolt el egy algiri kalózhajó egy máltai vitorlást stb. 1740 decemberében a berlini tudósításokra ismét kiterjesztették a cenzúrát „az adott szabadsággal való visszaélés" címén, de valójában azért, mert Frigyes, amikor elhagyta Berlint, hogy betörjön Sziléziába, az akkori viszonyok között nem akarta másra bízni azt a fegyvert, amelyet már

nem állt módjában forgatni. Teljesen mindegy, hogy ez csakugyan így volt-e, vagy sem: az úgynevezett „sajtószabadság" gyümölcsei mindössze félévig voltak élvezhetők, s végül is az volt benne a legjobb, hogy ilyen rövid ideig tartott. Frigyes elvben mindig a sajtószabadság ellensége és a cenzúra híve maradt, még olyan esetekben is, amikor legszabadelvűbb színében akart mutatkozni, például a francia írókkal váltott leveleiben. Így 1772 április 7-én azt írja d'Alembertnek, hogy a könyvekben mindent el kell nyomni, ami a társadalom általános biztonságát és a közjót veszélyezteti, mert a társadalom nem tudja elviselni a gúnyt. Alig szükséges mondanunk, hogy a király karikatúrájáról szóló anekdóta Nicolai tanúsága szerint „légből kapott mende-monda", „efféle históriák gombamódra tenyésznek Berlinben csakúgy, mint más nagy városokban".[26] A szóbeszéd szerint a király lejjebb akasztatta karikatúráját, hogy jobban lehessen látni. Élete alkonyán, 1780 október 14-én kiadott rendeletében a király a maga módján még egyszer bemutatta hódolatát a sajtószabadságnak, amennyiben katonai szolgálatra való behívással büntette a „zugfirkászokat, az alattvalók fellázítását s az ezzel kapcsolatban elkövetett durva kihágásokat".

Valójában nincs klasszikusabb tanúnk a frigyesi sajtórendszer ellen, mint éppen Lessing. A legkeservesebb nyomorban eltöltött fiatal éveiben sem fanyalodott arra, hogy politikai ujságot szerkesszen Berlinben, amikor a cenzúra elnyomott minden önálló megnyilatkozást. Meglettebb korában pedig tudvalevően keserű szavakkal arra korlátozta a „berlini írás- és gondolatszabadságot", hogy „a vallás ellen annyi ostobaságot lehetett piacra dobni, amennyit csak akartak s hogy a becsületes ember hovatovább res-

tell e szabadsággal élni". Lehetetlen észre nem venni, hogy itt az „ostobaság" szót hangsúlyozza. Erich Schmidt nagy hűhót csap abból, hogy Frigyes a „hirhedt" és „megvetett" szabadgondolkodó Edelmannt nyugodtan hagyta Berlinben élni és meghalni. Ez való igaz. Csakhogy Schmidt úrnak nem lett volna szabad egy tisztességes embert még halottaiban is megfosztania a becsületétől, csak azért, hogy Frigyes úgynevezett „türelmét" még több dicsfénnyel övezze. Edelmann legfeljebb a berlini vakbuzgó aufkläristák szemében lehetett „hirhedt" és „megvetett" ember. Különben találóan mondja róla Geiger, hogy „felvilágosult volt a felvilágosodás előtt", méltó előfutára Reimarusnak, sőt bizonyos értelemben magának Lessingnek is. Azok az Edelmannra vonatkozó „megvető célzások", melyeket Schmidt úr Lessing szájába ad, a valóságban Lessingnek egy apjához írt fiatalkori levelére szorítkoznak. E levél szerint Edelmann, La Mettrie-hez képest egyenesen szentnek nevezhető. Lehetetlen, hogy Lessing idősebb korában „megvetéssel" beszélt volna erről az emberről, aki minden rendszertelensége ellenére bátran vallotta Spinozát mesterének s aki képtelenségnek bélyegzett minden kinyilatkoztatott vallást, viszont megvédelmezte a vallásalapítókat a csalás vádja ellen és aki 1747-ben megjelent legjelentősebb munkájának előszavában teljesen Lessing szellemében azt írta: nem bűnös szándék vagy pajkos kedv vezeti tollát, hanem az igazság szeretete, pedig tudja, hogy aki igazat mond, annak általában betörik a fejét.

Frigyes ilyen türelmesen bánt ezzel az üldözött emberrel — de ennek az éremnek is megvan a maga másik oldala. Frigyes, úgylátszik, ártalmatlan rajongót látott benne: személyében ugyan nem bántotta, de kifejezetten védelmét sem biztosította.[27] Egy-

szerűen kiszolgáltatta üldözőinek. Süssmilch esperes, az Akadémia tagja, egyébként érdemes népességstatisztikus, ugyanis dühös, gyalázkodó irattal támadta meg a „hirhedt Edelmannt". Geiger azt írja erről: „félig feljelentés, félig szitkozódások lexikona". Amikor aztán Pott kémikus, aki szintén az Akadémia tagja volt, névtelen elleniratában védelmébe vette Edelmannt, a király az irat kiadóját, a fiatal Rüdigert, Lessing barátját, hat hónapra Spandau várába záratta azon a címen, hogy megtámadta a keresztény vallást és hirdetőit (Sulzer levele Gleimhez). Ezenkívül Frigyes 1748 április 14-én kelt különleges rendeletében kijelentette, hogy többé nem hajlandó hasonló esetekben kegyelmet gyakorolni. 1743-ban betiltotta a gottschediánus Gebhardi néhány racionalista értekezését. Sőt állítólag, amikor az ugyancsak gottschediánus Mylius, Lessing ismert ifjúkori barátja, hetilapjában megsértette a berlini iskolamestereket, 1749 május 11-én általános cenzúrarendelet jelent meg „részben a vallást, részben az erkölcsöket támadó felháborító könyvek ellen". Ez a rendelet még a teológiai műveket is cenzúrának vetette alá és teológiai cenzorrá — Süssmilch esperest nevezte ki. A rendelet Frigyes haláláig érvényben maradt. Ismeretes, hogy amikor Lessing Berlinben ki akarta adni a „Fragmente eines Ungenannten"-t (Töredékek egy névtelen írásaiból), a teológiai cenzúra nem engedélyezte a kiadást. A cenzor nem az időközben meghalt Süssmilch, hanem már Teller volt, a „legfelvilágosultabb" berlini teológus. Amikor azonfelül Lessinget Braunschweigben az „Anti-Goeze" miatt megrendszabályozták, Teller önként jelentkezett azzal, hogy e klasszikus polémiát „cenzúrázhatatlannak" minősíti. Látnivaló, hogy a „vallás ellen elkövetett ostobaságokat", amelyekre Lessing szerint a berlini szólás-

és gondolatszabadság korlátozódott, a szó legostobább értelmében kell venni: Frigyes uralma alatt nagyon is „bántották" a vallástételek komoly vizsgálatát, még akkor is, ha ez a vizsgálódás Gottsched szerény álláspontjából indult ki.

Ezzel eljutottunk Frigyes vallápolitikájához és leghíresebb szállóigéjéhez. Frigyesnek ebben a mondatában: „Minden vallást meg kell tűrni és mindenki a maga módján üdvözülhet", Stahr „Nathan alapeszméjét"* véli felfedezni, s ki tudja, hányan szajkózták azóta ezt a bölcseséget. Inkább azon csodálkozhatnánk, miért nem hivatkoznak Stahr és követői inkább Frigyesnek ugyanebben az időpontban egy hasonló kérdésben kibocsátott rendeletére, amely sokkal jobban megközelíti a három gyűrű parabolájá. Amikor ugyanis egy oderafrankfurti katolikus azzal a kérelemmel fordult Frigyeshez, adják meg neki a polgárjogot, a király így válaszolt: „Minden vallás egyformán jó, feltéve, hogy az emberek, akik követik, becsületesek. Ha török és pogány telepesek jönnének a népességet szaporítani, akkor mecseteket és templomokat építenénk számukra".[28] Itt már megközelítenők a három gyűrű mondáját, csakhogy ez a kétségbeejtő mondatrész: „a népességet szaporítani", lehetetlenné teszi, hogy a király rendelete hazafias mesévé váljék. Frigyes be akarta „népesíteni" szegény és gyéren lakott országát, hogy hadseregének ujoncokat, állampénztárának adófizetőket szerezzen, és így szívesen látott törököt, keresztényt, pogányt, sőt — pénzügyi okokból — akár zsidót is. Feltétel nélkül, nyilvánosan elismerte istentiszteletüket és biztosította vallásszabadságuk védelmét. De amíg élt, soha még csak álmában sem gondolt

* Nathan alapeszméje — a vallási türelem. — *A ford.*

arra, hogy a polgári életben egyenrangúaknak tekintse az egyes felekezeteket. Egész uralkodása alatt mi sem állt tőle távolabb, mint hogy a zsidót, a pogányt, a mohamedánt a kereszténnyel, vagy akár csak a katolikust a protestánssal egyenlő elbánásban részesítse, amit pedig Locke a vallási türelemről szóló könyvében, utána meg az egész polgári felvilágosodás megkövetelt. Még azt sem lehet állítani, hogy személyes szabadgondolkozása valamiképpen is érvényre jutott volna telepítési politikájában. Hiszen egyrészt igen jól felismerte, hogyan hasznosíthatja sajátos uralkodói művészete számára a különböző felekezeteket, másrészt azonban már vakbuzgó apja is hagyta, hogy „mindenki a maga módja szerint üdvözüljön". Ezt éppen a szállóige keletkezésének története bizonyítja.

A protestáns papság Frigyes trónralépését kedvező alkalomnak tekintette, hogy megszüntesse azokat a római katolikus iskolákat, amelyeket I. Frigyes Vilmos katonagyermekek számára létesített, s Uhden főügyészre hivatkozva ezeknek az iskoláknak bezárását kérte a királytól. A főügyész ugyanis a paptanítókat meg nem engedett propaganda kifejtésével vádolta. Frigyes azonban a beadvány szélére ezt írta: „Minden vallást meg kell tűrni. Az ügyész pedig csak arra vigyázzon, hogy egyik se károsítsa meg a másikat, mert itt mindenkinek a maga módja szerint kell üdvözülnie."[29] Ez a „nathani alapeszme" tehát I. Frigyes Vilmos intézményének fenntartását jelentette, vagyis egy korlátolt, vakbuzgó fejedelem intézményét, aki még legidősebb fia, éppen a későbbi Frigyes király, kegyetlen bántalmazásától sem riadt vissza, ha az a kálvinizmus valamelyik szőrszálhasogató hittételéről másként gondolkodott, mint ahogyan atyja akarta.[30] Ennek ellenére I. Frigyes Vilmos

nemcsak római katolikus iskolákat alapított katonagyermekek számára, hanem Brandenburg városában orosz pópát is alkalmazott hadserege orosz katonái számára. Sőt azt is megengedte nekik, hogy vallásuk gyakorlására Brandenburgba utazzanak, bárhol állomásozzanak is, pedig ilyenkor a szökés veszélye is fennforgott, amitől Frigyes úgy félt, mint a pestistől. Húsz drágán szerzett orosz katonája, akik az öreg dessaui herceg Halléban állomásozó ezredében szolgáltak, egyszer csakugyan éltek is az alkalommal és megugrottak.[31] Ezekután szükségtelen nyomatékosan hangsúlyoznunk, hogy amit Stahr és majmolói „nathani alapeszmének" neveznek, semmi más, mint a porosz katonaállam első parancsolata.

A külföldi ujoncoknak amúgyis nehéz és körülményes toborzása teljesen lehetetlenné vált volna, ha a kormányok és a lakosság ellenállása mellett számolni kell még az egyházak ellenkezésével is. Poroszország esetében annál súlyosabban esett latba ez a körülmény, mert a toborzás főterületei Dél- és Nyugat-Németország egyházi államai voltak. Ugyanakkor a Római Kúria szemében Poroszország a legkifejezettebb eretnek államnak számított, nem éppen a „Hohenzollernek jellegzetes protestáns érzülete miatt", ahogyan talpnyaló történetírók írják, hanem azért, mert a tulajdonképpeni porosz királyság, a mai Kelet-Poroszország, a német lovagrend elvilágiasodott tartománya, a katolikus egyháztól elrabolt birtok. A porosz katonaállamnak minden oka megvolt arra, hogy úgy bánjon a katolikus egyházzal, mint a hímes tojással. Ez létkérdés volt számára és Frigyes ezt világosan is látta. A katolikus katonaiskolákat megvédte minden protestáns ellenségeskedéssel szemben, de a protestáns tábori lelkészeknek is megtiltotta, hogy támadják a katolicizmust. Az egyes ezredek

szolgálati szabályzatában rendszeres istentiszteletet biztosított a katolikus katonák számára, sőt elrendelte: a tábori kórházakban mindenkor katolikus lelkész is legyen kéznél, hogy vigasszal lássa el hittestvéreit. 1751-ben Algarotti útján tudatta a „szentatyával", hogy államában a katolikusokat nemcsak megtűrik, hanem meg is védelmezik.

Ehhez még egy nagyon fontos katonapolitikai szempont is járult, amely a királyt végleg arra bírta, hogy mindenkit a maga módján hagyjon üdvözülni. A zsoldos hadseregekben a legnagyobb éberség és legvéresebb büntetőrendelkezések sem szüntethették meg a szökéseket.[32] Ilyen makacs baj ellen még a vallás sem volt megvetendő eszköz. A szolgálati szabályzat előírta, „legyen a legénység istenfélő", vasárnaponként vezessék kétszer a templomba és „hallgassa mindenkor csendes áhítattal Isten igéjét". Hogy azonban e módszer sikerrel járjon, a zászlóra tett eskü „szentségét" olyan lelkésznek kellett a katona fejébe vernie, aki az ő felekezetéhez tartozik. Jellemző ebből a szempontból, hogy Frigyes valamennyi lelkész közül a szigorú fegyelemben élő jezsuitákat becsülte legtöbbre. Érdekes továbbá az is, hogyan büntetett meg egy jezsuitát, aki kételkedett a zászlóra tett eskü „szentségében". „Sohasem találtam a jezsuitáknál minden szempontból megfelelőbb papokat" — üzente Frigyes római ügyvivője által XIV. Kelemen pápának a jezsuita rend feloszlatása után, és megtartotta a jezsuitákat országában, rendi öltözékük nélkül, mint a „királyitanintézmény papjait". A „liberális jezsuitafalók" és „kultúrapostolok" bizonyára ezt nevezik ma „frigyesi hagyománynak". Bizonyos esetekben azonban nem ismert tréfát. Egy elfogott katonaszökevény például azt vallotta, hogy Faulhaber glatzi jezsuita páter az ő kérdésére gyónás közben kijelen-

tette, hogy a szökés ugyan nagy bűn, de nem megbocsáthatatlan. Erre Frigyes a pátert kihallgatás és ítélet, sőt — kifejezett parancsára — gyónás nélkül a kémek számára fenntartott bitóra akasztatta, egy már féléve ott rothadó katonaszökevény mellé.[33] Frigyes az evangélikus papságot teljes egészében megvetette s ugyanúgy kihasználta őket katonai és iskolai céljaira, mint a katolikusokat, hogy segítségükkel alázatban, engedelmességben és tudatlanságban tarthassa a népet és a katonaságot. Működésük eredményét azonban sokkal kevesebbre becsülte, és ha ezek a szánalmas fizetésű emberek fizetésemelést vagy helyzetük javítását kérték, az apostolokra utalt, akik szintén ingyen prédikáltak, szóval tréfával intézte el őket. Ezt nevezte aztán Lessing joggal „vallásellenes ostobaságnak".

Ilyenformán Frigyes valláspolitikája látszatra ellentétes képet mutat, ha azonban mélyére hatolunk, logikus összefüggésben áll a porosz állam akkori létfeltételeivel. Ennek az államnak keletkezése Frigyest a legélesebb ellentétbe sodorta az egyházzal. Ezért a király csupán protestánsokat helyezett el a polgári államgépezetbe, sőt a legfontosabb községi hivatalokba is. Az állam fenntartása azonban olyan telepítési és katonai politikára kényszerítette, amelynek első feltétele valamennyi felekezet megtűrése, sőt bizonyos fokig a katolikus egyház pártolása volt. Önkényuralmának támaszaként szívesebben alkalmazta a jezsuitákat, mint másfajta papokat; mindehhez személyes szabadgondolkodásának semmi köze.[34]

De mi köze van mindennek Nathanhoz és mi köze van Frigyesnek Lessinghez? Körülbelül ugyanannyi vagy talán sokkal kevesebb, mint II. Vilmos császárnak Lassallehoz és Marxhoz. Szoros értelem-

ben véve bizonyos párhuzam vonható Frigyes és a mostani császár uralkodásának kezdete között. A fejedelem az állam első szolgája — Bismarck elbocsátása. Roi des gueux — (a koldusok királya) — a februári rendeletek.* Az ujságokat nem szabad bántani — a szocialista-törvény visszavonása. Mindenki a maga módján üdvözülhet — porosz népiskolai törvénytervezet. Az egyes felekezetek békés elkülönítése, s ugyanakkor minden vallásnak biztosítani kell a szellemi hatalmat hívei felett — ez az igazi frigyesi politika. Persze ha nem tekintjük sem ezt, sem az első pontot, el kell ismernünk, hogy a februári rendeletek és a szocialista-törvény hatályon kívül helyezése úgy viszonylanak a roi des gueux anekdotájához és a nem bántandó-sajtóról szóló ebédutáni csevegéshez (ha a két fejedelem indítékait és céljait vesszük figyelembe), mint a Csimborasszó a Kreuzberghez. Hasonlóképpen ha valaki ma II. Vilmos császárt nagy kortársai, Lassalle és Marx munka- és fegyvertársának nevezné, mindenesetre elmegyógyintézetbe utalnák, feltéve, hogy felségsértés címén nem találná magát hirtelen egy várbörtön sötét cellájában. Nemcsak hasonló képtelenség, hanem, az imént kifejtett különbség miatt, még ennél is képtelenebb állítás volna, Frigyest és Lessinget hasonló világnézetű és szemléletű embereknek feltüntetni. Nemcsak, hogy nem volt semmi közösségük egymással, hanem egyenesen koruk legnagyobb és legélesebb ellentéteit képviselték, mégpedig — mint osztályuk

---

* 1890 februárjában II. Vilmos két rendeletében meghirdeti a „hivatalos állami szocializmust". Az itt hangoztatott reakciós „megoldások"-kal gátat akar vetni a munkásmozgalom továbbfejlődésének a szocialista-törvény visszavonása után. — *A ford.*

legtehetségesebb képviselői — a lehető legélesebb formában. Frigyes mélységesen megvetette azt a „csőcseléket", melynek előharcosa Lessing volt, és sajátkezűleg botozott ki minden polgárt tisztjei sorából. Lessing azonban undorodó ellenszenvvel és lenézéssel, teljesen egyetértve kortársaival, a porosz Herderrel és Winckelmannal, „Európa legszolgaibb országát" látta a frigyesi államban.

VI

A BRANDENBURGI-POROSZ ÁLLAM

Lassalle sokkal komolyabb és mélyebbreható párhuzamot von Frigyes és Lessing között, mint Stahr. Hangsúlyozza, hogy műveltségük, ízlésük, hajlamaik és irányuk szöges ellentétben áll egymással és csak arra gondol, hogy „ugyanazt a koreszmét valósították meg lényegesen különböző működési körükben". Ez a koreszme pedig állítólag egy megkövesedett valóságot keltett új életre, juttatott új érvényre. A Sziléziáért folytatott harc Lassalle szerint „nem a szó közönséges értelmében vett háború volt, amelyben csak arról a közömbös kérdésről van szó, vajjon ez vagy az a földsáv melyik fejedelemé legyen. Nem — felkelés volt ez, a brandenburgi őrgróf felkelése a császári család, a német birodalom minden intézménye és hagyománya, sőt az egész európai kontinens egyértelmű akarata ellen, felkelés, amelyet Frigyes igazi, csak önmagára támaszkodó forradalmárhoz méltóan, méreggel a zsebében küzdött végig". Csak ha felkelésnek fogjuk fel Frigyes harcát, akkor érthetjük meg azt a varázst, amellyel Frigyes felkelése a háború minden borzalma és terhe ellenére saját országán kívül is megragadta az embe-

reket. Éppen innen eredtek Frigyes belpolitikai reformjai is. Ha az egyén tudatára ébredt annak, hogy fölötte áll hagyományai világának s ha ezt olyan elvnek jelentette ki, amely kifelé az állam fennmaradásának alapja, akkor ennek az elvnek kellett az állam belügyeiben és a közigazgatásban is érvényesülnie. De — folytatja aztán Lassalle — a külső világ minden forradalmasítása maga is csak külsőleges és eredménytelen marad, ha a szellemnek nem sikerül a maga belső szellemi világának történeti hagyományaival leszámolnia, új elvét e világ minden fokán és és területén érvényesítenie és ennek megfelelően újból megépítenie ezt a világot. E célból találta fel a történelem Lessinget — mondja Lassalle és ezután áttér Lessing közelebbi méltatására.

Nyilvánvaló, hogy Frigyesnek és Lessingnek ez az összehasonlítása Lassalle idealista-hegeliánus történelemfelfogásából ered. Ez a felfogás mélyreható és széleskörű tanulmányok során alakult ki benne s azt lehet mondani, meghatározta egész szellemét. Ez ösztönözte és erősítette történeti munkásságát, de ugyanakkor korlátozta és gyengítette is. Lassalle-nak az volt a sziklaszilárd meggyőződése, hogy az eszme hatalma irányítja végső fokon az emberek sorsát. E hit nélkül nem jöttek volna létre nagy alkotásai, e hit nélkül nem csapna ki beszédeiből és írásaiból az a tűz, amely még akkor is világít és hevít, amikor már nem érthetünk egyet tartalmukkal. De az idealista történelemfelfogást magát, Marx jó néhány munkájában régen túlhaladta és ezért, Lassalle sok következtetése tárgyi kiegészítésre és helyesbítésre szorul. — Csakhogy nem szabad az ember kedvéért a tárgyat elhanyagolni, sem pedig a tárgy kedvéért az embert megbántani! Ma épp oly könnyű Lassalle egyes tévedéseit kimutatni, amilyen nehéz volt har-

minc esztendővel ezelőtt Lassalle szellemi magaslatán állni. Helyes ösztönét követte, amikor olyan férfiakhoz vonzódott, amilyen Hutten és Lessing. Azok közé a nagy újítók, felszabadítók és harcosok közé tartozott ő is, akik magáért a harcért harcoltak és akikről éppen Lessing nyilatkozott több ízben mély rokonszellemű megértéssel. Ilyen volt az a spanyol tudós*, aki „gondolkodásában jóval megelőzte korát és akinek volt bátorsága új utakat törni". Tévedéseit is csak jóindulatúan lehet megítélni; Lessing egyébként tüzes paripához hasonlítja, amelynek patkója akkor csihol legtöbb szikrát a kövekből, amikor megbotlik.

Ilyenformán Lassalle-nak Frigyes „forradalmi jellegű felkelésére" vonatkozó megállapítása s ami egyéb mondanivalója van a királyról, a Lessing-legenda sokkal lényegesebb összefüggéseit deríti fel, mint maga a Goethe-i „híres hely", nem is szólva a legenda többi eleméről. Ezért legalább általános körvonalaiban le kell rögzítenünk a brandenburgi-porosz állam jellegét. Néhány pillantást kell vetnünk Frigyes igazságszolgáltatására és közigazgatására, diplomáciájára és hadviselésére, hogy aztán mindezekből megállapítsuk: forradalmi jellegű volt-e a működése, hogyan és hol kezdeményezett „új életet, új jogot".

Lassalle szerint Frigyes „forradalmi" elhatározásával szétzúzta a német-római szent birodalom megkövesedett rendjét és hozzáteszi, hogy a császárnak lényegében legalább annyi oka lett volna 1763-ban, a hubertusburgi béke után letenni a koronát, mint ahogyan 1806-ban a Rajnai Szövetség megalakulása-

---

* Juan Huarte spanyol író. (XVI. sz.) Egyik művét (A tudományokra való alkalmasság vizsgálata) Lessing fordította németre. (1752) — *A ford.*

kor valóban meg is tette. Ebben persze van némi igazság. A teljes igazság azonban az, hogy a birodalom és császárság intézménye ténylegesen már 1648-ban megszűnt, mert a westfáliai béke kimondta „a német rendek szabadságát", biztosította a fejedelmek felségjogait; ami azért is döntő jelentőségű, mert a harmincéves háborút a császárnak a birodalom egységének helyreállítására irányuló kísérlete robbantotta ki. Ha túl akarnók hajtani a dolgot, bátran azt is mondhatnók, hogy éppen Frigyes politikája idézte fel sírjából a birodalmi alkotmány kísértetét. A második sziléziai háborúban ugyanis állítólag a császár és a birodalom védelmében harcolt Ausztria zsarnoksága ellen, hogy megvédje VII. Károlyt, az alkotmányosan megválasztott császárt, a magyar királynő lázadása ellen. Utolsó éveinek fáradozásai a fejedelmi szövetség (Fürstenbund) körül szintén a birodalmi alkotmány talajából sarjadtak ki. Mindez persze a formára vonatkozik és nem a lényegre s csak azt bizonyítja, hogy Frigyes dinasztikus politikája kitűnően tudott számolni az olyan merőben árnyékszerű tényezőkkel is, amilyen az akkori császár és birodalom; persze ugyanakkor módjában állt volna még árnyékszerűbbekké változtatni ezeket az árnyakat. Ezt meg is tette, csakhogy nem „forradalmi" elhatározásból, hanem a történelmi fejlődés útján, amelynek gyökerei mélyen visszanyúlnak az előző évszázadokba.

Egy polgári író a Hanzával kapcsolatban a következőket mondja: „A felsőnémetek és alsónémetek közti különbség a földi érdekek egy területén sem nyilvánul meg olyan mértékben, mint abban a tevékenységben, amely minden másnál jobban lerombolja a nemzeti korlátokat. Földközitenger és Északi-tenger, szárazföldi és tengeri keres-

kedelem, gyáros és kereskedő, aranyvaluta és ezüstvaluta áll szemben egymással a felsőnémetek és az alsónémetek közötti érintkezésben".[35] Ez a különbség akadályozta meg azt, hogy Németországban a feudalizmus romjain nemzeti állam keletkezzék, mint ahogyan ez Franciaországban, Angliában és Spanyolországban történt. Amikor megindult az ipar, a kereskedelem és a közlekedés, vagyis a kapitalista termelési mód kialakulása a középkori terménygazdálkodásból, Németországban a gazdasági érdekek összeütközése megakadályozta azt, amit összhangjuk az említett országokban lehetővé tett. Ha évszámmal akarjuk megjelölni annak a fejlődésnek kezdetét, amelynek utolsó állomásai 1648, 1763, 1806, e célra az 1273-as év kínálkozik. A jelentéktelen Habsburg Rudolf grófnak császárrá választása mutatta meg elsőízben, hogy a német monarchia már árnyékéletet élt.

Elég arra utalni, hogy Rudolf megválasztása idején egyházi átok alatt állott, mert cinkosaival együtt felgyujtotta és kirabolta a bázeli Magdolnakolostort. Báb volt a nagyobb fejedelmek kezében, akik csak saját gyámságuk fenntartásával engedték át Rudolfnak a koronát és akik csak a már nekik is fejükre nőtt társuk, Ottokár cseh király rovására járultak hozzá bizonytalan dinasztikus hatalmának megalapításához. Rudolf ennek ellenére hatalmas uralkodócsalád ősé lett, és családi birtoka olyan világbirodalommá nőtt, ahol a nap soha nem nyugodott le. De ennek más oka volt, mindenekelőtt az, hogy ő és utódja a pápai egyetemes monarchia zászlóhordozójává és katonájává szegődött. Ez lett a Habsburg-ház következetes politikája. Rudolf ugyanazzal a fegyverrel támadt a fejedelmekre, amellyel ők olyan gyakran sujtottak le hatalmas császári elő-

deire. Megválasztása után azonnal alázatosan alávetette magát az egyháznak, amelynek földi javai után oly tiszteletlenül áhítozott koldus korában, alázatosan meghódolt a pápának, ami nemcsak erkölcsi, hanem elsősorban gazdasági hatalmat jelentett számára. Megosztozott a Római Kúriával Németország kizsákmányolásának hasznán; a würzburgi fejedelmi gyűlésen tulajdon kezével védett meg egy pápai legátust, akire a legocsmányabb uzsora-ügyletek bizonyultak rá.

Ezek az uzsora-ügyletek aláásták a pápa világbirodalmát. Az árutermelés, a világkereskedelem és a nyomukban kialakuló világi tudományok egyre feleslegesebbé tették a létét. De minél feleslegesebbé vált, annál nagyobbak lettek az igényei, annál kíméletlenebbül zsákmányolta ki a nemzeteket. Minden európai népnek rendeznie kellett Rómához való viszonyát. Nem feladatunk vázolni, hogyan következett ez be az egyes európai népeknél, gazdasági fejlettségük fokának megfelelően.[36] Németországban az országot megosztó gazdasági érdekellentétek miatt ez csak úgy történhetett, hogy az ország egyik fele mindenáron kitartott Róma mellett, a másik felének viszont éppen ezért mindenáron el kellett szakadnia Rómától.

Néhány évig úgy látszott, hogy a Róma elleni harc fogja az ország minden részét és a nép minden osztályát nemzeti egységbe kovácsolni. A pápai kizsákmányolás olyan elviselhetetlenné vált, hogy parasztok, polgárok, lovagok és fejedelmek összefogtak ellene. Még a katolikus papságban is élt a vágy, hogy lerázza a római igát, még Habsburg Miksa császár is úgy tartotta számon Luthert, mint akit szükség esetén fel lehet használni. Csakhogy ez a közös cél tisztán negatív jellegű volt; elérése után még sokkal

élesebben kellett kiütközniök a pozitív gazdasági és társadalmi ellentéteknek. Így is történt. A parasztok veresége — Luther gyalázatosan elárulta őket, fejedelmi pártfogói pedig irgalmatlan kegyetlenséggel gázoltak a vérükben — derékbatörte a reformációt. A fejedelmek győztek a társadalmi hadszíntéren, s ez történelmi szükségszerűség volt, mert ők képviselték a modern állam központosításának elvét, már amennyire ez Németország gazdasági viszonyai között egyáltalán lehetséges volt. Persze itt szó sem lehetett arról, amit manapság a szellem, gondolat és lelkiismeret szabadságának és a kultúra haladásának, stb. neveznek. A katolikus egyház a hanyatló középkorban édes-keveset tett a szegények és betegek gondozásáért, a népoktatásért és tudományért, de még mindig többet, mint a fejedelmek, akik lecsúsztatták a torkukon vagy szajháikra költötték az egyházi birtokokat. A protestáns tan maga kis zsarnokok uralmát tükrözte s mint ilyen a fejedelmek isteni jogát, mindenhatóságát, legfőbb bölcseségét, az alattvalók feltétlen engedelmességét valló dogmává merevedett, egyszóval olyan dogmává, amilyenről német földön azelőtt sohasem hallottak és amilyet még a katolikus egyház sem tanított soha. Az idealista történetírás minden éleselméjűsége csődöt mond annál a kérdésnél, miért éppen abban az országban csapott át a középkor világhatalma ellen megindult forradalmi megmozdulás a legszomorúbb reakcióba, ahol látszólag legnagyobb volt a lendülete, hogyan történhetett, hogy Lassalle szavaival élve éppen Németországban csak oly módon lehetett megvalósítani a „szellem szabadságát", hogy „a nemzeti létet, politikai szabadságot, egységet és nagyságot legalább is három évszázad tartamára teljes egészében feláldozták". Ezért aztán „a szellem szabadsága kénytelen-kellet-

len csakhamar azzá az undorító felekezeti-papi vitává fajult, amely betöltötte a XVI. és XVII. századot". Katolikus és protestáns történetírók elméleti vitája e tárgyról már négy évszázada folyik — s ma épp ott tart, ahol az első napon. És a végítélet napjáig sem jutnak tovább, ha mindkét oldalon végül be nem látják, hogy a vallási világnézetek harcában a mindenkori gazdasági osztályharc tükröződik. A katolicizmus a középkorban egyet jelentett a feudalizmussal; a fiatal kapitalizmus nem győzhette le az egyiket, ha meghagyta a másikat. A városoknak le kellett számolniok a papokkal, ha végezni akartak a junkerekkel. Dél-Franciaország gazdaságilag fejlett városai már a XIII. században a protestáns eretnekségek első fészkei voltak. Nikolaus Lenau a költő látnoki tekintetével ünnepli az albigensekben „a Bastille lerombolóinak igazi őseit". Később a hugenották kerültek ki a francia nép gazdaságilag leghaladottabb rétegéből az albigensekhez hasonlóan, és a francia Calvin adott a protestáns eretnekségnek olyan dogmatikus formát, amely a forradalmi polgárság győzelmes zászlajává válhatott, s azzá is vált a Habsburg—pápai világmonarchia ellen folytatott harcában.

Elsősorban a „germán országokban", Hollandiában és Angliában került sor erre. Ugyanakkor a német Luther Németországban csak olyan dogmatikus formát tudott a protestáns eretnekség számára kialakítani, amely évszázadokig súlyos lidércnyomásként nehezedett a nemzet szellemi fejlődésére. Az idealista történetírás szerint ennek a hatalmas különbségnek a két nagy férfiú, Calvin és Luther közötti különbség az oka, vagy — ahogyan mondani szokás — Luther szigorúbban, Calvin pedig szabadabban fogta fel a protestantizmust. Ha tehát Calvin Wittenbergben, Luther pedig Genfben él, Európa új-

kori története egész másként alakul. E szellemdús elmélet szerencsétlenségére azonban — ha egymáshoz mérjük a két embert — Calvin, ha lehet, még Luthernél is korlátoltabb és türelmetlenebb volt, hiszen Luthert nem terhelik olyan dolgok, amilyen Servet máglyán való elégetése. Történetileg azonban lehetetlen Luthert Genfben és Calvint Wittenbergben elképzelni. Genf gazdag kereskedőváros, és semmiképen nem tűrte volna egy világi fejedelem püspöki hatalmát, ahogyan Wittenbergnek, ennek az „öreg falunak" — amely Luther tanúsága szerint *in termino civilitatis*, vagyis a civilizáció határán feküdt — nem lehetett volna demokratikus egyházi alkotmánya. A Calvin és Luther közötti ellentét legélesebben a leglényegesebb vitás kérdésben: az úrvacsora körüli vitában ütközött ki, amelyet az idealista történetírás felvilágosult, legigényesebb, de semmiképpen sem legmélyebben járó csoportja hajlandó üres papolásnak értelmezni. Luther felavató szavai a papoknak hatalmat adtak arra, hogy a kenyeret és bort Krisztus testévé és vérévé változtassák; ezzel Istent a pap teremtményévé, a püspöki hatalommal rendelkező fejedelmet pedig az apró-cseprő pápák pápájává tették. A forradalmi polgárság, melynek Calvin volt a vallási szószólója, már akkor fejében forgatta azt, amit később Lessing mondott, hogy sok apró pápa elviselhetetlenebb az egy nagy pápánál, ezért aztán az úrvacsorát egyszerűen Jézus kereszthalála emlékünnepének tekintette.

Más szóval: a kálvinizmus és luteránizmus a polgárság különböző gazdasági állapotainak különböző vallási tükröződése volt. Az elsőben gazdaságilag már fejlett elemei győztek, a másikban viszont megrekedtek azok, amelyek gazdaságilag még csak félig fejlődtek ki. De Németországban nemcsak az

egyes országrészek között mutatkozó gazdasági ellentétek gátolták a polgári osztályok fejlődését, a XVI. század nagy gazdasági változásai a német városokat fejlődésüknek már elért fokáról is visszavetették. A Hanza, amely Észak-Németországot felemelte a középkori barbárság állapotából, menthetetlenül elvesztette tengeri hatalmát. A kiterjedt holland hajózás versenye és a jelentékeny holland halászat, a skandináv államok gazdasági megerősödése, melyeknek kereskedelmét eddig többé-kevésbbé a Hanza monopolizálta, az a tény, hogy Erzsébet királynő megszüntette Angliában a Hanza kereskedelmi privilégiumait és még több más, egymást kölcsönösen támogató körülmény a hatalmas városszövetség bukásához vezetett. Az angolok és hollandok csaknem teljesen kiszorították az alsónémet városokat az Északkelet-Európával folytatott kereskedelemből; az Angliával való kereskedelemnek csak igen csekély része maradt kezükben; a Spanyolországgal és Portugáliával folyó kereskedelemben alig tudtak érvényesülni a hollandok mellett; teljesen kizárták őket a két Indiával és a Levantéval lebonyolított forgalomból. Hasonlóképpen már a XVI. század közepe táján jelentőségét vesztette a felsőnémet városok kereskedelme. Ennek oka az a tény volt, hogy a törökök elfoglalták Konstantinápolyt, hogy a portugálok körülhajózták a Jóreménység-fokát és hogy ennek következtében az olasz városok kereskedelme elsorvadt. Minél jobban kiterjesztette piacait a növekvő kapitalizmus, ami a reformáció korának nagy földrajzi felfedezéseihez vezetett, s minél gyorsabban helyeződött át a világkereskedelem súlypontja az Északi- és Földközi-tengerről az Atlanti-óceán partvidékére, annál inkább apadtak el mind Észak- mind Dél-Németország számára a jólét

forrásai és annál mélyebbre süllyedt a német polgárság.

A német városok hanyatlása egyben a német reformáció hanyatlását is jelentette. A parasztháború sorsdöntő napjaiban a városok csak felemás és kétszínű magatartásra voltak képesek, s ezután teljesen a fejedelmek lettek a hatalom birtokosai. Joggal von párhuzamot Engels 1525 és 1848 német polgársága között. Mindkettő elvesztette a játszmát a feudalizmussal szemben, egyfelől, mert hiányzott belőle a forradalmi bátorság, másfelől pedig, mert túlságosan úrrá lett rajta a proletariátustól való reakciós félelem. Csak egyetlen egykorú tanúbizonyságra hivatkozunk, Wilibald Pirckheimer hírneves nürnbergi patricius egy levelére. Pirckheimer méltán tekinthető a reformáció-korabeli német polgárság klasszikus képviselőjének. Kevéssel 1530-ban bekövetkezett halála előtt írja, hogy kezdetben jó luteránus volt, de rájött arra, hogy a luteránus gazemberekhez képest még a katolikus gazság is kegyes dolognak tűnik. A katolikusok csak képmutatással és ravaszsággal csaltak, az evangélikusok viszont nyiltan és szemérmetlenül élik gyalázatos életüket. A közember megtanulja ebből az evangéliumból, hogy csak az általános osztozkodáson járjon az esze; s ha nem tartanának a nagy büntetéstől, hamarosan megindulna a közrablás, ahogyan sokhelyütt már eddig is történt. Ezt persze nem azért írta, mintha dícsérni tudta vagy akarta volna a pápának meg papjainak és szerzeteseinek viselkedését; nagyon jól tudja, hogy sok tekintetben ők is bűnösök és meg kell javulniok. De a pápisták legalább maguk között egységesek, ezzel szemben a magukat evangélikusoknak nevezők a legnagyobb mértékben egyenetlenek és szektákra bomlanak; ezeknek meg kell futniok a maguk útját,

akárcsak a megszállott parasztoknak, míg á végén kitombolják magukat.[37] Láthatjuk, hogy a szociáldemokrácia „megoszlása" és „szakadásai" nem mai keletűek. Ezzel szemben semmiképp nem akarjuk Pirckheimert egy kalap alá fogni a kapitalisták bértollnokaival. Nagyon képzett ember volt, és féligmeddig bűnbánó megtérése a pápistasághoz mélyebben gyökerezett, mint a „megoszlástól" való közönséges filiszteri félelemben. Nem jezsuita erőszak és cselvetés, legalábbis nemcsak ez, még csak nem is a protestáns történetírók közkeletű értelmezésében vett „reakció" okozta, hogy a műveltebb és gazdagabb Nyugat- és Dél-Németország idejekorán újra visszatért régi egyházának kebelébe, még ha Salzburg, Bamberg, Würzburg, Trier, Köln, Paderborn, sőt Fulda és Eichsfeld vidéke is a béke kellős közepén lett újra katolikussá. A megújhodott katolicizmus nem csak jóval felette állt a megmerevedett luteránizmusnak, hanem a Rómával való szakítás egyúttal az akkor legfejlettebb európai országokkal: Olaszországgal, Spanyolországgal és Franciaországgal való szakítást is jelentette. A felsőnémet városokat gazdasági érdekeik ezekhez az országokhoz kötötték; az olasz kereskedelem hanyatlása adta meg e városok kereskedelmének a kegyelemdöfést, de tudvalévő, hogy éppen a vízbefúló kapaszkodik görcsösen a zátonyra futott hajó deszkáiba.

Ezzel szemben Észak- és Kelet-Németországban a protestantizmus maradt túlsúlyban. Ezek az országok viszonylag későn kapcsolódtak be a római-keresztény kultúrkörbe; Róma mindig csak bajt okozott nekik és állandóan a legraffináltabb és legszemérmetlenebb módon fosztotta ki őket; gazdasági kapcsolataik pedig nem Dél- és Nyugat-, hanem Észak- és Kelet-Európához fűzték őket. Az Észak-

és Dél-Németországot elválasztó gazdasági érdekek említett megoszlásának érdekeik vallási tükröződésében is meg kellett mutatkoznia. Azonban a német protestantizmus is szükségképpen egészen más lett, mint a francia, holland és svájci, mert itt a gazdasági élet súlypontja a városok piacáról eltolódott a fejedelmi udvarokba. Igaz, a fejedelem és a polgárság között magában véve szoros érdekközösség állott fenn; ha a kapitalista termelési mód megteremtette a nemzeti államot, ez egyelőre csak az abszolút monarchia formáját ölthette magára. Mindenütt, ahol egységes, nemzeti gazdasági élet alakult ki, az uralkodók nagyon jól tudták, honnan ered a hatalmuk; ezért támogatták az ország gazdasági érdekeit, fejlesztették a földművelést, a kézművességet, a kereskedelmet és az ipart. A Hanza éppen abba bukott bele, hogy a megerősödött fejedelemségek rideg kíméletlenséggel védelmezték Észak- és Kelet-Európában iparűző és kereskedő osztályaik érdekeit. Ám Németországban nem alakult ki egységes nemzeti állam, csak számtalan részállamocska és — mint Lassalle mondatja Franz von Sickingennel — az ilyen országparcellákat nem járhatja át a történelem szele. A német részállamok fejedelmei sokkal inkább feudális nagybirtokosok, semmint kapitalista abszolút uralkodók. A városokban nem hatalmuk forrását, hanem a junkerség becsvágyó és veszedelmes vetélytársait látták. Nagyobb arányban, de azonos szellemben azt tették amit az országút alkalmi rablólovagjai: levágták az aranytojást tojó tyúkokat. Amint a városok hanyatlása meghozta a fejedelmek győzelmét, a német protestantizmusnak a forradalmi polgárság vallási ideológiájából hitvány, de veszedelmes zsarnokocskák vallási ideológiájává kellett válnia. A nép gyors elszegé-

nyedése Németországot a szolgalelkűség közmondásos hazájává tette.

Nehéz a világtörténelemben még egy osztályt találni, amely olyan sokáig, olyan mértékben szűkölködött volna szellemben és erőben s amelyben olyan mértékben tengett volna túl az emberi elvetemültség, mint a XV. századtól a XVIII. századig terjedő időszak német fejedelmeiben. Mégsem szabad a felelősséget ezért az elszomorító tényért az egyes fejedelmi családokra hárítani. Ellenkezőleg, a polgári történetírásnak el kell ismernie, ha igazságos akar lenni, hogy semmit sem változtatott volna a helyzeten, ha ezeknek a részállamocskáknak trónján a Müller- és Schulze-család feje ül. A német fejedelmi osztályból gazdasági életfeltételei csináltak az említett századok folyamán oly groteszk torzképet. Mivel hiányzott az az alap, amelyre a fejedelmi hatalom a gazdaságilag fejlett országokban támaszkodott, hatalmukat csak országuk, népük és — ez főként a protestáns fejedelmekre vonatkozik — nem utolsó sorban hitük ellen elkövetett folytonos árulás segítségével tudták fenntartani. Mivel nem élhettek meg alattvalóik ipari munkájából, hát a vérükből éltek; amit nem nyertek az árukereskedelmen, azt megszerezték emberkereskedelemmel. A kivitel lassanként jóformán egyetlen jelentékeny árucikkre csökkent. A német vidéki ipar olyan jó és olcsó vásznat állított elő, hogy több európai ország nem tudott ellenni nélküle. Kelendősége különösen a XVII. században fokozódott, az angol, francia és spanyol gyarmati kereskedelem terjeszkedése révén. Alsó-Szászországból Hamburgon és Brémán keresztül nagymennyiségű vásznat szállítottak Angliába, Franciaországba és a Pireneus-félszigetre, ugyanakkor jelentős volt a vászonkivitel Westfáliából Hol-

landiába és a sváb hercegségből Olaszországba. De néhány fémáru kivitelétől eltekintve, ez volt minden; és az ennek a kivitelnek árából vásárolható külföldi termények távolról sem fedezték a fejedelmek fényűző szükségleteit. A fejedelmeknek még egyéb fizetési eszközre is szükségük volt. Meg is találták őket azoknak a segélyeknek formájában, amelyekért idegen érdekeknek szolgáltatták ki felségjogaikat, mindenekelőtt az alattvalók életével és vérével való rendelkezés jogát. Gülich számítása szerint csak 1750 és 1815 között Franciaország 33, Anglia pedig 311 millió tallért fizetett a német fejedelmeknek. Ezek az összegek teszik egyáltalán érthetővé, hogyan versenyezhettek az elszegényedett Németország részfejedelmecskéi a francia királyok fényűző pazarlásával.[38]

Természetes, hogy ez a fejedelmi osztály, amelynek az volt a gazdasági létalapja, hogy folytonosan elárulta eszményi fejedelmi kötelességeit, minden emberi bűn melegágya lett. Már a XV. században kimeríthetetlen volt a német fejedelmek bűnlajstroma, és a XVI. század német fejedelmeit még Treitschke is kénytelen „elfajzott nemzedék"-nek nevezni. Az 1519-i császárválasztáson mindegyik választófejedelem eladta szavazatát, az egy Szász Frigyes kivételével, akinek bányái — az újvilág felfedezése óta természetesen kétes értékű — gazdasági függetlenséget biztosítottak. Különös botrányt keltett viselkedésével a brandenburgi, és fivére, a mainzi választófejedelem, akik derűsen és minden gátlás nélkül adták el szavazatukat a német császári koronára, hol a francia, hol a spanyol trónkövetelőnek, aszerint, hogy melyik ígért többet. De a császárválasztások csak ünnepi lakomát biztosítottak ezeknek a kufároknak; mindennapi üzérkedésük tárgya alattvalóik vére volt.

El kell ismernünk, hogy e közben fittyet hánytak minden ideológiai fügefalevélre. Kétségtelen, hogy a világi fejedelmek nagy többsége hajlott a protestantizmusra, mert főleg ez tette lehetővé számukra a gazdag egyházi birtokok bekebelezését, és mert a lutheri tanítás nagyon is földi zsarnokságuk égi szentesítését szolgálta. De sem ők, sem a katolikus „hitvallók" és „imádkozó fejedelmek" nem befolyásoltatták magukat szép kis emberkereskedelmükben vallásos meggyőződésüktől. Csak merte volna valaki ezt feltételezni róluk! Visszautasítják, mint valósággal szentségtörő beavatkozást Istentől adott jogaikba. A hugenotta háborúkban mindkét oldalon harcoltak német lansquenet-k és reitre-ek, a franciák mindkét táborában vegyesen találhatók német katolikusok és protestánsok. A badeni és rajnai grófok más protestáns fejedelmekkel együtt a Liga oldalán harcoltak a hugenották ellen. A protestáns Erich von Braunschweig átvezette csapatait Alba táborába, hogy megfenyítse a holland „szentséggyalázókat". A schmalkaldi háborúban Szász Móric és Brandenburg két őrgrófja, II. Joachim és Hans, evangélikus hittestvéreik ellen harcoltak a habsburg-pápai oldalon. És így tovább — a legalávalóbb emberkereskedelemig, amelyet a német fejedelmek a XVIII. század végén folytattak Angliával és amelyet a továbbiakban még jobban meg kell világítanunk.

Érthető, hogy a Habsburgok és a pápák szövetséges világhatalma újból meg újból megkísérelte ezeknek a hitvány kiskirályoknak felszámolását és a német-római szent birodalom visszaállítását. De az is érthető, hogy mindezek a kísérletek nemcsak meghiúsultak, hanem a várt sikernek mindig éppen az ellenkezőjét eredményezték. A gyászvitéz német fejedelmek léte mégis csak Németország gazdasági

helyzetében gyökerezett, és Németország ellenségei védőleg tartották kezüket a német fejedelmek állandósult hazaárulása fölé. A leghatalmasabb effajta kisérlet, a harmincéves háború, azzal végződött, hogy okiratilag megerősítették a fejedelmek felségjogait, amelyekért Franciaország és Svédország a nemzetközi jog alapján szavatolt. Ezzel politikailag kifejezésre jutott Németország gazdasági szétszakítottsága, amely külföldi érdekek játékszerévé tette. A protestáns fejedelmek többé vagy kevésbbé szánalmasan szerepeltek a háborúban, maga a brandenburgi választófejedelem pedig olyan gyáván és kétszínűen viselkedett, hogy — bármilyen furcsán hangzik is — még a Hohenzollern-család történetírói sem vehették védelmükbe. Mégis meghiúsult a Habsburg-császároknak az a próbálkozása, hogy újra egyesítsék azt, amit a gazdasági szükségszerűség szétszakított. A protestáns Németország legszegényebb zugából pedig olyan ellensége támadt a császári hatalomnak, amely csakhamar veszélyesebb lett reá nézve, mint Franciaország és Svédország, a német kisállamok külföldi oltalmazói.

Ez az ellenség a brandenburgi-porosz állam volt. A harmincéves háborúban kezdett olyan vezetőszerepet játszani Észak-Németországban, mint Ausztria Dél-Németországban; egy Habsburg-miniszter már akkor kijelentette, hogy az lesz majd a brandenburgiból, amit csak a „lutheri csőcselék" kíván. Hogyan történt ez? Ismerjük a közkeletű választ: a Hohenzollernek műve volt. Emberek alakítják a történelmet — kiált fel von Treitschke úr — és a Hohenzollernek nélkül a porosz állam elképzelhetetlen. Treitschke aztán még „egy fejedelmi család mohó uralomvágyáról" beszél, „amelynek tagjai — s itt a Habsburgokra gondol — jórészt példátlan tehet-

ségtelenséggel voltak megáldva". A porosz-osztrák dualizmusnak ez a kritikai elemzése lenyűgözően hat a maga egyszerűségében, és nagyon kielégítőnek is találnók, ha a hízelgés és szitkozódás a tudományos történetírás eszköze lenne. Több más lojális történetíró szerint Poroszország a protestáns gondolat élharcosaként tett szert a német hegemóniára. De már láttuk, mit jelent a „protestáns gondolat", és láttuk azt is, miért hagyta a porosz állam, hogy mindenki a maga módján üdvözüljön. Jobban megközelítik az igazságot azok a merész lelkek, akik felismerik: Poroszország mint katonaállam hódította meg fokozatosan a német birodalmat. Ez ugyan jobban megvilágítja, de éppenséggel nem oldja meg a kérdést; hiszen Ausztria is katonaállam volt, ahogyan minden európai állam az volt vagy azzá lett a XVII. században, még a legkisebb zugállamocskák is legalább katonásdit játszottak; az abszolutizmus elképzelhetetlen volt hadsereg nélkül. A modern militarizmus első formája a toborzott zsoldosok hordája volt, de ez a forma már a XVII. század elején elsorvadt. A harmincéves háború nem utolsósorban azért tartott olyan sokáig és okozott olyan szörnyű pusztításokat, míg végül is nem az egyik fél győzelme, hanem az általános végkimerülés miatt szakadt vége, mert egyik harcoló fél sem tudott a maga tökéletlen katonai anyagával döntő csapásokat mérni a másikra. A hadseregek túlságosan kicsinyek voltak és nagyon nehezen lehetett őket együtt tartani; a zsoldfizetés körül mutatkozó legkisebb zavar esetén — márpedig a hadviselő államok igen hamar belekerültek a pénzügyi kutyaszorítóba — az a veszély fenyegetett, hogy szétszaladnak, és valóban szét is szaladtak. Ha az egyik hadsereg győzött az Isar, vagy a Rajna partján — az Elbánál vagy az Oderánál már másik ellen-

séges hadsereg gyülekezett. A hadvezér legfőbb tudása abban a demagóg képességben állt, hogyan lehet minél biztosabban, minél több ágyútölteléket elszakíthatatlanul a zászlaja alá sorakoztatni, s hogy milyen veszedelmet hozhatott ez a demagóg képesség magukra a fejedelmekre is, azt Wallenstein példája mutatja. Ilyen tapasztalatok és tanulságok teremtették meg az állandó zsoldos hadsereget, amelyhez a háború termelte lumpenproletariátus mindjárt a szükséges nyersanyagot is szolgáltatta.

Tehát a brandenburgi-porosz állam nem abban különbözött a többi államtól, hogy egyáltalán katonaállammá lett, hanem abban, hogy úgyszólván a katona-államok katona-államává nőtt és ez a fejlődése tartományainak gazdasági adottságaiból következett. Nem térhetünk ki itt a keletelbai gyarmatosítás okaira, amely a középkor második felében ment végbe, sem azokra a különféle formákra, melyeket Brandenburgban, Pomerániában, Sziléziában és Poroszországban öltött magára. Röviden: Brandenburg őrgrófság, a porosz állam ős, eredetileg katonai gyarmat volt. Minden birtokviszony alapját a háborús készültség alkotta, minden birtoknak kezdettől fogva ezt a célt kellett szolgálnia, erre a célra kellett adót fizetni, a hűbéri szolgálatokat teljesíteni. A hűbéri szolgálatok ellátására nagyszámú nemszabad miniszteriálisokból álló katonaosztály keletkezett; ennek elsőrendű feladata a háborús szolgálat és nem a földművelés volt. A hűbéri birtok a legénység eltartására szolgált, és csak annyi telek maradt adómentes, amennyi a szükséges felszerelés fedezésére elegendő. Egy 1280-ból származó intézkedés szerint minden lovagnak 6 telke adómentes, de minden további telek után adóznia kell. Ez a rendszer azonban hamarosan elsorvadt. A fegyveres hata-

lom gazdasági osztállyá alakult, amely hivatalos tisztjét önző társadalmi cél érdekében használta fel. Az eredetileg nemszabad katonai rend fölébe kerekedett mind az őrgrófoknak, mind a szabad parasztoknak, akik melléje, nem alája voltak rendelve, és éppen azért jöttek át az Elbán, hogy megszabaduljanak a tulajdonképpeni birodalom hűbérurainak elnyomásától.

Az 1375-ös őrgrófsági telekkönyvben már 10, 20, 25 szabadtelkes lovagbirtokokat találunk, amelyeknek azonban csak egy lovast kellett állítaniok és vannak 6 szabadteleknél nagyobb birtokok, melyek ½, ¼, ⅛ lovast tartoznak állítani. A Berlin melletti Wilmersdorfban három lovagnak 10, 8, illetve 3 szabadtelke volt és egyenként csak ⅛ lovast állítottak. A XV. században még 4000 lovag szállt hadba Brandenburgban, a XVI. században viszont már csak 600. A „teljes lándzsa" helyett, amely egy lovagból, két, három apródból, egy lövészből és két szolgából állott, most „egyfogatosak"-at küldtek, sőt végül a hűbéres nem is ment már el, hanem maga helyett „kocsist, ispánt, halászt vagy hasonló hitvány és tapasztalatlan alja-népséget" küldött, amiről egy 1610-ben, tehát a harmincéves háború előestéjén kelt választófejedelmi rendelet tanuskodik. Ha már a fejedelmek bűnösök a honvédelem lezüllesztésében azáltal, hogy hajlandók voltak pénz fejében, hízelgésnek, erőszaknak engedve felmenteni a legénységet a katonai szolgálat kötelezettsége alól, még nagyobb bűn terheli az őrgrófokat, az Askaniakat, Wittelsbachokat, Luxemburgiakat és Hohenzollerneket egyaránt, azért, hogy pusztulni hagyták a szabad parasztságot. Pénz és barátság fejében a lovagokra ruházták a telekadót, a kézi- és igásrobotot, szóval mindazokat a szolgáltatásokat, amelyek őket fejedelmi

jogaiknál fogva parasztjaik részéről megillették. Megteremtették a „földesúri hatalom" feltételeit azáltal, hogy a fejedelemmel szemben gyakorolt személytelen kötelességet, amelynek teljesítéséről eddig a falusi hatóság, a hűbérbíró gondoskodott, oda módosították, hogy ez mintegy a faluhoz nem tartozó személyektől való személyes függés viszonyává alakult át. Eladták a lovagoknak a falvakban való felsőbb és alsóbbfokú bíráskodás jogát; eltűrték, hogy a lovagok a megvásárolt adókon és szolgáltatásokon kívül újabb nagyszámú adót, kötelezettséget és szolgáltatást kényszerítsenek a parasztokra. Hogy ezeket a jobbágyszolgáltatásokat tartósan biztosítsák a lovagoknak, az őrgrófok végül is megvonták a parasztok szabad költözködési jogát és „röghöz kötöttnek" nyilvánították őket. A reformáció korának nagy gazdasági átalakulása folytán felbomlott a régi hűbéri rend, a „köznemes" megtelepedett birtokán és mesterségként űzte a földművelést. II. Joachim választófejedelem ekkor még azt is megengedte neki, hogy készpénzben történő kártérítés ellenében kisajátítsa a parasztudvarokat, hogy a bíró-, paraszt-, és zsellértelkeket, valamint a juhtenyészeteket egyaránt a lovagi telekhez csatolja, vagy fiai számára külön-külön lovagbirtokká változtassa. Az ilyen birtokok természetesen adómentesek voltak. A harmincéves háború kezdetén már valóságos „slachtic"-rendszer* alakult ki az őrgrófságban.[39]

Ez a végzetes szociálpolitika még egy más vonatkozásban is károsan hatott az ország hadügyeire. Eltűnt az úgynevezett „népfelkelés", amely a hűbéri lovassággal együtt az ország katonai erejét alkotta

* Utalás a lengyel közviszonyok maradi, feudális jellegére. — *A ford.*

és háború esetén a lakosság minden huszadik férfitagjából rekrutálódott. A honvédelem újjászervezésének egyik hivatalos terve ridegen rögzíti azt a tényt, hogy a paraszt ugyan inkább harcra termett, mint a polgár, de túlterheli a robot és egyébként sem ajánlatos kezébe fegyvert adni, amellyel felszabadíthatná magát szolgálati kötelezettségei alól.[40] Valóban annyira féltek ettől a lehetőségtől, hogy, noha kételkedtek a polgárság harci készségében, mégis a polgárság soraiból akarták a „népfelkelést" megszervezni, és ezért arra törekedtek, hogy a városi lakosságot némi gyakorlatozás útján alkalmassá tegyék az őrszolgálatra. De bekövetkezett az, amitől féltek. Az első Hohenzollernek fejedelmi rablóhadjárata, amely a XV. században az utolsó garasig kiszipolyozta a brandenburgi városokat, megtermette gyümölcseit; még a berlini polgárok is vonakodtak katonai szolgálatot teljesíteni. 1610 november 17-én írásbeli panaszt tesznek: néhányukat úgy meggyakorlatoztatták, hogy belehaltak, és különben is a lövöldözés nagyon veszélyes dolog, mert megijeszti a terhes asszonyokat; más efféle hősi tiltakozással is előhozakodtak. Alig volt a harmincéves háború előestéjén német részállam, amelynek olyan züllött honvédelmi rendszere lett volna, mint a brandenburgi őrgrófságnak. Nagyobb anarchia legfeljebb ha a brandenburgi-porosz állam másik tartományában, a porosz hercegségben, azaz a mai Kelet-Poroszországban uralkodott. Itt ugyanis a fejedelmi hatalom még egészen gyenge lábon állt, mert a junkereken kívül a lengyel hűbérúrtól is függött. Ezért a harmincéves háború számláját elsősorban a Hohenzollern-állam fizette. A háború dühe szörnyűségesen feldúlta a csaknem teljesen védtelen ország különböző részeit és a barbárság olyan mély fokára süllyesztette, hogy a képzelet alig tudja kö-

vetni az egykori leírások borzalmait. A hercegség csekélyszámú, kicsiny és szegény városa teljesen tönkrement vagy elpusztult. Az Odera és a Visztula torkolata a svédek, illetve a lengyelek kezén volt. A borzalmasan megtizedelt parasztság inkább állati, mint emberi körülmények között tengődött. Jól meg kell néznünk ezeket a gazdasági viszonyokat, hogy megérthessük a porosz állam kialakulását, amely, amellett, hogy a legjellegzetesebb katona-állam, Lessing mondása szerint „Európa legszolgaibb állama" is volt. Nem dönthető el, melyik itt az ok és melyik az okozat. A porosz katonai zsarnokság árnyékában csak rabszolgaság tenyészhetett, ugyanakkor pedig ez a katonai zsarnokság sem jöhetett létre másutt, csak Németországnak abban a részében, ahol a műveltség és kultúra, tudomány és jólét nyomtalanul eltűnt és ahol az évszázados szolgaság minden önálló akaratot kiölt a lakosság tömegeiből.

Természetesen csak hazafias meseszámba megy, ha a porosz polgári történetírás úgy tünteti fel a dolgot, hogy a westfáliai béke előtt nyolc esztendővel trónralépő Frigyes Vilmos választófejedelem lángelméje teremtette meg a hadsereget, törte meg a junkerek uralmát, mire a további fejlődés azután már magától ment végbe.

Amióta a Hohenzollernek az országba jöttek, a fejedelem és a junkerek közt dúló osztályharc különféle formákat öltött, de huzamosabb ideig mindíg a junkerek javára dőlt el. Nagyon is látszatsiker volt az, amikor az első Hohenzollern a brandenburgi városok és néhány szomszéd fejedelem segítségével bevette a Quitzowok várait. A Quitzowok és rablótársaik közönséges útonállók és csavargók voltak, akik még azoknak az igen szerény követelményeknek sem feleltek meg, amelyeket koruk az uralkodó osztály

képviselőivel szemben támasztott. Még saját társaik is kizárták őket maguk közül, ahogyan ma is kizárják a tőzsdéről azt, aki zsebkendőt lop ahelyett, hogy milliókban spekulálna. De annál nyomatékosabban kényszerítette a brandenburgi nemesség az új fejedelmeket, hogy kizsákmányoló és elnyomó osztályérdekeiket törvényes formában biztosítsák a városokkal és főként a parasztokkal szemben. Nem akad az egy tucat Hohenzollern-választófejedelem között olyan, aki a junkerekkel szemben a parasztokat támogatná s alig akad olyan, aki ne hajtaná a parasztokat még jobban a junkerek igájába, mint ahogyan elődei tették. A junkerek csak most lettek igazán az ország korlátlan urai; hatalmi túlsúlyuk és a fejedelmek gyengesége okozta, hogy a brandenburgi haderő a XVI. század közepétől a XVII. század közepéig olyan keveset fejlődött. A militarizmus történeti fejlődése ugyanis az abszolutizmus fejlődésével halad párhuzamosan.

Ha Frigyes Vilmos választófejedelem (1640—1688-ig uralkodott) meg akarta őrizni uralkodói székét a harmincéves háború után, ehhez természetesen hadseregre volt szüksége; de nem volt kétséges az sem, hogy a junkerek nélkül és a junkerek ellen egyetlen századot sem tudott volna huzamosabban fegyverben tartani. Uradalmaiból uralkodásának kezdetén Riedel és Krug számítása szerint évente 40 000 tallér jövedelmet húzott, ami pedig még pazarló udvartartásának költségeit sem fedezte. Adó nélkül nincs állandó hadsereg és a rendek hozzájárulása nélkül nincs adó. Már pedig a választófejedelemnek semmiféle eszköz nem volt a kezében, amellyel a brandenburgi rendeket az adók megszavazására kényszeríthette volna. Kíméletlen — bár a külföldi diplomaták tanúsága szerint nem valami tehetséges zsar-

nok volt; törvényekkel, joggal és szerződésekkel nem sokat törődött, ha dinasztikus érdekei úgy kívánták. Később, amikor hatalma gyökeret vert már Brandenburgban, állandó hadsereggel rendelkezett és megszerezte szuverénitását Poroszország felett, jogtalan és véres erőszakkal megtörte a rendek ellenállását. Közvetlenül a harmincéves háború után azonban nem állott hatalmában a rendeket adók megszavazására kényszeríteni, azt pedig éppen olyan jól tudta, mint maguk a rendek, hogy az ő szép szeméért és a közjó érdekében nem szavazzák meg a *miles perpetuus*-t. Ha pedig ezt nem tudta volna, elődeinek sorsa erre nézve éppen elegendő tanulsággal szolgálhatott.

Így azután csupán az volt a kérdés, hogy a junkereknek is érdekükben áll-e az állandó hadsereg létesítése? Ez mindenesetre érdekükben állt, mégpedig több okból is. Mindenekelőtt a junkerek alkották az uralkodó osztályt, és ezért fontos volt nekik az állam fenntartása; nem kockáztathatták meg azt, hogy ezt a számukra olyan idillikus közintézményt egy szép napon a lengyelek vagy svédek felfalják.

Emellett a harmincéves háború bizonyos erjedési folyamatot indított meg a német parasztságban. Kautsky helyesen jelöli meg a harmincéves háború elhúzódásának egyik okául azt a tényt, hogy a paraszthábóru óta nagytömegű paraszti-proletariátus élt Németországban. Más országokban ezt a tömeget felszívta az ipar és a gyarmatok, Németországban zsoldos hadakat toboroztak belőle. Emellett maga a háború tovább fokozta a parasztság nyomorát, új proletárokat és ezzel új zsoldosokat teremtve mindaddig, amíg az általános végkimerülés meg nem hozta a békét. Így volt ez egész Németországban, de különösen Brandenburgban, ahol a legkegyetlenebb mó-

don tombolt a háború. A megmaradt parasztok megtanultak a fegyverrel bánni vagy még fel is voltak fegyverezve. Az elpusztult telkeken obsitos katonák telepedtek le, és „aki haditollat viselt a kalapja mellett, az mind lázadozott a jobbágysors terhei ellen".[41] Hogy a keletelbai junkerek ezt a körülményt milyen fontosnak tartják, bizonyítják mindazok az ismételt szigorú intézkedések, amelyek a jobbágyoknak megtiltják a fegyverviselést. Még jobban bizonyítja ezt egy, a szomszédos Szilézia számára kiadott fejedelmi rendelet, amely felmenti a katonaviselteket a jobbágyi kötelezettségek alól. Minél jobban megtépázták az idők viszontagságai az urak jogát, a junkerek annál inkább igyekeztek azt minél merevebb formában visszaállítani. A háborúban a parasztság összevissza keveredett. A jobbágyok önhatalmúlag elhagyták lakóhelyüket és idegen birtokokon telepedtek meg; régi uraik jogot formáltak arra, hogy visszakövetelj ék vagy szükség esetén erőszakkal hozzák vissza őket, mintha rabszolgák lennének. Ez sok esetben heves ellenállás közepette történt meg. A munkaerőhiány más tekintetben is érzékenyen érintette a földesurakat. Nem rendelkeztek elegendő cselédséggel és ami megmaradt, az is elég arcátlan volt és emberhez méltó bánásmódot, ellátást követelt. Megtiltották minden falusi lakosnak, hogy nőtlen férfinak vagy nem férjezett nőnek szobát adjon bérbe; minden ilyen személyt fel kellett jelenteni, erre aztán lecsukták és fogvatartották őket mindaddig, amíg el nem szegődtek cselédnek. De úgylátszik, nehéz volt annyi embert előteremteni, amennyi elegendő lett volna a junkerek szolgálatához szükséges emberanyag fedezésére. A harmincéves háború után ezért hosszú ideig jobb volt az ellátás és magasabb a bér, mint bármikor a következő évszázadok folyamán, vagy

mint a háború előtt. Könnyen megértjük tehát, hogy a háborút követő néhány évtizeden át nem akart végeszakadni a junkerek szívfájdító kesergésének, hogy a cselédek rosszindulatúak és szemtelenek.

Végül a háború után nagy tömegű lumpenproletár özönlötte el Brandenburgot. Rongyos, kimustrált zsoldosok, akik minden munkától elszoktak, csavargók, cigányok kóboroltak csoportosan „kéregetve és portyázva". Súlyos csapást jelentettek, főleg a sík vidék lakói számára ; ha vonakodtak megtölteni a markukat, a koldusok rablókká váltak. De még nagyobb veszélyt jelentett a brandenburgi nemességre az a lumpenproletariátus, amely a maga soraiból burjánzott ki. Már utaltunk arra, hogyan szaporodott el a háború előtt a brandenburgi hétszilvafás nemesség ; sokszor egy-egy faluban többen is laktak, birtokaik pedig gyakran nem voltak nagyobbak a paraszt-telkeknél. Így a háború nagyrészüket nincstelenné tette, s ezek az úgynevezett „kóbor lovagok" azután csoportosan, bandákba verődve járták az országot — „falkában", ahogy akkoriban mondották — hogy vagyonosabb nemestársaik vagy szükség esetén polgárok és parasztok nyakán élősködjenek. Ők sem riadtak vissza attól, hogy hűvös fogadtatás esetén koldusokból rablókká váljanak ; természetesen az is előfordult, hogy a jobbágyok alaposan elverték őket, ami aztán az istenakarta rend bűnös felforgatásának számított. Egyszóval a nemességnek nagyon is érdekében állott e „derék és nemes" emberek „rangjukat megillető" ellátása. S ha a „kóbor testvérekből" nagyszerű katonák lettek, a „kóbor lovagok" mintha tisztjeiknek születtek volna.

Ezek voltak általában azok a körülmények, amelyek az állandó hadsereg megteremtését az őrgrófság

junkereinek osztályérdekévé tették. Ezért hozzájárultak ahhoz, hogy a választófejedelem hadsereget állítson fel, de — természetesen — csak az osztályérdekeiknek megfelelő feltételek mellett. Mindenek előtt követelték a „földesúri hatalom" fejedelmi elismerését, ami a „hagyomány" szellemében azt jelentette, hogy korlátlan joggal rendelkezhettek a parasztokkal. A választófejedelem uralkodásának kezdetén (az 1653-as országgyűlési egyezmény megkötésekor) „kétségbeejtő helyzetben volt; a kiváltságos nemességtől a biztosabb, magasabb politika lehetőségét, a *miles perpetuus*-t a parasztok kiszolgáltatása árán vásárolta meg. Ez a nemeseknek első fokon korlátlan bíráskodási jogot biztosított parasztjaik felett".[42] De nemcsak a „hagyományos" jogokra, így a Brandenburg egyes részeiben törvény által meg nem szabott szolgáltatásokra, robotra és egyéb paraszti terhekre tartottak igényt a junkerek, övék volt a patronátus, az úriszék és a rendőrség is, az „elsőfokú bíróság"-on kívül pedig a valóságban nem volt más bíróság, mert ugyan hol talált volna a paraszt jogorvoslatot földesurának akár legkiáltóbb önkénye ellen is? A választófejedelemnek csak arra volt gondja, hogy gondosan betömje azt a néhány egérlyukat, amelyen át a paraszt szerencsés esetben megszökhetett volna kelleténél jobban zsarnokoskodó junkerétől, vagy egyáltalán megszabadulhatott volna a szolgálati viszonytól. Hosszú uralkodása alatt az egyes tartományok részére ismételten adott ki paraszt-, cselédség-, pásztor- és juhász-rendtartásokat, amelyekben újra meg újra megerősítette az 1653-as országgyűlésen kötött egyezményt és ezt sohasem enyhítette, hanem mindenkor a földesúr javára módosította. Ismételten megtiltotta idegen jobbágyok befogadását és megengedte a földesurak-

nak, hogy a szökevényeket, tekintet nélkül ügyük elévülésére, visszakövetelték. Tönkrement parasztok nem költözhettek el, hanem tartoztak legalább személy szerint továbbszolgálni, még akkor is, ha földesuruk nem segítette őket házuk helyreállításában. Három évig egy helyben szolgáló cselédek röghöz kötöttekké, gyermekeik jobbágyokká váltak, még akkor is, ha előbb születtek. És így tovább. „Mi sem volna tévesebb, mint a nagy választófejedelmet úgynevezett parasztbarátnak tartani" — mondja Roscher. — Valóban így áll a helyzet? Hiszen a porosz történetírók manapság virágzó iskolája a „nagy választófejedelmet" nemcsak „úgynevezett", hanem igazi parasztbarátnak mondja. Hiszen még ma is az ő bölcs parasztpolitikájának áldásos árnyékában élünk, mert az 1653-as országgyűlési egyezményben biztosított junkeri kiváltságok csak fokozatosan és nem egészükben tűntek el. Jórészt inkább csak formájuk, nem lényegük szűnt meg, részben 1808, részben 1848, részben a hetvenes évek járási, részben pedig a kilencvenes évek tartományi községszabályzata következtében.

Ezenfelül azonban a „köznemes" az állandó hadsereg létesítésekor biztosította magának azt a jogot, hogy a tiszti állásokat kizárólagosan, vagy legalább csaknem kizárólagosan vele töltsék be. A harmincéves háborúban katonai hírnévre szert tett polgári zsoldostiszteket ugyan szintén alkalmazni kellett, de már akkor szokásba jött, hogy ezeket nemesség adományozásával tegyék méltóvá a „kóbor lovagok" bajtársiasságára, akiknek katonai képességeit voltak hivatva pótolni. Közismert tény, milyen mértékben áll fenn még ma is ez a junkeri kiváltság. Eredetileg ez természetesen nemcsak politikai biztonsági rendszabály volt, hanem a „buján tenyésző, nagyszámú,

hitvány hétszilvafás junker népségnek" kijáró elsőrendű gazdasági államsegély.[43] Hogy mennyire kiszipolyozta aztán a porosz nemesség a hadsereget, főként a XVIII. században, arra később még rátérünk.

A rendek végülis azáltal, hogy egyszersmindenkorra megszavazták az állandó hadsereg költségeit, ilyen nagy előnyökért többé-kevésbbé illuzóriussá tették ugyan az adómegszavazás jogát, de gondoskodtak legalább arról, hogy ne legyenek a nemesség szempontjából hátrányos következményei. A nemességnek és birtokainak biztosították az adómentesség törvényes jogát, aminek a középkor hűbéri rendjében bizonyos korlátok között megvolt az értelme, de már régóta a leggyűlöltebb kiváltsággá lett. Ennek ellenére ez a kiváltság egészen a XIX. század első, sőt sok tekintetben a második feléig fennállott s akkor is csak a plebejus adófizetők súlyos pénzének árán lehetett megszüntetni.

Ilyen feltételek mellett — amelyek a junkeruralom katonai, gazdasági és politikai megszilárdítását szolgálták — szavazták meg a rendek a fejedelem számára a hadiadót. Ezen a néven foglalták össze azokat a pénzbeli és természetbeni szolgáltatásokat, amelyeket a parasztság és a városi lakosság teljesített az állandó hadsereg fenntartása céljából. Ingatlanok, főként házak után vetették ki, csakhogy az elszegényedett s a választófejedelem háborúi által újból meg újból elpusztított országban igen nehezen lehetett behajtani, annak ellenére, hogy ez az adó, mai fogalmak szerint, elég csekély volt. A választófejedelem azonban könyörtelen volt, s a végrehajtó kocsija szakadatlanul ott dübörgött Berlin utcáin. 1667-ben a rendek már úgy nyilatkoztak, hogy az ország ezen az úton a teljes romlás felé halad. A választófejede-

lem elismerte, hogy „nyöszörgéssel és keserves panaszkodással" árasztják el az ország minden részéből, viszont legalább évi 300 000 tallérra van szüksége a hadsereg fenntartására. Ezért azt javasolja, tegyenek kísérletet a fogyasztási adóval, amelyet élvezeti cikkek és élelmiszerek után kellene az ország minden lakosának fizetnie. Kísérlet volt ez arra, hogy a nemeseket legalább személyükben meg lehessen adóztatni, de a junkerek azonnal megfeleltek erre a kissé esetlen cselvetésre. Kijelentették, hogy kiváltságaik ezáltal teljesen névlegesekké válnának, és nem tudnák „gyermekeiket nemesi erényekre és szép mesterségekre neveltetni". A választófejedelemnek nem állott hatalmában megtörni az ilyen nemes motívumoktól sugallt ellenállást, és megmaradt a parasztság hadiadója. A városok viszont örömmel üdvözölték a fejedelem javaslatát, mert ez a terheknek a vagyonos osztályról a vagyontalanra való áthárítását jelentette és így a városok hadiadója a fogyasztási adó lett.

A brandenburgi porosz katonaállamot azután I. Frigyes Vilmos király, aki 1713-tól 1740-ig uralkodott, kifejlesztette és megszilárdította. Frigyes Vilmos választófejedelem és fia idejében — aki 1688-tól 1701-ig III. Frigyes választófejedelem és 1701-től 1713-ig I. Frigyes király néven uralkodott — az állandó hadsereg még alig állt meg a lábán. Béke idején az örökös pénzhiány miatt a zsoldosok jórészét el kellett bocsátani. Emellett e két fejedelem, főleg az ujdonsült király pazarló udvartartása elnyelte mindazokat a segélyeket, amelyek — hála a német részfejedelmek nemes szokásának — külföldről folytak be, amiért a hadsereget külföldi érdekeltségeknek bérbeadták. I. Frigyes uralkodása alatt 14 millió tallérnyi segélyt kapott, és az egészet el is

pocsékolta, mégpedig a legesztelenebb módon. Gyenge és tehetségtelen ember volt, akiről unokája, II. Frigyes király mindig a legnagyobb megvetéssel beszélt. Fejedelmi osztálytudata az udvari etikett külsőségeiben merült ki és így az élősdi udvari nemesség játékszerévé vált. Bár a junkerek kihasználták fejedelmük vétkes könnyelműségét, jó osztályösztönük nem engedte, hogy ne gondoskodjanak hatalmának alapjairól. I. Frigyes a 4 millió tallérra növekedett állami bevételből mindenesetre 2½ milliót a hadseregre fordított.

Fiával azonban olyan fejedelem lépett a trónra, aki megkísérelte lerázni a junkerek igáját, amelynek szorítását már trónörökös korában fájdalmasan érezte. Otromba zsarnok volt, de Schön, Poroszország legszabadelvűbb államférfia, mégis az ország „legnagyobb belső király"-ának nevezi I. Frigyes Vilmost. A király nem győzte elégszer kijelenteni: „Mi vagyunk az úr és a király és azt tesszük, amit akarunk", mindamellett „jó republikánusnak" is tartotta magát. Elvert minden polgárembert, aki csak a botja ügyébe tévedt, de legjobban a nemességére büszke trónörököst verte el, aki „fennhéjázó, mint valami ostoba paraszt, szóba nem állna senkivel, néhányakat kivéve és nem közvetlen, természetes modorú". Ezeknek a látszólagos ellentmondásoknak megoldása a király fejedelmi osztálytudatából adódik. Az ő szemében a junker nem jelentett többet, mint a polgár vagy paraszt, a polgár meg a paraszt pedig csak az uralkodó rabszolgájának számított. Gondolkodása valóban republikánus, már amennyiben botja előtt minden alattvalója egyenlő volt. Élesebben folytatta a junkerek ellen a harcot, mint bármelyik Hohenzollern, akár előtte, akár utána. Ebben az értelemben valóban a porosz állam „legnagyobb belső királyá"-

nak mondható. Ugyanakkor azonban ennek a katonaállamnak legkeményebben katonás királya is, mert hiszen csak abban az esetben gondolhatott a junkerek politikai hatalmának megdöntésére, ha a hadsereget kivette a kezükből.

Ebből az következik, hogy nem egyéb hitvány hízelgésnél, ha a porosz történészek azt állítják erről a királyról: zseniális előrelátása ébresztette rá az általános védkötelezettség gondolatára, vagy ahogyan Treitschke a maga cikornyás módján mondja: „Korlátaiban is hatalmas szelleme gyanútlanul tört utat egy szigorú, az ókor polgári elveivel rokon állameszme felé... 1733-as ujoncozási szabályzatával lényegben bevezette az általános védkötelezettséget". Ilyen szabályzat azonban sohasem létezett. Legenda az egész, bár azt el kell ismerni, hogy ez a porosz legenda tisztességesebb eredetű, mint számtalan társa. Scharnhorst, a zseniális, parasztszármazású tábornok találta ki 1810-ben, hogy a korlátolt III. Frigyes Vilmos királyt, akit Napoleon alapos pedagógiája sem gyógyított ki feudális-zsarnoki rögeszméiből, „a dicsőséges elöd dicsőséges példája" segítségével rábírja az általános védkötelezettség bevezetésére. Ugyanígy kellett egyébként Gneisenau-nak is felfedeznie vagy kitalálnia a német lovagrendnek egy régi rendszabályát, amely megtiltja a tisztnek zsoldosai botozását, mire a király hozzájárult ahhoz, hogy fellépjen a katonák szörnyű bántalmazása ellen. A militarizmus lényegéhez tartozik, hogy mindjobban elharapódzik; ez odáig fejlődött már a XVIII. század elején, hogy az önkéntes-toborzás elégtelennek bizonyult az állandó hadseregek sorainak feltöltésére, még akkor is, ha erőszakos módon folyt le. Az alattvalók sorozását szabályozni kellett; így történt ez mindenhol a kontinensen; ez az újítás azonban

sehol sem talált olyan heves ellenállásra, mint I. Frigyes Vilmos országában, aki mindjárt trónraléptekor megszüntette az országos milicia utolsó maradványait és szigorúan megtiltotta, hogy a „milicia és a katonaság" szót a porosz szoldateszkára alkalmazzák. Zsoldoshadsereget akart, a szó legszorosabb értelmében olyat, amely csak a fejedelem személyéhez van kötve. Erre megvolt a maga nagyon is alapos oka: a hadsereg segítségével akarta a junkerek hatalmát megtörni, és addig nem is gondolhatott alattvalóinak rendszeres sorozására, legkevésbbé pedig végső célja elérésére, amíg közte és a parasztok, azaz a lakosság nagy többsége között a junkerek fala emelkedett.

A király mindjárt trónraléptekor elkergette az élősdi udvari nemességet, a hadsereg állományát pedig a régi 38 zászlóaljról és 53 lovasszázadról 66 zászlóaljra és 114 lovasszázadra emelte. Az ehhez szükséges ujoncokat azonban csak vásárlás, vagy az ennél sokkal olcsóbbnak ígérkező emberrablás útján lehetett biztosítani. Éppen e fejedelem, az általános védkötelezettség állítólagos megteremtője volt az, akinek idejében a „külföldi toborzás", másszóval a rendszeres emberrablás azoknak a német fejedelmeknek országaiban, akik gyengébbek voltak a porosz királynál, olyan gyalázatos méreteket és formát öltött, hogy sötét nyomai még a hazafias anekdóta-gyüjteményekben is megtalálhatók. Itt mindössze egy okirati bizonyítékot közlünk, a hannoveri kormány 1731 december 14-én kiadott rendeletét a porosz toborzók ellen, amely elrendeli, hogy „ilyen toborzók, tekintet nélkül arra, milyen rendű és rangú emberek, azonnal lefogassanak, ha pedig nagy számban mutatkoznának, huzassanak meg a vészharangok s vessék be a miliciát, amennyiben az a közelben

tartózkodik. Bánjanak velük úgy, ahogyan útonállókkal és emberrablókkal, az országos béke megzavaróival és az ország szabadságának megsértőivel szokás, és ha bűnösöknek találtatnának, lakoljanak életükkel. Ha pedig ellenszegülnének, üssék agyon vagy lőjék le őket". Ugyanilyen rikító fényt vet a porosz államon belül folyó toborzásokra Katsch főügyész óhajtása, hogy a toborzásoknál legalább a sok vérontást kerüljék. De Poroszországban magában, saját országában a király nem tudta az emberrablást olyan sokáig folytatni, mint külföldön. A zsarnok akarata üvegként tört szét a gazdasági viszonyok ércfalán. A fiatal legénység, ahogy tudott, átszökött a határokon; mindenütt munkaerőhiány mutatkozott. A királyi hatóságok jelentették, hogy a hadiadó és a fogyasztási adók összege állandóan csökken; a városok zúgolódtak, hogy a kereskedelem nem virágzik. S ami a leglényegesebb, a junkerek felfegyverezték jobbágyaikat és véres fejjel űzték vissza a király toborzóit. A király már 1714-ben, egy évvel trónralépte után, kénytelen az erőszakos toborzást nyilvánosan megtiltani. Csak királyhoz egyáltalán nem méltó titkos utakon meri még folytatni, amennyiben toborzóinak „minél nagyobb ravaszságot" ajánl és azt, hogy ne kövessenek el „nagyobb erőszakoskodásokat", mert ezek miatt „panaszokkal élhetnek". Sőt mi több, három év mulva már ő maga „mentesítéseket" kénytelen adni a toborzás alól: szövők, kézművesek, manufaktúra-munkások, tisztviselők és jómódú emberek gyermekei, a városok és különösen nagyvárosok, a tőke gyüjtőmedencéinek lakosai „nem sorozhatók be".

A fordulat oka az volt, hogy a junkerek a maguk módján elérték azt, ami a királynak nem sikerült. A hadsereg létszámának emelése ellen semmi néven

nevezendő kifogásuk nem volt, föltéve, hogy nem sértette osztályérdekeiket. Minden új század valósággal új lovagbirtok volt számukra és néha sokkal jövedelmezőbbnek bizonyult brandenburgi vagy pomerániai ősi homokbuckáiknál. A századparancsnok „egy fegyveres közösség élén álló vállalkozó" volt. Az altiszti és legénységi fizetésekre a királyi katonai kincstár átalányösszeget utalt ki neki, ebből kellett embereit eltartania. Ezenkívül az év bizonyos részeiben szabadságolhatta a század egyrészét, hogy az így megtakarított zsoldot a legénység utánpótlásához szükséges toborzási költségekre fordíthassa; amit aztán meg tudott takarítani, az az ő zsebébe folyt. Ez, még ha nem követtek is el kifejezett sikkasztást, néhányezer tallérra rúgó tekintélyes évi jövedelmet jelentett. Minthogy a hadsereg létszámának gyarapítása egyszersmind a junkerek munkával nem járó jövedelmét is szaporította, érthető, ha két kézzel kaptak utána. Csak az volt a fontos, hogy minden *az ő javukat* szolgálja, hogy a politikai és gazdasági profit érintetlenül az ő zsebükbe vándoroljon. Felfegyverezhették jobbágyaikat a király ellen, de a király nem fegyverezhette fel a jobbágyokat ellenük: keresztülhúzták a király nagy, lármás toborzó tervét, de a király nem hiúsíthatta meg az ő csendes kis toborzásukat. A junkerek megkezdték az alattvalók „beszervezését", vagyis, mihelyt az ifjú nemzedék kellő testi erőt mutatott, megkezdték sorozását, felvették a sorozó-listára. A parasztujoncok gyermekkoruk óta megszokták a junkerek korbácsát, nem kaptak foglalót, mégis ritkábban szöktek meg, mint a külföldiek. Ha pedig valamelyik mégis megszökött, akadt helyette bőven más, hasonló, akivel pótolni lehetett. A junkerek persze ezáltal elvesztették a falusi munkaerő egyrészét. Ezen a bajon azonban

könnyű volt segíteni, méghozzá olyan módon, hogy a profit is növekedjék: a szabadságolást az év és a század minél nagyobb részére kellett kiterjeszteni; a junker-gazdáknak így megmaradtak a jobbágyaik, a junker-századparancsnokok pedig annál több zsoldot takaríthattak meg. Végül ezek a katonák már sokkal igénytelenebbek voltak, mint az egyébként toborozható kóbor csőcselék. Mi sem volt könnyebb, mint becsapni őket a zsoldfizetésnél, ruhajuttatásnál és élelmezésnél, hiszen minderről a századparancsnoknak kellett gondoskodnia. Egy-egy ilyen tétel csak filléreket tett ki, dehát együttvéve sok kicsi sokra megy!

Ezek után világos, miért volt kénytelen I. Frigyes Vilmos sebbel-lobbal „mentesítéseket" eszközölni a „besorozás" alól, kevéssel azután, hogy országszerte ő maga kísérelte meg az elképzelhető legerőszakosabb toborzást. Az iparos- és kereskedőosztályt, általában a városi lakosságot, továbbá a tisztviselőket, a papokat és tanítókat, stb. már amennyire szüksége volt rájuk, meg kellett védenie a junkerek mohó karmaitól. Támadásból teljesen védekezésbe szorult. Még örülnie kellett, ha a junkerek tiszteletben tartották „mentesítéseit", egyébként azonban kénytelen volt szentesíteni önhatalmú eljárásukat, amennyiben ezredek szerint hadkiegészítő kerületekre osztotta fel az egész országot. Ezzel szemben ma abban az előnyben lehet része, ha ugyan valaha is vágyott ilyesmire, hogy Treitschke úr olvasói Machiavelli és Spinoza mellett az általános védkötelezettség harmadik úttörőjét tisztelik benne. Kénytelen volt a legkeményebb fegyelmet alkalmazni s a legszigorúbban ellenőrizni a tiszteket, hogy megóvhassa hadserege ütőképességét, amelyet állandóan megrendítettek a junker tisztek kizsákmányoló kísérletei. Erről a szakadatlan harcról tanuskodnak a

király rendeletei. Így szigorú büntetés terhe mellett megtiltja, hogy a szabadságolások egy bizonyos határt meghaladjanak; hogy legalább az év egy részében biztosítsa századainak hadilétszámát, bevezeti az áprilistól júniusig tartó, szabályosan megismétlődő fegyvergyakorlatot. Kifogásolja, hogy a századparancsnokok két garast számítanak fel katonáiknak olyan dolgokért, melyek csupán egy garasukba kerülnek. Azt is megtiltja, hogy a századparancsnokok az egész századra, sőt az ujoncokra hárítsák a szökések, vagy egy-egy katona elhalálozása folytán veszendőbe ment követeléseik megtérítését. Katonai szempontból is könnyen érthető, miért akart I. Frigyes Vilmos tiszta zsoldos hadsereget. A külföldről toborzott zsoldosok nélkül, akiket egy percre sem volt szabad kötelékükből elbocsátani, a porosz hadsereg kiképzése sohasem érte volna el azt a színvonalat, amelyre I. Frigyes Vilmos és barátja, Lipót anhaltdessaui herceg valóban emelték. Ezek a külföldiek ugyanis a gyérenlakott ország hadseregének legalább a felét alkották; a hadseregnek azonban ezt a magját is kikezdte a junkerek kizsákmányolása. A külföldieket is szabadságolták, legalább a helyőrség falain belül. I. Frigyes Vilmos uralkodása utolsó éveiben kénytelen volt a berlini helyőrség katonáit eltiltani a kereskedéstől, házalástól, piaci árusítástól és iparűzéstől.[44]

Nemcsak a sorozás, hanem a hadsereg pénzellátásának kérdésében is kisebb csatározásra került a sor a király és a junkerek között. Poroszország területileg a tizedik, lélekszámban azonban csak a tizenharmadik volt az európai államok között. Ha mégis negyedik helyen akart állani katonai hatalom terén a kontinens országai között (80 000 főnyi hadseregével 160 000 francia, 130 000 orosz és 100 000 osztrák-

kal szemben, amihez még hozzá kell tennünk, hogy e számadatok Oroszországban és Ausztriában sokkal kevésbbé kétesek, mint Poroszországban), ebben az esetben a hadiilletéket, a hadiadót, a fogyasztási adót alaposan fel kellett srófolni, vagy a Poroszországban kedvelt kifejezéssel élve: „meg kellett őket reformálni". Frigyes Vilmos valóban 7 millió tallérra emelte az ország bevételeit, amiből körülbelül 6 milliót a hadseregre fordított. Ez ellen a junkereknek semmi kifogásuk nem lett volna, sőt ellenkezőleg, az ő munkával nem járó jövedelmüket gyarapította. De hevesen ellenszegültek a király ama szándékának, hogy akárcsak kis mértékben megadóztassa őket, pedig I. Frigyes Vilmos szándéka annál is inkább tiszteletreméltó volt, mert a király nem szerzett magának profitot katonáinak véréből azzal, hogy bérbeadta őket idegen hatalmaknak. A junkerekre azonban mindössze parányi adót tudott kivetni, az úgynevezett hűbéri lóváltságot. Felajánlotta nekik a *nexus feudalis*, a hűbéri szolgálat törvényes megváltását, aminek ellenében évi negyven tallért kellett volna fizetniök minden ló helyett, amelyet eddig háború esetén be kellett szolgáltatniok. A hűbéri szolgálat azonban gyakorlatilag már régen megszűnt, a hűbéri birtok pedig lényegileg örökös birtokká vált. Ezért a király kívánsága miatt a junkerek hatalmas jajveszékelésbe kezdtek, a császár és a birodalom elé vitték az ügyet és csak évekig tartó pörpatvar után vállalták a csekély terhet. Ezt az adót ugyanis felosztása alkalmával nem „reformálták meg", azonkívül nem hat telek után számítottak egy-egy lovat, ahogyan eredetileg tervbevették, hanem megmaradtak a felosztásnak ama gyakorlata mellett, amely a lovagi hűbérszolgálatnak már említett hanyatlása folyamán kialakult. Így aztán akadt ugyan néhány

lovagi birtok, amelynek egy lónál többet kellett megváltania, de sokkal több volt az olyan, amely a negyven tallérban megállapított évi átlag helyett mindössze fél ló vagy egy láb, sőt félláb vagy negyedláb után fizetett.

Bármily csekély volt is ez az eredmény, ez volt az egyetlen adó, melyet a király ki tudott vetni a junkerekre. Ez volt minden vagy legalábbis majdnem minden. Az a híres történet, mely szerint ez a király a maga felségjogait úgy állította fel a junker urakkal szemben, mint valami ércsziklát, nem is volt olyan hősies a valóságban, mint azt a hazafias anekdóta-gyüjteményekben olvashatjuk. Az egész ügy kezdetben kizárólag Kelet-Poroszországra vonatkozott. Itt a nemesség először a német lovagrend, majd idegen, lengyel uralom alatt élt és nem tudta magának az adómentességet kiharcolni, mint Brandenburgban a Hohenzollernektől; másrészt azonban itt is a nemesség kezében volt a gazdasági hatalom, annak ellenére, hogy Frigyes Vilmos választófejedelem jogellenes erőszakkal megtörte a porosz rendek jogon alapuló ellenállását, amelyet felségjogaival szemben fejtettek ki. Itt továbbra is a rendeket illették meg a különböző adónemek, köztük elsősorban a szarv- és körömadó megállapításának és kivetésének joga. Erre leírhatatlan állapotok következtek; napirenden volt a rendi adóhivatalnokok megvesztegetése; az adósikkasztásoknak se szeri, se száma; a telekkönyvekben ezrével tüntették el a telkeket. A nemesek, hogy megmeneküljenek a szarv- és körömadótól, nem tartottak jószágot és olyan elviselhetetlen módon fokozták a robotot, hogy a jobbágyok állandóan, tömegesen menekültek Lengyelországba. Ennek ellenére ez a rablógazdálkodás évtizedekig tartott s bizonyára még tovább is tartott volna, ha a nagynemességet nem

juttatja előnyös helyzetbe a kisnemességgel szemben és nem teremt érdekellentéteket magán a junkerosztályon belül. 1690 és 1714 között negyven szegény junker birtokát vásárolták fel gazdagabb társaik; ennek alapján Truchsess von Waldburg gróf, a kisnemesek szószólója, arra kérte a királyt, változtassa át a sokféle adót egységes, a birtok nagyságához igazodó telekadóvá.

Érthető, hogy a király mohón kapott az alkalmon és Truchsess gróf elnökletével bizottságot küldött ki az új adónem kidolgozása és kivetése céljából. A főnemesség természetesen ellenszegült; négytagú küldöttséget menesztett Berlinbe, amely tiltakozott a bizottság kinevezése ellen és követelte az országgyűlés összehívását az adóügyek megtárgyalása céljából. Kérvényükre a király ezt írta: „Az adóügyi bizottság folytatja munkáját. El fogom érni célomat és felségjogaimat, a korona hatalmát megszilárdítom, mint egy *Rocher de Bronce*-t, a junker urak pedig kénytelenek lesznek országgyűlés nélkül meglenni". Élőszóval azonban megnyugtatta a rendi küldötteket, hogy az adót nem vezeti be, ha ez a nemesség romlásának veszélyével jár, és hogy igazságos ügyekben a nemesség mindig védelmet találhat nála. De mindenekelőtt zsugorisága ellenére is 5500 tallér tiszteletdíjat fizetett a küldöttség tagjainak elutazásuk előtt „fáradozásukért, és mert otthon sokat elmulasztottak". Ez a dolog pedig úgy hasonlít a megvesztegetéshez, mint egyik tojás a másikhoz. Mindössze Dohna tábornagy tiltakozott, kijelentvén, hogy az új adó romlásba viszi az országot. Erre a király így válaszolt: „*Curios, tout le pays cera Ruiné, Nihil Kredo*, — de azt Kredo, hogy a junker uraknak niposwollam — autoritását megdöntjük, akár akarják, akár nem, *trux* csak küldje be jelentését. A rendek pedig

adózzanak, ha addig élek is." És a király vagyis helyesebben a *trux*, azaz Truchsess gróf, be is vezette az általános nemesi telekadót Kelet-Poroszországban. De látnivaló, hogy a király „felségjogainak megszilárdítása" nem is volt olyan nagy dolog. A kelet-porosz kisjunkerek a király segítségével olymódon szabályozták az évszázadok óta törvényesen fennálló nemesi adózást, hogy gazdaságilag erősebb társaik többé agyon ne nyomhassák őket: ez volt minden. A jelentéktelen hűbéri lóváltság kivételével I. Frigyes Vilmos egyik országában sem mert a nemesi adómentességhez nyúlni és a junkereket sem adóztatta meg jobban, mint amennyire ezt a *trux*, azaz a kisnemesség kívánta és a főnemesség elviselhetőnek találta. A legfőbb számvevőszék elnökének egy II. Frigyes korából származó emlékirata szerint a kelet-porosz junker egy magdeburgi telek (harminc magdeburgi hold) után nem egészen két tallér hadiadót fizetett, a paraszt pedig ugyanakkora terület után nyolc tallérnál többet tartozott fizetni. Ehhez járul, hogy a hűbéri lóváltság évi átlagát Kelet-Poroszországban tíz talléra szállították le.[45]

Így a hadsereg megerősítése folytán szükségessé vált adóemelés csaknem teljes súlyával a parasztságra és polgárs ágra nehezedett. A paraszt ságot a hadiadó elviselhetetlenül nyomta, a fogyasztási adó pedig a polgárság számára olyan bonyolult adórendszerré vált, amelyet Schmoller szavaival a következőképpen jellemezhetünk: „A brandenburgi-porosz fogyasztási adó olyan adórendszer volt, amely a városokra korlátozódott s mérsékelt telek-, ipar- és fejadó mellett főként közvetett adókból állott; italok, gabona és hús, élelmiszerek és kereskedelmi áruk után kellett leróni. Különféle módon hajtották be, részben az árunak a városba való beszállításakor, részben a termeléskor

és részben az eladáskor. Az egyes adótételek viszonylag nagyon alacsonyak voltak, de számuk igen nagy volt és lehetőleg sok árucikkre terjesztették ki őket". Az ilyen, minden területet átfogó adók behajtásához iskolázott hivatalnoki karra volt szükség, ezért I. Frigyes Vilmos új közigazgatási rendszert teremtett, amely lényegében 1806-ig fennállott és alapvonásaiban fennáll még ma is. Nehéz itt felfedezni azt a különleges alkotó zsenialitást, amellyel a király állítólag mindezt véghezvitte, hiszen a katonaállam életfeltételei maguktól teremtették meg a polgári közigazgatást. A legalsó hatóság a városokban a hadi- és az adótanács, vidéken a járási tanács volt. Ezek felett állottak a hadügyi és a kincstári kamarák, amelyek a mai kerületi kormányzatoknak felelnek meg. A közigazgatás csúcsszerve a pénzügyi, hadügyi és kincstári főigazgatóság volt, vagyis a mai minisztériumok elődei. Már nevük elárulja, mi volt ezeknek a hatóságoknak feladata: egyfelől az állami és a kincstári birtokokból eredő jövedelmek, másfelől a hadiilletékek, a hadi- és a fogyasztási adók behajtásával, illetve kezelésével és katonai célokra való felhasználásával foglalkoztak. A közigazgatás többi ágazata, amilyen például a földművelés, ipar, kereskedelem, közlekedés, egyházi- és iskolaügyek, jogügyek stb. csak annyiban érdekelte őket, amennyiben lehetőséget nyujtottak a bevételek és ezzel a hadsereg létszámának növelésére. Mindezek a hatóságok a pénzügyi közigazgatásból nőttek ki, ahogyan Schmoller mondja: a fogyasztási adónak oroszlánrésze volt a porosz hivatalnokosztály megteremtésében.

Mindenesetre el kell ismernünk, hogy a király ezen a területen is felvette a harcot a junkerek ellen. Minél több polgárt igyekezett a felső és a legfelsőbb

hivatalokba kinevezni, ugyanakkor azon volt, hogy a junkereket kiszorítsa, főleg a járási tanácsból, amely az egész közigazgatás legfontosabb szerve volt. Az újabbkori porosz történészek ezt a jellegzetesen porosz intézményt az ősi germán szabadság utolsó maradványának mondják; a járás ősi földbirtokosainak ugyanis joguk volt saját körükből jelölni a járás legfőbb közigazgatási tisztviselőjét. Frigyes Vilmos viszont — s ehhez a véleményéhez mi is csatlakozhatunk — csak a junkerhatalom növelésének egyik eszközét látta ebben a jogban, amellyel az állami tekintély leplébe burkolva megerősíthették a parasztsággal szemben gyakorolt osztályuralmukat, hogy aztán annál jobban dacolhassanak a királlyal. A király azonban ezen a téren sem ért el valami nagy eredményt a junkerekkel szemben. A tartományi tanácsosok kinevezésénél nem vette mindig figyelembe a rendi jelöléseket, de lényegében sohasem sértette meg a junkerek kiváltságát. Néha a junkerek jelöltje helyett egy neki megfelelőbb jelöltet nevezett ki, de ezt is mindig a járás ősi földbirtokosainak köréből.[46] Jól tudta a király, milyen nagyszerű fegyvert kovácsolhat magának a hivatalnoki karból a junkerek ellen folytatott harcában. Fiához írott egyik utasításában nyiltan megmondja, hogy a királyt híven szolgáló tisztviselőnek sok ellenséggel kell számolnia, mindenekelőtt az egész nemességgel. Ez az a régi ellentét, mely napjainkban is megnyilatkozott a junker Bismarcknak a hivatalnoki kar iránt tanúsított izzó gyűlöletében. I. Frigyes Vilmos azonban maga vette élét annak a fegyvernek, amelyet a hivatalnoki karból kovácsolhatott volna — és kezdett is kovácsolni — a junkerek ellen, amikor a sorozási alap javára alig leplezett vagy teljesen leplezetlen hivatalárusításba kezdett. Lényegében ide lyukad

ki a dolog, ha a király a hivatalnoki állások betöltésénél amellett dönt, aki „legtöbbet ad", vagy ha a kormányának adott általános királyi utasításban enyhíteni igyekszik ezt az elvet s elrendeli, hogy azt kell kinevezni, aki „a legalkalmasabb és legtöbbet ad". Mindenféle hivatalt, még a bírói állásokat is csak a sorozási alaphoz való hozzájárulás árán lehetett megszerezni; ezzel tág tere nyílt a leghitványabb visszaéléseknek, s ezt a junkerek nagyon jól fel is tudták használni a maguk javára. A király újból meg újból panaszolja, hogy a hivatalnokok „egy húron pendülnek a nemességgel, sőt, ami a legrosszabb, ellenünk is összejátszanak vele".

Ezek voltak a porosz katonaállam Magna Chartájának általános vonásai. Szövege egyrészt régi, elporladt könyvekben szunnyad, másrészt nem is írták le soha. De hatása sokkal maradandóbbnak bizonyult, mint ama „papírlapé", mely „a mi mennybéli Úristenünk és országunk közé tolakodott".* A porosz katonaállam csak porosz hadsereg formájában létezhetett; így kívánták meg gazdasági alapjai. A hadsereg volt az állam; „Poroszországban a nagy választófejedelem korától Nagy Frigyes haláláig az állami jövedelmek minden emelkedését a hadsereg létszámának gyarapítására fordították és csaknem mindig azért emelték az állam jövedelmét, hogy ezt megtehessék".[47] A porosz állam alkotmányát hadseregének gazdasági alapjai határozták meg. Ennek korlátait pedig egyetlen porosz király sem léphette át, ha mégolyan abszolút módon uralkodott is, ha mégolyan zseniálisan állta is meg a helyét. A leg-

---

* Utalás IV. Frigyes Vilmosnak egy 1847-ben tett kijelentésére. Ezekkel a szavakkal utasította el a rendek kívánságát, amikor alkotmányt kértek tőle. — *A ford.*

kisebb „forradalmi" ugrást sem kockáztathatta meg, nem beszélve arról, hogy a hadsereget lehetetlen volt „forradalmi felkelésre" felhasználni. Amit Lassalle annak nevez, egyszerűen egy országrész meghódítása volt, amelyhez a porosz militarizmusnak létérdeke fűződött. Ezt Frigyes Vilmos választófejedelem jól látta, mihelyt egy kis porosz hadsereget már megteremtett. De van egy sajátkezűleg írt terve Szilézia meghódítására, amelyet Ranke időközben kiadott a Hohenzollern-család házi levéltárából. Szinte percnyi pontossággal előrelátja azt a szilézíai betörést („mivel ország-világ előtt köztudomású, hogy az osztrák uralkodóház igen gyenge lábon áll és nyilvánvaló, hogy ki fog halni, nem marad utána fiági örökös")[84], amelyet a több mint húsz évvel később született II. Frigyes valósított meg, több mint ötven év mulva. Ebből is következik, hogy felkelésről és forradalomról nem lehetett szó.

VII

FRIGYES FELVILÁGOSULT DESPOTIZMUSA

II. Frigyes 1740-től 1786-ig uralkodott. Felvilágosodott zsarnokságát a modern abszolutizmus legmagasabb formájának tekintik, mégpedig a szónak mindkét értelmében: jelenti eszerint egyrészt a fejedelmi hatalom korlátlanságát, másrészt pedig e hatalom érvényesítését a nép jóléte érdekében. Mindkét állítás azonban csak némi megszorítással érvényes: azaz e zsarnokság gazdasági alapjaival adott határokon belül. A poroszbarát mitológusok jól tennék, ha végre megtérnének ehhez a tudományos felfogáshoz, mert poroszellenes kartársaikkal vívott küzdelmük során száz vereség esik egy győzelemre, mindaddig, amíg elhitetik magukkal, hogy Frigyes hatalma korlátlan volt, és hogy kötelességének vallotta hatalmát a néptömegek érdekében hasznosítani.

Az mindenesetre igaz, hogy Frigyes nem ismerte a zsarnokságnak olyan korlátait, amilyeneket például az udvar és az egyház emelt Franciaországban és Ausztriában. De annál szorosabb vaspáncél szorította: a feudális alapból sarjadt militarizmus. Mozgékony és élénk, noha kissé lapos szelleménél fogva Frigyes egyenesen írónak és filozófusnak született.

Inkább anyjára ütött, mint apjára : inkább Welf volt, mint Hohenzollern. Az idegen követek is a „hannoveri jelleget" emelik ki az ifjúban. A Welfek középkori őseiktől örökölték irodalmi hajlamaikat; Oroszlán Henrik udvarában a középkori udvari költészet előfutárai írták verseiket; Heinrich Julius braunschweigi herceg, Shakespeare kortársa, angol színészeket tartott udvarában és maga is színdarabokat írt. Ágost herceg a wolfenbütteli könyvtár alapítója; Anton Ulrich herceg egyházi énekeket és történeteket írt; Leibniz is a Welf-család védelme alatt élt. Frigyes nagyanyja, Sophie Charlotte királynő jó és rossz értelemben igazi Welf-asszony volt; ideiglenesen Berlinbe is meghívta Leibnizet. Mellesleg talán azt is érdemes megjegyezni, hogy Frigyes egyik dédanyja francia nemes hölgy, Eleonore d'Olbreuze, az egyik Welf-herceg felesége, aki néhány csepp friss és élénk vért öntött az öreg nemzetségbe. Frigyes és apja egészen természetellenes módon gyűlölték egymást. Ez a gyűlölet azután újból fellángolt Frigyes és öccse, Ágost Vilmos — a későbbi királyok őse — között, aki teljesen az apjára ütött. A gyűlölet végül a testvér tragikus halálát okozta, ahogyan az apa és fiú kölcsönös gyűlöletének is áldozatául esett Katt, Frigyes barátja. Ez a gyűlölet aligha magyarázható mással, mint fiziológiai okokkal. Természetesen még csak utalni sem akarunk itt a Frigyes anyját rágalmazó udvari pletykákra, amelyeket időnként még apja is elhitt. A Hohenzollernek és Welfek között kötött gyakori házasságokból származó gyermekek közül Frigyes s testvérei, Wilhelmina és Henrik nagymértékben a Welf-típushoz tartoztak. Frigyes becsvágya elsősorban költői és írói babérra pályázott, és egész életén át ezért küzdött. Inkább Racine „Athalie"-jának költője szeretett volna lenni, mint

a hétéves háború hadvezére. De király lévén, egész élete folyamán tudta, melyek uralkodásának alapfeltételei. Ennek tulajdoníthatjuk kettős életét, amely sokszor szinte hihetetlen ellentmondásokat teremt szavai és tettei között, s ezért illették gyakran azzal a látszólag megcáfolhatatlan szemrehányással, hogy élete csupa színlelés. Még bámulói is igen sokszor a legméltatlanabb szofizmákkal magyarázták ezt a kettősséget. Pedig már Lessing is igen találóan jellemezte Frigyes életének értelmét; ezzel az idézettel éltek azután vissza Erich Schmidt és mások, merő hízelgésből. „Ha jól megvizsgálom magam — mondotta — akkor irígylek minden most uralkodó európai királyt, a porosz király kivételével, aki tetteivel bizonyítja be, hogy a királyi méltóság nem egyéb dicsőséges rabszolgaságnál." Valóban, Frigyes kezdettől fogva felismerte, hogy a porosz alkotmánynak megfelelően minden porosz királynak vonakodás nélkül a régi irányban kell vitorláznia. Mivel még kísérletet sem tett arra, hogy irányt változtasson, holott valamennyi porosz király közül képességeinél és hajlamainál fogva leginkább ő eshetett ilyen kísértésbe — ezért támaszthat igényt történeti jelentőségre, vagy, ha már ezzel a kifejezéssel élünk, történeti nagyságra.

De éppen azért, mert ehhez nem közönséges jellem és nem közönséges szellem járult, világos dolog, hogy Frigyes úgynevezett „belső reformjai", melyekről Lassalle beszél, sohasem léteztek, sőt még csak nem is vette őket soha tervbe. Frigyes trónralépése a csalódások napja lett, ahogy egyik keservesen csalódott alattvalója mondotta. A tulajdon atyjától oly keservesen bántalmazott „flótás és poéta", aki „halotti ingnek" nevezte katonai egyenruháját, szűkszavú és határozott kormányprogramot adott: minden úgy marad, ahogy atyám berendezte; csak a

hadsereg létszámát akarom ennyi meg ennyi zászlóaljjal és lovasszázaddal növelni. A szükséges anyagi eszközöket első időben az óriás-ezred feloszlatásából szerezte meg hozzá. Ezt az ezredet apja állította fel bolond kedvtelésében, a világ minden részéből borzalmas erőszakoskodással és rendkívüli pénzáldozatok árán toborzott emberóriásokból. Különben Frigyes semmit sem változtatott I. Frigyes Vilmos rendszerén, legalább is semmi lényegeset, mert minden filozófiai és költői rajongása ellenére — s noha a képzelhető legélesebb személyi ellentét választotta el az apjától — nagyon jól tudta, hogy semmit sem változtathat rajta, hogy a porosz államnak úgy kell megmaradnia, amint van, különben egyáltalán nem maradhat fenn.

Úgy látszik azonban, egy fontos változtatást mégis csak eszközölt az eddigi kormányzati rendszeren. Nevezetesen a fejedelmi teljhatalomnak már említett fokozását, amely a fejedelemről, mint „az állam első szolgájáról" szóló szállóigében találta meg a maga ideológiai kifejezését. Ezen a ponton az erőskezű uralkodó szilárd akarata látszólag mégis mélyen belenyúlt az állam gazdasági alapokon nyugvó szerkezetébe. De ez a látszat mindenképpen csal. Hasonló folyamat játszódik le itt, mint száz évvel előbb, Frigyes dédapja idején. Akkor a junkerek látszólag lemondtak politikai kiváltságaikról, amennyiben beleegyeztek az állandó hadseregen és az állandó adókon alapuló fejedelmi abszolutizmus intézményesítésébe. De amit hanyatló rendi gyűléseiken feláldoztak, azt tízszeresen visszakapták azokkal a gazdasági, társadalmi és katonai kiváltságokkal, amelyeket az abszolutizmusból kicsikartak, mielőtt áldásukat adták rá. Frigyes is ugyanígy kormányozta kabinetjéből az államot, néhány irnokának segítségével. Pedig valójá-

ban az ő uralkodása alatt indult burjánzásnak az a junkeruralom, melyet Jénánál utólért szégyenletes, de szászszorosan megérdemelt és, sajnos, még mindig nem elég véglegesen megpecsételt sorsa.

Az idealista történetírás mindeddig képtelen volt elemezni Frigyes zsarnokságának felvilágosodott jellegét. Mindössze annyi telt ki tőle, hogy dicsőítő vagy rosszalló, hízelgő vagy szidalmazó, de mindig általános és üres szólamokkal síklott el fölötte. De a materialista történetfelfogás arra tanít, hogy „minden eddigi társadalom története osztályharcok története". Ezt I. Frigyes Vilmos a maga módján egészen jól felismerte, II. Frigyes azonban nem. Ha a felvilágosodott zsarnokságon a zsarnokság történeti lehetőségeinek s ezzel történeti jogosultságának felismerését értjük, akkor I. Frigyes Vilmos sokkal felvilágosodottabb zsarnok volt a fiánál, azáltal, hogy Frigyes Vilmos, amennyire csak tőle telt, megnehezítette a junkerek uralkodó osztályának helyzetét, azzal, hogy igyekezett magának fejedelmi hadsereget, fejedelmi hivatalnokosztályt teremteni. Azáltal, hogy minél több polgári elemet vont be a közigazgatásba, azt a zsarnokságot képviselte, amely kora körülményei között lehetséges volt, és a középkori feudális gazdasági rendszerhez képest történeti haladást jelentett. Frigyesben megvolt ugyan a Welfekre jellemző uralkodói öntudat, amely — régi és új példák bizonyítják — felette áll még a hohenzollerninek is, de apjának fejedelmi osztálytudatából nagyon is keveset örökölt. I. Frigyes Vilmos jó osztályösztönével megsejtette, hogy fiának „gőgös magatartása" súlyos veszélyt jelent a fejedelmi zsarnokság számára. Ez a gőg a junkeruralom új virágkorát sejtette meg vele, holott Frigyes Vilmos éppen ezt az uralmat akarta kiirtani. Frigyes még küstrini fogságában a legsúlyo-

sabb megaláztatások közepette is neveletlen megjegyzéseket tett arra, hogy a nemesi származású tanácsosok polgári feljebbvalójuknak, Hille kamaraigazgatónak kénytelenek jelentést tenni. Erre Hille találó gúnnyal azt válaszolta, hogy a világ valóban tótágast áll, különben hogyan parancsolhatnának értelmes embereknek olyan fejedelmek, akik éppenséggel nem okosak, avagy semmiségekkel törődnek. De a nyers leckének éppoly kevés foganatja volt, mint az atyai ütlegeknek. Frigyes soha nem értette meg, hogy a zsarnoki hatalmat, amelyet elődje hagyott reá, a junkerek elleni harcban vívták ki, tehát csak a junkerek elleni harc árán tartható fenn vagy növelhető.

Valóban, ez az a döntő mozzanat, amelyből megmagyarázhatjuk Frigyes zsarnokságát, mindazt, amiben elüt atyja zsarnokságától. Olyan ostoba nem volt a király, hogy úgy játssza meg az önkényuralkodót, miként felvilágosodott zsarnokságának mai bámulói játsszatják meg vele; ahhoz túlságosan értelmes volt, hogy a tényleges hatalmi viszonyokon egy *sic volo sic jubeo*-val túltegye magát. Ha az állam első szolgájának akart látszani, ha függetleníteni akarta magát a hivatalnoki kar tanácsaitól és közreműködésétől, akkor viszont meg kellett tartania a nemesség jóindulatát. Ezt nagyon jól tudta, és figyelembe is vette. A nemességet nem éppen filozófus módjára elhalmozta minden elképzelhető kedvezménnyel és kiváltsággal s a junkerdicsőséget olymódon mozdította elő, ahogyan ezt atyja sohasem tette. Frigyes Vilmos azon mérte le hivatalnokai derakasságát, milyen ellenállást tanusítanak a junker érdekekkel szemben; Frigyes viszont minisztériumától azt kívánta, hogy a nemesség megtartását tekintse az államigazgatás főcéljának. Frigyes Vilmos azon fáradozott, hogy kiragadja az államtanácsot a junkerek

kezéből, Frigyes viszont a rendek javaslati jogát nemcsak valóságos választójoggá alakította át, amennyiben a maga megerősítését mindig és feltétlenül megadta, hanem ráadásul még a kincstári uradalmakat, a királyi városokat és városi birtokokat is megfosztotta küldöttválasztó joguktól. És így járt el mindenben; Frigyes Vilmos osztályharcot vívott a nemességgel, Frigyes kitért a harc elől. Amit az apa harc árán akart megszerezni, azt a fiú meg akarta vásárolni. De az apa sokkal tisztábban látta fiánál, hogy mi a társadalmi érdekek harcának lényege. Noha Frigyes Vilmos aránylag kevés győzelmet aratott a junkerek elleni harcban, valójában mégis sokkal több volt ez, mint az az aránylag nagy eredmény, amelyet a XVIII. század leghíresebb egyeduralkodója látszólag elért. Éppen ezért a felségjog fokozása, amelyet Frigyes meg akart vásárolni a nemességtől, merő szemfényvesztés. A hatalom lényegét odaadta a hatalom látszatáért. A két király fejedelmi osztálytudatának különbségéhez az is hozzájárult, hogy Frigyes Vilmos, aki valamivel több mint kétmillió lakoson uralkodott, naponta 5—6 órát dolgozott kabinettanácsosaival és minisztériumával. II. Frigyes azonban, akinek uralma alatt a lakosság száma hatmillióra emelkedett — a katonai szemléket kivéve — napi másfél óra alatt elintézett mindent, anélkül, hogy meghallgatta volna minisztereit, sőt szándékosan megvetette és bántalmazta a hivatalnoki kart. Emberileg ugyan nagyon érthető, hogy ilyen élénk szellemű férfi az államélet egyhangú és szomorú gépezetétől lehetőleg gyorsan költőihez, zenészeihez és filozófusaihoz menekült; politikai szempontból azonban világos, hogy Frigyes, aki azt hitte, hogy az egész állami üzemet a legkisebb részletéig áttekinti és irányítja, a valóságban nagyon keveset tekintett át

és irányított. A valóságos kormányzás pedig annál is biztosabban a nemesség kezébe került, mert Frigyes, ismét éles ellentétben apjával, a polgári kormányzat minden számottevő állását a nemességnek engedte át. Felvilágosult zsarnokságának ragyogó fénye csak dúsan burjánzó junkeruralmat leplezett. Ez is azt bizonyítja, hogy a gazdasági fejlődés dialektikája annál kíméletlenebbül és végzetesebben érvényesül, minél „zseniálisabban" húnynak szemet előtte.

Mindezek után igen kevéssé beszélhetünk „Frigyes belső reformjai"-ról, hiszen uralkodása alatt a porosz katonaállam éppen ellenkezőleg, már lehanyatlott arról a magaslatról, amelyet Frigyes Vilmos uralma idején elért. Frigyes, amikor trónra lépett, már sokfajta irodalmi és filozófiai kérdéssel foglalkozott, de állam- és nemzetgazdasági ismeretei még korának mértékével mérve is nagyon hézagosak és hiányosak voltak; azt a hazafias legendát, hogy küstrini fogsága alatt gyakorlati oktatást kapott ezekből a tárgyakból, a hiteles bizonyítékokkal szemben még a lojális történetírók is elejtették. Nem tanulmányozta a közigazgatás menetét, amellyel apja akarata szerint Küstrinben foglalkoznia kellett volna, sőt nem is akarta tanulmányozni; a küstrini hatóságok nem tudnak eleget panaszkodni, és Hille kamaraigazgató azzal a reménnyel vigasztalta magát, hogy Frigyes uralkodó korában nem törődik majd a kis részletekkel.[49] Ismeretes azonban, hogy Frigyes, mint az állam első szolgája, minden ostobasággal törődött, sőt egyeduralma alatt megrögződtek azok a nagyon éretlen nézetei, amelyeket uralkodása kezdetén vallott. Joggal hangsúlyozta egy polgári közgazdász, hogy amint Frigyes és személyzete 1786-ban nem öltözködött másképpen, mint 1740-ben, így

„egész élete folyamán más, fontosabb dolgokban is kitartott trónörökös korában kialakult nézetei mellett".[50] Abban az 1200 hivatalos rendeletében, amelyeknek szövegét Preuss Frigyes élettörténetének függelékeként kiadott okmánytárában közölte, évről-évre nyomon követhető, hogyan viselkedett a király kora haladó szellemével szemben; nem korlátoltabban — korlátoltsága mindvégig változatlan maradt — hanem egyre konokabban és gúnyosabban. Ezeknek a rendeleteknek sokat magasztalt „szellemessége" lényegében hol jó, hol rossz, de mindig egyformán kínosan ható élcekből állt, amelyekről már Lessing alaposan megmondta a véleményét: „Isten nem szellemeskedik, és jó lenne, ha a királyok sem tennék ezt. Ha egy király szellemeskedik, ki biztosít bennünket arról, hogy nem azért hoz igazságtalan ítéletet, mert egy tréfás ötletét akarja elsütni?" Frigyes sohasem tudta elkerülni ezt a veszélyt, és amikor meghalt, jórészt azért lélekzett fel megkönnyebbülten az egész lakosság, mert zsarnoksága alapelvei szerint korlátolt és szívós, az alapelvek alkalmazásában pedig szeszélyes és önkényes volt. Goethe egy berlini látogatása alkalmával hallotta, hogyan morfondíroznak a „nagy emberről tulajdon hitvány kutyái". Kár, hogy nem élt néhány évig Frigyes jogara alatt. Megértette volna, hogyan is vagyunk egyfelől azokkal a bizonyos „hitvány kutyákkal", másfelől a „nagy emberekkel".

Frigyes uralma alatt elsősorban a hadsereg, a katonai állam gerince indult hanyatlásnak. Tanulságos megfigyelni, hogy — atyjával ellentétben — itt is mennyivel fontosabb számára a hatalom látszata, mint lényege. I. Frigyes Vilmos igyekezett a *junkerekel* tőle telhetően megakadályozni abban, hogy a hadsereget gazdaságilag kiaknázzák, de *tiszt-*

jeivel bajtársiasan bánt, és ápolta köztük a bajtársi szellemet ; fia viszont szabad teret engedett a *junkerek* kizsákmányoló üzelmeinek. Az „oszd meg és uralkodj !" elve alapján megközelíthetetlen hadúrként akart *tisztjei* fölé emelkedni, és minden lehető módon kínozta őket. Frigyes mindjárt trónralépése után atyja tábornagyával, a dessaui herceggel szemben Schwerin grófot, egy másik tábornagyot játszott ki, azáltal, hogy hol az egyiket, hol a másikat részesítette előnyben, majd hol az egyiket, hol a másikat mellőzte, s olyan tökéletesen egymásnak uszította őket, hogy az egész tisztikaron belül kialakult egy anhalti és egy schwerini párt. Ez a két párt még vezéreinek halála után is folytatta a harcot. Az egész hadsereg parancsnokságában mutatkozó szakadás megismétlődött az egyes ezredek parancsnokságában, mivel Frigyes a főparancsnok és parancsnok viszonyát meghagyta „az alárendeltségi és úgynevezett kollégiális viszony pontatlanul meghatározott keverékének".[51] Ismeretes, milyen féltékeny irígységgel üldözte Frigyes a háború alatt minden tábornokát, aki elhomályosította, vagy csak elhomályosítani látszott őt. Hányszor érezte „kegyének megvonását" Schwerin és Seydlitz ! De a király tisztelői túllőnek a célon, amikor jellemének fogyatékosságaként akarják feltüntetni azt, ami valójában társadalmi helyzetének fogyatékossága. Frigyes egyáltalán nem volt *miles gloriosus*, feljegyzéseiben becsületes szerénységgel beszél hadi sikereiről és becsületes nyiltsággal hadvezéri pályájának baklövéseiről. De azt hitte, hogy csak úgy tudja megjátszani a korlátlan hadúr szerepét, ha egyetlen junkert sem juttat a hadseregben vezető állásba. A hétéves háború befejeztével nem nevezett ki egy tábornagyot sem és alig két-három tábornokot. Halálakor hadseregének aktív

tisztjei között csak egyetlenegy tábornok akadt, az öreg Tauentzien, Lessing ismert barátja, de ő is már félig-meddig nyugalomba vonult.

Mialatt a király ilyenformán csökkentette a tisztikar katonai értékét, szabad teret engedett a gazdasági elfajulásnak. Nem értette meg atyja felfogását, hogy a király katonája jobban éljen, mint a földesúr cselédje. Megengedte, hogy a tiszt kizsákmányolja katonáját, ahogyan a junker is kizsákmányolta cselédjét. Frigyes uralkodásának első felében a régi hagyomány, az örökös háborúskodás veszélye, vagy talán a királynak fiatalosabb ereje, még úgy-ahogy fenntartotta a hadsereg kereteit, noha már abban az időben is sok visszaélés történt. Miután azonban a hétéves háború felfalta a régi hadsereget, Frigyes új hadsereget teremtett, de ez már a tűzpróbánál, az 1778-as bajor örökösödési háborúban teljesen csődöt mondott. Ebben az egy hadjáratban több katonája szökött meg, mint amennyit a hétéves háború folyamán vesztett. Frigyes meglepődött rajta, de nem okult a súlyos balsikereken. Nem sokat teketóriázott ugyan, ha egyes katonatiszteket kellett elbocsátania, de semmit sem változtatott hibás rendszerén. Élesszemű megfigyelők már az ő idejében észrevették, hogy hadseregének össze kell omlania, mert egy kiváltságos osztály mind jobban és jobban kizsákmányolta. Frigyes ennek ellenére a polgári osztályból származó tisztjeit, akiket a hétéves háború utolsó súlyos éveiben kellett kineveznie, a békekötés után, minden érdemük ellenére, egyszerűen az utcára dobta, és a hézagokat inkább idegen, nemesi származású kalandorokkal töltötte ki, mert úgy látta, hogy a polgári katonatisztek alkalmazása „első lépés az állam hanyatlásához".[52]

Ebben rejlett azonban a bajok gyökere. A junker-

századok gazdálkodása, amelyet Frigyes Vilmos lehetőleg korlátozni igyekezett, Frigyes alatt eleinte a következőképpen alakult: a király évről-évre három tallér öt garast fizetett havi zsold címén közkatonánként, a teljes létszámra emelt századot véve alapul. A hadgyakorlat időtartama azonban három hónapról már kettőre csökkent. A parancsnokoknak az év tíz hónapjában joguk volt a század hetven belföldi katonájából ötvenet-hatvanat szabadságolni, és így zsebre vághatták a teljes zsold megfelelő részét. Viszont kötelesek voltak századonként ötven-hatvan külföldit fegyverben tartani, éspedig előírásos magasságú embereket; a külföldiek nem lehettek öt láb és tíz hüvelyknél alacsonyabbak. A külföldiek létszáma évenként és századonként általában négy fővel apadt; ezeknek pótlására mintegy 500 tallérra volt szükség. Ezenkívül a századparancsnokoknak kellett gondoskodniok a szállított kisebb felszerelési tárgyak karbantartásáról és a hiányok pótlásáról is. Mindamellett mégis tekintélyes hasznuk maradt.[53] A nagy felszerelési tárgyak beszerzését (kabát, nadrág, mellény, kalpag vagy sapka, harisnya és lovaglócsizma) az ezred ruhapénztára eszközölte. Erre a célra minden altiszt és közlegény zsoldjának egy részét levonták; a havi zsoldból egy tallért és öt garast ruhára és egyéb ezredkiadásokra fordítottak.

A századgazdálkodásnak ez a formája lényegében még Frigyes Vilmos idejéből maradt fenn, és Frigyes alatt már azáltal is rosszabbodott, hogy nem volt, ami fékezze a junkerek állandó, mohó kizsákmányoló kedvét. A hétéves háború után azonban a király „reformra" határozta el magát, s ez pontot tett az i-re: az ezredek nagyrészétől megvonta a toborzás jogát, különösen azoktól, amelyekkel a háborúban nem volt megelégedve. A századparancsnokok-

nak kb. 30, 20 vagy csak 10 katona szabadságolását engedélyezte. A többiek szabadságolását magának tartotta fenn, viszont a külföldiek lemorzsolódását az úgynevezett „nagy toborzás" útján maga pótolta.

Ebből mindenekelőtt az emberanyag jelentős mérvű leromlása következett. Ha a századparancsnokok maguk végezték a toborzást, mindenesetre érdekükben állt, hogy lehetőleg erős, megbízható embereket kerítsenek; minél kisebb volt a külföldiek lemorzsolódása, annál több hasznot húztak belőle. A király toborzótisztjeinek viszont, éppen ellenkezőleg, az volt az érdekük, hogy a leghírhedtebb söpredéket hajtsák fel a világ minden tájáról, mert ez volt a legolcsóbb. És minél olcsóbban toboroztak, annál nagyobb hasznot vágtak zsebre a toborzópénzből. „Vannak tisztek, akik olyan jól értenek az emberkereskedelemhez, mint a zsidók, akik az angolok és franciák gyarmataira rabszolgákat szállítanak", írta a porosz Rahmel hadnagy, miután átlépett amerikai szolgálatba. Boyen pedig azt írja a „nagy toborzás" eredményéről: túlzás nélkül elmondható, hogy az évente a hadseregbe lépő külföldi ujoncoknak legfeljebb a fele volt könnyelmű, de nem teljesen züllött ember, a másik fele viszont semmirekellő fickókból állt, akik iparszerűen foglalkoztak szökéssel egyik seregből a másikba, hogy az új foglaló árából leigyák magukat, a közbeeső idő alatt pedig csalással és lopással igyekeztek helyőrségükben mellékkeresethez jutni.[54] Ezzel a söpredékkel, amelynek állandó kicsapongásai a legrosszabb hírét költötték a katonaságnak, a legszigorúbban kellett bánni, hogy némileg megfékezzék és zászlajához kössék. Ez viszont a legnagyobb mértékben lezüllesztette a hadsereg fegyelmezettebb elemeit; csak egy dolgot említünk: a fegyelmezetlen katonát, különösen éjszakákra, egy-egy fegyelmezett

katona mellé osztották be, vele egy szobába, hogy vigyázzon rá. Ha a fegyelmezetlennek mégis sikerült megszöknie, a fegyelmezett katonával könyörtelenül vesszőt futtattak. A katonák testi fenyítése az elviselhetetlenségig fokozódott; az „undorító szobai kínzások" ekkor tettek szert ijesztő hírnevükre; az önérzetesebb ujoncok öngyilkosságot követtek el, vagy megőrültek.[55] De ez még nem elég. A belföldi sorozás is teljesen csődöt mondott. A porosz katonai szolgálat a legmegalázóbb és legkínosabb büntetéssé fajult. Végül már a király ennek is tekintette, ezért szabta ki sajtóvétség esetén is, mint már láttuk. Ebből természetszerűen következett, hogy a lakosságnak azokat a rétegeit, amelyeknek még volt valami veszteni-valójuk, „mentesíteni" kellett a katonai szolgálat alól. Még gondolni sem lehetett arra, hogy a fejlettebb nyugati országrészeket katonaállításra kötelezzék. Ennek a gazdasági szükségszerűségnek keserű mellékízét Frigyes azzal a megállapítással igyekezett megédesíteni, hogy a rajna-westfáliai lakosság „híjával van a katonai szolgálathoz szükséges hűségnek és kitartásnak". De a kelet-elbai tartományokban is „mentesítették" azokat a munkásokat, akik „hasznos iparosok". Egyrészt csak csavargó, bűnöző csőcseléket soroztak be, másrészt meg a nincstelen szegényeket, akik sem elmenekülni, sem ellenállni nem tudtak, hacsak öncsonkítást nem követtek el — ami a királyt különleges tiltó rendeletek kiadására indította — vagy sintéreknek és hóhérlegényeknek nem mondották magukat. Ez a kitalált gyalázatosság azonban a bajor örökösödési háborúban már nem mentesített senkit az alól, hogy besorozzák a szabadcsapatokba. Boyen a Frigyes alatt dívó katonaszedést találóan nevezi „a szegénységen elkövetett erőszaknak".

De a király „reformjának" volt még egy másik végzetes következménye is. Ha a junker tisztek jövedelmét csökkentette is a „nagy toborzással", ezek a derék hazafiak semmiképpen sem voltak hajlandók hozzájárulni ahhoz, hogy profitjukat megnyirbálják. Amit a hadúr elvett tőlük, azt behajtották a közkatonán. A századparancsnokok úgy gazdálkodtak toborzóterületükön, mintha az saját tulajdonuk lett volna. A lakosság iszonyodása a katonai szolgálattól — mindenféle „mentesítés" ellenére — jó alkalom volt a zsarolásra. A katonaköteleseknek készpénzzel kellett a polgári letelepedési engedélyt, vagy a házassági engedélyt megvásárolniok, még akkor is, ha nem hívhatták be őket katonai szolgálatra. Ekkor azután kitalálták a szabadságolás új formáját. A király 1763-ban elrendelte, hogy századonként legalább 76 úgynevezett szolgálattevőnek állandóan szolgálati helyén kell tartózkodnia, de nemsokára meg kellett engednie, hogy ebből a 76-ból is még 26 embert ideiglenesen szabadságoljanak, és minthogy ezek többnyire külföldiek voltak, a helyőrség falain belül maradtak. A parancsnokok ezeknek a számát 26-ról gyakran 40-re vagy még többre emelték, úgyhogy évente tíz hónapon át századonként legfeljebb 30—40 ember állott tényleges szolgálatban. Az ideiglenesen szabadságoltak zsoldja a parancsnokok zsebébe került; hogy azután hol találnak foglalkozást és keresetet, ezzel persze nem törődtek. Ide tartozik az is, hogy a belföldi ujoncok, akiknek bevonulásuk után legalább egy évig kellett volna szolgálatot teljesíteniök, már egyszeri katonai gyakorlatozás után is szabadságot kaptak, tekintet nélkül arra, részesültek-e kiképzésben, vagy sem. Ezen felül a ruhapénztár is valódi aranybányának bizonyult a junker-tisztek számára. Lerontották a felszerelési tárgyak minősé-

gét, csakhogy megtölthessék saját pénzeszacskójukat. Rövidebbre szabatták a kabátokat, és ezzel sok rőfnyi szövetet takarítottak meg; a katonák mellényét lassanként teljesen felemésztette a junkerek profitéhsége; azzal kezdték, hogy levágták a mellény ujját, és azzal végezték, hogy a mellényt egy, a kabátszárnyak közül kilátszó, rávarrott szövetdarabkával jelezték. Finom csemege volt a parancsnokok számára a legénység lábbelije is. „Dido — írja a már említett Rahmel hadnagy — egyetlen tehénbőrből egy építendő város körvonalait vágta ki, a kapitányok viszont századuk cipőtalpából néhány lovagi birtok tervét akarták kivágni." Több dolgot már nem is említünk, például azt, hogyan csapták be a parasztokat a lovasság takarmányának leszállításánál, hogyan szerepeltettek a listákon élőkként halott katonákat, hogyan üríttették ki a szemlék alkalmával a kórházakat, hogy csapataikat feltölthessék. Ennek a nagyon is agyafúrtan megszervezett rablógazdálkodásnak egyéb részleteiről nem írunk; az idézett tények elég bizonyítékot nyujtanak arra, hogy Boyen igazat mond, mikor azt írja: «Frigyes hadseregének tisztjei már nem katonák többé, hanem „uzsoráskodó szatócsok"».

Ezt a garázdálkodást a király nyugodtan tűrte. Legfeljebb annyit tett, hogy rendeletet bocsátott ki az ideiglenes szabadságolások túltengésének megszüntetésére; de amikor ez sem használt, nem törődött vele. A hadseregben magában nem volt semmiféle ellenőrzés, mert ha a százados ezredessé vagy tábornokká lépett elő, egy századot megtartott magának. Ezt a húsosfazekat magával vitte a legmagasabb rangig; minthogy pedig minden magasabbrangú tiszt holló volt, egyik sem vájta ki a másik szemét. Nyilvánvaló, mi lett ilyen körülmények között ezeknek

a tiszteknek katonai szelleméből. A porosz történetírók, ha Frigyes hadseregét dicsőítik, drasztikus ellentétként Hildesheim püspökének zsoldosait emlegetik, akiknek kalpagján ez a felirat díszlett: „Adj uram békességet a mi napjainkban!" Nos, a porosz századosok és ezredesek kalpagján ilyent természetesen nem lehetett olvasni, de a hétéves háború után annál nyilvánvalóbbá vált, hogy Frigyes tisztikarának is ez a jámbor óhaja. Mivel az „uzsoráskodó szatócsok" csak békében folytathatták a kizsákmányolást, könnyen érthető, milyen lelkesítően hatott a háború ennek a „hősi seregnek hősi szellemére". Csak Frigyes hadseregének gazdasági feltételei magyarázzák meg 1806 gyalázatát, a junkertisztek gyáva árulását, azt az ujjongó fellélekzést, amellyel a vereség után sokezer katona elhagyta zászlaját, végül a lakosság bősz örömét azoknak a megsemmisítő csapásoknak láttára, amelyekkel a tiszturak évtizedes gyalázatos kizsákmányolásukért bűnhődtek. Kérdéses azonban, vajjon a hadsereg a jénai csata idején még mindig olyan hitvány volt-e, mint Frigyes uralkodásának utolsó évtizedeiben. A francia forradalom lehelletéből valami mégis csak áthatolt az Elbán, és egyik-másik porosz tiszt, így Scharnhorst, Blücher, Gneisenau, sőt tehetségesebb junkerek, amilyen York, mégis csak változtattak valamit a hadsereg szervezetén.

Frigyes a katonai közigazgatásban teljesen szabadkezet biztosított a junker tiszteknek, a polgári közigazgatás terén viszont valósággal öngyilkos háborút folytatott a hivatalnok-osztály ellen, holott apja éppen ebben az osztályban látta királyi hatalma támaszát a junkerekkel szemben. A tisztviselői kar vezetőállásaiból eltávolította a polgári elemeket; Frigyes egész uralkodása alatt csak egy polgári minisztert nevezett ki. Az országos és tartományi hivatalok

hasonlóképpen a nemesség kezében voltak. Csak a legfelsőbb számvevőszék elnöki állásának betöltésénél részesített a király előnyben polgári származásúakat, s ez nagyon is jellemző. A tisztviselői kar mindenesetre meg tudott őrizni egy bizonyos osztályöntudatot és kötelességérzetet. Dícséretére válik a központi minisztériumnak, hogy mikor Frigyes a hétéves háború után hadi célokra kétmillió tallérral akarta felemelni az évi adót, határozottan szembehelyezkedett a király szándékával és kijelentette, hogy lehetetlen a népet jobban megterhelni. Csak képzeljük el az ország akkori állapotát. Schmoller a következő képet festi róla : „A háború végén a porosz tartományok rettentő állapotban voltak. A pusztulás emberben, állatban és vagyonban mérhetetlen. A berliniek egyharmada segélyből élt ; egész Neumarkban úgyszólván kipusztult a marhaállomány ; többezer ház és kunyhó leégett. A békét több évig tartó igen súlyos gazdasági válság követte". Így a központi minisztérium jogosan cselekedett, amikor nem volt hajlandó a halálosan kimerült országot újabb adóterhekkel sujtani. A hivatalnoki kar is talán azért viselkedett mélyebb megértéssel a lakosság szenvedései iránt, mert a tisztviselők a háború utolsó négy évében fizetés helyett úgynevezett „pénztárjegyeket" kaptak, amelyeket a pénzváltó négyötöd veszteséggel fogadott el, a háború után pedig a királyi pénztár csak rossz háborús pénzzel, vagyis óriási árfolyamveszteséggel váltott be.

De ahelyett, hogy a király a központi minisztérium kötelességszerű és szakszerű közbenjárására hallgatott volna, felhasználta a kedvező alkalmat, és egy utolsó megsemmisítő csapást mért a porosz hivatalnokosztályra. Franciaországból egész sereg adó- és vámhivatalnokot hozatott, Hamann szavaival

„tudatlan csirkefogók hordáját", „szemérmetlen fickókat és rablólovagokat, akiknek kiszolgáltatták a bérleteket", ahogyan Bürger egyik balladájában olvashatjuk ;* „csupa gazembert", ahogyan a király maga is beismerte közel húszéves tapasztalatai alapján. Rájuk bízta a fogyasztási adók és a vámok kezelését, mert az egyenesadók útján nem lehetett a lakosságból már semmit sem kipréselni. Poroszországban — mindjárt rátérünk, miért — már régen az a szokás járta, hogy az adóterhek emelését „adóreform" címén harangozták be. A király azt mondta a francia de Launay-nak, az új „királyi illetékek főigazgatósága" vezetőjének, amely intézményt a nép röviden „regie"-nek nevezett : „Csak azoktól vegyen el, akik fizetni tudnak ; kiszolgáltatom őket Önnek". Launay-hoz intézett egyik levelében a munkások és katonák szószólójának nevezte magát, mint akinek e két réteg érdekeit kell képviselnie az adóhatóság előtt. Nyilt pátensében az „adóreformot" így magyarázta : „A gazdagok járuljanak hozzá bizonyos fokig feleslegükkel a szegények tehermentesítéséhez, hogy ezen a réven igazi és megértő viszony alakuljon ki közöttük". Ilyen tételeken alapul a Frigyes „szocializmus"-áról költött szép legenda. Csak az a kár, hogy ennek a legendának apostolai beérik Frigyes szavainak csodálatával, és elfelejtik hozzátenni : tettei úgy vágtattak el szavai felett, mint nehéz lovasezred a fazekasáruk között.

„A munkások és katonák szószólója" többek között a boradó lehető legnagyobbfokú felemelését élő szóval sürgette, tekintve, hogy az ilyesmit „a szegény úgysem fizeti meg" ; ezzel szemben el-

---

* Utalás G. A. Bürger: Der Raubgraf című balladájára. — *A ford.*

rendelte a szeszadó leszállítását, és a söradónak csak igen kismérvű emelését engedélyezte. A valóságban a király csupán a boradó kismértékű emeléséhez járult hozzá, a szeszadót viszont legalább a felével, a söradót pedig a duplájára emelte. A valóságban a „regie" a széles néprétegek számára csupán a kenyéradót csökkentette kissé; ezzel szemben kisebb-nagyobb mértékben emelte a hús- és italadót, a nyomasztó sómonopóliumot megtetézte a nem kevésbbé nyomasztó dohány- és kávémonopóliummal. Általában fogyasztási adót vetett ki minden létfontosságú cikkre, úgyhogy például Berlinben az adóköteles cikkek jegyzéke 107 nagyalakú oldalnyi volt, minden oldalon átlag 30—40 tétellel. A lakosság leggazdagabb rétege, a nemesség továbbra is mentesült mindezen terhek alól. A „szemérmetlen fickók és rablólovagok" nem mondatták maguknak kétszer, hogy a király kiszolgáltatta nekik a vagyonos osztályokat. Sajnálatos módon nem volt történeti érzékük a junkerek csalással és ámítással szerzett adómentessége iránt, és a nemességet is meg akarták fejni; de itt a király igen határozott vétóval élt. A sík vidék névleg ugyan mentes volt a fogyasztási adótól, de minthogy éppen ezért a vidéken kevés kivétellel tilos volt kézművességgel és iparral foglalkozni, a vidéki lakosságnak mindent, amit maga nem tudott előállítani — ruhát, élelmiszert, szerszámokat és élvezeti cikkeket — a városban kellett megszereznie, és az ott kifizetett árakban a fogyasztási adót is lerótta. Így tehát még külön meg kellett védeni a vidéki nemesség „törvényes" adómentességét a „regie" mohósága ellen, és ezért Frigyes elrendelte, hogy mindaz, amit a junkerek a maguk birtokára szállítanak — a sör, bor, vagy más adóköteles cikk — teljesen adómentes legyen. A parasztnak viszont ekéjéért, amellyel dol-

gozott, ünneplőruhájáért, amelyben templomba járt, sőt a pohár sörért, vagy a pipadohányért, amellyel néhány pillanatra elkábította gyötrő gondjait, még forgalmi adót is kellett fizetnie.

A király mégsem érte el célját. A „regie" nem szállította az évenként előirányzott többletjövedelmet olyan mértékben, ahogyan kívánta. A legkedvezőbb számítás szerint, fennállásának 21 éve alatt mintegy, ugyanannyi (21) millió többletjövedelmet ért el, a legvalószínűbb számítás szerint azonban lényegesen kevesebbet, évenként mindössze 7—800 000 tallért. Joggal hangsúlyozta már az öreg, lojális Preuss is, hogy ezeket a magasabb jövedelmeket 1766 és 1787 között, a hosszú békeidő alatt, amelyet csak egyetlen háborús év szakított meg, „a jólét fokozása és a lakosság számának növelése útján becsületes kormányzással" is el lehetett volna érni. A sikertelenség okai nyilvánvalók. A fogyasztási adó és vámkezelés költségei a „regie" létesítésével 300 000-ről 800 000 tallérra emelkedtek. Emellett a francia hivatalnokok jutalékot is kaptak, és a legtöbbjük a maga zsebére is gazdálkodott. Ehhez járult még, hogy ilyen nyomasztó és agyafúrt adórendszer mellett napirenden volt a sikkasztás. A király ugyan súlyos büntetésekkel fenyegette az adócsalókat, és az adócsalás megakadályozására valóságos ocsmány besúgó- és kémrendszer alakult ki, de ez, ahogyan ilyen esetekben történni szokott, keveset vagy semmit sem használt. A lakosság nagy tömege a csempészeket támogatta ; minden lelkiismeretfurdalás nélkül tették ezt, hiszen a csempészet legbuzgóbb védelmezője maga a király volt, amennyiben porosz áruknak szomszédos vámterületekre való csempészéséről volt szó. Ilyen körülmények között sovány vigasz volt az, hogy legalább a francia hivatalnokok főnöke nem

volt „tudatlan csirkefogó". Nem mintha Launay amolyan érzelmes szánalmat érzett volna a kegyetlenül kizsákmányolt lakosság iránt, hanem mert jobban értett a nép kizsákmányolásának technikai lehetőségeihez, mint a király. Szinte korlátlan teljhatalmat biztosított magának az adók s a vámok kezelése, valamint a kezelő tisztviselők felett. A maga és a kezdetben hozzá beosztott három vezető tisztviselő részére egyenként évi 15 000 tallért utaltatott ki, míg az eleinte szemszúrásból föléjük rendelt von Horst miniszter csak 4000 tallért kapott. De mikor a király az 1764/65-ös költségvetési évre előirányzott tiszta adóbevételen felül befolyt összegből 25%-nyi jutalékot ajánlott fel Launay-nak és társainak, Launay megjegyezte, hogy ennek az évnek adójövedelme a háború utóhatásainak következtében csak 3,5 millió tallérra tehető, és így nem éri el az átlagot; 1765/66-tól kezdve az adójövedelem átlagos tiszta hozadéka valamivel 4,5 millió tallér fölött irányozható elő, és a többletből, amely ezen az összegen felül elérhető, csak 5%-os jutalékot kér. Launay azt is keresztülvitte, hogy legalább a jövedéki kezelőség alacsonyabb állásait porosz hivatalnokokkal töltsék be, holott a király a hazai hivatalnokokat a jövedék kezeléséből tökéletesen ki akarta zárni.[56]

A „regie"-nek ez ellen az egész szörnyű módszere ellen — Frigyes különben büszkén „a saját művének" vallotta az intézményt — a porosz hivatalnokréteg még egy utolsó kötelességszerű és szakszerű támadást kisérelt meg. A tömegfogyasztás félelmetes túlterhelése a gyéren lakott országban, ahol a munkaerő nagyon keresett cikk volt, a munkabérek emelkedését vonta maga után. Erre megkezdődött a kapitalisták elmaradhatatlan siránkozása, és a király hivatalos felvilágosítást kért a minisztériumtól arra

vonatkozólag, mi az oka „a gyárosok és kereskedők meg nem szűnő panaszainak". A minisztérium „kötelességszerű felterjesztésében" arra utal, hogy „a kereskedelem a király országaiban nem tud akadálytalanúl működni". Nyugodt és tárgyilagos módon fejti ki a „regie" ártalmas szerepét, kiemelve, hogy „az országban bevezetett különböző monopóliumok, különösen a dohánymonopólium, amely közülük a legnagyobb, igen káros hatással van az általános kereskedelemre", a munkabér emelkedésének okát pedig az italok, hús stb. magasabb megadóztatásában jelöli meg. Alig kapta meg a király 1766 október 2-án ezt a beadványt, a margón sajátkezűleg a következőképpen rendelkezik: „Csodálkozom a szemtelen relation-on, amelyet felterjesztettek hozzám; a minisztereknek megbocsátok, tudatlan emberek, de a *malice* és *corruption*, amit a beadvány szerzője magáról elárul, példás büntetést követel; máskülönben sohasem tanulja meg ez a *canaille*, mi a *subordination*". Másnap megjelent kabinetrendeletében aztán Ő Királyi Felsége tudomására hozza a minisztériumnak: „legkegyelmesebben elrendelte Ursinus titkos pénzügyi tanácsos elbocsátását és Spandau várába való szállítását", Ő Királyi Felsége továbbá megfenyegeti mindazokat, akik — akár tanácsosok, akár miniszterek — Ursinus útján járnak, hogy „minden tekintet nélkül elfogatja és életfogytiglani várfogságra ítéli". Ezzel az erőszakos tettével Frigyes egész uralkodása idejére megtörte a porosz hivatalnokosztály gerincét.

Kissé részletesen jellemeztük a királynak az állam pénzügyi és katonai rendszerébe történt két nagy beavatkozását, egyrészt, mert igen világosan megmutatják, mi volt Frigyes felvilágosodott zsarnokságának lényege, másrészt, mert alkalmasak arra,

hogy tanulmányozzuk a nagy emberek magatartását, akik a legnagyobb szerencsétlenséget idézik elő azzal, hogy „történelmet akarnak csinálni". De láttuk már, hogy Frigyes általában véve sokkal értelmesebb volt, mint bámulói és nagyon is tudott alkalmazkodni az adott gazdasági körülményekhez. Ezeknek a körülményeknek teljesen megfelelt az is, hogy gazdaságpolitikájában sekélyes merkantilizmusnak hódolt. A merkantilista elmélet a fejedelmi abszolutizmus gazdasági rendszerének ideológiája volt, amely az árukereskedelemből és árutermelésből fejlődött. A gazdasági viszonyok, amelyeket visszatükrözött, eredményezték azt az egyoldalúságot, amellyel a kereskedelem és feldolgozó ipar fontosságát kiemelte, továbbá a népsűrűségnek és a készpénznek — mint az áruk árujának — túlbecsülését és végül azt a követelését, hogy az újonnan kialakult államhatalomnak elő kell mozdítania mindazt, amiből vagy amiért létrejött: tehát a kereskedelmet és az ipart, a lélekszám és a pénztömeg gyarapítását. De nemcsak a kalapács üti az üllőt, hanem az üllő is a kalapácsot; mindig a gyakorlat teremti meg az elméletet, de azután az elmélet is alakítja a gyakorlatot. A merkantilizmus az abszolutizmus dinasztikus érdekeit szolgálta: igazolta számára azt a szofizmát, hogy egy nemzet pénzkészlete és gazdagsága egy és ugyanaz, s hogy ezzel az államkincstár szabad kezet kapott a nép kizsákmányolására. Minél több külföldi pénzt tudtak a fejedelmek a hadsereg és az udvar számára országukban felhalmozni és megtartani, annál gazdagabb a nép — mondják a merkantilisták — és még a legesztelenebb tékozlás sem aggasztotta őket, „ameddig a pénz az országban marad".

Mindazokban az országokban, ahol az árukereskedelem és az árutermelés természetes úton és jelen-

tős mértékben fejlődött, például Franciaországban, a merkantilizmus rendszere nem fajulhatott el, mert a gyakorlat állandóan fékentartotta az elméletet. Colbert, a legjelentősebb merkantilista államférfiú, nagyon is jól tudta, hogy „nincs az államban becsesebb dolog, mint az emberek munkája", és közigazgatásának egyik legnagyobb fénypontja az volt, hogy országutakat építtetett a közlekedés fejlesztése céljából. Németországban ezzel szemben az abszolutizmus inkább feudális, semmint kapitalista eredetű volt; ezért kellett a merkantilizmus elméletének gazdasági észszerűségből abszolutisztikus észszerűtlenséggé fajulnia. Frigyes ezt az „éppoly világos, mint igaz" nézetet vallja: „Ha minden nap pénzt veszünk ki egy zacskóból és semmit sem teszünk bele, a zacskó hamarosan kiürül". Ez a merkantilizmus lehető leglaposabb értelmezése. Hadd menjenek tönkre az országutak, legalább a külföldi utasok annál hosszabb ideig maradnak az országban és annál több pénzt költenek! Colbert és Frigyes felfogásának összehasonlításánál még jellemzőbb az a levelezés, amelyet a király 1765-ben Mária Antónia szász választófejedelem-régensnővel a kölcsönös kereskedelmi zárlat ügyében folytatott. Szászország volt a német államok közül a gazdaságilag legfejlettebb; a lipcsei kereskedők már a kereskedelem teljes szabadságát követelték, és ezért a fejedelemasszony ezt írta Frigyesnek: „A mi nagy elvünk a kereskedelem szabadsága és az előnyök kölcsönössége", de Frigyes nem tud erre mást válaszolni, csak néhány érzelmes frázist az aranynak és ezüstnek, e két, sajnos, szükséges rossznak árnyoldalairól. Ez a szükségesség uralkodói kötelességévé teszi, hogy gyüjtse ezeket a magukban véve közönséges és megvetendő fémeket. Frigyes Launay véleményét követte abban, hogy a külföld megkáro-

sítása a haza előnyére válik. Természetesen még Voltaire is vallotta ezt a nézetet, de Mirabeau már azt mondta róla, hogy „szörnyűség és egy XI. századbeli államférfihoz méltó".

Éppen a brandenburgi-porosz államban nem a gazdasági fejlődésből sarjadt ki a merkantilizmus, hanem a gazdasági fejlődést merkantilista tanok alapján igyekeztek irányítani. Mikor a merkantilizmus Nyugat-Európában már régen teljes virágjában állott, a hugenották kiüzése Franciaországból Frigyes Vilmos választófejedelemnek — kevéssel halála előtt — elsőízben adott komolyabb lehetőséget arra, hogy nagy tőkét vonjon országába. Nem vallási, hanem gazdasági ok késztette arra, hogy elűzött hittestvéreit országába hívja. Már eddig is tett néhány kisebb kísérletet: szappan- és cukorfőzőt, porcelánégetőt létesített, de az első nagyobb méretű porosz gyárak és manufakturák csak a francia bevándorlás idejéből származnak. Csakhogy ezen az agrár-feudális földön, elsatnyult kisvárosok közepette, a manufakturák mesterséges növények maradtak, amelyeket nagy fáradsággal kellett ápolni a merkantilista tanok üvegházában. Látszólag nagyszerűen összeférte ezekkel a tanokkal, hogy a növekvő katonaállamnak egyre több pénzre és emberre volt szüksége, de a katonaállam minden pénz- és emberszaporulatát, amelynek a merkantilizmus értelmében az ipar és kereskedelem fejlesztését kellett volna szolgálnia, elnyelték az ágyúk és ujoncok. Kereskedelemre és iparra kevés vagy éppen semmi sem maradt, holott arra kellett volna sok vagy minden pénzt fordítani, hogy a keletelbai vidékek kedvezőtlen talaján fejlődésnek indulhassanak. De hogy a mesterséges növényt mégis életben tartsa, a porosz abszolutizmus különös szeretettel ápolt sok szép dolgot, amely nem kerül neki sem-

mibe: monopóliumokat és kiváltságokat, beviteli és kiviteli tilalmakat, bér- és ármegállapításokat, technikai üzemszabályzatokat, egyszóval: egy elsatnyult és eredeti értelmétől teljesen elidegenedett merkantilizmus kusza káoszát, amely Mirabeauban olyan ékesszóló vádlóra talált. Kemény megrovásban részesíti a királyt, mert 1766-ban egyszerűen megtiltotta nem kevesebb, mint 490 árucikk behozatalát, vagy, mert 1774-ben halálbüntetést szabott ki a gyapjú kivitelére. De Mirabeau nem vette észre, hogy ez a különleges merkantilizmus éppen ennek a különleges katonaállamnak gazdasági elmélete volt és az is kellett, hogy legyen. Még ha Frigyes lényegesen alaposabb gazdasági áttekintéssel és ismeretekkel rendelkezik is, ez sem változtatott volna a helyzeten. Annyit már belátott a király, hogy a fínomabb szövőipar kora gazdasági fejlődésének csúcspontja; a XVIII. század számára az a jelentősége, ami a XIX. század számára a szén- és vasiparnak. A király a merkantilizmus szellemében járt el, amikor mindjárt trónralépése után külön kereskedelmi és manufakturaszakosztályt létesített a minisztérium keretében, azzal a határozott paranccsal, hogy vezesse be a selyemanyagok, francia arany- és ezüstszövetek stb. gyártásának új iparágát. De míg Franciaország és Anglia a legnagyobb áldozatokat hozták selyemiparuk érdekében, Frigyes egész uralkodása alatt alig kétmillió tallért fordított dédelgetett kedvencére.[57] Keveset adott neki enni és inni; ennek fejében viszont annál aggodalmasabban őrizte vékony életfonalát és gondosan elzárt helyiségekben pórázra fogta minden egyes lépését. Kétségtelen, hogy ez az ipar nagyon szívéhez nőtt, végül azonban mégis csak elsorvadt. Nyilvánvaló, hogy a király nem azért nem tett többet érte, mintha nem akart volna, hanem mert nem

tudott többet tenni, inkább az eszközei hiányoztak, mint a belátása. Természetes, hogy a porosz feudális katonaállamban a merkantilizmusnak középkori tiltó- és kényszerintézménnyé kellett visszasüllyednie, ahogyan Angliában, a polgári ipar országában viszont szabad kereskedelemmé fejlődött.

A Frigyes-legenda alapjában véve igazságtalanul bánik a királlyal, amikor tíz ujján számolgatja a megszámlálhatatlan milliókat, amelyeket állítólag különösen a hétéves háború után „honatyai gondoskodással" az általános jólét emelésére fordított. Ha a király valóban szabadon rendelkezhetett volna ilyen tekintélyes összegekkel, amelyeket állítólag tékozló kézzel szórt szét, akkor joggal vádolhatnók gazdaságpolitikáját mérhetetlen korlátoltsággal. De valójában a helyzet másként áll. Von Hertzberg miniszternek, a király aránylag legszakszerűbb bírálójának számítása szerint Frigyes 1763-tól 1786-ig, tehát 23 esztendő alatt erre a célra csak 24 399 838 tallért fordított. Azt mondtuk: aránylag legszakszerűbb bírálójának számítása szerint; Hertzberg valóban Frigyes utolsó korszakának legjelentékenyebb és legtapasztaltabb minisztere. Csakhogy az állam első szolgájának egyik rendíthetetlen elve az volt, hogy egyetlen miniszter se tekinthesse át teljesen az államháztartás helyzetét. Az állam évi bevételeinek többlete a költségvetésszerű kiadások felett, továbbá bizonyos jövedékek és adók az úgynevezett rendelkezési pénztárba folytak be, amelyet a király maga kezelt néhány alantasabb tisztviselője segítségével. Ezért olyan nehéz, vagy egyenesen lehetetlen számszerűen és pontosan áttekinteni Frigyes pénzügyi gazdálkodását. De arra, a mi szempontunkból kizárólag fontos kérdésre, hogy mit költött ez a felvilágosodott zsarnok a bámulói által „szocialista államsegélynek"

nevezett célra, legalább ami a „regie" intézményesítése óta eltelt időt, azaz Frigyes uralkodásának utolsó 20 évét illeti, ha nem is feltétlen, de mindenesetre viszonylagos biztonsággal felelhetünk.

A király maga az állam évi bevételeit erre az időre 27 700 000 tallérban jelöli meg. Ez az összeg nem lehetett semmiképpen sem magasabb, sőt a legtöbb szakszerű bíráló, így Boyen, Krug, Riedel stb. lényegesen alacsonyabbra becsülik. Mindenesetre csak a király uralkodásának utolsó éveiben emelkedett ilyen magasra, hogy ne is beszéljünk a fogyasztási adó lényeges csökkenéséről az 1770-es és 1771-es éhínség két esztendejében és az 1778-as háborús évben. Fejtegetésünkben azonban fogadjuk el az egész időre a Frigyestől megadott összeget. Ezekből a bevételekből 5 700 000 tallért számít bevételi többletnek, amelyet a hadikincstár gyarapítására, erődítmények építésére, talaj javítására vagy egyéb rendkívüli kiadásokra használhatott fel. Ez az összeg is túlságosan magasnak látszik, mert a rendes költségvetéshez legalább 16 millió tallér kellett. A hadsereg évenként 13 millióba került, az udvartartás pénztára — ezt ma civillistának nevezzük — 492 000 tallért kapott, a „regie"-igazgatás elnyelt 800 000 tallért, úgyhogy az egyéb állami kiadásokra csak 1 700 000 tallér maradt. Szinte hihetetlenül alacsony összeg ez, még ha számításba vesszük is a német hivatalnokok gyalázatosan alacsony fizetését. Frigyesnek semmiesetre sem volt 5 700 000 tallérnál nagyobb többletjövedelme. Ezzel szemben az az adata, hogy ebből az összegből 2 millió tallért fizetett be rendszeresen a hadipénztárba, kevéssé valószínű. Minthogy 1766 előtt nem kezdhetett hozzá új alap létesítéséhez, halálakor 40 milliónak kellett volna kincstárában lennie; a különböző számítások megegyez-

nek abban, hogy a király lényegesen magasabb összeget hagyott hátra, mint amekkorát saját adatai alapján várhattunk volna. Krug és Riedel 55 millióról ír, Lombard 76 millióról beszél. Hagyjuk meg azonban Frigyes adatát, mely évi kétmillióról szól.

Így még évi 3 700 000 tallér maradna rendkívüli kiadásokra, vagyis húsz évet számítva összesen 74 millió. Ebben az időben kerek nyolcmilliót erődítmények építésére és a tüzérségre stb. fordított; a bajor örökösödési háború 29 milliójába került; végül hárommillió segélypénzt fizetett Katalin cárnőnek a törökök elleni háborúra. Ez összesen 40 millió. Meg kell említenünk, hogy a királynak volt néhány igen költséges kedvtelése, bár személyileg nem szerette az udvarokban dívó tékozlást; végrendeletének tanusága szerint saját személyére sohasem költött évi 220 000 tallérnál többet. Hagyatékában találtak 130 darab, brilliánssal és más értékes drágakővel kirakott szelencét, körülbelül 1½ millió értékben. Súlyosabb elbírálás alá esik, hogy, mint a zsarnokok általában, ő is szenvedélyesen építkezett. Már az a tény is, hogy mindjárt a háború után, az ország legszörnyűbb nyomora közepette, megkezdte a potsdami „Új Palota" költséges és céltalan építését, sok becsületes embert akadályozott meg abban, hogy a király „atyáskodó gondoskodásáról" beszéljen. Retzow szerint az építkezés 11 millióba került és ugyanannyiba a belső berendezés.[58] Ha feltesszük is, hogy Retzow, aki nem volt nagy jóindulattal a király iránt, erősen túloz, egy másik jólértesült és jóindulatú tanunk, Frigyes egyik építőmestere, csupán a potsdami építkezés kiadásait szintén több, mint 10½ millióra becsüli.[59] Mellőzzük azokat az összegeket, amelyeket Frigyes Boroszlóban, Königsbergben, Berlinben (a könyvtár, a Gensdarmenmarkt-on álló nagy

templomok, több hadihíd stb.) építkezésére költött. Manger 10½ milliója és a szelencék 1½ milliója további 12 milliót ad. Ezt le kell vonnunk a 74 millióból, amelyet Frigyes uralkodásának utolsó 20 évében rendkívüli kiadásokra fordított. A népjólét emelésére tehát csak 22 milliója marad; s hogy Hertzberg számadatát egyáltalán megközelítsük, hozzáadjuk azt a 2½ milliót is, amelyet Frigyes saját adatai szerint a hubertusburgi békekötéssel egyidejűleg a következő háború céljaira félretett pénzekből fizetett ki a legszükségesebb helyreállításokra.

Mégegyszer hangsúlyozzuk, hogy ezek a számadatok nem lehetnek egészen pontosak. Annak érdekében, hogy Frigyes pénzügyi gazdálkodásáról kimerítő és találó képet tudjunk rajzolni, egész könyvet kellene írnunk, részben, mert a király pénztárkezelése roppant bonyolult volt, részben, mert az erről szóló munkák nagyon célzatosak. Célunk az, hogy megállapítsuk, legjobb esetben milyen összegeket használt fel Frigyes az ország jólétének emelésére, ezért mertünk bizonytalan összegekkel számolni, de ha különböző adatokra bukkantunk, a bevételeknél mindig a legmagasabb számokat vettük figyelembe, az egyéb kiadásoknál viszont mindig a legalacsonyabbakat. Ezt kivétel nélkül megtettük akkor is, ha látszólag nem is ezen az úton jártunk el. Így nem tudtuk magunkat rászánni arra, hogy egy újabb történetíró számítása szerint Frigyes költségvetésileg megállapított 13 milliós hadikiadását, amiben régebbi és elfogulatlan írók teljesen megegyeznek, 12 100 978 tallérra csökkentsük. Ugyanakkor ez a történetíró a király hátrahagyott hadikincstárát 63 millióra becsüli, holott mi Frigyes adatai alapján csak 40 milliót vettünk számításba. Könnyen kiszámítható, hogy mi a hadsereg és hadikincstár

valamennyi kiadását még e történetírónál is kevesebbre becsültük. A jelenlegi kutatások állásának megfelelő legpontosabb számítások alapján Frigyes a hétéves háború után a porosz állam lakossága részére ajándékokban, adósságok elengedésében, támogatásokban, jóvátételben és ipari vállalatok céljaira a legjobb, de sajnos még csak nem is valószínű esetben, azt a 24—25 millió tallért használta fel, amelyet Hertzberg mutatott ki.

Ez az összeg éppen egyötöde annak a hadisarcnak, amelyet az ország a háború alatt a külső ellenségnek készpénzben kifizetett. Ez ugyan nem sok, de mégis valami. Sajnos azonban az arány, amely szerint ez az összeg a lakosság különböző osztályai közt megoszlik, nagyon is elhomályosítja a patriarchális jólét látszatát. A városok és a városi ipar nagyon keveset kaptak, még kevesebbet a parasztok, az oroszlánrész pedig a junkereknek jutott. Frigyes a békekötés után a westfáliai városoknak házaik és utcáik újjáépítésére 25 000 tallért ajándékozott, Odera-Frankfurtnak, Brandenburg legjelentősebb kereskedővárosának ugyanabban az időben és ugyanabból a célból 100 000 tallért. Mélyebben nyúl az állampénztárba, amikor 2½ millió tallért ad egyedül Pomeránia és Neumark nemességének, részint ajándékként adósságai törlesztésére, részint kölcsönként birtokai feljavítására; ez a két tartomány az ország területének körülbelül egyhatoda. A kölcsönt nem lehetett felmondani, és ha 1—2%-ot kellett is utána fizetni, a kamatokat szegény tiszti és nemesi özvegyek nyugdíjának céljaira használták fel. Ezekkel a viszonyokkal nem foglalkozunk behatóbban, hadd tárgyaljuk viszont valamivel részletesebben azt a kérdést, mit tett Frigyes a dolgozó lakosság nagy tömegéért, nevezetesen a parasztokért. Frigyes „honatyai gondoskodása" egy-

részt ezáltal kerül a legélesebb megvilágításba, másrészt meg éppen e kérdésről kimerítően tájékoztat egy teljesen megbízható okirat.

Johann Rembert Roden ama kevés német hivatalnok közé tartozik, akikben Frigyes életük végéig megbízott. Jó szervező tehetségével tűnt fel Ferdinánd braunschweigi herceg főhadiszállásán, s a herceg a háború után a király figyelmébe ajánlotta. Frigyes többször igénybe vette az ország újjáépítésénél, 1772-ben Lengyelország első felosztása után rábízta Nyugat-Poroszország szervezését, majd kinevezte a legfelsőbb számvevőszék elnökévé. Ebben az állásában Roden 1774-ben azt a megbízást kapta, hogy előadássorozatban tájékoztassa a trónörököst a porosz állam pénzügyi igazgatásáról. Előadásai végén átadta a hercegnek „Kurzgefasste Nachricht von dem Finanzwesen" (Rövid előadás a pénzügyekről) című emlékiratát. Ezt a tanulságos, mindenütt aktaszerűen alátámasztott okmányt szerencsére már az öreg Preuss — aki még nem evett a tudás almájából, mint a legfelsőbb kegy révén a levéltárakba bejutott mai kutatók — csonkítatlanul előkerítette.[60] Igaz, nagy hézagokat találunk benne, mert Roden néhány szóval elsiklik a fogyasztási adórendszer felett; nyilván intő példaként lebegett a szeme előtt Ursinus titkos pénzügyi tanácsos sorsa. Annál részletesebben és alaposabban tárgyalja az egyenesadó rendszerét, amelyet a paraszti lakosságnak kellett megfizetni és ezáltal megvilágítja ennek a néposztálynak helyzetét, ami legnagyobb érdeklődésünkre tarthat számot.

A telekadót a birtok hozama alapján vetették ki, éspedig úgy, hogy meghatározott részét jelentette annak, amit a paraszt a maga használatára és eladás céljára termelt. Ez a meghatározott rész tartományonként változott; Brandenburgban és Nyugat-

Poroszországban 33 1/3%, Sziléziában 34%, Pomerániában 42½% volt, más országrészekben még több. Roden ezt az adófajtát egy tempelhofi (falu Berlin mellett) paraszt példáján világítja meg, aki minden telek után (telkenként 30 magdeburgi holdat véve alapul) 8 tallér 3 garas telekadót fizetett (a tallért akkor 24 garassal számították; a garas mai pénzben tehát 12½ pfennig). A paraszt ellenben saját szükségletén felül telkenként csak 13 vékát adhatott el 18 garasával számítva vékáját, összesen 9 tallér 18 garas értékben. Ezeknek a viszonyoknak kimerítő fejtegetése után Roden szószerint így folytatja:

A parasztnak tehát egy telek hozamából a telekadó levonása után csupán 1 tallér 15 garasa maradt, amiből képtelen volt többi kötelezettségének eleget tenni. Ezek a következők:

	tallér	garas	pfennig
A földesúrnak (ha ez maga a király, akkor a hivatalnak, ha pedig nemes, akkor neki magának) jobbágyadó és szolgáltatások telkenként legalább ...	8	—	—
Papi tized fejében egy véka gabona à	—	18	—
A sekrestyésnek járó ¾ véka à	—	12	6
A kovácsnak járó 1 véka à ...	—	18	—
Telek- és kapuadó fejében	—	15	—
Katonai fuvardíj fejében	—	12	—
Hadipótlék a raktárkasszába ..	—	12	—
Összesen ...	11	15	6
Az aratásból megmaradt	1	15	—
A hiány tehát	10	—	6

Ezen felül a parasztnak fizetnie kellett a tűzoltó egyesület díját, foganatosítania kellett az előfogatszállításokat, az építés- és nehéz teher-, valamint a szomszédfuvarokat, a községi és egyéb ehhez hasonló szolgáltatásokat, fizetnie a cselédbért, minthogy a sok urasági szolgáltatás miatt külön béreseket s e célból

több lovat is kell tartania, ami a legnagyobb terhet rója rá ; ezért kitűnő dolog volna ezeknek a szolgáltatásoknak korlátozása.

Egy pillanatra megszakítjuk itt Roden előadását s megjegyezzük, hogy az „egyéb ehhez hasonló" dolog között is még igen nyomasztó terhek voltak, így a lovassági lovak legeltetése a faluközösség legelőjén júniustól szeptemberig, amikor is a lovasok durván uraskodtak a paraszt házában. Ilyen volt továbbá az év többi hónapjában a lótakarmány beszolgáltatása. Ezt úgy-ahogy megfizették, de gyakran sok mérföldnyire kellett szállítaniok és ha a paraszt azt akarta, hogy símán történjék a szállítmány átvétele, úgy kellett megraknia szekerét, hogy a kapitánynak is tetemes rész jusson belőle. Marad végül még a paraszt közvetett hozzájárulása a városi fogyasztási adóhoz, amiről már beszéltünk. Roden így folytatja :

A paraszt ilyen körülmények között nem tudna megélni, hacsak más módon nem segítene magán. Például úgy, hogy egy harmaddal több földet vet be, mint amennyit a kirótt telekadó szerint számára előirányoztak, hogy marhaállományát pénzszerzésre használja föl, vagy más módon próbál boldogulni. De latba kell vetnie egész szorgalmát és szűkösen kell élnie, hogy becsületben élhessen és érvényesüljön, különösen, ha nincs más vagyona, csak lakóháza és gazdasági épületei, amelyeket neki magának kell jókarban tartani, valamint a hozzátartozó szántóföld. Ezért nem tudja elviselni az olyan bajokat, amilyen a rossz termés, jégkár, egérvész, árvíz stb., hacsak ilyenkor adóelengedéssel nem nyúlnak a hóna alá. Rendes körülmények között a körzeti pénztárból segélyezik, rendkívüli esetekben maga az uralkodó veszi kezébe a dolgot és a körzetek útján készpénzt utal ki, vagy *in natura* küld kenyér- és vetőmagot.

Ebből látni, mi igaz abból, hogy Frigyes a sokat emlegetett adóelengedésekkel, pénzelőlegekkel,

gabonaszállításokkal állítólag felemelte a parasztságot. Ezek a rendelkezések azt a célt szolgálták, hogy a parasztot, a király és junker létalapját az éhezés és éhhalál keskeny határán tengessék. Ez azután kellő világításba helyezi a királynak ugyancsak gyakran emlegetett gabonaraktárait, „a frigyesi gazdaságpolitika díszét", amelyben „a gondoskodó családapa eszményét leginkább megközelíti", ahogyan a még aránylag elfogulatlan kutatók is állítják. Frigyes megtiltotta a gabona kivitelét, hogy árát minél alacsonyabban rögzíthesse. A minisztériumhoz intézett egyik utasításában azt követeli, hogy a rozs vékájának árát mindenkorra 18 garas és 1 tallér között rögzítsék. Ezt azért tette, hogy hadserege számára olcsó kenyere, háború esetére pedig tele gabonaraktárai legyenek. De a gabonaraktárakat arra is felhasználta, hogy a parasztságnak kenyér- és vetőmagot szállítson, amikor valamilyen elemi csapás folytán az éhínséget már-már éhhalál váltotta fel, úgyhogy végül is nem tagadhatjuk meg mérsékelt tiszteletünket az effajta „szocializmus"-tól.

De tévedés volna azt hinni, hogy a Rodentől bemutatott tempelhofi paraszt a Frigyes-korabeli paraszt legnyomorúságosabb típusát képviseli. Brandenburgban a hadiadó százalékarányát még aránylag a legalacsonyabban szabták meg; ahol — mint Frigyes westfáliai birtokain is — több, mint 50%-ra emelkedett, ott ennek megfelelően romlott a parasztság helyzete. Roden erről így ír:

> Egy bizonyos városnak, *Minden*-nek körzetében a hadiadó alapjául szolgáló elveket úgy állapították meg, hogy valamennyi földbirtok, kert, rét évi hozamát felesketett becslők megvizsgálták s e becslés alapján a telekadót úgy vetették ki, hogy minden tallérnyi hozam után évenként 13 garast kell fizetni. A telek (30 magdeburgi hold) átlagos termelésnél 19 tallér

5 garas ½ pfenniget hoz, ámbár itt sok a silány föld. Ilyen módon a földművesnek talléronként 11 garasa marad arra, hogy magát és családját eltartsa, háztartást vezessen, cselédséget fizessen, földesurának a bérleti díjat lerója és a többi terhet viselje, ami egyszerűen lehetetlen volna, ha nem tudna magán másképpen segíteni. Ravensberg és Minden környékén feleségestől, gyermekestől, cselédestől, amikor nem foglalja le idejét a földművelés, főleg a hosszú őszi estéken és egész télen át fonalat fon és ennek árából tengeti életét ; különben világgá mehetne, mivel azon a vidéken sok a paraszttelek, amelyet jóval több szolgáltatás terhel, mint amennyit akárcsak a legjobb években is jövedelmez.

Így ír Frigyesnek ez a leginkább hozzáértő tisztviselője, ebben a szigorúan hivatalos okiratban, amely a király parancsára a trónörököst volt hivatott a királyság pénzügyeibe beavatni.

Az igazság kedvéért nem akarjuk elhallgatni Roden előadásának azt a pontját, melyben megemlíti, hogy Frigyes legalább a két elfoglalt tartományban, Sziléziában és Nyugat-Poroszországban, adófizetésre kötelezte a nemességet ; a junkerek itt nem hivatkozhattak ősi jogaikra, s Ausztriához és Lengyelországhoz való ragaszkodásuk miatt keményen kellett fogni őket. De Frigyes adópolitikájának ezen az aránylag még legkevésbbé sötét területén sem az a törekvése, hogy a szegényeket tehermentesítse a gazdagok rovására, ahogyan azt maga állította, hanem a szegények megterhelése a gazdagok javára. Így Nyugat-Poroszországban az igamegváltás alól majdnem teljesen mentesülő evangélikus nemes 20, a katolikus 25 — hol itt Nathan alapeszméje? —, a paraszt azonban 33 ¼% adót fizetett. Hasonló a helyzet Sziléziában is.[61]

De ha a parasztok nyomasztó megterhelésével szembeállítjuk azt az aggódó gondoskodást, amellyel

Frigyes általában a nemesség adómentességét védelmezte, csodálkoznunk kell az udvari történetírók nemes arcátlanságán, akik Frigyest „parasztkirályként" emlegetik, és akik a Hohenzollernek nagyságát a kisember védelmezésében látják. Így mérhetjük föl az „iskolareform" nagyszerűségét is, amely a német iskolákban a történelemtanítást e vezérelv szerint akarja meghamisítani. De ezzel aztán mi, „melegszívű" és „mélykedélyű" németek bátran elbújhatunk a „könnyelmű" és „felületes" franciák mellett. Marx a franciákat már 1869-ben megdicsérte azért, hogy a kutatás, kritika, szatíra és tréfa minden fegyverével kiirtották a Napoleon-legendát. Márpedig a Napoleon-legenda mégiscsak különb a Frigyes-legendánál! Napoleon állama minden lényeges vonásában, hadseregszervezetével, közigazgatásával, pénz-, jog- és közoktatásügyével úgy maradt fenn, ahogy azt az első konzul 1804-ben megalkotta — persze, nem mint Nagy Ember, hanem mint a konvent örököse. Az a polgári alkotmány, amely túlélt három dinasztiát, három inváziót, sőt még három forradalmat is, mégiscsak megokoltabbá teszi Napoleon hőskultuszát, ha már egyszer az ő nevét viseli. Itt van viszont a frigyesi állam, amelyet Jénánál ezer darabra zúztak szét a polgári és dolgozó osztályok viharos helyeslése közepette, amely osztályokat a sors arra ítélt, hogy itt éljenek; itt van ez a feudális-militarista államszervezet, amelynek kietlen romjai fojtó lidércként nehezednek a jelen minden egészséges életmegnyilvánulására; mindez hovatovább egyre arcátlanabbul tükröződik egy legendában, amelynek már félénk kritikája is hazaárulás és felségsértés számba megy az istenfélelem és a kegyes erkölcsök országában.

Frigyest magát természetesen nem lehet felelőssé tenni érte. Neki magának semmi szerepe századunk

legmerészebb hazugságában, az úgynevezett „szociális királyságban", és ő maga meg sem értené azt a szélhámosságot, amit korunk lojális történetírói összeírtak róla. Amit „monarchikus szociálpolitika" címén javára írnak, abban kizárólag katonapolitikai szempontok vezették. Igaz, hogy az abszolút királyság feladatai közé tartozott a jobbágyság megszüntetése, csakhogy ez fejedelmi osztályérdekből és nem emberszeretetből történt. Az emberszeretet teljesen idegen volt az abszolutizmus számára és idegennek is kellett lennie. A jobbágyság intézménye falként választotta el a zsarnokot a lakosság többségétől; s amíg ez fennállott, a junker rendelkezett jobbágyaival, a király pedig legfeljebb olyan mértékben, amilyenben a junker azt neki megengedte. Láttuk, hogyan keletkezett és erősödött ez az érdekellentét király és junker között az állandó hadsereg kialakulása óta; már a két első porosz király meg akarta bolygatni a jobbágyság intézményét, főként I. Frigyes Vilmos, aki kijelentette: „milyen nemes dolog volna, ha az alattvalók a jobbágyság helyett szabadságukkal dicsekednének". Természetesen eléggé becsületes volt ahhoz, hogy legfelsőbb elhatározásához, amelyben a hatóságoknak „az alattvalók kímélését" ajánlotta, hozzáfűzze: „azért, hogy a fejedelem megkaphassa adóját". A német nyelvnek ezt a régi fordulatát az új birodalom felettébb sajátszerű értelmezésében így kell felfogni: „a Hohenzollernek szociális királysága". Maga Frigyes az elképzelhető leghevesebb undorral beszél írásaiban a jobbágyság intézményéről, mint „barbár szokásról", mint „ocsmány berendezésről", de nyiltan beismeri: nem az ő jóakaratán múlik, hogy megszüntesse. Ezért nem tehetünk neki szemrehányást. Még akkor sem szüntethette volna meg a jobbágyságot, ha ez szándékában állt volna is. Ez

annak a társadalomnak gazdasági alapja volt, amelynek politikai képviselője a porosz katonaállam, és az állam „első szolgája" éppoly keveset változtathatott rajta, mint ahogy egy torony párkányzata sem juthat arra a merész elhatározásra, hogy ledöntse azt a falat, amelyen nyugszik.

Bár e felfogás magából az egész helyzetből adódik, abban a helyzetben vagyunk, hogy okmányokkal is igazolni tudjuk. Egyszer ugyanis Frigyes zsarnoki nagyzása győzött a józan eszén, és 1763 május 23-án Kolbergben elrendelte: „*Absolut* módon és minden okoskodás nélkül azonnal meg kell szüntetni a jobbágyságot, mind a királyi, mind a nemesi, mind a városi birtokokon, és azokat, akik ellenkeznek, ha lehet szépszóval, ha másként nem megy, erőszakkal kell jobb belátásra bírni, hogy Ő Királyi Felsége elgondolása az egész tartomány hasznára végrehajtassék". Erre június 29-én Demminben összeültek az előpomerániai rendek, és emlékiratot intéztek a királyhoz, amelyben egyrészt adták a megsértődött ártatlant és a parasztok félreismert jótevőjét, másrészt pedig azzal rémítgették a királyt, hogy „az ország elnéptelenedik és a katonák megszöknek", mert „egyik paraszt sem tudja megfizetni az állatállományt, a házat, a mezőgazdasági felszerelést, másrészt senki sem kényszeríthető arra, hogy ingyen engedje át neki ezeket a dolgokat, következésképpen mindenki másfelé költözik majd". Bármilyen ostoba és arcátlan volt is ez a rémítgetés — hiszen a junkernek nem volt semmi joga a paraszt birtokához, és mit ért neki a birtok, ha nincs paraszt, aki megművelje — mégis teljesen elegendő volt ahhoz, hogy levegye lábáról a királyt. Sem a hatalmat, sem a jogot nem tudta semmire sem felhasználni, mert a hadseregben a junkerek parancsoltak, és a bíróságokban ők ítélkeztek.

Frigyes beadta tehát a derekát, bármennyire alapelvei közé tartozott is, hogy zsarnoki csalhatatlanságának bizonyítására ne vonja vissza egyetlen parancsát sem.

Így hát Frigyesnek arra kellett szorítkoznia, hogy katonapolitikai érdekeit az állandó háborúskodás közepette a földesúr-paraszt viszonyból adódó helyzettel szemben megvédje. Küzd a parasztbirtokok erőszakos kisajátítása, a „parasztbirtokok kihasítása" ellen és azon van, hogy biztosítsa a paraszt számára birtokának tulajdon- és örökösödési jogát. Sőt el kell ismernünk, hogy ebből a szempontból messzebbre látott, mint a mai katona-állam. A mai állam bámulatos lelkinyugalommal nézi, hogyan korcsosodik el a dolgozók tömege az iparvidékeken. Frigyes viszont igen gyakran kikel azok ellen az egészségrontó sanyargatások ellen, amelyekkel a junkerek és az állami birtokok bérlői sujtották a parasztságot. A mai katona-állam konokságában nem hajlandó törvényesen szabályozott időre korlátozni a mértéktelen munkaidőt, mert gőgös bölcseségében attól fél, hogy ennek majd az ipar vallja kárát. Frigyes viszont már 1748-ban tudatában volt annak, hogy — amint a minisztérium számára kiadott rendelkezésében mondja — „a nehéz és teljességgel elviselhetetlen szolgáltatásokból többnyire kevés haszna van a földbirtokosnak, a parasztot pedig nyilvánvalóan végromlásba dönti". A király ezért elrendelte, „vizsgálják meg alaposan, hogyan szabadíthatnák meg az állami, a városi és nemesi jobbágyokat legalább bizonyos mértékben ettől a vészthozó körülménytől. A dolgot olymódon kellene rendezni, hogy a paraszt, aki most egész héten át dolgozik, ezután ne végezzen heti 3—4 napnál több robotmunkát. Lehet, hogy emiatt kezdetben majd némi lármát csapnak, minthogy azonban a jobbágy egyszerűen

képtelen heti 5, sőt 6 napot szolgálni s ezért munkáját ilyen nyomorúságos körülmények között igen rosszul végzi, ezen a téren egyszer végre rendet kell teremteni. Remélhetőleg minden józanul gondolkodó földbirtokos különösebb nehézség nélkül alkalmazkodik a helyzethez s beleegyezik a szolgálati napok megváltoztatásába, annál is inkább, mert valójában be kell látniok, hogy mihelyt a paraszt már egy kissé összeszedte magát, kevesebb nap alatt ugyanannyit, sőt talán több és jobb munkát végez, mint azelőtt sok nap alatt . . ." Olyan közönséges, de találó igazságról van itt szó, amelyet a közismerten „zseniális" Bismarck úr tudvalevőleg sohasem tudott felfogni és amelyet a német birodalomban uralkodó „új kurzus" tudvalevőleg még mindig nem tud belátni.*

Jóllehet Frigyesnek ezek és ehhez hasonló rendelkezései nemcsak értelmesen hangzanak, de valójában értelmesek is, mégsem szabad figyelmen kívül hagynunk több dolgot. A király összeverekedett ugyan a junkerrel a *paraszton*, de nem a *parasztért*. Másként akarta elosztani a parasztból kipréselt értéktöbbletet, azaz a maga számára előnyösebben és a junkerek számára hátrányosabban. De amikor a proletár az értéktöbblet terhére bérkövetelléssel lép fel, Frigyes mindig a lehető legteljesebb kizsákmányolás oldalára állt. Cselédszabályzatában fegyházzal fenyegette meg azt, aki a megállapított bérnél többet fogad el és bizonyos körülmények között azt is, aki magasabb bért fizet. Emellett „magától értetődik", hogy szabad alacsonyabb bért fizetni és elfogadni. És ha azután a parasztok az „elviselhetetlen szolgáltatások", „a vé-

* „Új kurzusnak" (Neuer Kurs) nevezik a II. Vilmos trónralépését követő korszak német politikáját, amelyben már leplezetlenül érvényre jutnak a német burzsoázia imperialista törekvései. — *A ford.*

szes körülmények" miatt nyugtalankodtak, Frigyes sem tehetett mást, mint amit a Nagy Emberek ilyen körülmények között mindig tettek, amit Luther tett a XVI., Bismarck pedig a XIX. században. Mikor egy évvel Frigyes halála előtt a sziléziai munkások zúgolódni kezdtek, a király a következőket írta v. Hoymnak, a sziléziai tartomány miniszterének: „Minthogy a hegyvidéken jórészt evangélikusok laknak, az embereket leginkább az nyugtatja meg, ha prédikátoraik a lelkükre beszélnek és mindent alaposan megmagyaráznak nekik ... Azután a falusi bírók, különösen a hegyvidéken, tartsák nyitva a szemüket, ha idegen csőcselék tűnik fel a láthatáron, gyűléseket tart és mindenféle tücsköt-bogarat töm a köznép fejébe. Kövessék nyomon őket és ha a legcsekélyebb szabálytalanságot tapasztalnák, azonnal csípjék őket fülön s adják át a bíróságnak". Mint mondottuk, a rendeletet 1785-ben adta ki. Bátran azt hihetnők, hogy 1878-ból származik, amikor szintén először a vallást kellett a nép számára megőrizni, hogy megnyissák az utat a szocialista ellenes törvény előtt.

Másodszor: az említett csatározásokkal nem sokat ért el a király, a legtöbbet még aránylag Sziléziában és Nyugat-Poroszországban, a két meghódított tartományban, ahol könnyebben elbánhatott a junkerekkel. Többek között arra kényszerítette a sziléziai nagybirtokosokat, hogy építsék fel újra a parasztkunyhókat és csűröket s lássák el a parasztbirtokokat jószággal és felszereléssel. De saját érdeke szabta meg itt is azt a határt, amelyet nem lépett át. Elsősorban pénztárairól és ujoncairól gondoskodott. Nyilvánvalóan keveset ért el azzal, hogy a sziléziai parasztot felhatalmazta: súlyos testi fenyítés esetén panaszt tehet a hatóságoknál, vagy hogy Nyugat-Poroszországban a „lengyel rabszolgaságot", a „kemény len-

gyel csizmát", „porosz módon" óhajtotta enyhíteni. A becsületesebb polgári történetírók nem is titkolják, hogy törekvése nem járt eredménnyel. „A régi viszonyok megmaradtak. Mindamellett a földművesek nagy tömege továbbra is röghöz volt kötve" (Preuss); „gyakorlatilag mindez alig járt sikerrel, még a királyi uradalmakban sem, ahol pedig oly könnyű lett volna eredményt elérni" (Roscher). Amikor a király 14 nappal halála előtt megkérdezte a königsbergi kamara elnökét, „hát az én birtokaimon nem lehetett minden jobbágyot felszabadítani?" — legtalálóbban ő maga ítélte meg parasztpolitikáját.

Harmadszor és utoljára pedig, ha még olyan sokra becsüljük is Frigyes állítólagos érdemeit a parasztfelszabadítás terén, ahogyan a porosz talpnyalók teszik, ezeket az érdemeket lerontják Frigyesnek a közbirtokok és a közlegelők felosztásáról szóló törvényei. Különös, hogy még a jelentékenyebb polgári történetírók is, amilyen Freytag és Roscher, e törvényeket a társadalmi reform egy fajtájának minősítik, holott Rudolf Meyer szerint valójában azt célozták, hogy a közlegelőket „többnyire a nagybirtokhoz csatolják és ezáltal a kisembereket, igaz, részben ellenszolgáltatás fejében, megfosztják a szabad legeltetés lehetőségétől. Ezzel aztán részben proletarizálták és cselédsorba juttatták őket". „A szabad földbirtokok középkori állapotokkal összefüggő korlátozásainak ez a buzgó megszüntetése" azt a célt szolgálja, hogy a parasztság elproletarizálódjék és ha Roscher ebben Frigyes mezőgazdasági szociálpolitikájának, ennek a „Janus-fejnek" derűsebb arcát látja, bajosan alkothatunk magunknak elég sötét fogalmat e Janus-fej sötétebb arcáról.[62]

Ilyen körülmények között könnyen megmagyarázhatjuk a porosz mezőgazdaságnak Frigyes alatt

bekövetkezett hanyatlását, amelyet még patrióta történetírók sem tagadnak. Sem a gazdag pénzjuttatás, amellyel a király sohasem fukarkodott, valahányszor „az annak szükségét látó mezőgazdaságról" — értsd a junkerekről — volt szó, sem annyira dícsért „gyarmatosításai" nem tudták megakadályozni ezt a hanyatlást. Valójában, gazdaságpolitikájának leghasznosabb része volt az ország talajjavítása, a Netze és Warthe szabályozása, a Drömling és Odera ingoványainak termővététele, valamint Pomeránia, Brandenburg, Magdeburg kisebb mocsaras területeinek lecsapolása. A király jogos büszkeséggel jelenthette ki, hogy itt béke idején új tartományt szerzett. De a helyzet tragikomikus torzítása, ha bámulói ráadásul azt a fausti vágyódást vetítik lelkébe, hogy szabad földön szabad néppel kíván élni. Sokkal prózaiabban, de sokkal találóbban hangzanak Roden szavai: „Ő Királyi Felségének legkegyesebb szándéka az, hogyha a városok vagy a nemesek birtokában olyan kietlen telkek és ingoványos területek akadnának, amelyeket nem tudnának megművelni, forduljanak a királyhoz, aki majd a maga költségén megműveltetni, házakkal építteti be s benépesítteti őket. A belőle folyó jövedelem ugyan a városé és a nemeseké marad, az ország ezen az úton azonban mind jobban benépesednék és *per indirectum* mégis a királyi pénztár és az állam húzna hasznot belőle". A legnagyobb hasznot a nemesség húzta, mert a nemesi földbirtokkal szemben a városi alig jött számításba. A telepítéssel a királynak kevés szerencséje volt. A telepeseket nem a bennszülött parasztok ifjabb fiai közül választotta ki, ahogyan már egykorú írók is ajánlották, hanem merkantilizmusának egyoldalú népesedési politikáját követve, minél több idegen telepest igyekezett az országba hozni. Minthogy azonban hírhedt

zsarnoksága sem odahaza, sem a külföldön nem jelentett nagy vonzerőt, a bevándorlóknak a parasztí-, katonai-, és adóterhek tekintetében a legnagyobb kiváltságokat kellett kilátásba helyeznie, de még így sem jött be más, csak szedett-vedett csőcselék. Igazi parasztok helyett — a király szavaival élve — „parókakészítők és komédiások" jöttek. Más alkalommal pedig így panaszkodik: „borbélyok, szeszfőzők, élelmiszerkereskedők, patikusok, szakácsok, lepénysütők, vásári bódések". Egy harmadik alkalommal még törökországi tatárokat is akart az országba csábítani, azzal az ígérettel, hogy mecseteket építtet nekik. A frízföld keleti részének telepeseiről az öreg Schlosser ezt írja: „Mindenféle söpredék özönlött ide. E könyv szerzője maga látta, mennyire csökkent ezáltal ezeken az amúgyis nehezen megközelíthető vidékeken az élet- és vagyonbiztonság, hogyan herdálták el a fukar király pénzét s mint lettek a király költséges telepeinek lakói már húsz év mulva nyomor, lustaság, piszok, koldulás, rablás és gyilkosság révén a régi lakosság réme."[63] Az a 300 000 telepes tehát, akiket Frigyes állítólag letelepített, éppenséggel nem kívánatos módon szaporította a népességet és a király jószándékú kísérlete, hogy „új vérrel frissítse föl a parasztot, akit lustává és aluszékonnyá tett a jobbágyság" és hogy „jobb gazdálkodásból adjon példát az országnak", nem igen szolgál rá patrióta történészek dícshimnuszaira.

Frigyes rövidlátása legkirívóbban belpolitikájának azon a területén mutatkozik meg, ahol éppen tőle, a filozófustól és költőtől várta volna el az ember kötelességeinek jobb megértését. Apja nyárspolgári módon megvetett minden műveltséget és tudományt, de volt némi fogalma arról, hogy a szellemi ismeretek hozzájárulnak a jólét emeléséhez és ezzel a pénz-

ügyek megszilárdításához. Katona- és népiskolákat alapított; bevezette az általános iskolakötelezettséget, legalább is papíron. Frigyes alatt mindez megváltozott és rosszabb lett. Nagyon keveset, majdnem semmit sem törődött a népiskolákkal, vagy hogy a gyereket nevén nevezzük: egyszerűen tönkretette őket. Közvetlenül a hubertusburgi békekötés előtt Szászországból, a német iskoláztatás maga nemében klasszikus hazájából, nyolc tanítót küldött Poroszországba. Ezek közül négyet Brandenburgban, négyet Hátsó-Pomerániában alkalmaztak. Ezután azonban a király úgy rendelkezett, hogy rokkant katonái kapják meg a tanítói állásokat és így abban az esetben, „ha az elől csak valamit értett is a dolgához, a tanulók többet tudtak, mint fegyverek között megőszült tanítóik". Mindez nem akadályozta meg a modern talpnyalókat abban, hogy Frigyesben az iskolaügy terén ne „a felvilágosodás hősét" ünnepeljék.[64] A király ezen a téren mindenesetre nem tett különbséget boldog alattvalói között. A főiskolák helyzete ugyanolyan nyomorúságos volt, mint a népiskoláké. Vessünk csak egy pillantást a négy egyetem szegényes költségvetésére. Duisburgnak 5678, Königsbergnek 6920, Odera-Frankfurtnak 12 648 és Hallenak 18 116 tallér ellátmánya volt. A tanárokat szánalmasan fizették, a tudományos intézetek majdnem mindenütt a legteljesebb hanyatlás állapotát mutatták.[65] A porosz egyetemi tanári kar egyetlen elsőrangú képviselőjéről, a Königsbergben működő Kantról Frigyes nem tudott semmit; nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy Kant főműve csak 1781-ben jelent meg és csak 1789-ben, Frigyes halála után vált közismertté. Ezzel szemben arról az egyetlen egyetemi tanárról, akinek Frigyes tekintélyes, sőt fényes állást adott, ma már semmit se tudnánk, ha Lessing

nem ajándékozta volna meg a cselszövőknek és tudatlanoknak kijáró kétesértékű halhatatlansággal; Klotz hallei titkos tanácsosról van szó. A porosz alattvalóknak eszerint be kellett érniök a tudományos megismerés előbb említett négy nyomorúságos forrásával; Frigyes ismételt rendelkezése szerint mindazokat, akik akár negyedévig is nem-porosz egyetemeken tanultak, minden egyházi és világi állásból kizárták, mégpedig életfogytiglan, sőt ha nemesről volt szó, vagyonát is elkobozták.

A közigazgatásnak csupán egy területét reformálta meg valóban Frigyes, vagy legalább is kísérletet tett erre s ez valóban a legfontosabb terület: az igazságszolgáltatás. Mindjárt trónralépte után megszüntette a kínpadot; aztán, akárcsak a többi tisztviselőnek, a bíráknak is megtiltotta a hivatalvásárlás „gyalázatos" gyakorlatát, bár ragaszkodott a fizetések megadóztatásához. Azt is elrendelte, hogy a bírósági illetékek ne annak a bírónak jussanak, aki azt kiszabta, hanem közös kasszába folyjanak. Továbbá gondoskodott a bírói eljárás meggyorsításáról olymódon, hogy általában minden perben egy éven belül jogerős ítélet hozassék. Végül a bíróságok függetlenségét is biztosítani kívánta; ellenezte a kabinet-bíráskodás minden formáját. Természetesen a dolgok itt sem mutatják azt az eszményi képet, ahogyan a Sanssouci-i molnárról szóló francia mese feltünteti. Frigyes ugyan azt írta: beszéljenek a törvények és hallgasson az uralkodó, de nagyon is gyakran a fordított alapelv szerint cselekedett. Mint filozófus meglátta, hogy a jogbiztonság a fejedelem egyeduralmának legerősebb támasza, de mint királynak az volt a meggyőződése, hogy éppen ezért mindenütt bele kell avatkoznia, ahol véleménye szerint a törvények a jogot nem alkalmazták helyesen, ezzel aztán

szerencsésen újra visszaállította atyja udvari bíráskodását.

A felvilágosodott zsarnokság lényegéhez tartozik, hogy a felvilágosult zsarnok igazán csak akkor forog veszedelemben, ha végre egyszer valóban a kultúrfejlődés útjára lép. Frigyes gyűlölte az „ósdi bíráskodást", amely, találó megállapítása szerint, mindig a gazdag embereknek kedvezett; útálta apjának félig megvásárolható, félig otromba módon leegyszerűsített bíráskodását, amely a bírói állásokat részben az ujonckasszába eszközölt befizetések mértékéhez képest, részben pedig aszerint az alapelv szerint osztotta el, hogy az „eszesek" a közigazgatáshoz, a „buta ördögök" pedig a bíróságokhoz kerüljenek. Frigyes teljesen tudatában volt annak, hogy igazi herkulesi munka vár rá, hogy valóságos Augiász- istállót kell kitakarítania, ha „gyors és pártatlan, rövid és megbízható" bíráskodást akar. De az a végkövetkeztetés, amelyet levont belőle és a felvilágosodott zsarnokság szempontjából nem is alaptalanul, hogy „saját magának is be kell avatkoznia", hogy neki magának is résen kell lennie, készen arra, hogy minden pillanatban beavatkozzék, valahányszor ármány fenyeget, szükségszerűen ismét csak az ártalmas udvari bíráskodáshoz vezetett.

Tulajdonképpen nem tehetünk a királynak szemrehányást azért, hogy az elsőfokú bíráskodás szervének meghagyta az úriszéket, a junkerek ítélkezését a parasztok felett olyankor, amikor az egykorú szállóige szerint „a bot pótolja a tudományt". Mert ezen, a már kifejtett okoknál fogva, a legjobb akarattal sem tudott változtatni; Frigyes azonban még a felsőbb fórumok királyi bíróságainál sem gondoskodott soha független igazságszolgáltatásról; mindig visszautasította azt az alapelvet, amely szerint

bírák csak bírói ítélet alapján, nem pedig királyi paranccsal mozdíthatók el. Cocceji, aki igazságügyekben a király jobbkeze volt, így seperte ki egyízben minden ítélet, sőt minden vád nélkül, két tanácsos kivételével az egész kamarabíróságot, köztük olyan embereket is, akik évtizedekig feddhetetlenül teljesítették kötelességüket. Tette mindezt azért, hogy a megüresedett állásokat saját pártfogoltjaival töltse be. Frigyes egészséges ellenszenvvel viseltetett minden késedelmes bírói eljárás iránt, innen az a rögeszméje, hogy minden pörnek egy év leforgása alatt be kell fejeződnie, mert ez nemcsak a „rövid", hanem a „szolid" igazságszolgáltatásnak is lényege. Ez már a Cocceji tervezte perrendtartás címében is kifejezésre jut: „A Codicis Fridericiani Marchici tervezete, mely szerint minden pörnek egy év alatt meg kell járnia valamennyi feljebbviteli fórumot". Hogy ezt a célját elérje, Frigyes megkerülte a rendes bíróságokat és azonnali bizottságokat nevezett ki. „Igazi élvezettel" állapítja meg egy 1747 május 11-ről keltezett legfelsőbb rendeletében, hogy a Cocceji elnöklete alatt működő bizottság egy év alatt a stettini udvari bíróságon 1600, a köslinin pedig 720 pört „intézett el". Hogyan folyt le ez a sommás igazságszolgáltatás — erre vonatkozóan elegendő Jarrig igazságügyminiszter lakónikus szavait idézni: „Csak tovább! Ahogy esik, úgy puffan". Nem ok nélkül látta Frigyes a perek elhúzásának okát az akkori ügyvédekben, akiket apja kegyetlenül üldözött, és éppen ezért bőven akadtak közöttük kétes elemek. De ennek a foglalkozásnak emeléséhez az sem járult hozzá, hogy Frigyes nehány észszerű rendelkezése mellett a helyzet javításának főeszközeként az elmozdítás rémével fenyegetett minden ügyvédet, más indokok híján, elrettentő példaképpen, időnként

valóban elmozdítottak közülük néhányat. 1775-ben például hetet.

A király magát vallotta a legfelsőbb bírónak, aki csak azért engedi át a bírói hatalom egyrészét másoknak, mert gyakorlatilag nem tud minden jogesetben személyesen dönteni. Királyi akaratában látta azt a forrást, amely bizonyos mértékben megtermékenyíthette az írott és a hagyományos jog kopár pusztaságát. Mindenekelőtt a büntetőjog területén akarta ezt a felfogását — amennyire csak módjában állt — gyakorlatilag érvényesíteni. Minden fontosabb ügyben királyi bíróságok ítélkeztek, ha pedig súlyosabb büntetésről volt szó, az uralkodó hagyta jóvá az ítéletet. A várak csak királyi rendeletek alapján fogadhattak be rabokat. Frigyes sohasem engedte meg, hogy ezen bármit változtassanak, azt hitte, így védi meg legjobban alattvalóit az elnyomás ellen; magának akarta fenntartani azt is, hogy a porosz büntetőjogban akkor még érvényben lévő *Carolina* ocsmány büntetésnemeit enyhítse.* De v. Arnim igazságügyminiszter, aki, mint a büntetőjogi osztály vezetője, alaposabb szakismeretekre tett szert és különben is a király csodálója volt, közvetlenül a király halála után egyik művében részletesen kifejtette, milyen kevés eredményt ért el ezen az úton Frigyes. Minthogy a király semilyen irányelvhez sem akarta magát kötni, szeszélyei irányították s ezzel rendszerint még súlyosbította azt a bajt, amelyet el akart hárítani.

Itt van mindjárt leghíresebb igazságügyi reformja: a kínvallatás megszüntetése. A kínvallatás nem azért volt értelmetlen és oktalanul kegyetlen,

---

* Constitutio Criminalis Carolina; V. Károly 1532-ben kibocsátott büntetőtörvénykönyve, amely előírja és szabályozza a kínvallatás alkalmazását. — *A ford.*

mert gonosz vagy ostoba emberek találták fel, s így nem arra volt szükség, hogy belátó és jó emberek egyszerűen megszüntessék. Valójában csúcspontját alkotta az akkori bűnügyi bíráskodásnak, amely nem szabhatott ki törvényes büntetést a vádlott beismerése nélkül és azért kellett kínpadot alkalmazni, hogy az olyan gonosztevőből, akire a törvényszék már rábizonyította a bűnét, kicsikarják az elítéléséhez szükséges vallomását is. Ezért maga Thomasius sem merte feltétlenül elvetni a kínvallatást és ha Frigyes valóban meg akarta szüntetni ezt a barbár jogszokást, törvény által kellett volna megreformálnia a bűnügyi eljárást; erre azonban korántsem gondolt. Esetről-esetre döntött, abban a biztos tudatban, hogy mindig ráfalál az igazságra. Az egyik feltűnéstkeltő eset, amikor a vádlott ártatlansága éppen akkor derült ki, amikor már a kínpadra akarták vonni, arra késztette Frigyest, hogy utasítsa a hatóságokat, többé senkit se vonjanak kínpadra. Egy másik esetben azonban, amikor egy kétségtelenül bűnös gonosztevőt makacs tagadása miatt nem tudtak elítélni, úgy rendelkezett a király, hogy a hiányzó vallomást — veréssel csikarják ki belőle. Ezzel azután a kínvallatást új és még veszedelmesebb alakjában állította vissza. Régebben csak a fejedelmi törvényszékek formális ítélete alapján volt szabad kínvallatást alkalmazni, ettől az időtől fogva viszont minden vizsgálóbíró kényekedve szerint botoztathatott: „a nyomozók minden felsőbb felhatalmazás nélkül olyan erélyesen alkalmazták a botozást, hogy nemsokára sajnálatos módon néhány feltűnéstkeltő justizmord is történt."[66]

Különös az is, ahogy a király a maga akaratát tekintette a legfőbb törvénynek. Vagy az történik ilyenkor, hogy hiú vakmerőséggel megbolygatja a tör-

téneti fejlődés szerves összefüggését és akkor hajótörést szenved, vagy pedig rombol ott, ahol alkotni szeretne. Vagy pedig beéri a fejedelmek mindenkori működési terével, és akkor kiderül, hogy semmiesetre sem valami emberfeletti bölcseségnek, hanem osztályérdekeinek nagyon is földi teremtménye. Aki kételkedik abban, hogy az anyagi életkörülmények határozzák meg a szellemi élet formáit, az tanulmányozza csak Frigyes büntetőjogi eljárását; e példának annál nagyobb a bizonyító ereje, mivel a király nagyon komolyan vette igazságügyi reformját. Fejedelmi mesterségének semilyen más területén nem törekedett olyan mértékben filozófiai nézetei megvalósítására, mint itt. Erkölcsi és büntetőkódexe, amennyiben a „test bűneire" vonatkozik, csaknem groteszk élességgel tükrözi népesedési politikáját. Megtiltotta, hogy bukott leányokra templomi vezeklést rójanak, és megtiltotta, hogy bárki is szemrehányást tehessen nekik ballépésükért. Megengedte ugyan, hogy ha valaki *in puncto sexti* vétkezett, két pap megmagyarázza bűnét, de hozzátette, „anélkül, hogy gorombáskodnának vele vagy szidalmaznák" és elbocsátás terhe mellett egyetlen papnak sem volt szabad bármit is nyilvánosságra hoznia a dologból; kezeljék úgy, mintha gyónásról volna szó. Vérfertőzés esetén, amikor mégis bíróság elé kerültek az ügyek, mindenképpen kegyelmet gyakorolt, vagy, ami még ennél is jellemzőbb, amikor egy ízben a férj még feleségének életében vétkezett a leányával, a következő megokolással utasította el a megkegyelmezést: „Ez azért mégis csak sok!" Mindez olyan türelmessé tette „a test bűneinek" elbírálásában, hogy egy lovaskatona halálos ítéletét, amelyet szodomitaság miatt szabtak ki rá, ezzel a klasszikus széljegyzettel törölte: „Az ilyen disznó menjen a gyalogsághoz". Magzatelhajtás

esetében is mellőzte a halálos ítéletet, azért, hogy az anya gyermeket szüljön és ezzel jóvátehesse bűnét. A bigámiát nemcsak, hogy nem büntette, hanem jogilag is elismerte, mint például Favrat generális esetében. Frigyesnek tudvalevőleg már egy asszony is sok volt és nevetséges volna a szexuális vétkek terén megnyilvánuló jogi és erkölcsi türelmességét saját erkölcstelen hajlamainak tulajdonítani.[67]

A Frigyes-féle igazságszolgáltatás barbár kegyetlensége szöges ellentétben áll ezzel a türelmességgel s mégis tökéletesen megfelel ennek, amennyiben az emberanyagnak nem a zsarnoki célokat szolgáló előterenitéséről, hanem idomításáról van szó. Katonai és politikai „bűntettek" esetén, még ha csak az akkor uralkodó államérdek szempontjából voltak is bűntetteknek tekinthetők, Frigyes nem riadt vissza sem a jogi formák mégoly brutális megsértésétől, sem pedig a legszörnyűbb büntetésektől. Ilyenkor alattvalóinak szabadságával és életével rendelkező korlátlan úrnak tekintette magát; teljhatalmánál fogva kénye-kedve szerint osztogatott börtönbüntetést és halálos ítéletet is és mérhetetlenül megszigorította azokat a bírói ítéleteket, amelyek az ő jóváhagyásától függtek. Többek között kereken elutasította egy ezredes kérését, aki egyetlen esetben nyomós enyhítő körülményekre hivatkozva a kegyetlen haditörvénycikk enyhítését kérte; Ferber titkos tanácsost ítélet nélkül és a jog ellenére fejeztette le Spandauban, mert állítólag hazaáruló híreket terjesztett, fejét pedig karóra tűzette. Minél öregebb lett ugyanis a király, annál inkább áttért a kabinetbíráskodásra, amit a kamarabíróság olymódon akart ellensúlyozni, hogy ha csak lehetett, a bűnöst nem ítélte várfogságra. Egyszer, amikor a király parancsára justizmordot kellett volna elkövetnie, ezt csak úgy tudta

megakadályozni, hogy az ügy elintézését Frigyes haláláig halogatta.

Arnold molnár ügyében, amely Frigyes kabinetbiráskodásának legismertebb esete, különböző szempontok keresztezték egymást. Olyan jogszolgáltatás, amely azt a látszatot keltette, hogy a paraszt jogát feltétlenül megvédi a junkerekkel szemben, rendkívüli vonzerőt jelentett az idegenből jött parasztelepeseknek, emellett kemény emlékeztető volt a junkerek nagyon is pátriárkális igazságszolgáltatása felé. De éppen ez az ügy nagyon érzékeny módon emlékeztette Frigyest hatalmának korlátaira is. Megmásította a jogot annak érdekében, hogy egyetlenegy esetben, egyetlenegy paraszton segítsen, de amikor utána valóságos parasztrajok szállták meg a kastélyt és bírói ítéleteket lobogtattak a király ablakai alatt azzal, hogy nagyobb igazságtalanság érte őket, mint Arnold molnárt, a király nem tudott rajtuk segíteni. Ebbe a híres ügybe még egy katonapolitikai szempont is beleszólt. Arnold molnár értett ahhoz, hogyan juttassa panaszát katonai úton a királyhoz, és Frigyes egy tudatlan zsoldos ezredest bízott meg az ügy kivizsgálásával. Az ezredes jelentése alapján a legszégyenletesebb módon elbocsátotta a kamarabíróság bíráit, akik a molnár elleni ítéletet hozták, és ezt írta von Zedlitz miniszternek, aki vonakodott ehhez az erőszakossághoz segédkezet nyujtani: „A firkászok nem értenek semmihez. Ha katonák vizsgálnak meg valamit és erre parancsot is kapnak, az egyenes utat választják s végére járnak a dolognak. Bizonyosak lehettek felőle, hogy inkább hiszek egy becsületes katonatisztnek, mint valamennyi ügyvédeteknek és bírátoknak együttvéve."[68]

Nagy vonásokban így jellemeztük Frigyes felvilágosodott zsarnokságát belső összefüggésében, le-

hetőségei és képtelenségei szerint. Ha eközben nem is kerülhettünk el bizonyos részletességet, annál rövidebbre foghatjuk a mese tanulságát. Vizet hordanánk a tengerbe, ha még azt is be akarnók bizonyítani, hogy ennek a felvilágosodott zsarnokságnak egyáltalában semmi köze sincs a német humanitás korszakához, amelynek Lessing volt első úttörője. A tüskebokor nem terem fügét.

Most már csak az a feladatunk, hogy ugyanebből a szempontból vizsgáljuk meg Frigyes diplomáciáját és hadvezetését.

VIII

FRIGYES DIPLOMÁCIÁJA ÉS HADVEZETÉSE

A porosz katonaállam külpolitikáját életfeltételei határozták meg. Tartós fennmaradása mindaddig nem volt biztosítva, amíg, néhány rajnamenti parcellát nem tekintve, csupán a brandenburgi és a keletporosz tartományokra támaszkodott, amelyek el voltak különítve egymástól. Kelet-Poroszország emellett még lengyel hűbéri fennhatóság alatt állott. A porosz katonaállam külpolitikája voltaképpen magától adódott, úgyszólván magától érvényesült: le akarta rázni a lengyel fennhatóságot. Független helyzetet akart magának biztosítani Lengyelország és Svédország között, továbbá magához akarta ragadni a Keleti-tenger uralmát, a két ország viszályának tárgyát, a többi keletelbai telepítés, főként Pomeránia és Szilézia meghódításával pedig az egész Odera-vidék kereskedelmi területe porosz fennhatóság alá került volna. Ehhez a külpolitikai irányvonalhoz tartozott, hogy a porosz katonaállamból gazdasági és politikai egészet formáljon. Mindebben az egyes fejedelmek kisebb-nagyobb „zsenialitásának" mindössze annyi része volt, hogy az ügyek szükségszerű menetébe kisebb vagy nagyobb betekintést és ezen a réven sza-

bad választást engedett nekik, hogy — a latin szólás szerint — a végzet vagy vezesse, vagy hurcolja őket.

Láttuk, hogy már Frigyes Vilmos választófejedelem felvetette Szilézia meghódításának tervét és e terv megvalósításának időpontjául a Habsburg-ház férfiágának kihalását jelölte meg. Ő maga megszerezte a fennhatóságot a porosz hercegség felett; utóda, I. Frigyes erre alapította királyságát. Célja érdekében a választófejedelem a Keleti-tenger birtokáért folytatott lengyel-svéd háború alatt olyan szemérmetlenül pártolt hol az egyik, hol a másik küzdőfélhez, hogy ez még Brandenburg udvari történetíróit is halk borzadállyal tölti el. Sikerült továbbá Pomeránia nagyobb, de kikötőkben szegény részét magához ragadnia; ezzel szemben Elő-Pomeránia és Stettin a svédek kezén maradt. A választófejedelem két ízben már-már azt hitte, hogy Pomerániának ez a része is neki jut s legnagyobb keserűségére — a westfáliai és a st. germaini békében — kétszer kellett lemondania róla. Már 1646-ban kijelentette, hogy az Oderáról csak dinasztiájának pusztulása árán tud és fog lemondani és ezért szívósan harcolt az Odera torkolatáért. De nem csak ő, ellenfelei is tudták, mire van szüksége a brandenburgi-porosz államnak. Amilyen megtámadhatatlanok voltak a választófejedelemnek örökös jogon támasztott igényei Pomerániára, éppolyan erős volt Franciaország, Ausztria és Svédország ellenállása. Semhogy elismerjék a választófejedelem uralkodó helyzetét a Keleti-tengeren, inkább betömék a száját a kammini, halberstadti és mindeni püspökségekkel és a magdeburgi érsekség örökös jogával, vagyis olyan területekkel, amelyek mind nagyság, mind kultúra tekintetében jóval többet értek Pomeránia vitás részénél.[69] A választófejedelem mégis nagyokat só-

hajtva írta alá a wesztfáliai békeszerződést, azzal, hogy bár sohasem tanult volna meg írni. Csak unokájának, I. Frigyes Vilmosnak sikerült XII. Károly svéd király csődtömegéből Stettint, az Odera-torkolatot és Elő-Pomeránia egy részét megszereznie.

A Habsburg-ház férfiága 1740-ben, néhány hónappal II. Frigyes trónralépte után kihalt. Nos, nem valami zseniális gondolat, sem forradalmi felkelés, csupán a porosz katonai állam állhatatos politikája késztette a királyt Szilézia azonnali megtámadására, mielőtt még Mária Terézia visszautasította Frigyesnek békés megegyezést célzó javaslatait, amelyekben bejelentette örökösödési igényeit Brandenburg egyes területeire. Érthető, hogy Frigyes mindig gúnyosan beszélt ezekről az igényekről; valójában csupán élni akart egy soha vissza nem térő alkalommal s oly módon akarta kikerekíteni a porosz államot, hogy hadserege ezen a réven legalább valamennyire lépést tarthasson a nagy államok egyre növekvő katonai hatalmával. Nagyon jól tudta, hogy Bécsben nem veszik komolyan örökösi igényeit, különben is csak taktikai okokból érvényesítette őket, egyrészt, hogy hódító politikáját „jogilag" igazolja, másrészt, hogy eleget tegyen Schwerin marsall és Podewils miniszter meggondolásainak; így hát nem igen érdemes sok szót vesztegetni arra az állításra, hogy még a bécsi visszautasítás előtt hódította meg Sziléziát. Persze, ezek a „békés" tárgyalások inkább a forradalmi felkelés feltevése ellen szolgáltatnak csattanós bizonyítékot; ha Mária Terézia elfogadta volna Frigyes ajánlatát (pénzbeli és fegyveres segítségét többi ellenségével szemben, Brandenburg szavazatát, amely támogatja Mária Terézia férjének római császárrá való választását) és ha Mária Terézia ennek fejében legalább Alsó-Sziléziát átengedi neki, Frigyes ebben az eset-

ben bizonyára minden erejével támogatja a „Habsburgok idegen uralmát", vagy akármilyen más jelzővel illessék is azt ma. Most, hogy Bécsben elutasították, kénytelen volt rászánni magát a háborúra, amely azonban nem lehetett már sem „forradalmi felkelés", sem „hazafias birodalmi reform". Mert ha a pápa kegyelméből való Habsburg-császárság csak árnyékszámba ment, a Franciaország kegyelméből való wittelsbachi császárság, amelynek Frigyes immár állítólag zászlóhordozójává szegődött — legfeljebb csak az árnyék árnyéka lehetett. Viszont, amikor a franciákkal szövetkezett a Habsburg-császárság ellen, ez megfelelt a Brandenburg-dinasztia ősi politikájának; hiszen I. Joachim választófejedelem 1519-ben I. Ferenc francia királynak, majd Frigyes Vilmos választófejedelem 1679-ben XIV. Lajos francia királynak ígérte szerződésileg a német koronát.[70]

Mindehhez járul még az a nevezetes tény, hogy Sziléziát voltaképpen nem Frigyes, hanem az apja foglalta el, ez a császárt és birodalmat tisztelő fejedelem, akit egész Európa kigúnyolt, mert Seckendorff császári követ éveken keresztül pórázon vezette. Amikor a mollwitzi csatában — amelyet Frigyes maga indított el oly ügyetlenül — az osztrák lovasság néhány eredményes támadást intézett a porosz lovasság ellen, ez ijedten és idő előtt megfutamodott, de az I. Frigyes Vilmos és a dessaui herceg által kiképzett porosz gyalogság sziklaszilárdan helyt állt és ezzel eldöntötte a csata sorsát, anélkül, hogy a felső parancsnokság különösebben közbelépett volna. Éppen ilyen rosszul sikerült Frigyes első diplomáciai szereplése is. A kleinschnellendorfi szerződésben elárulta az osztrákoknak francia szövetségesét, „egyetlen, valójában komoly ellenállásra képtelen erődítmény kulcsaiért"[71] lehetővé tette az osztrák hadsereg számára,

hogy megrohanja a franciákat, holott emlékirataiban maga is beismeri, hogy a franciák semmi okot sem adtak a szerződésszegésre. A dolog erkölcsi részére kár sok szót vesztegetni; Franciaország és Poroszország érdeke egyaránt Ausztria gyengítése volt; persze állandóan ügyeltek arra, hogy saját szövetségesük ezáltal túlságosan meg ne erősödjék. Nehéz volna eldönteni, vajjon Frigyes csalta-e gyakrabban a franciákat kelepcébe, vagy fordítva. Ha a kortársak olyan nagy hűhót csaptak Frigyes hitszegése miatt, ezt nem erkölcsi felháborodásukban teszik, hanem csupán az egyik rászedett kópé jajveszékel itt, mert a többi kópé helybenhagyta. Frigyes már ismerte Goethe szállóigéjét s így írja körül egyik Podewils-nek szóló levelében: „Ha már furfangosnak kell lenni, ám legyünk mi a kópék (fourbes)". A kleinschnellendorfi egyezmény kópéság volt valóban; de itt Frigyest szedték rá, holott ő akarta becsapni az ellenfeleit. Pedig diplomata számára nincsen rosszabb üzlet, mint csekély haszonért elárulni szövetségesét s ugyanakkor annál nagyobb hasznot biztosítani a közös ellenfélnek. Akkoriban szemére vetették Frigyesnek, hogy a legkisebb pillanatnyi haszonért feláldozza a jövő legnagyobb előnyeit; későbbi diplomáciáját, persze, már nem érheti ilyen szemrehányás. Érthetőbb, miért árulta el másodízben szövetségeseit. Ez akkor történt, amikor megkötötte a boroszlói különbékét, amelynek értelmében Mária Terézia, elsősorban az angol diplomácia ösztönzésére, átengedte Frigyesnek Sziléziát, de csak azért, hogy először legveszedelmesebb ellenségétől szabaduljon meg és hogy szabadabb kezet nyerjen többi ellenfelével szemben, vagyis hallgatólagos fenntartásokkal a jövőre nézve.

Ezek a fenntartások annyira nyilvánvalóak vol-

tak, hogy ezúttal is könnyen érthető, miért lépett Frigyes 1744-ben új szövetségre a franciákkal, miért sietett, mint a német birodalom főrendje, „csatlós népeivel" a becsületében és méltóságában súlyosan megsértett császár segítségére, amikor az osztrák örökösödési háborúban Mária Terézia túlságosan nagy sikereket ért el a franciák és a Wittelsbach-árnycsászár rovására. Csakhogy súlyos diplomáciai hibát követett el ezúttal is, mert titokban jókora területet kötött ki Poroszország részére a cseh királyságból, amelyet pedig a császár számára akart elfoglalni. A titok hamarosan kiderült, és a királyt mind erkölcsileg, mind politikailag pellengérre állították s mindezt egy illuzórius lehetőség kedvéért. Ez valóban egyike volt azoknak az eseteknek, amikor Frigyes túlbecsülte hatalmi eszközeit; amilyen könnyű volt ugyanis földrajzi és gazdasági helyzeténél fogva Sziléziát bekebelezni, olyan megoldhatatlan feladat állt előtte Csehország esetében, még ha ennek csak egy részéről volt is szó. A cseh királyság elfoglalásával éppen elég kellemetlen tapasztalatot szerzett Frigyes. Ezúttal francia szövetségesei hagyták cserben és az öreg Traun marsall, akit Frigyes később jóleső becsületességgel a haditudomány terén mindig tanárának vallott, a porosz hadsereget úgyszólván teljesen szétverte s a királyt Szilézia határa mögé szorította. 1744—45 tele rendkívül nehéz időszak volt Frigyes számára; ez alatt külföldi követek tanusága szerint, külső megjelenésében férfivá érett, belül pedig szakított azokkal az illúziókkal, amelyekkel becsvágya, dicsőségvágya, vagy — ahogy Frigyes alkalmilag mondotta — „titkos ösztöne" külpolitikai téren időnként ámítgatta. Bár 1745-ben újjászervezett hadseregével egész sor csatában és ütközetben legyőzte az osztrákokat és szászokat (Hohenfriedberg, Soor,

Katholisch-Hennersdorf, Kesselsdorf), Szilézia állandó birtoklása fejében az év végén mégis, másodszor is, különbéke-ajánlatot tett, ami a franciákat fájdalmas csodálkozással, az osztrákokat először hitetlenkedő, majd boldog ámulattal töltötte el. A békefeltételek teljesítése után visszatért államaiba azzal, hogy amíg él, soha „még egy legyet sem fog agyoncsapni".

A király kétségtelenül igen komolyan vette elhatározását. Igaz, hogy amikor tizenegy év múlva kitört a hétéves háború, azonnal szemére hányták, hogy becsvágyból és virtuskodásból ragadott újból fegyvert; ez a vád pedig annál súlyosabban esik latba, mivel éppen testvérei emelték először ellene, sőt titokban tábornokainak és minisztereinek többsége is ezen a véleményen volt. Valóban, Szászország hirtelen lerohanásával és kíméletlen guzsbakötésével Frigyes látszólag gyalázatosan megszegte a békét. A király azonban nagyon vonakodva és csak a körülmények kérlelhetetlen kényszerének engedve határozta el magát erre az erőszakos lépésre. Áruló osztrák és szász hivatalnokok éveken keresztül tájékoztatták az Ausztria, Szászország és Oroszország között folytatott tárgyalások menetéről, amelyek arra irányultak, hogy megtámadják Frigyest és megtörjék a porosz állam felfelé ívelő hatalmát. E tárgyalások ténye vitathatatlan és az volt már akkor is. A porosz hercegek véleménye szerint azonban még nagyon is a levegőben lógott és esetleg semmivé foszlik minden, ha a király nem támad idő előtt. Talán így is történt volna és erre az eshetőségre építette Frigyes minden számítását, amikor éveken át feszült figyelemmel, de mozdulatlan nyugalommal kísérte az osztrák-szász-orosz tárgyalásokat. Volt azonban egy ezzel ellentétes lehetőség is; ha Frigyes nem akart kutyaszorítóba kerülni, vigyáznia kellett arra, nehogy ez a lehe-

tőség valóra váljék. Ez a lehetőség csakugyan valóra vált, amikor az északamerikai gyarmatokon az angol-francia gazdasági érdekellentétek nyílt háborúra vezettek. Ezzel Németországban is küszöbön állt a háború, hiszen kétségtelen volt, hogy a franciák megtámadják az angolok legsebezhetőbb pontját: Hannovert. A francia-porosz szerződés 1756 júniusában lejárt és Frigyes hiába kísérletezett megújításával. Nem az volt a döntő, hogy Mária Terézia barátságosan, Frigyes pedig barátságtalanul viselkedett Pompadour asszonnyal szemben; az efféle dolgok nagyszabású politikai döntések esetén még a XVIII. század abszolutisztikus Franciaországában is csak mint igen mellékes tényezők, jogi műszóval, mint „járulékos csekélységek" jöhettek számításba.[72] Ámde egyik fél sem találta meg számítását a szövetségben; az egyik, akkor még igen erős francia párt, híven Richelieu és Mazarin hagyományaihoz, ragaszkodott a Habsburg-császárság elleni szerződéshez. A szétforgácsolt Németországban a francia hatalom egyik forrását látta és újból kieszközölte, hogy meghatalmazott követet küldjenek Berlinbe. Ez a követ, Nivernois hercege, olyan sokat követelt és oly keveset kínált érte cserébe, hogy Frigyes nem állhatott rá az alkura. A fenyegető angol háború esetére a herceg például Poroszország fegyveres segítségéért felajánlotta Tobago szigetét, mire Frigyes jogos gúnynyal ezt válaszolta: „Tobago szigete? Ön talán Barataria szigetére gondol, amelyért azonban nem játszom el Sancho Pansa szerepét."* A porosz politika ugyanis akkoriban még nem ismerte Bismarck úr

* Barataria: mesebeli kis sziget. Kormányzója Don Quijote hűséges szolgája, Sancho Pansa. — *A ford.*

nagyszájú hősködését, mely szerint nemzeti hőstett számba megy, ha valamilyen trópusi sivatag, vagy mocsár felett kitűzzük a nemzeti zászlót.

Egyszóval Frigyes, hogy elejét vegye teljes elszigetelődésének, 1756 január 16-án megkötötte az angolokkal a westminsteri semlegességi egyezményt, amelyben kölcsönösen megállapodtak, hogy erőszakkal űznek el minden fegyveres idegen hatalmat, amely Németország földjére lép. Erre az ugyanaz év május 1-én megkötött francia-osztrák védelmi szerződés volt a válasz, és Ausztria nagyarányú fegyverkezésbe kezdett. Ezután Frigyes diplomáciai úton két megkeresést intézett Bécshez, egyik alkalommal a fegyverkezés célja iránt érdeklődött, másodszor az iránt, vajjon nem kell-e a folyó és a következő évben osztrák támadástól tartania? Mind a kétszer kitérő, semmitmondó, sőt gúnyos választ kapott és a porosz katonaállam különös jellege folytán most már egy pillanatig sem habozhatott. Carlyle találó hasonlata szerint Frigyes kardja aránytalanul rövidebb volt mint Franciaországé, vagy Ausztriáé, viszont háromszor gyorsabban rántotta ki hüvelyéből, mint e nagyhatalmak és éppenséggel nem várhatott addig, amíg ez a komoly, de egyetlen előnye illuzóriussá válik ellenségeivel szemben, akik különben minden téren fölényben voltak. A maga és állama érdekeinek szempontjából — és ez határozza meg szubjektív ítéletét — inkább azt mondhatnók, hogy a kelleténél tovább habozott és legalább a második Bécshez intézett megkereséstől megkímélhette volna magát. Talán meg is tette volna, de annak, hogy ilyen késői évszakban indított hadjáratot, fontos oka volt: el akarta hárítani a veszélyt, hogy még ez évben francia hadsereg lépjen német területre. Azt tervezte, gyors csapásaival annyira elkábítja legveszedelmesebb és legköze-

lebbesö ellenfeleit, a szászokat és osztrákokat, hogy ezek majd szívesen tartós békét kötnek. Ennek a tervnek első akadálya az volt, hogy Szászországnak még utolsó pillanatban sikerült erőit a pirnai sziklatáborban összevonnia.

Eszerint a hétéves háború nem volt porosz hódító háború; de mi volt akkor voltaképpen? A porosz polgári írók válasza ez: a hétéves háború a harmincéves háború folytatása, vallásháború, a németség szellemi szabadságának végleges megmentése, a német nemzeti állam első megalapozása és egyéb káprázatos jelszavak. Tegyük félre ezeket a minden megfogható tartalom nélküli áradozásokat és álljunk meg a vallásháborúnál, mert e jelszónál mégis csak lehet valamire gondolni. Hiszen minden annyira nyilvánvalónak látszik! Először is nézzük meg a hatalmak csoportosulását az osztrák örökösödési és az első sziléziai háborúkban: egyik oldalon Franciaország és Poroszország, másik oldalon Anglia és Ausztria. E „világi" háborúkban tarkán vegyülnek a felekezetek, míg az utána következő „vallásháború" szigorúan elválasztja őket: a katolikus hatalmak, Franciaország és Ausztria, háttérben az áldástosztó pápa, harcoltak a protestáns hatalmak, Anglia és Poroszország ellen. Ott sötétség, középkor, a szellem rabsága, itt világosság, jövő, a szellem szabadsága. Ott román elfajulás, vagy szláv barbárság, itt civilizáció a germánság jegyében. Csak az a kár, hogy a háborút nem vallási, hanem az Anglia és Franciaország között fennálló kereskedelmi ellentét robbantotta ki; csak az a kár, hogy a háború eredményeként a szabadság és világosság egyik harcosa egy igazi barbár-állam hegemóniája alá került, amit a másik szabadságért és világosságért küzdő fél kereskedelempolitikai szempontoktól vezérelve tett lehetővé.

Egy évvel a már említett semlegességi egyezmény után kötötték meg a westminsteri szerződést, amelyben Anglia a segélypénzek fizetésén kívül megígérte Poroszországnak, hogy flottát küld a Keleti-tengerre: nyolc sorhajót, több fregattot, sőt ha szükséges, más hajókat is. Az intézkedés világos volt és egyértelmű, a célja is az; a keleti-tengeri angol flotta biztosította volna Frigyesnek Kelet-Poroszországot és Pomerániát; azáltal pedig, hogy elzárja az orosz kikötőket és megsemmisíti az orosz kereskedelmet, elvette volna ennek a barbár államnak a kedvét attól, hogy az európai kereskedelembe üsse az orrát. Angliának azonban esze ágában sem volt akár csak egy felfegyverzett bárkát is küldeni a Keleti-tengerre; sőt követségét az egész háború folyamán sem hívta vissza Pétervárról. Nem a protestáns szövetséges érdeke volt a döntő, hanem az angol kereskedelemé. Angliának akkor még nem volt indiai birodalma; északamerikai gyarmatai elmaradottak voltak, lakosságuk pedig gyérszámú; így egyetlen angol miniszter sem nyúlhatott a Keleti-tenger kereskedelméhez. Amikor Pitt teljesen kezébe vette a kormányzást, egy pillanatig sem titkolta a porosz király előtt, hogy egyáltalán ne számítson a westminsteri egyezmény ismert rendelkezésének teljesítésére; az angol nép minden lelkesedése a protestáns ügyért általában és Frigyesért különösen, mitsem változtat a tényen, hogy az a minisztérium, amely hajóhadat küldene a Keleti-tengerre, azonnal elveszítené szótöbbségét a parlamentben. A bölcs államférfiak igen jól tudják, hogy a világot gazdasági tények irányítják, és maguk között ebből nem is csinálnak titkot. E tények ideológiába való öltöztetését átengedik a történész államférfiaknak, akikben, a felvilágosult és még felvilágosítandó emberi-

ség szerencséjére, egyetlen népnél sem mutatkozott hiány.

Az angol nemzet kereskedelempolitikai érdeke döntő fordulatot adott a hétéves háborúnak. A minden támadás ellen biztosított cárizmus kénye-kedve szerint tombolhatta ki vad támadó és rablóösztöneit. Meg is engedte magának a hétéves háborúban vagy háromszor azt a fényűzést, hogy szövetségest változtasson. A háború első és leghosszabb időszakában az orosz hadsereg Poroszország ellen harcolt. A keletporosz tartományt teljesen bekebelezte. Pomerániát és Brandenburgot brutálisan feldúlta, majdnem mindig megsemmisítő vereséget mért a porosz csapatokra. A zorndorfi csata is inkább döntetlen ütközet volt, mint Frigyes győzelme. Egyszóval az orosz hadsereg úgyszólván a tönk szélére juttatta a porosz államot, hiven az orosz szenátusnak 1753-ban „állandó alaptörvény"-nyé emelt határozatához, hogy nemcsak a porosz hatalom minden további terjeszkedésének fog ellenszegülni, hanem az első kínálkozó alkalmat is megragadja, hogy a Brandenburg-dinasztiát a maga túlerejével elnyomja és korábbi középszerű állapotába süllyessze vissza. Ez az alaptörvény azonban, melyet az alkoholista és dühöngő Erzsébet cárnő befolyására hoztak, alaposan túllőtt a célon. A cári Oroszország érdeke ugyanis az volt, hogy politikailag uralkodjék a porosz államon, nem pedig, hogy politikailag megsemmisítse. Poroszország nem válhatott Oroszország vetélytársává, hűbéresévé kellett válnia olymódon, hogy állandó tövis maradjon Ausztria testében. Így írták ezt elő a cári Oroszország terjeszkedésének törekvései, akár Lengyelország, akár Törökország, vagy maga Németország felé irányultak is. Egészen pontosan megfigyelhetjük, hogyan őrizkedtek az orosz tábornokok, a cárnő

akarata ellenére is attól, hogy a porosz hadseregnek megadják a kegyelemdöfést, ami pedig például a kunersdorfi csata után gyerekjáték lett volna. Erzsébet cárnő hirtelen halála után megkötötték a poroszorosz szövetséget, amelyet a bolondos III. Péter bolondos szeszélye hozott létre. Lessing szánalmas „tritagonistának" nevezi a cárt, akinek hivatása volt, hogy egy istenség álarcában kettévágja egy véres színjáték bonyolult csomóját. Ezt a csomót azonban csak II. Katalin bogozta ki; ez az okos asszony, amikor férjét, Pétert alattomosan meggyilkoltatta és teljesen jogtalanul elfoglalta az orosz trónt, mindjárt megértette az orosz érdekeket. Az ő semlegessége folytán bekövetkező általános kimerültség végetvetett a hétéves háborúnak; ennek gyümölcsét aratta le aztán az 1764 április 14-i poroszorosz szerződésben, amelynek titkos cikkelyei már Lengyelország felosztását készítették elő. Frigyes király, aki nem volt olyan vastag hőrrel felvértezve a cári szemtelenség ellen, mint Bismarck, megalázva érezte magát a cárnő helytartójának szerepében, de ő sem tudott ennek a „félelmetes hatalomnak" ellenállni. Segélypénzeivel támogatnia kellett Nagy Katalin török háborúit; Lengyelország első felosztásánál ő volt a bűnbak, holott a zsákmánynak csak legkisebb része jutott neki. Az 1779-i tescheni békében, mely a bajor örökösödési háborút lezárta, Ausztriával együtt kénytelen volt Oroszországot a „westfáliai béke kezesének" elismerni.

Valóban a harmincéves háború folytatása ez, de egészen más értelemben, mint ahogy a porosz mitológusok elképzelik! A harmincéves háborúhoz hasonlóan, a hétéves háborúban is kudarcba fulladt az a kísérlet, hogy Németországot a szövetséges habsburgi-pápai császárság uralma alá hajtsák. Akárcsak

a harmincéves háború, a hétéves háború is általános kimerültséggel végződött: Németországban a pusztulás — legalábbis Frigyes király tanusága szerint — mindkét háború után egyaránt nagy volt. A harmincéves háború úgy fejeződött be, hogy Franciaország és Svédország „kezességet vállalt a wesztfáliai békéért", másszóval joga volt bármikor beleavatkozni a német viszonyokba, vagyis Németország két idegen kultúrnép uralma alá került. A hétéves háború végén Oroszország „vállalt kezességet a wesztfáliai békéért", tehát Németország egy idegen, barbár állam uralma alá került. Ennek áldatlan következményeit mindmáig nem heverte ki; sőt, gyökeres javulást csak azóta remélhetünk, amióta a német munkásosztály politikai öntudatra ébredt.

Figyelemreméltó mindamellett, hogyan került éppen a hétéves háború révén a német nép szellemi életébe az „első magasabbrendű élettartalom"!

IX

A HÉTÉVES HÁBORÚ LÉLEKTANA

Azt szokták mondani: bármilyen eredménnyel járt is a hétéves háború, a háború maga, az a tény, hogy egyetlen német fejedelem szinte emberfeletti zsenialitással hét esztendeig állta egy egész világ támadásait — hogy megverte a birodalom valamennyi ellenségeit, az oroszokat és magyarokat, franciákat és svédeket, akik mind olyan régóta garázdálkodtak német területen — ez a tény újból lángra lobbantotta a német népnek, vagy legalább is protestáns többségének nemzeti szellemét. És valóban, ez a szemlélet még a legközelebb jár ahhoz, amit Goethe „magasabbrendű élettartalom"-nak nevez. Csupán az a kérdés, vajjon a kortársak is ilyen szemmel nézték-e a dolgot, vajjon Frigyes „hazafias haditettei" azt a nemzeti szellemet öntötték-e beléjük, amiből állítólag klasszikus költészetünk kisarjadt.

A király maga, ha módjában állna megismerni ezt a felfogást, éppen annyit értene belőle, mint az irokézek beszédéből. Legkiválóbb tulajdonsága, a dolgok komoly és józan mérlegelése, mindig megóvta a dicsekvéstől; soha sem akart több lenni, mint korának egyik hadvezére — és nem is volt több. Ezek az

idealista túlzások újabban a porosz katonai irodalomban is erős visszhangra találtak. Tíz év óta heves harc tombol itt a körül a kérdés körül — s ez éppenséggel nem válik a militarizmus klasszikus országának dicsőségére — vajjon Frigyes zseniális és korát ötven, száz évvel meghaladó előrelátással alkalmazta-e a napoleoni stratégiát, amelynek első és egyetlen célja az ellenséges hadsereg gyors megsemmisítése egy ütközetben, vagy pedig a maga századának harcmodorát követte-e. Frigyes korának harcmodora ugyanis az a bizonyos megfontolt, lassú, módszeres hadviselés, amely úgy akar az ellenség fölé kerekedni, hogy elpusztítja hadtápraktárait, elfoglalja valamelyik területét vagy erődjét és mindenféle mesterkélt manőverezéssel, megriasztó hadmozdulatokkal, elterelő támadásokkal, portyázásokkal próbálja visszavonulásra bírni az ellenséget. Ez a harcmodor az ütközetben csak végső eszközt, amolyan szükségmegoldást lát, amelyet csak veszedelem esetén szabad alkalmazni, vagy esetleg akkor, amikor kis kockázattal nagy előnyt biztosít. Nos, nem kell hosszas töprengés ahhoz, hogy eldöntsük, melyik a helyes nézet. Napoleon stratégiája a néphadseregen, csatározási taktikán és a rekvirálás rendszerén alapszik. Feltételei: gyorsan mozgó nagy tömegek, amelyek csatárláncot alkotnak, vagyis minden terepen ütőképesek, és rekvirálnak, vagyis élelmezésüket közvetlenül a lakosságtól szerzik meg, maguk gondoskodnak saját ellátásukról. Ezzel szemben az elmult évszázad seregei zsoldosokból állottak és természetüknél fogva a lineáris taktikához és raktárakból történő ellátáshoz voltak kötve. Mivel a toborzás költséges volt, a zsoldos sereg nem haladhatott meg egy bizonyos létszámot. Csak merev vonalakban, vagyis a tisztek botjának és fenyegető golyóinak segit-

ségével lehetett harcbavinni, tehát majdnem kizárólag csak sík területen mozoghatott, mint valami mechanikus tüzelőgépezet. És valóban: a sortűz gyorsasága, amelyet Frigyesnek sikerült először percenként hat lövésre és a hetediket megelőző töltésre fokoznia, a katonai kiképzés egyik főcélja volt. Végül e seregeket szigorú őrizet alatt kellett tartani a táborban, és ennek megfelelően ellátásuk is a hadvezér feladata volt; mozgásuk raktárakhoz és pékségekhez volt rögzítve s ez nagyon korlátozta mozgékonyságukat. Ha Frigyes Napoleon taktikájával kísérletezik és hagyja, hogy zsoldosai csatározzanak, akkor serege még aznap szétszalad a szélrózsa minden irányába. Vagy ha zsoldosainak megengedi a rekvirálást, seregének legalább egy része — hogy egy új katonai történetíró drasztikus szavait idézzem — egyszerűen rablóbandává züllik.[73]

Frigyes számára a napoleoni taktika alkalmazása szinte nagyobb lehetetlenség lélektani szempontból, mint a gyakorlati megvalósítás szempontjából. Álmában sem gondolhatott rá, éppolyan kevéssé, mint például egy tábori vasút vagy távíróhálózat létesítésére. Még a legnagyobb zseni sem találhat ki új stratégiát, mert azt végső fokon mindig a gazdasági fejlődés határozza meg. A napoleoni stratégiát nem azért nevezik így, mert Napoleon fedezte fel, hanem mert a napoleoni háborúkban fejlődött ki a legtökéletesebben. Ez a stratégia úgyszólván önmagától született meg az amerikai függetlenségi háborúban. Itt ugyanis az angol zsoldosokkal olyan felkelő csapatok szálltak szembe, amelyek legegyénibb érdekeikért harcoltak és nem szöktek meg, mint a toborzott seregek; ha nem is gyakorlatoztak olyan szépen, annál jobban lőttek vontcsövű puskáikkal. Ezért nem egyenes vonalban, szabad terepen támad-

tak az angolok ellen, hanem kis lövészrajokban, a sűrű erdők fedezékéből. Már azzal is nagyon megdícsérjük Frigyest, ha azt mondjuk, hogy pontosan követte az amerikai háború fejleményeit, mert tanulni akart belőle. Még nagyon irónikusan hangzik ugyan, amit bátyjának, Henriknek ír 1777 november 3-án: „Figyelemmel kísérjük Washingtont, Howe-t, Bourgogne-t, Carletont és a többieket, hogy megtanuljuk tőlük is a nagy, kimeríthetetlen harci művészetet — hogy mulassunk ostobaságaikon és helyeseljük, amit szabályszerűen csinálnak". De aztán mégis csak kételkedni kezd e „szabályok" csalhatatlanságában s bizonyos fokig mégis csak elfogadja Washingtonék „ostobaságait", mert kevéssel halála előtt parancsot ad, szervezzenek néhány zászlóalj könnyű gyalogságot porosz születésű emberekből, akik „tudnak tájékozódni", fel tudják használni a terepadta előnyöket s mozgékonyabb és szabadabb, röviden: inkább vadászjellegű kiképzésben részesülnek.[74]

Frigyes már ezzel is jóval megelőzi kora tudós stratégáit és valamennyi tisztjét. Ezek még akkor sem értették meg az új stratégiát, amikor kézzelfoghatóan megismerkedhettek vele: a kilencvenes évek francia forradalmi háborúiban ugyanis az összeverődött paraszti tömegek pontosan úgy védelmezték saját társadalmi érdekeiket az osztrák-porosz zsoldos seregekkel visszatérő emigránsokkal szemben, ahogyan az amerikai farmerek és vadászok az angol zsoldosok ellen. Goethe a költő látnoki tekintetével ismerte fel az új idők jelét, amikor a valmy-i ágyúzás után így szólt a porosz tisztekhez: „E helyen és a mai nappal a világtörténelem új korszaka kezdődik; elmondhatjátok magatokról, hogy szemtanúi voltatok." De a tisztek nem értették meg s ezt nem is

lehet tőlük zokon venni, mert Goethe maga is csak érezte, de nem mérte fel, hogy mit mond; különben hogyan fedezhetett volna fel húsz évvel később a hétéves háborúban „új, magasabbrendű élettartalmat"! A porosz tisztek azonban saját tapasztalataiknak tömegéből sem okultak; a zsoldos seregek még hosszú ideig minden ütközetben taktikai fölényben voltak a francia önkéntesekkel szemben — mégsem lehetett legyőzni Franciaországot. Ez megdönthetetlen tény volt, okait azonban nem tudták felderíteni; végül is merő értelmetlenségnek könyvelték el, amely csúfot űz minden eddigi háborús tapasztalatból, de amit, akár tetszik, akár nem, figyelembe kell venni. Ezért a frigyesi iskola egyik nevezetes tábornoka, Hohenlohe-Ingelfingen herceg 1794-ben azt tanácsolta, kössenek békét Franciaországgal. A háború folytatása nem biztat kedvező eredménnyel, mert „bolondokkal sohasem jut dűlőre az ember". Hasonlóképpen nyilatkozott ezidőtájt egy hivatalos osztrák emlékirat: a franciákat legyőzték ugyan „annak rendjemódja szerint", mégis újból és újból „rohanó áradatként, félelmes erővel törnek elő". Sőt még az 1813—15-ös háborúkban is csak Gneisenau állott az európai koalíció valamennyi hadvezére között — kivéve a korán elesett Scharnhorstot — a napoleoni stratégia magaslatán. Ezért állandó harcban volt alárendeltjeivel, a Bülowokkal és Yorkokkal és hasonlóképpen állandó szálka volt a szövetséges uralkodók szemében, akiknek katonai tanácsadói — porosz részről Knesebeck, osztrák oldalon pedig Duka és Langenau — még teljesen a XVIII. század stratégiai nézeteit vallották. Udvari körökben csúfolódtak is rajta és vezérkarán, akárcsak Wallenstein táborán. Az angol hadsereg még Waterloonál is alkalmazta a lineáris taktikát, egészen logikusan, mert toborzott zsoldo-

sokból állt; el is vesztették volna a csatát, ha nem érkeznek meg idejében a Blücher és Gneisenau vezette poroszok. A porosz hadseregben, Clausewitz klasszikus művei nyomán, csak évtizedekkel később vált vérré a napoleoni stratégia és találóan vágott vissza egy porosz generális arra az ostoba szóbeszédre, hogy Königgrätznél a porosz iskolamesterek győztek: „Igen, csakhogy az iskolamestert Clausewitznak hívják!"[75]

A hadvezérek „zsenialitásával" különben is elég furcsán állunk. Engels írja az Anti-Dühring-ben, hogy a St. Privat-i csatában, ahol a két hadsereg lényegében egyforma taktikai alakulatban harcolt, a Chassepot-féle puskák szörnyű tüze alatt a szabályos német századoszlop hirtelen sűrű lövészrajokra bomlott s az ellenséges tűz hatósugarában a katonák egyetlen mozgásformája a futólépés lett. Majd ezt írja: „A közkatona megint csak okosabb volt, mint a tiszt: az egyetlen csataformát, mely a hátultöltő fegyver tüzében eddig bevált, a *közkatona* találta meg ösztönszerűleg, és a felsőbb hadvezetőség vonakodása ellenére sikeresen be is vitte a gyakorlatba."* Ez fölötte tiszteletlenül hangzik, de kissé más szavakkal és bizonyára anélkül, hogy Engelstől plagizálná, ugyanezt mondja a porosz vezérkar is. Egyik legtehetségesebb tagja ugyanis így nyilatkozik a XVIII. században lezajlott francia forradalmi háborúkról: „Tény az, hogy a csatárlánc módszerét az akkori franciáknál semmiféle szabályzat elő nem írta, mert szabályzatuk lényegében azonos volt a poroszokéval. A franciák szétszórt harcmodora nem *parancsra*, hanem *magától* született meg; a szükségből erényt csi-

* Engels: Anti-Dühring. Szikra, 1948. 161 old. — *A ford.*

náltak s ez, mivel megfelelt a reális feltételeknek, *hatalommá* vált". Marx tételét: nem az emberek tudata határozza meg létüket, hanem fordítva, létük határozza meg tudatukat, a hadtörténet különösen éles fénnyel világítja meg. Minél erősebb és közvetlenebb érintkezésünk a léttel, annál gyorsabban és tisztábban fejlődik tudatunk. A csatában sokkal gyorsabban ismeri fel a való helyzetet a közkatona, mint a tiszt és ösztönösen e szerint is cselekszik; a hadvezérek legnagyobb „zsenialitása" abban áll, hogy felismerik katonáik ösztönös cselekvésének belső rúgóit és e felismerésnek megfelelően tudatosan cselekednek. Milyen nehéz feladatot ró ez még híres tábornokokra is, ez kiviláglik Carnot, Dumouriez, Hoche, Gouvion St. Cyr és más tisztek visszaemlékezéseiből és közléseiből, akiknek a francia köztársaság önkénteseit kellett megszervezniök és harcba vezetniök. E tanulságok szerint — amelyeket azután oly alaposan felhasználtak arra, hogy a népfölkelő elemeket 1813 és 1814 ellenére lehetőleg eltávolítsák a porosz hadseregből — az önkéntesek olyanok, mint Falstaff kompániája, de az osztrák és porosz mintaezredek mégsem törhették át az állítólag teljesen ágrólszakadt csapatok sorait.

Minden hadtörténet csak akkor válik érthetővé, ha visszavezetjük gazdasági alapjaira. Ezzel szemben történeti regénnyé párolog, ha mozgató rúgóját a hadvezérek kisebb-nagyobb „zsenialitásában" látjuk. A XVIII. század képzettebb tábornokai nagyon is jól tudták, milyen remek intézmény a népfölkelő sereg. A lippei gróf, Szászország marsallja, sőt trónörökös korában Frigyes maga is nyiltan kijelenti ezt „Antimachiavell"-jében: a rómaiak nem ismerték a katonaszökevény fogalmát, ami nélkül ma egyetlen hadsereg sem képzelhető el. Saját tűzhelyükért

harcoltak, mindazért, ami nekik a legdrágább; így nem gondoltak arra, hogy a nagy célt gyáva futással hiúsítsák meg. De a mi népeinknél egészen másképen vagyunk ezzel. Polgárok és parasztok tartják el ugyan a sereget, de nem maguk vonulnak harcba; a katonákat a nép aljából kell toborozni és a legkeményebb erőszakkal a zászlóhoz láncolni. Egyesek ugyan „zsenialitást" látnak abban, hogy Frigyes és korának több stratégája felismerték a zsoldos seregek minden gyengeségét, de ez a „zsenialitás" mit sem változtatott a zsoldosháborúk stratégiáján és taktikáján, és még annyi elméleti jelentősége sem volt, hogy a nagy katonai hatalmak tudós stratégáival legalább megérttette volna a népfelkelés lényegét, amikor pedig kézzelfogható, nagyon is szemléletes oktatást kaptak belőle.

A gazdasági viszonyok megváltozásával együtt jár a hadsereg szervezetének változása s a dolgok természetéből folyik, hogy a tömegek gyakorlata sokkal gyorsabban alkalmazkodik a megváltozott viszonyokhoz, mint egyes emberek elmélete. Ezért tanulnak a tisztek a katonáktól és nem a katonák tisztjeiktől. Amerikai és francia parasztok teremtették meg a XIX. század stratégiáját, és az öreg Ziegler nagyon is fején találta a szöget, amikor a német nemzetgyűlés egyik katonai vitájában kijelentette: az úgynevezett szakértők mindig felsültek tudományukkal. Mindig felsültek, ahol a katonai szaktudás túl akarta tenni magát a gazdasági fejlődés következményein. Frigyes annak köszönhette sikereit, hogy alkalmazkodott a zsoldos hadsereghez, amelyen kívül a maga korában más katonai alakulat nem is volt lehetséges, habár felismerte a néphadsereg előnyeit. Halála után azonban serege legtudósabb tisztjeinek, tehetségüktől függetlenül, a legváltozatosabb hadi-

szerencse jutott osztályrészül, aszerint, hogy menynyire tudták, vagy nem tudták szakértelmüket a megváltozott gazdasági viszonyokhoz alkalmazni; aszerint, hogy tanultak-e katonáiktól, vagy sem.

Frigyes uralkodásának későbbi szakaszában vezérkara legkomolyabb tisztjei közé tartozott von Steuben kapitány és von Berenhorst őrnagy. Mindketten saját bőrükön tapasztalhatták, hogy a király, aki mindig bizalmatlanul viselkedett szellemileg kiváló tisztjeivel szemben, tőlük is „megvonta kegyét". Ezért elhagyták a porosz hadsereget. Steuben Amerikába ment, ahol tudvalevőleg nagy érdemeket szerzett a felkelők katonai megszervezése körül. Itt már 1793-ban úgy nyilatkozott egy német látógatójának, von Bülow katonai írónak, hogy a francia önkéntesek, akiknek fegyelmezetlenségéről saját tábornokaik folyton panaszkodtak, éppenúgy harcoltak, mint az amerikai farmerek és éppen olyan legyőzhetetlenek is. Berenhorst otthagyta a katonai pályát, de megírta híres „Betrachtungen über die Kriegskunst" (Elmélkedések a hadviselés tudományáról) című művét, amelyben éles és az utókor által mindenben igazolt bírálatnak veti alá a frigyesi hadsereget. Találóan mondja Frigyesről: „Jól értett a gépezet használatához, annál kevésbbé a megszerkesztéséhez": ostorozta „a legnagyobb fokú gorombaságot, keménységet és szolgaszellemet", a "díszparádék óraműszerű pontosságát" s ez az élesszemű megfigyelő mégis oly kevéssé vette észre, miről is van szó tulajdoképpen, hogy még két évvel a jénai ütközet után is azt írta: a „taktika géniuszának" „magasabbrendű segédeszközt" kell felfedeznie a napoleoni hadvezetés megbénítására.

Még kirívóbban igazolja felfogásunkat két híres tábornok élettörténete. Ha volt a porosz hadsereg-

nek valaha is zseniális hadvezére és szervezője, aki teljesen a maga erejéből, paraszti származása és a junkerek ármánykodása ellenére a legmagasabb katonai rangig vitte, de emellett mindig szívén viselte a nép sorsát és távol állt minden zord militarista modortól — akkor ez Scharnhorst volt. A jénai csatát megelőző évtizedben a legnagyobb erőfeszítéssel dolgozott a porosz hadsereg reformján, de ebben a seregben, a napoleoni hadjáratok minden elméleti tanulmányozása ellenére, fogva tartotta a frigyesi stratégia. Csak az 1806-os őszi hadjáratban hullt le szeméről a hályog, amikor a jénai csatát megelőző utolsó sakkhúzások közepette, amelyeket a porosz főparancsnok vezérkari főnökeként ő irányított, saját szemével látta a francia csapatok mozdulatait. Azonnal megkísérelte utánozni a franciák fölényes hadvezetését, de, tekintve a porosz sereg akkori állapotát, természetesen eredménytelenül. Semilyen katonai „zseni" sem akadályozhatta meg a porosz seregek teljes összeomlását. Scharnhorst valódi zsenialitása most abban nyilatkozott meg, hogy felismerte a dolgok igazi összefüggését, nem számolt már a „zsenialitással" és hét álló esztendeig tartó emberfeletti harc után a hihetetlenül korlátolt király és a hihetetlenül önfejű junkerek ellenére végül is olyan gazdasági alapokra helyezte a porosz sereget, hogy ez siker reményében vehette fel a harcot a franciákkal. Scharnhorst és barátai, Gneisenau, Boyen, Grolman a parasztok felszabadítását legalább olyan erélyesen követelték, mint Stein, Schön és Hardenberg.

A szégyenletes jénai futás közben is kitűnt York ezredes vadászezrede, szerencsés kimenetelű harcaival, amelyeket Altenzaun és Wahren közelében vívott; ezek voltak kizárólag a porosz sereg sikerei a hadjárat folyamán. York az üldöző francia csa-

patokat saját csatártaktikájukkal verte meg. York azonban mindenben Scharnhorst ellentéte volt: régivágású katonatiszt; legszívesebben az utolsó kamásnigombig fenntartotta volna a frigyesi hadsereg szervezetét. A legszigorúbb vasfegyelem epés, sötét megszállottja, telivér junker, csupa korlátolt osztályelőítélet. Azonban azokban a könnyű gyalogos zászlóaljakban szolgált s küzdötte fel magát a ranglétrán, amelyeket Frigyes kevéssel halála előtt szervezett. Ha ezek a zászlóaljak általában nem is vonhatták ki magukat a porosz hadsereg létfeltételei alól és ennek megfelelően hamarosan ugyanolyan mereven fegyelmezett sorkatona-csapatokká váltak, mint valamennyi többi zászlóalj, mégis akadt legalább egy ezred a hadseregben, amely megközelítően a francia seregéhez hasonló gazdasági alapokon épült fel: éppen az a vadászezred, amelynek parancsnokául néhány évvel Jéna előtt Yorkot nevezték ki. Az ezredet Frigyes a sziléziai háborúkban szervezte meg, hogy mozgékony csapatot állíthasson szembe az osztrák hadsereg horvát katonáival és pandurjaival; érthető, hogy e célra nem voltak alkalmasak az idegen zsoldosok és jobbágyok, hanem csakis olyan emberek, akiket személyes érdekük köt a zászlóhoz. Így csupa tanult vadászból válogatták össze: főerdészek, segéderdészek és más hivatalnokok fiaiból, akik az ezredben teljesített szolgálatukkal jogot szereztek maguknak arra, hogy idővel az erdészek állományába kerüljenek. Ilyen emberekbe nem lehetett beleverni a díszlépés szabályait; sőt, a szemlék alkalmával megengedték nekik, hogy laza csapatokban vonuljanak el a király előtt. Ezért tartós béke idején Frigyes minden mintakatonája gúnyt űzött az ezredből, pedig háború esetén igen jól bevált; „ócska, barokk cirádának" nevezték, amely elcsufítja e pompás

sereget. Amolyan katonai furcsaság volt, és York csak húzódozva vette át a parancsnokságát. Mivel azonban minden egyéb tulajdonsága ellenére becsvágyó és tehetséges tiszt volt, a mindennapos szolgálat gyakorlati tapasztalatai arra a meggyőződésre vezették, hogy csak akkor tudna ebből a csapatból valamit csinálni, ha óvatosan kezeli és a szétszóródás harci taktikájára képezi ki. A katonák társadalmi léte határozta meg a tiszt katonai tudatát; ez a tudat mindjárt újból eltűnt, mihelyt York altenzauni és wahreni sikereinek következtében hamarosan a katonai hierarchia olyan magas fokára emelkedett, hogy szava volt a hadsereg reformja körüli vitában. Ekkor elfutotta a méreg s olyan aljas módon árulkodott a királynál, hogy Scharnhorst életveszélyes ideglázat kapott tőle. Ujjongva fogadta, amikor Steint Napoleon parancsára elbocsátották: végre széttaposták ezt a tökfilkót s a többi kígyófajzat is csak megdöglik majd a maga mérges nyálától! Sőt még az 1813-as és 1814-es hadjáratok idején is — akkor hadtestparancsnok volt — ideológiai és elméleti elképzeléseinek hatása alatt a legsúlyosabb akadályokat gördítette Gneisenau napoleoni hadvezetése elé. Közben azonban a parancsnoksága alatt harcoló népfelkelők léte újra olyan hatással volt katonai tudatára, hogy Blücher elmondhatta róla: senkit sem lehet olyan nehezen a tűzvonalba vinni, mint Yorkot, de ha már egyszer ott van, senki sem harcol úgy, mint ő.

Ez a néhány példa, amelyet tetszés szerint szaporíthatnánk mind a porosz, mind más hadseregek történetéből, elegendő arra a célra, mely miatt felsoroltuk őket. Rendkívüli teljesítmény számba ment, hogy Frigyes az amerikai függetlenségi háború elméleti tanulmányozása során megsejtette a hadvezetés bekövetkező változását és félénk kísérletezéssel tapo-

gatózott feléje, de éppen ezért gyakorlati és lélektani képtelenség feltételezni, hogy zsoldosháborúiban megelőzte volna a napoleoni stratégiát és taktikát. Ha jól meggondoljuk, az idealista történetírás éppen a nagy emberek számára jelenti a legnagyobb veszedelmet, amikor minden emberi mértéket meghaladó módon fújja fel őket. Helyesen jegyezték meg a Frigyes stratégiája körül folyó vitában, hogy hadjáratai, ha napoleoni mértékkel mérjük őket, nagyon is kontár dolognak látszanak. Itt is éppen abban áll Frigyes igazi jelentősége, hogy tökéletesen tisztázta magában, mit szabad tennie és mit nem, mire képes és mire nem; sőt, bizonyos értelemben azt kell mondanunk, hogy a hét esztendő borzalmas terhe azért zúdult rá, mert szándéka ellenére napoleoni méretű sikert aratott, amely, ha napoleoni eszközökkel aknázza ki, a háborút egycsapásra befejezte volna. De éppen mivel Frigyes nem tudott napoleoni csatákat vívni, a siker végzetesen csapott vissza rá. 1756-iki haditervét ugyan elsősorban az húzta keresztül, hogy a szászoknak végső erőfeszítéssel sikerült erőiket a pirnai sziklatáborban összevonni és kiéheztetésük nagyon sokat emésztett fel Frigyes drága idejéből, de döntő módon az hiúsította meg, hogy 1757 május 6-án elképesztő győzelmet aratott az osztrákokon és kétharmadrészüket a prágai erődbe vetette vissza. Ausztria most már teljesen védtelennek látszott. Ha Prága elesik, szabad az út Bécs felé, nem számítva a Daun vezérlete alatt felvonuló gyenge felmentő sereget. De mikor Frigyes Prágát ostromló csapatainak egy részével felvonult Daun serege ellen, Kolin mellett június 18-án súlyos vereség érte. Ez arra kényszerítette, hogy azonnal kiürítse Csehországot, s így azután Prágánál kivívott eredményeit is fel kellett áldoznia.

A kolini csatának már egész irodalma van, ami annak bizonyítására jött létre, hogy Frigyes — ha Manstein tábornok nem követi el ezt a hibát s Móric dessaui herceg azt a tévedést — megnyeri az ütközetet, s minthogy Prága ilyen körülmények között okvetlenül elesik, utána rögtön Bécsbe indult volna, hogy az osztrák főváros falain belül diktálja a békét. Clausewitz azonban egyetlen tollvonásával üres fecsegéssé változtatta ezt az irodalmat, amennyiben kifejtette, hogy Frigyesnek, ha nem vall csődött Kolinnál, később kellett volna csődöt mondania, mert akkori harcmodorát és hadieszközeinek mennyiségét tekintve, teljes lehetetlenség lett volna Bécset elfoglalnia, vagy éppenséggel az osztrák államot levernie. E megjegyzés helyessége olyan szembeötlő, hogy még a Frigyes-mitológusok is kénytelenek voltak belátni az igazságát, mindössze egy ellenvetéssel élnek: Frigyes győzelme esetén az osztrákok annyira kimerültek volna, hogy békét ajánlanak. De amennyiben egyáltalán érdemes foglalkozni ezzel a mulatságos érveléssel, sokkal inkább fel kell tennünk azt, hogy a porosz siker nagysága Bécset nemhogy elkedvetlenítette, hanem, éppen ellenkezőleg, felvillanyozta volna. Annyi esze volt Mária Teréziának és Kaunitznak is, hogy a királyt saját zsírjába fojtsák. De amikor Frigyest emberfeletti dicsfénnyel övezik mitológusai, ismét csak kisebbítik az alakját. Frigyes igazi haditerve, amelyet éppen a túlságosan szerencsés kimenetelű prágai csata hiúsított meg, csak nemrég került elő angol levéltárakból, Mitchell — egy Frigyesnél akkreditált diplomata — iratai közül. E terv célja egyszerűen az, hogy Frigyes még 1756 őszén zálogként elfoglalja Szászországot, Csehország egy részét, és azon a lélektanilag nagyon is valószínű reményen alapul, hogy az osztrákok és szászok végül is elállnak

a számukra most már egyre kockázatosabb játéktól. A szerény terv éppoly tiszteletreméltó színben tünteti fel a helyzetét józanul áttekintő királyt, ahogyan az a hazugság, hogy Napoleon módszerével akart harcolni és győzni, merő Don Quijote-vá torzítja.

A kolini ütközet után Frigyes defenzívába kényszerült; persze még nem egészen. Rossbach és Leuthen mellett aratott győzelmei után, 1758 tavaszán még egy előretörést kísérel meg Morvaország felé, hogy elfoglalja s a béketárgyaláson ütőkártyának használja fel Olmützöt. Csak Daun és Laudon kényszerének következtében hagyta abba az ostromot, akik manővereikkel kiszorították Morvaországból. A hétéves háború további története nem más, mint céltalan mészárlás Szászországban és Sziléziában, Brandenburgban és Pomerániában; a *látszatát* is nélkülözi annak a hősi-drámai feszültségnek, amely 1757-re még jellemző. Amit Frigyesnek a következő években emelt fővel és — Lassalle szavaival élve — „méreggel a zsebében" el kellett viselnie, megérdemli minden tiszteletünket, sőt csodálatra késztetne, ha a harc eredménye az emberi kultúra haladását és nem csupán a kultúraellenes militarizmus megerősödését szolgálta volna. De a Frigyes-mitológusok újra alaposan csökkentik a király igazi jelentőségét, ha őt elsöprő erejű géniusznak, viszont az ellenség hadvezéreit, sőt Frigyes saját tábornokait is többékevésbbé tehetségtelen embereknek tüntetik fel. Ha így állna a dolog, miért volt olyan nagy művészet Daunt és Laudont legyőzni? Valójában ezek az osztrák hadvezérek nagyon jól felvehették Frigyessel a versenyt; nem is annyira egyéni tehetség dolgában állottak alatta, mint inkább más vonatkozásban, ahogyan ezt Clausewitz találó szavakkal megállapítja: „A Nagy Frigyessel szembeszálló hadvezérek olyan

emberek voltak, akik megbízásból cselekedtek s ezért fő jellemvonásuk az óvatosság; ellenfelük viszont — röviden szólva — a háború istene maga." Ezzel rá-hibázott arra a cseppnyi igazságra, amely a Frigyes napoleoni hadvezetéséről szóló legenda forrása lett.

Nem minőségi, hanem mennyiségbeli különbségről van szó. Frigyes úgy vezette háborúit, mint a mult század bármely más hadvezére, de vakmerőbben, mert korlátlanul rendelkezett eszközeivel. Korlátlanabbul, mind katonai, mind erkölcsi értelemben. Frigyes semmiféle parancshoz sem volt kötve, nem kellett semmiféle felelősségtől tartania. Nagyon kétséges, vajjon tisztán katonai szempontból akár csak a maga korának is legnagyobb hadvezére-e? Hadsegéde, Berenhorst azt írja, hogy a csatában mindig nyugtalanul, zavartan viselkedett, hogy ne is beszéljünk arról a maró megjegyzésről, amelyet a nem éppen szeretetreméltó Henrik herceg tett Rheinsbergben: „Bátyám tulajdonképpen sohasem volt bátor ember." Daun és Laudon a királyra súlyos vereségeket mért, amelyeket elkerülhetett volna; a hétéves háború első haditerve Schwerintől és Winterfeldt-től eredt; a rossbachi és zorndorfi csatát Seydlitz nyerte meg. Olyan végig szerencsés hadjáratokat, mint amilyeneket Ferdinánd, Braunschweig hercege és Westphalen folytattak Nyugat-Németországban a franciák ellen, Frigyes még sokkal kedvezőbb viszonyok közepette sem vezetett.[76] Persze, Prága és Leuthen az ő dicsősége, de Kolin és Kunersdorf veresége is az övé. Csak az vállalkozhatott ilyen elsöprő támadásokra, aki véres vereségeiért sem tartozott senkinek felelősséggel. A Clausewitz-féle „hadak istené"-nek ez az értelme. Vagy, hogy e mitológiai hasonlatot kapitalista korunk nyelvére lefordítsuk: Frigyes főnök volt s a maga szakállára spekulált a

tőzsdén, viszont Daun és Laudon csak cégvezetők, akiknek mindig utasítást kell kérniök főnöküktől, mielőtt egyetlen kártyára tennék fel a cég vagyonát. A közlekedési eszközök akkori állapota mellett rendszerint hetekig tartott, míg megjött a válasz, amely aztán sehogysem illett az időközben teljesen megváltozott helyzethez. Amiben azonban a Daunok és Laudonok elmaradtak a király mögött, éppen ebben rejlett fölényük a porosz tábornokokkal szemben, akik rendszerint el is vesztették a játszmát, ha saját felelősségükre kellett megverekedniök. Egyetlen kivétel a freibergi csata, amelyet Henrik herceg — Napoleon véleménye szerint — el is vesztett volna, ha nem nyomorúságos birodalmi csapatokkal, hanem igazi hadsereggel találja magát szemben. A porosz tábornokok csak „fejük kockáztatásával" veszthettek el erődöt vagy ütközetet, s ez érthető módon nem hősiességhez, hanem inkább óvatossághoz szoktatta őket. Mária Terézia viszont enyhébben ítélte meg tábornokainak vereségét, ami hatalmi helyzetét tekintve, teljesen érthető is.

Egyébként az imént alkalmazott kapitalista hasonlat sokkal jobban illik a XVIII. század háborúira, mintsem az első pillanatban gondolnók. Formájuk szerint kormányok háborúiról, tartalmuk szerint kereskedelmi háborúkról van szó és már utaltunk is azokra a kereskedelem-politikai szempontokra, amelyek a hétéves háború keletkezését és lefolyását meghatározták. De ezeknek a háborúknak lényege ráütötte bélyegét a hadvezetés módjára is; úgyszólván pénzügyi kalkuláción alapuló ügyletnek tekinthető. Hozzávetőleg ismerték az ellenség pénzforrásait, kincseit, hitelét, ismerték seregének nagyságát. A pénzügyi és katonai eszközöket háború esetén lehetetlen volt jelentősen növelni. A katonaanyag nagyjában

mindenütt egyforma volt, mindenütt egyenlő módon kellett bánni vele, vagyis nagy elővigyázatossággal, mert ha a sereget megsemmisítették, újat nem lehetett előteremteni, és a hadseregen kívül nem létezett semmi. Semmi, vagy helyesebben, majdnem semmi. Az utolsó katonánál is többet ért ugyanis végeredményben az utolsó tallér, amelyen új katonát lehetett toborozni. Így ezeknek a háborúknak a sikere lényegileg a katonai költségvetés pontos és biztos előirányzatán alapult s ebben az összefüggésben tesz szert igazi jelentőségre Frigyes mondása az utolsó tallérról, mint a győzelem döntő tényezőjéről. Erre az időre nézve annyira igaz volt ez, hogy még akkor is bevált, ha az utolsó tallér — mint Frigyes esetében — hamis tallérnak bizonyult. Frigyes nem győzelmeinek eredményeképpen vészelte át a hétéves háborút, hiszen a két utolsó évben egyáltalán nem vívott csatákat, az 1758 és 1760 között lezajlott ütközetekről pedig imádóit megszégyenítő szerénységgel, szinte mentegetődzve beszél irataiban. Nem katonai győzelmei révén, hanem saját országának kiszipolyozásával, Szászország szörnyű kizsákmányolása árán, angol támogatással és pénzrontás segítségével mentette meg magát és koronáját.

Valóban: Frigyes háborúja nem más, mint a harmincéves háború folytatása! A XVII. század pénzrontói feltámadtak halottaikból, bármennyire megvetette is személy szerint Frigyes ezt a hagyományos fejedelmi ipart. Valóban szégyenkezett miatta és hamis pénzét lengyel-szász verettel látta el; a német birodalmi érmék bevezetéséig a „lengyel nyolcgarasos" valóságos csapást jelentett a porosz lakosság számára. Máskor vásárolt néhány Isten kegyelméből való testvért, mint Anhalt-Bernburg hercegét, hogy fejedelmi képmásukkal ékesítse bádog- és réz-

pénzeit. Mindez azonban nem használt semmit; pénz, pénz és megint csak pénz volt — Montecuccoli találó szavai szerint — az akkori hadvezetés gerince. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy Frigyes nem csupán végszükség esetén folyamodott ehhez az „iparhoz", ahogyan szégyenlősen nevezi. Már a hétéves háború előtt szerződést kötött három pénzes-zsidóval, Hertz Mozes Gumpertz-cel, Mozes Isaakkal és Daniel Itziggel, verjenek országos váltópénzt, hogy hadjáratai külföldön minél kevesebb nemesfémet emésszenek fel. A szükség növekedésével pénze is egyre rosszabbodott, és ezért a nép átka és gyűlölete főképpen Veitel Ephraimhoz, Frigyes utolsó pénzverő zsidajához tapadt. Nem volt épületes dolog az sem, hogy Frigyes rossz pénzzel fizette zsoldosait és alattvalóit, ő viszont jó pénzt követelt; ezzel az eljárással minden jó pénzt bevont országában, hogy rosszat veressen belőle. Csak 1760-ban engedte meg, amikor a jó pénz teljesen eltűnt, hogy a királyi pénztárak „csupán kegyelemből" rossz pénzt is elfogadhassanak. Minderre azzal tette fel a koronát, hogy a bíróságoknál letétbe helyezett jó pénzt a per befejezése után a feleknek rossz pénzben fizettette vissza, és ha a porosz jogszolgáltatás iránti bizalmukban csúfosan megcsalt alattvalók e miatt netán panaszkodtak, minden hatóságnak úgy kellett cselekednie, mintha nem is értené a panaszokat.[77]

Nos, most már tisztán áll előttünk, hogy a mult század háborúinak, mivel megvetettek minden morális hatalmi eszközt, nem is lehetett erkölcsi hatásuk a népek szellemére és nem ébreszthettek fel semilyen nemzeti szellemet sem. Épp oly kevéssé lehetett szó erről, ahogyan a Gumpertzek, Izsákok, Itzigek és Veitel Ephraimok sem voltak a Lessingek, Herderek, Goethék, Schillerek előfutárai. Mindamellett azonban

még meg kell vizsgálnunk két olyan állítást, amelyet újabb patrióta történetírók hangoztatnak, hogy mindenáron megmentsék a hétéves háború nemzeti-népi jellegét. E szerint a szabad zászlóaljak és nevezetesen Frigyes miliciája tekintendők a későbbi népfelkelés első csirájának. De elég akár csak egy pillanatra Frigyes helyzetébe képzelni magunkat, hogy rögtön felismerjük : a király semmit sem viselt annyira a szívén, mint azt, hogy megőrizze háborúinak kabinet- és zsoldosháború jellegét és mi sem lehetett gyűlöletesebb előtte, mint a tömegek megmozdulása. Mert ebben az esetben nemcsak katonailag nem állhatta volna meg a helyét az ellenséges hatalmak összehasonlíthatatlanul magasabb létszámú lakosságával szemben, hanem jobban kellett volna félnie a maga országának fegyveres parasztjaitól, mint a világ minden hatalmától. S amilyen lehetetlenné tette az akkori hadseregszervezet a tömegek felkelését, épp olyan gondosan taposott el Frigyes minden szikrát, amely lángralobbanthatta volna. Megtörtént ugyan, hogy a parasztok itt-ott kaszát és vasvillát ragadtak, nem Frigyes és junkerei iránt érzett lelkesedésből, hanem hogy megvédelmezzék kicsinyke jószágukat az országba betört ellenséges zsoldoshadak fosztogatásaitól, asszonyaikat és gyermekeiket pedig a meggyalázástól. A király ilyenkor rögtön megparancsolta: a parasztok maradjanak az eke szarvánál és ne avatkozzanak a háborúba, különben lázadókként bánnak el velük. Kelet-Frízföld lakosainak a panaszára, akik ellenálltak a behatoló franciáknak és alaposan megkapták tőlük a magukét, gúnyosan azt felelte, hogy ő is csak azt tette volna, amit a franciák. Kircheisen elnök kénytelen volt még Berlin polgárainak is a legsúlyosabb büntetés terhe mellett megtiltani, hogy fegyvert fogjanak, amikor az osztrák csapatok 1757-

ben ideiglenesen megszállták a várost. Frigyes kínos gondossággal került mindent, ami „magasabb nemzeti tartalmat" adhatott volna a háborúnak, s így is kellett cselekednie, ha nem akart egyszersmindenkorra lemondani a céljáról.

Önként adódik ebből, hogy a hétéves háborúban felállított szabad zászlóaljak és a milicia egészen más célt szolgáltak, mint ahogy azt mai porosz történészek állítják. Ezek a csapatok nem a haza és király iránti rajongó lelkesedésből küzdöttek; nem voltak jobb katonák a szokott zsoldosoknál, sőt ellenkezőleg: a katonaanyag söpredéke s Frigyes csak végszükség esetén vette igénybe őket katonai célokra. Taktikai alapelveiben azt mondja „a szabad-zászlóaljakról", hogy elsáncolt állások ellen irányuló támadásoknál az első vonalba kell küldeni őket s egyenesen nekihajtani az ellenségnek, „hogy magukra irányítsák tüzét és *esetleg* megbontsák csapatait". Egyszersmindenkorra lerögzítendő: „a szabad-zászlóaljak mögé a reguláris gyalogságot kell állítani, hogy a szuronyoktól való félelmükben heves és hatékony támadásra kényszerüljenek". Továbbá azt mondja Frigyes: „A síkságon lefolyó ütközeteknél a szabad-zászlóaljakat a szárny legszélére kell állítani, ahol a poggyászt fedezhetik". Ez az úgynevezett szabad-zászlóaljak számára készült királyi szabályzat egyúttal alapos és megsemmisítő kritika is. Frigyes Kolinnál és másutt is tapasztalhatta, milyen pusztító hatással vetették vissza az elsáncolt állásokból tüzelő kiváló osztrák ütegek támadó gyalogságának merev sorait; ezért szuronnyal kellett előrehajtani a pusztán ágyútölteléknek szánt szabad-zászlóaljakat, hogy lehetőleg fedezzék a reguláris gyalogság támadását. Aminek *esetleg* az az előnye, hogy ezek a kétségbeesett elemek kétségbeejtő helyzetükben némi kárt tesznek

az ellenségben. Sík területen viszont, ahol kibontakozhatik a porosz gyalogság teljes ereje, a szabadzászlóaljakat lehetőleg lőtávolon kívül, a legveszélytelenebb helyre kell állítani, ahol semmi kárt sem okozhatnak s a poggyászt fedezve még hasznossá is tehetik magukat. Egyszerűen a sereg leghasználhatatlanabb elemei voltak és minden róluk szóló hír szerint valóban az emberiség söpredékéből kerültek ki.

Erkölcsileg kedvezőbb, de katonailag — ha lehet — még rosszabb megítélés alá esik a milicia. Frigyes akkor állította fel a miliciát, amikor súlyos prágai és kolini veresége után kénytelen volt elvonni reguláris csapatait Brandenburgból és Pomerániából, de mégsem akarta e tartományokat minden katonai ellenállás nélkül zsákmányul vetni az előrenyomuló svédeknek és oroszoknak. Úgy volt, hogy obsitos tisztek vezetik őket, ellátásukra pedig külön országos miliciai fogyasztási és külön országos miliciai adót vetettek ki. Ez a csapattest a hadseregtől nem minőségileg — hogy ismét ezzel a kifejezéssel éljünk — hanem mennyiségileg különbözött. Éppúgy toborozták és gyakorlatoztatták, mint a hadsereget magát. Katonai anyaga azonban sokkal gyengébb volt: városba szökött parasztokból, elszegényedett polgárokból állt, akik különben éhen haltak volna, hadifoglyokból, rokkant katonákból és besorozottakból, akik katonai szolgálatra voltak rendelve ugyan, de még nem léptek be a hadseregbe s ilyen módon kerülhették el azt, hogy az ellenség elfurcolja őket. A milicia katonai tevékenysége mindig csekély értékű volt és éppen annyi köze volt a néphadsereghez, mint a frigyesi seregnek általában.[78]

Az a második állítás, amely valahogyan megmenthetné a hétéves háború „nemzeti élettartalmát",

abban foglalható össze, hogy ez a háború mentette meg a protestantizmus szellemi szabadságát. Láttuk ugyan már, mi ennek az állításnak az igazi értelme, de ezzel kapcsolatban is azt szokták mondani: akár így, akár úgy vagyunk vele, a világ mégiscsak Frigyesben látta a protestantizmus hősét, s Frigyes, akár tudatában volt ennek, akár nem, mégiscsak az volt. Annyi minden bizonnyal igaz, hogy Frigyesnek a vallást mindig fontos tételként kellett beiktatnia katonai számításai közé, csak azt ne kérdezzük, hogyan? „A háború alapvető elveiről" szóló utasításában, amelyet minden tábornokának átadott, hogy háború esetén szigorúan kövessék, ezeket írja:

> „Ha semleges államba vezetünk hadjáratot, azon fordul meg a dolog, melyik hadsereg nyeri meg a lakosság barátságát és bizalmát. Szigorú fegyelmet kell tartani . . . Az ellenséget vádoljuk meg azzal, hogy aljas szándékok vezetik az ország ellen. Ha az ország protestáns, amilyen Szászország, a luteranizmus védőjének szerepében kell fellépni, ha viszont katolikus, csak a vallási türelemről beszéljünk. Ezenkívül még csak a fanatizmus van hátra. Ha fel lehet ébreszteni egy népben a lelkiismeret szabadságát, s ha arról is meg lehet győzni, hogy papjai és szenteskedői elnyomják, bizton számíthatunk rá, vagyis: mozgassatok meg a magatok érdekében eget és poklot".

Világos-e ezek után, hogy Frigyes gyanútlan lelke sem tudatosan, sem ösztönösen nem sejtett semmit a „protestáns szellemi szabadság" hősiességéből, amely állítólag benne testesült meg a hétéves háború idején? De a világ állítólag fejébe vette, hogy ilyen hősiességet lát meg benne, s így a hazafiasság bűvös lámpája újból és újból a falra vetíti az osztrák marsall képét, megszentelt fövegével és kardjával. De ezzel is furcsán vagyunk. Frigyes időnként mindenesetre elkövetett mindent, hogy nemcsak Szász-

ország, hanem egész Németország szemében vállalja „a lutheri vallás védelmezőjének szerepét", vagy — ahogyan másutt mondja — „lángralobbantsa azok dühét, akikben akárcsak egy szikrányi vonzalom is él Luther Márton iránt". E célból d'Argens márkival jelentős mennyiségű hamis okmányt készittetett, többek között egy pápai okiratot, amellyel a pápa Daun marsallnak Hochkirchnél aratott diadala jutalmául megszentelt föveget s kardot ajándékozott s egyébként is állandóan kereste az alkalmat, hogy Daunnal, ezzel az egyáltalán nem méltatlan ellenféllel, nem éppen királyhoz illő módon csúfolódjék: „Íme, a megszentelt sipkájú férfiú".[79] Ezt a „No-popery-spektákulumot" nem a nemzetnek, hanem a kisebb és nem csupán a protestáns német udvaroknak szánták.* Kétségtelen, hogy osztrák részről a hétéves háború alatt — mérsékelt és korlátozott formában — az a törekvés is érvényesült, hogy a habsburgi-pápai szövetség uralmát ki kell terjeszteni egész Németországra. A német udvaroknál tartózkodó francia diplomaták azt jelentették Versailles-ba, hogy a birodalom katolikus rendjei aggódnak „a német szabadságért", s jó volna hivatalos nyilatkozatokkal sürgősen eloszlatni aggodalmaikat. Az osztrák kormány ezután többször is visszautasította azt a gyanúsítást, mintha meg akarná szegni a wesztfáliai békeszerződést, a gyanú azonban úgyszólván önként adódott a dolgok állásából, és Frigyes részéről ügyes diplomáciai fogásnak bizonyult, hogy minden erejével igyekezett a gyanút táplálni. Nem is eredménytelenül. A regensburgi gyűlésen a birodalom protestáns rendjeinek összessége határozatával megakadá-

* „No-popery": a római katolikus egyház ellen irányuló angol mozgalmak jelszava. — *A ford.*

lyozta Frigyes birodalmi kiközösítését, amelyet a bécsi udvar tervezett. S ha a „birodalmi büntetőhadsereg" olyan siralmasan festett, hogy ezt még a lezüllött birodalmi alkotmány ismeretében sem lehetett előre látni, ez azért volt, mert a birodalmi rendek többsége, protestánsok és katolikusok egyaránt, vonakodva és húzódozva vonultatták fel rosszul felszerelt csapataikat. Frigyesnek eszerint minden oka megvolt arra, hogy megírja d'Argens márkinak: pápaellenes, mesteri hamisítványai az ő szempontjából felérnek egy-egy győztes ütközettel; csakhogy itt kizárólag a kis udvarokra gyakorolt erkölcsi befolyásra gondolt és semmiképpen sem az egész nemzetre s ez a siker csak bizonyos határok között mozgott. A kis német udvarok ugyanis sokkal jobban féltek, semhogy önálló elhatározásra juthattak volna. Egyesek, akik Frigyes karmainak ügyébe estek, összekapcsolták a kellemest a hasznossal és illő bér fejében saját alattvalóikat szállították segélycsapatokként Angliának, amely formailag csak Franciaországgal állt háborúban s nem Ausztriával vagy a német birodalommal. Remélhetőleg ebben az emberkereskedelemben senki sem látja a hétéves háború „magasabbrendű élettartalmát".

Ez a háború semmiben sem különbözött a XVIII. század többi háborújától, amelyek gazdasági, katonai lehetőségeiknél fogva egyáltalán nem érintették a polgári lakosságot. A kortársak általános véleménye is ez volt s ennek hatása alatt írta Frigyes: „A békés polgárnak észre sem szabad vennie, hogy a nemzet háborút visel". Lessing viszont ezt írta első irodalmi levelében: „Inkább abban az édes álomban ringatom Önt s magamat, hogy a mi erkölcsösebb korunkban a háború csak független uralkodók között dúló véres per, amely nem zavarja a többi rendet és a tudomá-

nyokra is mindössze annyi a befolyása, hogy új Xenofónokat és Polübioszokat támaszt." Clausewitz pedig ezt írja a XVIII. század háborúiról: „A háború — nemcsak eszközeit, hanem célját is tekintve — egyre inkább a hadseregre magára korlátozódott. A hadsereg a maga erődítményeivel és berendezett állásaival állam volt az államban, a háborús elemek lassanként felmorzsolódtak benne. Egész Európa örült ennek az új irányzatnak s az emberi szellem haladásának szükségszerű következményét látta benne. Ez ugyan tévedés, de a változás a népekre mindenesetre jótékony hatást gyakorolt; csak éppen azt nem szabad elfelednünk, hogy a háború egyre inkább a kormányok üzletévé vált s még jobban eltávolodott a nép érdekeitől". Íme, egyszerre három klasszikus bizonyíték, de tetézzük meg még néhány jellemző ténnyel is!

Mikor Frigyes lipcsei téli szállásán Gottscheddel a német irodalomról beszélgetett, francianyelvű ódát írt a „szász hattyúhoz", mire Gottsched nyilvánosan, fellengző hódoló költeménnyel válaszolt és művét e szavakkal fejezte be: „Und dein Bewunderer bleibt der deine", („S csodálód a Tiéd marad"). Lessing alaposan kigúnyolta ezt a badarságot, de különben az égvilágon senki sem ütközött meg azon, hogy a szász választófejedelemség professzora ebben a stílusban, nyilvánosan hízelgett országa meghódítójának, a maga fejedelmi ura halálos ellenségének. Ami ma ocsmány hazaárulásnak tűnne fel, akkoriban természetesnek látszott s legfeljebb esztétikai szempontból nevették ki ízléstelensége miatt; ennyire kívülről szemlélte a polgári lakosság a háborús állapotot. Igen tanulságosak azok a levelek is, amelyeket a Lipcsében élő Lessing 1757-ben berlini barátaival, Moses Mendelssohnnal és Nicolai-jal váltott. Az 1757-es év volt az

egyetlen, amely bizonyos hőskultusznak egyáltalán tápot adhatott. A prágai csata a század legnagyobb ütközete; aztán Kolinnál hirtelen megfordul a szerencse; utána ismét gyors felemelkedés a legnagyobb bukásból: a derűs rossbachi győzelem s a ragyogó leutheni diadal! Repeső szívvel mi mindent össze nem fecseghetett levelében Frigyes szellemi rokona és forradalmár-testvére, Lessing és Nicolai, a brandenburgi-porosz patrióta! Nos — úgyszólván semmit. 1757-ből származó levelezésükben behatóan fejtegetik a tragédia elméletét, kipécézik Klopstock „Messias"-ának nyelvtanilag homályos részeit, meghányják-vetik a „Bibliothek der schönen Wissenschaften" nyomásának és kiadásának kérdéseit, amelyet a porosz Mendelssohn és Nicolai végül is szász kiadóra bízott — de a háborúról? Szinte semmi; hacsak nem ide vág Lessing közlése, hogy a költő Ewald von Kleistet egy Lipcsében állomásozó gyalogezred őrnagyává nevezték ki, vagy Moses csipkelődése: Lessinget, úgy látszik, bevetették Brandenburg védelmére, oly sokáig váratta őt a válasszal.

Lessing és Moses, bár akkortájt a német polgári lakosság leghaladottabb elemei közé tartoztak, általánosságban még közömbösen tekintik a háborút, de már kezd felderengeni bennük az a „tévedés", amelyről Clausewitz beszél. Csakhogy egészen másképpen, mint ahogyan „a magasabbrendű élettartalom" elmélete szerint várnók. Abból, amit Lessing az „édes álomról" mond, már kicsendül a kétely, amely még világosabban nyilatkozik meg az előző mondatokban: „A béke majd nélkülük (a múzsák nélkül) tér vissza. Szomorú béke ez és csak az a mélabús élvezet kíséri, hogy elveszett javakon zokoghatunk. De kérem, ne felejtse tekintetét ezen a szomorú kilátáson. Siralmas következményei miatt ne gyűlöltessük

meg a katonával nélkülözhetetlen hivatását." S teljesen hasonlóan ír Moses Lessingnek 1757-ben, amikor arra kéri, hagyja el Lipcsét, mert a város a nyugtalanság, a szomorúság s az általános kétségbeesés fészkévé lett. „Jöjjön hozzánk, hadd felejtsük el magányos kerti lakunkban, hogy az emberi szenvedélyek pusztasággá változtatják a földkerekséget. Nem esik nehezünkre elfelejteni a kapzsiság semmirekellő viszályait, ha majd élőszóval folytatjuk írásban megkezdett vitánkat, amely a legfontosabb problémákat érinti!" [80] Különös, hogy a polgári osztályok e szószólóit nem rokonérzés, hanem ellenérzés tölti el, amikor a hétéves háborút bírálják! Különös, illetve dehogy is különös! Mert az a gondolat, hogy a háború nem érdekli a polgárságot, csak addig lehetséges, amíg ez az osztály oly sokáig minden öntudat híjával volt; mihelyt öntudatra ébredt, azonnal felismerte, hogy egyedül neki kell viselnie a háború költségeit s azt a „jótékony hatást", mely úgy tűnt fel előtte, mint „az emberi szellem haladásának szükségszerű következménye", éppen minden „magasabbrendű élettartalom" árán szerezte meg. A hétéves háború még közönyösen hagyhatta a polgári osztályokat, és azok közönyösek is maradtak, de ha mégis valamilyen érzelem ébredt bennük, az az útálkozás volt, nem pedig a polgári öntudat vagy a nemzeti büszkeség érzése. Ilyen érzéseket a polgári kortársak éppoly kevéssé meríthettek a hétéves háborúból, ahogyan Frigyes sem viselhetett hadat a napoleoni stratégia szerint. Az ilyen összefüggéseket még elképzelni sem lehetett, amíg az amerikai és francia forradalmi háborúk nem adtak gyökeresen más formát és tartalmat a hadviselésnek. Goethe valóban csak a napoleoni háborúk élő hatása következtében tulajdonított olyan jelentőséget a hétéves háborúnak,

amilyent a kortársak nem láttak és nem is láthattak Frigyes háborúiban.

Ennyit a Lessing-legenda második s egyszersmind első változatának történeti bírálatához. Ha kénytelenek voltunk részletekbemenően foglalkozni mondanivalónkkal, hogy végére járjunk az ilyen nagy nevek védelme alatt álló, elévült és megkövesedett tévedéseknek, annál gyorsabban fejtegethetjük már most a Lessing-legenda harmadik változatát, azt a talpnyaló szolgai formát, amelyet az új német birodalomban öltött.

X

SCHERER ÉS ERICH SCHMIDT LESSINGRŐL

A Lessing-legenda harmadik változata két jellemző műben jelentkezik. Ezek: Scherer német irodalomtörténete, és Erich Schmidt Lessing-életrajza.

Nyugodtan mellőzhetjük az 1870 óta trópikus bujasággal felburjánzó Lessing-irodalom többi termékét. Méltánytalanság volna a Hempel-féle kiadás munkatársainak néhány lojális bukfencet felhánytorgatni; filológiai hangyaszorgalmukkal érdemeket szereztek Lessing művei körül, és így Lessing működésének megmételyezése ellen megteremtették a leghatásosabb ellenmérget. Két angol szerző, Sime és Zimmern Lessing-életrajzának nincsen önálló értéke. Düntzer Lessing-életrajza szánalmas anyaghalmaz. A szerző azzal kezdi előszavát, hogy munkájában C. R. Lessing úrnak „hervadhatatlan érdeme van", és az ízléstelen kompiláció minden lapjáról lerí ennek az úrnak a társszerzősége. C. R. Lessing, a Vossische Zeitung jelenlegi tulajdonosa, közönséges kapitalista, akinek viszont nem közönséges vagyona van; ma pöffeszkedően díszes köntösben adja ki a *Nathan*-t, és holnap zsidó származása miatt az utcára dob egy tintanyalót. Mindkét tettével híres dédnagybátyjá-

nak hódol, s a kapitalista Lessing-imádók zúgó tapssal rajongják körül. Éppoly kevéssé érdemes közelebbről ecsetelni ezt a visszataszító képet, mint a Lessing-maszlag törpéivel, a Vossische Zeitung, a National-Zeitung, a Berliner Tageblatt és más kapitalista ujságok tudósaival összerúgni a patkót. Scherer és Erich Schmidt esetében legalább alexandrinikus műveltség áll a szolgai gondolkodásmód mögött. Az a tény, hogy kegyetlenül elbántak mind Lessinggel, mind klasszikus irodalmunkkal általában, nincs minden kultúrtörténeti jelentőség nélkül, mert Scherer, néhány évvel ezelőtt bekövetkezett haláláig a berlini egyetem irodalomtörténet-tanára volt, Erich Schmidt pedig az utóda.

Lessing már előre megérezhette Scherert, amikor ezt írja: „Isten tudja, vajjon nem volt-e a jó sváb császároknak egy hajszállal nagyobb érdeme az akkori költészet, mint a porosz királynak a mai irodalom körül. Mégsem mernék rá megesküdni, nem akad-e majd talpnyaló, aki jónak látja, hogy a német irodalom mai korszakát Nagy Frigyes korának nyilvánítsa." Nos, ilyen „talpnyaló" Scherer. Művében mintegy 130 oldalon tárgyalja „Nagy Frigyes korát", Gottschedtől és Gellerttől Herderig és Goetheig, s ebből mindössze harminc oldalt szentel Lessingnek.[81] Noha Scherer ismeri Lessing intő „jóslatát", de „egyáltalán nem ijed meg tőle". Persze, hogy nem; miért is ne lett volna meg Schererben az az emberfeletti bátorság, hogy olyan súlyos sértéssel illesse a halott Lessinget, amelyet ez már életében keményen visszautasított? Való igaz, hogy Scherer, úgy-ahogy, megokolja felfogását, sőt még a Goethe „híres helyéről" is lemond; úgy véli, a tények világosan beszélnek önmagukért, az irodalmi fellendülés összefügg a politikaival, s itt alapjában véve helyes nézet

nyomai csillannak meg. Ha el akarjuk beszélni egy korszak irodalomtörténetét anélkül, hogy ismernők a kor gazdasági és politikai történetét, a legjobb esetben is csak esztétikai, filológiai szócséplésbe esünk. Számtalan irodalomtörténetünk bizonyítja ezt, de legkirívóbban a Schereré. A jobb belátásnak ez az alig érezhető fuvallata nála ugyanis nem más, mint udvari szóvirág, hogy Frigyes királyt úttörő szellemóriásként csempéssze be klasszikus irodalmunkba. Különben a leghihetetlenebb módon elhanyagolja az irodalom és politika összefüggését. Képes arra, hogy Lutherről és Huttenről szónokolva még csak ne is utaljon ezeknek a férfiaknak állásfoglalására koruk politikai és társadalmi kérdéseivel kapcsolatosan. „A reformáció mindenekelőtt Luther volt; az ő akarata, szellemi irányzata döntött." Luther „a maga belső harcaiból erőt merített ahhoz, hogy szembeszálljon a pápával és a régi egyházzal és magával ragadja nemzetét". Milyen mélyértelmű felfogása ez a reformáció történetének! Még az olyan polgári tudós, amilyen Roscher, ő is megköveteli: ahhoz, hogy felismerjük a német reformáció egyes vezetőinek magatartását, meg kell vizsgálnunk a paraszthábORúhoz való viszonyukat. És mit mond Scherer Luthernek a paraszthábORúhoz való viszonyáról? Íme: „A magasra emelkedett parasztfiú lehozta a parasztoknak az isteni igazságokat." Mily kegyes, mily leereszkedő, mily idillikus! De persze arról aztán már mit sem tud Scherer, vagy nem is akar tudni, hogy Luther elárulta a parasztokat és hogy árulása döntő módon határozta meg a reformátornak mind politikai és társadalmi, mind pedig irodalmi tevékenységét.

Ilyen kevéssé érti meg Scherer az irodalmi és gazdasági-politikai viszonyok belső összefüggését; mihelyt azonban a brandenburgi porosz állam fel-

tűnik a láthatáron — jóságos ég! — akkor mindjárt kezeügyében a frázis, amellyel talpnyaló hízelgését akarja alátámasztani. „A nagy választófejedelem óta valamennyi porosz uralkodó szívén viselte a német művelődés ügyét; mindannyian közvetlenül vagy közvetve elősegítették fejlődését." Igazán? Vajjon még az az I. Frigyes Vilmos is, aki a berlini Akadémia jövedelméből udvari bolondjait fizette, aki a leggaládabb módon gúnyolta ki az odera-frankfurti egyetem professzorait, aki egy tanítót, mikor ez Frigyes trónörökösnek a német birodalom Aranybulláját magyarázta, elnáspángolt, mondván: „Várj csak, gazember, majd adok én neked aranybullát", aki, s ezt még Treitschke is elismeri, csak barbár gúnnyal beszélt minden szellemi alkotásról? Scherernél „a tények világosan beszélnek önmagukért". I. Frigyes Vilmos, mint minden műveltséget, a francia műveltséget is gyűlölte. Ez a „tény" pedig így „beszél" önmagáért: „A bibliai kereszténység és az antik irodalom — a reformáció és a renaissance óta a német nevelés főtényezői — *ennélfogva* közvetlenebbül tudtak a porosz fiatalság lelkületére hatni, mint a többi németre." És „*ennélfogva* nem véletlen, hogy a hallei egyetemen jelentkezett először az a költői irány, amely később a porosz Klopstockban érte el tetőpontját; hogy Winckelmann porosz származású volt és Lessinget Berlinben érte a döntő ösztönzés". Íme, így fest az új német birodalom irodalomtörténetírása!

Álljunk meg mégis egy percre e talpnyaló locsogásnál. A hallei egyetemnek alkalma nyílt arra, hogy kézzelfogható módon megismerkedjék I. Frigyes Vilmos atyai kormánypálcájával, amikor a király akasztófával fenyegette meg az egyetem akkoriban leghíresebb tanárát, Wolff filozófust, ha negyven-

nyolc órán belül el nem hagyja a porosz király tartományait. Mindez azért történt, mert néhány irígységtől pukkadozó professzor, főként a teológus Lange, elhitették a királlyal, hogy Wolff fatalizmust tanít; Wolff tanítása szerint állítólag a végzet kezét kell látnunk abban, ha egy hórihorgas gránátos megszökik Potsdamból, a szökevényt pedig nem szabad megbüntetni, hiszen nem tudott ellenállni a végzetnek. A tudománynak e honatyai felvirágoztatása oly „világosan beszélt önmagáért", hogy ennek nyomán megszületett a hallei költőiskola. „Nem véletlen tehát" az, hogy ebből az iskolából egyetlen „halhatatlan" került ki, ennek a bizonyos árulkodó Langenek a fia, s hogy „halhatatlansága" az antik irodalomban gyökerezik. Hiszen éppen az antik irodalomnak biztosított I. Frigyes Vilmos „közvetlenebb" befolyást a „porosz fiatalság lelkületére". Lásd Lessingnek: „Vademecum für Herrn Samuel Gotthold Lange, Pastor in Laublingen" (Kalauz Samuel Gotthold Lange laublingeni lelkész úr számára) című művét, amelynek révén ez a Horatius-fordító olyan halhatatlan lett, mint a borostyánkőbe zárt rovar.

Ez az Apolló által megnyúzott Marszüasz* lobbantotta lángra — Scherer szerint — a *porosz* Klopstockot. Valóban, a *porosz* Klopstockot! Klopstock Quedlinburgban született és Quedlinburg 937-től 1803-ig a birodalomnak közvetlenül alárendelt alapítványi terület volt. Klopstock a szászországi Pforta „gimnáziumában" és az ugyancsak szászországi lipcsei egyetemen nevelkedett és tanult; a dán király biztosította aztán e német költő számára a szükséges nyugalmat, hogy a „Messias"-t befejezhesse. Klop-

* Marszüasz — faun. Apollót fuvolaversenyre hívta ki. A versenyt elveszítette, mire Apolló felakasztotta és megnyúzta. — *A ford.*

stock többnyire Kopenhágában és Hamburgban élt, időnként Zürichben, Karlsruheban is, ahol a badeni őrgrófban jóindulatú pártfogóra talált. Poroszországhoz való viszonya arra szorítkozott, hogy keserűen gúnyolta II. Frigyes idegenmajmolását, aki „idegen a hazájában". Jóval inkább a Habsburgoktól várta a német irodalom támogatását, mint a Hohenzollernoktól. Scherer mégis azt mondja, hogy Klopstock *porosz* volt és Scherer derék, becsületes férfiú. Nos, a dolgok úgy függenek össze, hogy Poroszország húszegynéhány évvel Klopstock születése előtt, a quedlinburgiak heves tiltakozása ellenére, Szászországtól harmincezer talléron megvásároltá a quedlinburgi alapítvány védnökségét. Quedlinburg azután Klopstock halálának évében a porosz állam tulajdonába került, amikor a Birodalmi Bizottság 1803-as határozata lehetővé tette az egyházi területek nagyarányú bezsebelését.* Klopstock egészen fiatalon, elemista korában talán egyszer vagy másszor láthatta I. Frigyes Vilmos zsoldosait Quedlinburgban, amint gyakorlatoztak vagy vesszőt futottak. Egészen észrevétlenül így sodródott azután bele a „biblikus kereszténységbe" és „az antik irodalomba" s ezáltal tettünk szert mi németek klasszikus irodalomra, azt sem

* Napoleon 1801-ben Franciaországhoz csatolta a Rajna balpartján fekvő német területeket. A károsult német kisfejedelmeket 1803-ban a Birodalmi Bizottság határozata azzal kárpótolja, hogy kiszolgáltatja nekik az egyházi fejedelmek területét. A nagyobb fejedelemségek, elsősorban a későbbi Rajnai Szövetség tagjai, 112 kisállamot kaparintanak meg. Mehring egy cikkében így jellemzi a határozat jelentőségét: „... szükséges volt, mert megadta a kegyelemdöfést a szent Német-Római Birodalomnak. Haladó jellegét a francia forradalomnak köszönhette; a benne megnyilvánuló emberi aljasságot és nemzeti gyalázatot teljes egészében a német fejedelmek vitték bele." — *A ford.*

tudjuk, hogyan — a kifürkészhetetlen, de Scherer által tökéletesen kifürkészett isteni gondviselés kegyelméből. Kár, nagy kár, hogy a szerencsétlen Klopstock maga soha még csak meg sem tudhatta, milyen áldásos hatalmak őrzik gyanútlan fejét! Már régóta híres költő volt s csak titokban tartózkodhatott szülői házában, mert porosz toborzók leselkedtek rá, s hajszálon múlt, hogy a porosz katonai kincstár nem foglalta le apai örökségét.

Scherer állítása szerint Winckelmann „porosz származású". És ez igaz is. Winckelmann egy stendali varga fia volt, s Stendalban egy gót templom árnyékában szobrot is állítottak neki; mellesleg olyan ízléstelen szobrot, amelyhez hasonlót művelt európai legfeljebb halálos ellenségének kíván. De ó! Scherer szempontjából megint csak az a baj, hogy Winckelmann — akinek elvégre szintén tudnia kellett — porosz származását nemcsak, hogy „véletlennek" tartotta, hanem éppen a világ legbosszantóbb és legmegfoghatatlanabb véletlenének tekintette. Amikor végre lerázhatta sarujáról a brandenburgi utak porát, ezt írja: „Sokat kellett szenvednem, és mindig ellenszenvvel viseltettem hazám iránt". Továbbá: „Szívesen elfelejtem hazámat... Az én hazám Szászország; nem akarok tudni másról és egy csepp porosz vér sincsen bennem." Poroszország helyett gyakran csak ennyit ír: „a zsarnoki ország", amelyre „olyan súlyos önkény nehezedik, hogy el sem tudjuk képzelni. Borzalommal gondolok erre az országra". Amikor félve gondol arra, hogy egy régi barátja talán már nem él, hozzáteszi: „ez lenne a legjobb neki is és mindazoknak, akik e szerencsétlen ország súlyos és fojtó levegőjét szívják". Véleménye szerint szabad svájci ember még Szibériánál is jobban megátkozná ezt az országot. 1763 január 15-én így kiált fel egy

Usterinek írt levelében: „Tetőtől talpig elborzadok, ha a porosz önkényuralomra és arra a népnyúzóra gondolok, aki az emberekkel megútáltatja s örök átokkal sujtja ezt a természettől amúgyis meddő és líbiai homokkal borított földet. Inkább lennék körülmetélt török, mint porosz." És így megy ez tovább a végtelenségig.[82]

Mindössze ennyi bírálatot mindarról, amit Scherer I. Frigyes Vilmosról, klasszikus irodalmunk szellemi ősatyjáról mond. Más összefüggésben visszatérünk még arra a „döntő ösztönzésre", amelyet Lessing állítólag Berlinben kapott; eddigi előadásunkban viszont lényegében elintéztük mindazt, amit Scherer úgy tüntet fel, mint II. Frigyes érdemeit a német művelődés körül: egyházi szabadelvűségét, hazafias haditetteit, élénk érdeklődését az irodalmi kultúra iránt és azt a dicsőséges példamutatást, amely a német fejedelmek között olyan barátokat és követőket szerzett neki, mint Károly Ágost weimari herceg. Már Xanthippus-Sandvoss is kitűnően megvilágította e négy pontot. Mindössze még néhány szót Frigyes „egyházi szabadelvűségéről"! Találóan emeli ki Sandvoss úr, hogy a király számára az „egyházi szabadelvűség" egyszerűen egyenlő volt az ateizmussal; politikája azonban feudális-katonai szükségletektől meghatározott felekezetiség volt, amely, ha szabadjára engedték, a legszélsőségesebb ultramontanizmussal versengett a vallási türelmetlenség pálmájáért. Még jól emlékszünk, micsoda szörnyű lármát csaptak, amikor egy ultramontán lap azt javasolta, hogy minden egyetemi tanárt kötelezzenek arra, tegyen hitvallást felekezete mellett. Nos, e javaslat még igen „liberális" volt ahhoz a tényhez képest, hogy Frigyes korában *mind a négy* fakultás professzori esküje magábanfoglalta az *evangélikus* hitvallást.

Ez az a híres „egyházi szabadelvűség", amelyből — Scherer szerint — klasszikus irodalmunk sarjadt!

Scherer és érdemes utóda, Erich Schmidt akkor a legelviselhetetlenebbek, amikor Lessinget mai értelemben vett karriervadásznak tüntetik fel. Scherer így ír Lessing és Voltaire futólagos kapcsolatáról, amely állítólag valóban létezett: „Roppant előny ez az ifjú kezdő szempontjából! Az akkori Európa első írójának asztaltársa; a porosz király barátjának vendége: a tanulás és támogatás, pártfogás és ajánlás micsoda kilátásaival kecsegtethette mindez!" Micsoda arcátlanság, Lessing lelkébe belopni a „pártfogás és ajánlás kilátásait"! Ugyanebből az alkalomból így szónokol Erich Schmidt úr: „Semmi kétség, néha Lessing lelkében is feltámadhatott az a merész remény, hogy Voltaire révén magáravonhatja a király figyelmét; hiszen minden német író arra vágyódott, hogy Frigyes figyelemre méltassa, még azok is, akik látszólag olyan büszkén burkolóztak keresztény-germán erényeikbe." Node ez aztán mégis párját ritkító szemtelenség! Csak előadásunk második részében kívánjuk okiratilag bebizonyítani azt a kemény megvetést, amellyel a nemzeti érzületű Lessing — s éppen nemzeti érzülete tette őt alkalmassá arra, hogy a polgári osztály előharcosa legyen — a király franciás műveltségét illette. De már ebben az összefüggésben hangsúlyozhatjuk, hogy Erich Schmidt úr egy szóval sem tudja bizonyítani „megtámadhatatlannak" hitt állítását. Egy árva szóval sem! De Erich Schmidt úr még ezzel sem éri be és így folytatja: „Lessing reménye szilárdabb alapokon nyugodott, mint a halleiak ama törekvése, hogy megnyerjék maguknak Stille, a költő-tábornok közbenjárását." Hiába, Samuel Gotthold Lange laublingeni tiszteletesnek végül mégis csak része lesz abban

a megbecsülésben, amelytől Lessing „Kalauz"-a oly galád módon megfosztotta; hiszen ez a derék hazafi csak egy porosz tábornok kegyeit kereste, ezzel szemben Lessing egy francia széplélek után futott, mert ez „több reménnyel kecsegtette". Íme, most leleplezték Lessinget! Erich Schmidt úr folytatja: „Aligha tévedünk, ha Lessing első kísérletét a franciás vígjátékírás terén, a «Palaion»-t, úgy értelmezzük, mint valami halk kérdést Voltairehez és a királyhoz!" Aligha tévedünk! Egy időben az ifjú Lessing sokat érintkezett egy francia nyelvtanárral, hogy alaposan megtanulja a francia nyelvet, s néhány jelenetet írt franciául, pontosan hat kis nyomtatott oldalt. Egy emberöltővel később megtalálták a hagyatékában. Innen a talpnyalás és stréberség! Máshelyütt azt mondja Scherer, hogy Lessing Berlinben „magas pártfogók után nézett". Nohát ez — de már elég nyomatékosan megmondtuk a véleményünket Erich Schmidt úrról, érjük be ennyivel.[83]

Ami azonban a „keresztény-germán erényt" illeti, jobban tenné Erich Schmidt úr, ha szétnézne a maga házatáján. Mialatt arról beszél, hogyan rehabilitálta Lessing Horatiust, ezt írja: „A költők barátai bátran remélhetik, hogy Archilochosz, Alkaiosz és Horatius után a szabadcsapatos Herwegh, aki még mindig az «életmentő kocsiülés» mítoszát nyögi, szintén megtalálja a maga megmentőjét".* Vajjon mit akar ezzel mondani? Az „életmentő kocsiülés" mító-

* 1848 áprilisában a német radikálisok felkelést kíséreltek meg a badeni nagyhercegségben. Georg Herwegh német emigráns költő Párizsban szabadcsapatot toborzott, s ennek élén a felkelők segítségére sietett. Württembergi kormánycsapatok szétverték Herwegh alakulatát. A költő, ellenségei szerint, csak úgy tudott menekülni, hogy felesége elrejtette kocsijának ülése alá. — *A ford.*

szát legalább egy féltucatszor olyan határozottan megcáfolták, ahogyan csak egy ilyen alávaló, tisztán légbőlkapott, célzatos hazugságot lehet. És úgy látszik, Erich Schmidt úr is tudja ezt, mert „mítoszt" emleget. De ugyan kit „terhelhet" még egy ilyen nyomorult hazugság, amelyet már annyiszor megcáfoltak? Talán a „magas pártfogókat"? És vajjon ezért csempészi a „keresztény-germán erényekkel" megáldott Erich Schmidt úr ezt a siralmas csalást Lessing életrajzába? Igaz, Lessingből kegyes Fridolint csinál, de ezt a szerecsent átkozottul nehéz fehérre mosni; Lessing életrajzírója mindenki megnyugtatására Herweghnek szánt rúgással jelenti ki:

De Gyalu vagyok én, az asztalos, ime!
*Nem vad oroszlánnak nősténye, se hime.**

Vessünk azonban még egy pillantást Erich Schmidt úr második kötetébe! Lessing megrendítő wolfenbütteli mártíromságát zsémbeskedéssé költi át, amellyel a korlátolt alattvalói értelem lázadozik nagyszerű és jóakaratú uralkodója ellen. 1773 elején Karl Wilhelm Ferdinand braunschweigi trónörökös önszántából megígérte Lessingnek, hogy abban az esetben, ha „tartósan braunschweigi szolgálatba állana", felemelné addigi nyomorúságos fizetését. Lessing vállalta a kötelezettséget, mert közben eljegyezte Eva Königet s nem győzte siettetni házasságát a szeretett asszonnyal; a nemes trónörökös most pedig úgy tett, mintha semmiről sem tudna. Nap-nap után, hét-hét után, hónap-hónap után, év-év után hallgatott. El kell olvasni Lessing leveleit, hogyan keserítette meg magános wolfenbütteli életét a herceg

* Shakespeare: A szentiványéji álom (Arany János fordítása). — *A ford.*

álnoksága ; semmi sem megrázóbb, mint ezek a vad, fájdalmas felkiáltások, melyek minden férfias önuralom ellenére újból és újból kitörnek Lessing szívéből. És utána hallgassuk meg, milyen fölényesen dorgálja Erich Schmidt úr Lessinget, mert elvesztette „hidegvérű megfontoltságát". „Mindent eltorzítva látott", „vak dühbe lovalta magát a herceg ellen, akinek az volt az egyetlen bűne, hogy idő előtt kötötte le a szavát, és most sem szabad keze, sem lelkiereje nem volt ahhoz, hogy egy igennel, vagy nemmel leszerelje Lessing lázas türelmetlenségét". Valóban helyénvaló a „lázas türelmetlenség" kifejezése, mint jóindulatú megrovása egy erős férfi érzelmeinek, akit kietlen sziklához láncol nagy szerelme s akinek három vagy négy éven át napról-napra keselyű marcangolja a szívét. S mi az oka annak, hogy a „hercegnek" nem volt „sem szabad keze, sem lelkiereje"? Erich Schmidt úr ezt az okot „a pénzügyi reformjával elfoglalt trónörökös büszke tartózkodásában" fedezi fel. Vagy, amint más helyen mondja: „Lessing adósságokkal küszködött ; a trónörökös is harcolt a lavinaszerűen növekvő pénztelenség ellen."

Károly herceg, a trónörökös atyja, teljesen lezüllesztette Braunschweig pénzügyeit. Erich Schmidt úr szerint nem ismerte az „aggodalmaskodó takarékosságot"; „a könnyed, érzéki természetű Károly herceg örült, hogy trónralépte után lerázhatta szűkkeblű ifjúkori nevelésének pedáns béklyóit, és Niccolini nevű színházigazgatójának rengeteg pénzt bocsáthatott rendelkezésére". Ugyanerről az esetről egy másik polgári történetíró, J. Scherr — aki egyébként olcsó radikalizmussal párosult idealista fecsegéseivel egyáltalán nem a mi emberünk — így ír : „Károly braunschweigi herceg kitűnően értett ahhoz az alkimista eljáráshoz, hogy arannyá változtassa alattvalói vérét.

Ez nagyon is ráfért, mert babiloni szultán módjára akart élni, noha mindössze hatvan négyzetmérföldnyi területe és tizenötezer alattvalója volt. Ezt akarta azonban és eszerint is cselekedett. Szinházigazgatója és főkerítője, a szélhámos olasz Niccolini évi járandósága 30 000 tallérra rúgott, míg Gotthold Ephraim Lessing wolfenbütteli könyvtáros 600 tallért kapott évente."[84] Amikor a herceg 1773-ban a tönk szélére jutott, kénytelen volt a kormányzást a trónörökösnek átengedni, aki azután — dícséri meg Erich Schmidt — „büszke tartózkodással csak a pénzügyi reformmal" foglalkozott.

Valóban, „csak" ezt tette. Erich Schmidt úr tovább fújja a nótáját: „A trónörökös a maga személyére is zokszó nélkül alkalmazta a legszigorúbb takarékosság rendszabályait" és vezeklése idején a wolfenbütteli könyvtárostól is megtagadta a 200 tallérnyi fizetésemelést. Ez a kiváló fejedelem ugyanis ilyen rongy alamizsna miatt vonta Lessinget évekig a kínpadra. De ha nem a saját személye számára, akkor kinek tartotta a trónörökös háremét, amelynek Branconi grófnő és von Hertefeld kisasszony voltak tündöklő kegyencnői?[85]

Még ebből a mocsokból is szűzi liliomként hajt ki Erich Schmidt úr lojalitása. Így ír: „A trónörökös szeretőket tartott, akik azonban csak érzékein s nem eszén, szívén uralkodtak." Húsz sorral lejjebb megjegyzi: „Hatalmas önuralmával úgy tartotta féken szenvedélyeit, ahogyan láncos kutyát szokás." Erich Schmidt úr talán arra a trónörökösre céloz, aki hetvenegy éves aggastyán létére 1806-ban, porosz fővezéri minőségében, egy francia szajhát cipelt magával a jénai csatatérre. Akkoriban a hazafias porosz tisztek általában meg voltak győződve arról, hogy a herceg terveit és elhatározásait ágyasa árulta el köze-

ledő francia honfitársainak.[86] De nyilván nagyon is elragadtatták magukat jogos haragjukban; mert ha ez a szajha el akarta volna árulni szeretője jénai „terveit és elhatározásait", többet kellett volna adnia, mint amennyit kaphatott. Erich Schmidt úr leleplezései a braunschweigi hárem titkairól most már teljesen felmentik a herceget és szeretőjét e vádak alól.

De hol marad már most az a bizonyos „pénzügyi reform", amely az akkori trónörököst olyan „mindent kizáróan" foglalkoztatta, hogy Lessingnek türelmetlenkednie kellett miatta? Közönséges kereskedelmi ügyletről van szó; a német kisfejedelmek között a hesseni tartománygróf után a trónörökös űzte a legbuzgóbban az emberkereskedést. Súlyos pénzért a honfiak ezreit adta el Angliának és Hollandiának. Vajjon tud-e erről Erich Schmidt úr? Mintha bizony azt képzelnők, hogy ilyen gondos „filológus" ne tudna róla! És mégis mit törődik vele az új-német birodalom ilyen talpnyalója? A trónörökös „félretette büszkeségét s bérbeadta a braunschweigi csapatokat", mégpedig minden „frázis" nélkül. Feltűnő ez a „frázis"-ellenesség annál az írónál, akinek olyan puffadt és dagályos, olyan túlterhelt, sőt a frázishalmozástól néha teljesen értelmetlen stílusa van, mint Erich Schmidtnek. De gondoljuk csak meg, mennyi „frázis"-t vesztegettek a német kisfejedelmek embervásárára! Frigyes kijelentette, hogy marhaadót vet ki a tartományán áthaladó eladott csapatokra, mert hiszen itt állatok módjára adják-veszik az értelmes embereket; és amikor a porosz határokat valóban átlépte egy ilyen szállítmány, amelyet Frigyes ansbachi rokonai bocsátottak áruba, ágyúkat vonultatott fel az emberkereskedők ellen, mire ezek kénytelenek voltak vargabetűt csinálni. Schiller drámájá-

ban ilyeneket kiáltanak a város kapuja előtt az eladott honfiak: „Éljen honatyánk! Találkozunk az utolsó ítélet napján!" Frigyes király és Schiller így „lovalta bele magát" frázisaival egy fejedelem elleni vak dühbe, akinek bűntettét immár olyan szerencsésen eltüntette Erich Schmidt, ez a megfontolt birodalmi hazafi. Még szerencse, hogy magamfajta ember nem élhet egy Lassalle isteni gorombaságával, mert ama bizonyos Julian* ehhez az Erichhez képest jellemes és szellemes hős számba megy.[87]

Scherert és Erich Schmidtet ne bántsuk azonban jobban, mint ahogy megérdemlik. Elismerjük alexandrinikus műveltségüket; amennyiben csakugyan elolvasták azt az egész könyvhalmazt, amelyet jegyzeteikben felsorolnak, akkor, Lessinggel szólva, még az az aggodalom is felmerülhet bennünk, hogy a sok olvasás megártott ép eszüknek. Mi sem érdemli ki jobban hálánkat, mint a klasszikus irodalmunk művei körül kifejtett filológiai munka, de csak amíg megfelelő korlátok között marad, vagy csak esetről-esetre lépi túl őket. De Lessing életrajzírójától, vagy egy német irodalomtörténetírótól mégis csak mást kívánunk, minthogy tizenegyedszer megforgasson immár tízszer megforgatott porszemecskéket. Ez az ezer meg ezer apróság megakadályozza őket abban, hogy egységében lássák a jelenséget, és mielőtt Lessinget leszólnák, jobb lesz, ha megszívlelik Lessing megállapítását az „önálló gondolkodóról" és „az irodalomtörténet hétszer hét porszeméről". De mindez még hagyján. Sokkal rosszabb, hogy egyáltalán nem ismerik az egykorú gazdasági és politikai viszonyokat. Ilyenmódon kitépik a növényt az anyaföldből s herbáriumaik itatóspapírjai közé helyezik; ha mégolyan

---

* Utalás Julian Schmidtre — *A ford.*

gondosan írnak is le utolsó csipkézetéig minden levelet: az illat és a szín örökre odaveszett. Ám az ilyen irodalomtörténészek legsúlyosabb bűne az, ha, akár végzetes egyoldalúságuk tompa érzését követve, akár más, de éppoly kevéssé tiszteletreméltó okból, politikai és társadalmi megvilágításba szeretnék tárgyukat helyezni. Ilyenkor olyan politikai és társadalmi előítéletekkel mázolják be, amelyek mindig a nyelvük hegyén vannak és kellemesen csengenek „magas pártfogóik" fülébe. Ez azután az igazi tatárdúlás!

Most már talán könnyen érthető, miért helyeztük kilátásba, hogy gyorsan tárgyaljuk a Lessing-legenda harmadik és utolsó változatát. Indokolt volt az, hogy részletesen foglalkoztunk Goethének, Gervinusnak és Lassallenek Lessinggel kapcsolatos tárgyi tévedéseivel, mert ezzel elősegítettük a tárgyilagos megértést. Céltalan volna azonban több példát idéznünk Scherer és Erich Schmidt célzatos előadásából, mint amennyit itt felsoroltunk. Az eredmény ugyanaz marad: Lessinget hol így, hol úgy kényszerítik be polgári világuk „mérvadó" irányzatainak Prokrusztesz-ágyába. Akit egyáltalában meg lehet győzni, azt eléggé meggyőzhették már eddigi példáink is; akit pedig nem lehet meggyőzni, azzal tízszer ennyi adat sem birkózik meg. A Lessing-probléma tárgyi megvilágítása semmiesetre sem húzna belőle hasznot. Ezzel lezárjuk munkánk első részét, amelynek az volt a célja, hogy kritikailag ismertesse a Lessing-legenda történetét és egyben megrajzolja azt az általános történelmi hátteret, amelyből Lessing képe kidomborodik. A második részben az lesz a feladatunk, hogy a képet magát megszabadítsuk a legenda torzításaitól és éktelenségeitől, s amennyire erőnktől telik, helyreállítsuk valóságos alakját. Lehetséges, hogy egyik-másik különleges pontját már eddig is érintet-

tük, és azért sem kezeskedhetünk, hogy a továbbiakban nem érintünk általánosabb kérdést. Ám reméljük, hogy az olvasó majd elnézően ítéli meg, ha nem sikerül mindíg simán felgöngyölíteni egy közel száz éve összegubancolódott csomót — a Lessing-legendát.

MÁSODIK RÉSZ

LESSING ÉS A LESSING-LEGENDA

I

LESSING ÉS A SZÁSZ VÁLASZTÓFEJEDELEMSÉG

Gotthold Ephraim Lessing 1729 január 22-én született a felsőlausitzi Kamenzban. Lausitz ősi, szláv népességű vidék, s a német gyarmatosítás az őslakosság jelentős részét megkímélte; a tartomány mintegy száz négyzetmérföldnyi területén még ma is több mint négyszáz vend község található. A pánszlávizmus igényt is tartott Lessingre, úgyhogy még a neve körül is elkeseredett etimológiai vita fejlődött ki: voltak, akik a „less"-szótövet az „erdő" szláv megfelelőjeként értelmezték, ezzel szemben mások a német „-ing" képzőre hivatkoztak.

Ez a már magábanvéve ízetlen civódás ráadásul híjával van minden tárgyi alapnak. Egyrészt azért, mert Lessing családfája a XVI. század végéig visszamenően egész sor német hivatalnokot és lelkészt mutat fel; másrészt Lessing nagyapja csak akkor telepedett le Lausitzban, mikor ez már több évtizede a szász államszervezethez tartozott. Csakis ez a körülmény ad megfelelő szempontot Lessing történelmi helyének megítéléséhez. Nem nevezhető helytelennek Erich Schmidt úrnak az a megállapítása, hogy Lessing sokkal kevésbbé gyökerezik a lausitzi, mint

Goethe a frank és Schiller a sváb talajban,* de az már ízléstelenség, ferdítés, hogy Lessinget „szökött szász"-nak nevezi és méghozzá olyan szásznak, aki a porosz paradicsomba menekül. Lessing éppoly kevéssé volt porosz vagy szász, mint akár lausitzi, de a szász állam történetírója fején találja a szöget, amikor azt mondja, hogy szászországi befolyások „határozták meg e legönállóbb szellem fejlődésmenetét".[1]

Óvakodnunk kell azonban attól az ideológiai jelszótól, amely „második Luther"-nek kereszteli el Lessinget. Ez a jelszó erős visszhangra talál még Heinenél és Lassallenál is: igaz, maga Lessing hivatkozott egyszer Lutherra, amikor teológiai harcait vívta a luteránus ortodoxiával. Ezzel azonban — ha csak nem tartozik ama bizonyos taktikai fogásai közé, amelyekkel olyan szivesen tört borsot a hamburgi tiszteletes orra alá — csak azt bizonyítja, hogy még a legvilágosabb fejek sem látják mindig tisztán azokat a legfőbb indítékokat, amelyek végső fokon meghatározzák saját cselekedeteiket. Lessing ugyanis pályája elejétől végéig, a Lemnius-levelektől az „Anti-Goeze"-ig a legerőteljesebb csapásokat mérte Lutherre és felekezetére; s ez nemcsak így volt, de így is kellett lennie. Luther a hercegek, Lessing pedig a polgárság előharcosa, s így a legélesebb ellentétet képviselik, amelyet a német történelem a XVI—XVII. században ismer. Lessing oly kevéssé tekinthető a ranglétra magasabb fokán álló Luthernek, hogy Goeze, Luther igazi utóda, teljes joggal tarthatta Anti-Luthernek. Mégis — Lassalle találó epigrammája szerint — az akkori és mai Goezék

* „Frank" és „sváb" talaj itt azt jelenti, hogy a délnémet Schiller Marbahban (a délnémet Schwaben-ben), Goethe pedig Frankfurtban (a középnémet Franken-ban) született. — *A ford.*

igazságtalansága a maga egészében abban áll, hogy igazuk van!

Mindamellett az a tény, hogy Luther és Lessing honfitársak, mélyebb összefüggésre utal: Németországnak abban a részében, amely gazdasági okoknál fogva arra kényszerült, hogy a habsburgi-pápai járom alól kiszabadítsa magát, Szászország volt gazdaságilag a legfejlettebb és ennek megfelelően a legkulturáltabb ország. A szász bányák hozama a kapitalista fejlődés kezdeti fokán hatalmas fölényt biztosított a szász választófejedelmeknek. A német részállamok uralkodói között a XVI. század első évtizedeiben nem volt hatalmasabb Frigyes szász választófejedelemnél. Szászországban gyorsan fellendül az árutermelés; a délről Észak-Európába vezető nagy kereskedelmi út Erfurton vitt keresztül. E fontos árulerakodóhely birtokáért lángolt fel a lutheri mozgalom — s a város egyúttal a legjelentősebb német egyetemnek adott szállást, a német humanizmus legfontosabb központja volt. Erfurt, amely szabad birodalmi várossá akart fejlődni, a mainzi és a szász választófejedelemség között örökös viszály oka volt; amikor Hohenzollern Albrechtet választották Mainz érsekévé, újból fellángolt a harc. Ily körülmények között mindenesetre méltatlan követelésnek látszott, hogy Frigyes választófejedelem Albrecht ügynökének, Tetzel dominikánus szerzetesnek szabad kezet adjon búcsú-üzelmei folytatására. Az üzlet hasznának fele fedezte volna azt a 25 000 dukátot, amellyel Albrecht Rómának tartozott azért, hogy jóváhagyta mainzi érsekké történt megválasztását.

Frigyes választófejedelem békeszerető uralkodó volt. Mi több: végletesen bigott katolikus, éppoly mértékben hívő, amilyen mértékben ellenfele, Albrecht, hitetlen. Becsvágyának legfőbb célja az volt,

hogy megkapja a pápától az arany rózsát; elzarándokolt Jeruzsálembe; óriási összegekért a világ minden tájáról 5005 kétes eredetű szent csontot vásárolt össze a wittenbergi vár kápolnája számára —amelynek kapujára Luther kiszegezte a tételeit— s ezeket az év egy bizonyos napján kiállította a népnek imádásra. Amikor Luther, kevéssel azelőtt, hogy nyilvánosságra hozta tételeit, a búcsú ellen prédikált, a fejedelem nem nézte jószemmel, mert az ilyen prédikációktól ereklyéinek vonzóerejét féltette. Pénzügyekben azonban már akkor sem értették a tréfát; a fejedelem régóta kelletlenül nézte, hogy a római búcsú-ügynökök, akiknek nagyon is meg volt rá az okuk, rajokban lepték el országát. Bármennyi pénzt költött is halott szentek csontjaira, arra egyáltalán nem volt hajlandó, hogy az ország költségén Albrecht érsek személyében eleven szentet ajándékozzon a római egyháznak; legkevésbbé akkor, mikor az érsek a gazdag Erfurtot ki akarta ragadni kezéből. Ezért nem bántotta Luthert; nem azért mert Isten emberének tartotta, hanem mert pénzügyi politikájának eszközét látta benne. Semmi sem alaptalanabb mint Luther búcsúellenes tételeit úgy tekinteni, mint valami „világtörténelmi tettet" és innen kelteni a reformációt. A Róma-ellenes mozgalom már évtizedekkel azelőtt jelentkezett a nép valamennyi osztályában, és irodalmi téren a humanisták például sokkal élesebben ostorozták az egyházi visszaéléseket, mint Luther, a maga eléggé szelíd, nem is magát a búcsút, hanem csak a vele történő „visszaéléseket" kárhoztató tételeiben. Hamis az az állítás is, hogy a humanista műveltség kaviár volt a nép számára, míg Luther a maga nyers, népies módján szarvánál ragadta meg a bikát. Luther a maga tételeit szintén latinul, mégpedig a skolasztikus teológia körmönfont,

rejtjeles nyelvén fogalmazta meg ; ez volt csak igazán érthetetlen a nép számára. Luther maga is gyakran csodálkozott azon, hogy fellépése olyan nagy hatást váltott ki. Amit ő nem értett s amit a polgári történetírás csak mindenféle idealista agyrémből tud megmagyarázni, igen egyszerűen a gazdasági helyzetből következik. Annak oka, hogy a reformáció mozgalmának szellemi vezetői közül éppen a szellemileg legkorlátoltabb győzött, a szellemileg jelentősebbek, a Huttenek, Münzerek, Wendelek és Hiplerek pedig letűntek, abban keresendő, hogy Luther háta mögött a gazdaságilag legerősebb hatalom, a fejedelemség állt, emezek mögött viszont a lovagság, a parasztok, a proletariátus és a városok, vagyis olyan osztályok, amelyek gazdasági fejlődésüknek lefelé tartó, vagy felfelé ívelő szakaszában jártak és gazdasági érdekeik belső ellentétei miatt nem egyesülhettek közös akcióra a fejedelmek ellen. Mit sem változtat a tényen, hogy Luther mint a leghatalmasabb osztály előharcosa, mindaddig, amíg csak a valamennyi osztály által egyformán gyűlölt római kizsákmányolás elhárításáról volt szó, mindannyiuk harcosának volt tekinthető és éppen ezért nagyon sokáig nem tudta felfogni a maga történelmi szerepét. De nagyon is jól felfogta a lovagok felkelése és különösen a parasztháború után, ahogyan ezt számtalan egyéb bizonyíték mellett egyik ragyogó tétele is tanúsítja : „Hogy kettő meg öt az hét, értelmeddel beláthatod ; ha a felső hatóság azt mondja, hogy kettő meg öt az nyolc, el kell hinned, minden tudásod és érzésed ellenére".

Az akkori papság proletár tagjai között nem egyedül s nem is elsősorban Luthert illeti a dicsőség azért, hogy szegény és ismeretlen szerzetes létére felismerte a római egyház élősdi, kizsákmányoló jel-

legét és harcolt ellene — az alsópapság soraiból sokan vérpadon vagy csatatéren, hősi halállal tettek hitet osztályuk mellett, megpecsételve a római egyház elleni gyűlöletüket. Mint „parasztfiú, aki magasra emelkedett", mint „a nemzet vezetője", a szó közkeletű értelmében Luther volt a Nagy Ember: a történeti fejlődés hordozója megpróbált a fejlődés urává lenni, de — már amennyire hatalmától telt — csak gátolta a fejlődést, sőt egyenesen megcsúfolta. Luther az új egyházat a német kisfejedelmi abszolutizmus szükségleteihez szabta; a nagyon is világi földesurakat felruházta országuk főpapi tisztével s kiszolgáltatta nekik az egyházi és kolostori javakat; az úrvacsora körüli vitában elkeseredett hajthatatlansággal tartott ki a mellett a formula mellett, amely istent a pap teremtményévé változtatja, és így az egyetlen pápa helyére számtalan pápácskát ültethetett. Mindezt azonban csak a fejedelmek fanatikus szolgájaként, annak a feltartóztathatatlan hanyatlásnak az ideológusaként tehette meg, amelybe a világkereskedelem újonnan megnyilt útjai döntötték Németországot és csak azon az áron, hogy az ő, Luther neve már a XVI. század közepe táján a legkorlátoltabb reakció jelképévé lett. Az egyszeregyet végül mégsem áldozhatta fel a fejedelmeknek tartozó alattvalói hűség oltárán, legalább is Szászországban nem. Ennek az országnak gazdasági fejlettsége, igaz, a leghathatósabb tényező Luther felemelkedésében, de egyúttal mégis bizonyos korlátokat szabott a Luther által támogatott fejedelmi mindenhatóságnak. Olyan félbarbár országban, amilyen Brandenburg volt, ahol Trittheim apát tanúbizonysága szerint a tudós ember ritka, mint a fehér holló, II. Joachim választófejedelem a reformáció meghonosításában beérhette azzal a félmegoldással, hogy

eltékozolta az egyház minden vagyonát a templom utolsó egeréig, de az olyan művelt tartományban, amilyen Szászország, az ilyen sommás eljárás lehetetlen volt. Itt a zsákmány kisebb vagy nagyobb részét a kulturális szükségletek kielégítésére kellett fordítani, amit eddig, úgy-ahogy, a katolikus egyház látott el. Így keletkeztek az annabergi, freibergi, drezdai és lipcsei, naumburgi és merseburgi iskolák, csupa nagyhírű intézmény a maga nemében, de leghíresebbek a kolostorokból kifejlődött úgynevezett fejedelmi iskolák Grimmában, Meissenben és Pfortában. Igaz, az „egyházlátogatás" alkalmával — ami azt jelentette, hogy a fejedelem bezsebelte az egyházi és kolostori javakat — Brandenburgban is megkímélték az egy lehnini kolostort és meghagyták alapítványi iskolának, de a választófejedelem már két vagy három év múlva megbánta tettét. Megtiltotta, hogy az öreg apát halála után újat válasszanak, mire tíz szerzetes felismerte a kolostori élet káros voltát s „bőségesen ellátva" ruhával meg pénzzel, elhagyták a kolostort. Két másik szerzetes valamivel bárgyúbb volt a többinél, de néhány napra becsukták őket a potsdami kastélyba s ez jobb belátásra térítette őket, lemondtak minden igényükről s a választófejedelem lefoglalta a kolostori s egyházi javakat.[2]

Máskép fest a helyzet Szászországban. Itt német viszonylatban klasszikusnak mondható iskolarendszer keletkezett és élt tovább. Ezt a rendszert Szászország gazdasági fellendülése hozta létre; ennek hanyatlásával indult maga is hanyatlásnak. Minél feltartóztathatatlanabbul lezüllött gazdaságilag Szászország és általában egész Németország polgársága, minél inkább a legszánalmasabb szervilizmusba süllyedtek a polgári osztályok Németországnak a világkeres-

kedelemből való kizárása, az Újvilág kimeríthetetlen arany- és ezüst forrásainak felfedezése és a harmincéves háború következtében, annál fanatikusabban ápolták a szász iskolák, elsősorban a lipcsei és wittenbergi egyetem mint ezeknek a nyomorúságos állapotoknak ideológiai tükörképei, azt a merev és megcsontosodott luteránizmust, amelynek árnyékában szabad tudományos kutatás semmiképpen sem tudott kifejlődni. Mindennek ellenére Szászország műveltségben és jólétben még mindig felette állt Németország többi részének. Bármennyire elsatnyult is politikailag a lakosság, gazdaságilag még mindig elég ellenállóképes volt ahhoz, hogy szembeszegülhessen a kiszipolyozó katonai rendszer meghonosításának, amellyel Poroszországban, ahol semmiféle ellenállásra nem talált, megnyomorították a polgári és paraszt lakosságot. A lakosság számához viszonyítva a szász hadsereg csak harmada volt a porosz hadseregnek és harmadannyiba került. Kivétel nélkül szászokból állt, akik egyébként nagyon derék és megbízható katonák voltak s ezt II. Frigyes gyakran kénytelen volt a maga kárán tapasztalni, mind a csatában, mind pedig akkor, amikor porosz egyenruhába öltöztetett szász foglyokat. Továbbá: bármilyen vak tükrökké váltak is a szász iskolák, mégis csak ők tudták felfogni az új műveltség első fényeit, amelyek külföldről sugároztak az elpusztított Németországba.

Lassalle nyers szavakkal utasította vissza Julian Schmidt úr állítását, hogy Németországot a harmincéves háború egyelőre kitörölte az európai kultúrnemzetek sorából és valóban, bámulatosan sok jeles koponyát sorol fel, akiket Németország mindennek ellenére, a harmincéves háború idején és azután is fel tud mutatni. Ez az érvelés tökéletesen helytálló a

lapos tudatlanságtól sugallt közhellyel szemben, de mégsem szabad olyan mértékben kitágítanunk, hogy a XVII. század Németországát egyenrangúnak tartsuk a többi európai kultúrnemzettel. E jeles koponyák nagy, majdnem legnagyobb részének — örökre vagy csak ideiglenesen — külföldre kellett mennie, hogy képességeik számára megfelelő teret találjanak; akik azonban hazájukban maradtak, nagyobb példaképeik hű követőiként, ahogyan Christian Thomasius, a legjelentékenyebbek egyike, nyiltan megmondta — szellemileg a külföldtől függtek. Ez a tény ismét csak Németország gazdasági hanyatlásából magyarázható. A matematika és a természettudományok hatalmas fellendülése, amely a XVII—XVIII. századot jellemzi, egy hovatovább az egész földet átfogó világforgalom eredménye volt; eredetük természetszerűleg csak azoknál a népeknél kereshető, amelyeknek jelentékeny része volt ebben a forgalomban, mindenekelőtt tehát az angolok és a hollandok között. E fellendülés előfeltétele a polgári osztály kibontakozott virágzása; következménye pedig az, hogy ez az osztály politikai öntudatra ébredt. Németországban azonban azóta, hogy a kereskedelem súlypontja a Földközi-tengerről az Atlanti-oceánra helyeződött át, a polgári osztály megszűnt önálló hatalom lenni; Németországban a fejedelmek alkották az uralkodó osztályt és ők természetesen nem tudtak nemzeti tudományt teremteni. Hogy egyáltalán miféle fajta volt ez az osztály, azt a német udvarok egyik pontos ismerője, Manteuffel gróf, így jellemezte a XVIII. század első felében: „Németország csak úgy hemzseg a fejedelemektől, akiknek háromnegyedrésze aligha épeszű, akik az emberiség gyalázatának és ostorának tekinthetők. Bármilyen kicsinyek is országaik, elhitetik magukkal: az emberiség

az ő kedvükért teremtődött, csak azért, hogy ostobaságaik célpontjául szolgáljon. Sokszor nagyon is kétes születésüket minden érdem középpontjának tekintve, feleslegesnek, vagy méltóságukon alulinak tartják, hogy gondot fordítsanak szellemük vagy szívük művelésére. Ha az ember látja cselekedeteiket, azt hihetné, csak azért vannak a világon, hogy embertársaikat állatokká aljasítsák (abrutir). Visszás tetteikkel lerombolják mindazokat az alapelveket, amelyek nélkül az ember nem érdemli meg az észlény nevét."[3] Így beszél egy simulékony udvaronc az uralkodó osztálynak erről a szeretetreméltó fajtájáról, amelynek nemzeti öntudata abban az igyekezetben merült ki, hogy ellesse, miként krákog és köp a kontinens hatalmas egyeduralkodója, a francia király.

Ha hihetnénk a „nacionalista" hetvenkedőknek, akik ma Németország hangadói, a XVII—XVIII. század német külföldieskedése olyan jelenség, amelyre az igazi hazafi nem gondolhat irtózat és borzadás nélkül. Annak a tudományos felfogásnak azonban, amely a népek szellemi életében csak osztályharcok szellemi visszatükröződését látja, két merőben elütő dolgot kell megkülönböztetnie. A fejedelmi és nemesi osztály a maga külföld-majmolásával valóban durván megtagadta még a legszerényebb nemzeti öntudatot is: ez a külföldieskedés a tucatfejedelmek zsarnokságának leghitványabb érdekeiből fakadó majmolás volt s mindig is szégyenfoltja lesz a német történelemnek. De ennek a szégyenteljes külföld-majmolásnak elítéléséhez nem is kellett a mai „nacionalista" hetvenkedőkre várni, alaposan megbélyegezték már a komoly kortársak: Klopstock, Lessing s még sokan mások. Nem beszélve a XVIII. századról, Logau már a XVII. században így énekelt:

Szolgák mindig uraik díszruháját hordják
Így a franciák urak, németek meg szolgák.
Milyen szennyes szégyen ez, szabad Németország!

Egészen más és ezzel szögesen ellentétes ítéletet érdemel a német tudósok külföldieskedése. Ez volt a magukra eszmélő polgári elemek első kísérlete, hogy osztályukat kiragadják a feneketlen mocsárból. Nem volt más eszközük e cél eléréséhez; azok a gyümölcsök, amelyeket az ortodox luteránus vallás hazai növényzete termett, merő por és hamu voltak. De nehéz és hálátlan feladat új életet lehelni egy elhalt törzsbe, amelynek gyökerei már nem tudnak táplálékot felszívni, olymódon, hogy idegen törzsekről vett ágakat oltanak belé. Csak amikor már ismét némi élet támadt a törzsben, amikor a németországi polgári osztály gazdaságilag valamennyire emelkedésnek indult, tehát körülbelül a XVIII. század közepe óta kezdtek az idegen ágak a hazai törzzsel egybeforrni. Addig a német tudósok nem tehettek mást, mint hogy szellemi táplálékukat vagy hazájukat is külföldön keressék; annál is inkább, mivel a Németországban uralkodó fejedelmi osztály a német műveltséget ellenségesen, teljesen közömbösen vagy pedig azzal a nagyon is kétértelmű érdeklődéssel tekintette, hogyan hasznosítsa a maga zsarnoksága számára. Hagyta, hogy a német tudósok éhenhaljanak, vagy kiűzte az országból, vagy pedig udvaraiba kényszerítette őket és nehéz eldönteni, melyik lett a felsorolt három lehetőség közül végzetesebb az áldozatokra nézve. Ebből a nézőpontból viszont könnyen megérthetjük, miért fejlődtek az otthonmaradt tudósok jellemileg többé-kevésbbé furcsa szentekké s egyáltalán miért lett a német „felvilágosodás"-nak olyan felemás és kétértelmű

jellege; amelytől iszonyodott az olyan ember, amilyen Lessing. Az angol és francia filozófia az angol és francia polgárságban gyökerezett; s eredete az ő számukra egyidejűleg korlát és védelem is volt. A német „felvilágosodás" azonban gyökértelenül, légüres térben lebegett. Semmi sem akadályozta meg abban, hogy olyan messzire ne menjen, ameddig csak „az értelem fénye" mutatta az utat, de nem is védte meg semmi, ha ennek a fénynek egy sugara túlontúl rikítóan világította meg a fejedelmi udvarok szennyét: innen származik a felsőbbséges mosolynak és kegyes megbotránkozásnak az a képmutató vegyüléke, amellyel a német „aufkläristák" az angol és francia „materialistákon és naturalistákon, atéistákon és Spinoza hívein" csúfolódtak, holott — nem is sejtve, milyen mértékben — csak sajátmagukat gúnyolták ki. A német polgári tudomány sohasem vetkőzte le teljesen ezt az útálatos gyengeségét, egyszerűen azért, mert a polgári osztály Németországban sohasem mert a saját lábára állni. És mióta a német burzsoázia a porosz bajonettek oltalma alá menekült, ez a gyengeség talán még rosszabb formában éledt újra, mint valaha. Mert például megbocsáthatóbbnak tűnik előttünk, ha Leibniz — az exakt tudományok körül szerzett halhatatlan érdemei mellett — maga is ebben a gyengeségben hibás s monász-elméletével egy „magas pártfogójának" a fizika segítségével akarta bebizonyítani isten jelenlétét az úrvacsorában, ez megbocsáthatóbb, mint az, hogy Schererék és Erich Schmidték — minden halhatatlan érdem híján — a porosz káplárbot segítségével idétlen bálvánnyá szeretnék kalapálni a német szellem történetét.

Ilyen körülmények között Szászországnak a német polgárság szellemi újjáéledése előfutárává

kellett válnia. A szász iskolák voltak a külföldi polgári műveltség elsajátításának egyetlen, vagy legalábbis legalkalmasabb szervei. Noha az ortodox lutheránizmus még olyannyira le is züllesztette őket s noha a klasszikus nyelveket csak azért tanították, hogy a biblia betűi körül bogarásszanak, ezek a nyelvek mégiscsak az európai tudomány kincseskamrájának kulcsai voltak. A XVII. század végétől, mélyen a XVIII. század közepéig a német szellemi fejlődés hordozói túlnyomó részt született szászok voltak, vagy legalábbis szász iskolából kerültek ki: Leibniztől, Pufendorftól, Thomasiustól Gellertig, Klopstockig, Lessingig. Sőt még később is! Goethe és Schiller fellépése a szász kultúra területén új korszakot nyitott e délnémet iskolák életében; Weimar sem a porosz katonai, hanem a szász kultúrkörbe tartozott, és Károly Ágost sem a Hohenzollern, hanem a Wettin-családból származott.

Ez azonban túllépi már fejtegetéseink keretét. Feladatunk viszont abban áll, hogy néhány szót szóljunk arról a társadalmi fejlődésről, amelyet a fenti nevek jelölnek. Leibniz, Pufendorf és Thomasius már polgári talajon állt. A világi tudományt a polgári osztályok akarták megszabadítani a teológia béklyóitól. Ugyancsak ennek az osztálynak érdekét szolgálta Leibniz filozófiai optimizmusa, amely — bármennyire is támadható egyébként — megrendítette azt az ortodox elképzelést, hogy a föld a siralom és a könnyek völgye. Ennek az osztálynak érdekében történt az is, hogy Pufendorf és Thomasius szerződésből vezették le valamennyi polgári társadalmat és azt hirdették, hogy az egyes embernek joga van ellenállni a nyilvánvaló jogtalansággal szemben, hogy tagadták a fejedelmi hatalom steni e rdetét és helyeselték a II. Jakab zsarnoksága

ellen Hollándiában kiadott írásokat, hogy Thomasius visszahozta a német nyelvet a főiskolák tantermeibe. De ezeknek a férfiaknak törekvései a polgárságban sem támaszra, sem visszhangra nem találtak. Leibniz éppen maradandó alkotásaiban inkább európai, mint német tudós volt; Pufendorf és Thomasius pedig maguk is elismerték, hogy gondolataikat Hugo Grotiusból és Hobbesból merítették; mindnyájan még teljesen az udvarokra voltak utalva. Leibniz már a maga korában abba a rossz hírbe keveredett, hogy mindent be tud bizonyítani, amit a fejedelmek csak kívánnak: Pufendorf mint svéd és brandenburgi udvari történetíró végezte pályafutását; Thomasius öregségére, mint a hallei egyetem porosz királyi professzora a leghihetetlenebb engedményeket tette a fejedelmi önkényuralomnak.

Ezzel szemben Gellert, Klopstock, Lessing a XVIII. század közepe táján nemcsak hogy polgári talajon állt, hanem már gyökeret is vert benne. Noha Gellert nagyon szerény kis mécses volt a másik két író mellett, tanítómeséivel mégis elsőízben gyüjtötte a polgárságot egy irodalmi központ köre, és ha személy szerint bármilyen megalázkodó volt is, jámbor rímeiből mégiscsak kicsendült s kicsendül még ma is a polgári öntudat első, halk társadalmi moraja. Hasonlíthatatlanul határozottabban és büszkébben élt ez a tudat Klopstockban, a francia forradalom későbbi dicsőítőjében és mindenekelőtt Lessingben, aki megvetette minden udvari vagy állami hivatal béklyóját és megkísérelte, hogy társadalmilag szabadon írói hivatásának éljen. Hallatlan merészség volt ez Németországban és a dolog tragikus kimeneteléből kiderült, hogy a polgárság még nem volt eléggé érett előharcosának vakmerőségéhez. Ez

a félig hanyag, félig nyakas önbizalom Lessing egyik legjellemzőbb vonása: akár húszéves korában írja: „mit törődöm azzal, hogy bőségben élek-e vagy sem, elég, hogy élek" — akár ötvenéves korában: „túlságosan büszke vagyok ahhoz, hogy szerencsétlennek érezzem magam, a fogam csikorgatom és csónakomat a szelek és hullámok kényére-kedvére bízom; elég, hogy önmagamat nem boritom fel!" Egy világ választja el a filiszterek mohó és aggodalmaskodó „szolgálat"-keresésétől, amely ott kísért e kor levelezésében. Lessing lényének szabadságát és kötetlenségét részben iskolájának is köszönhette. 1741—1746-ig a meisseni fejedelmi iskolába járt; ezeknek az iskoláknak szelleme már kezdett felszabadulni az ortodox luteránizmus alól; Lessinget nem kötötte annyira gúzsba az iskolai robot, s így inkább magántanulmányokra utalva, állandóan érintkezett száznál is több tanulótársával; társas és harcos, élénk és önálló szelleme Meissenben kétségtelenül jótékony fegyelmezést kapott. Noha sikerült az előírt tanulmányi időt egy évvel megrövidítenie s később ki is gúnyolta néhány tanárának pedantériáját, akiknek törekvése inkább „derék fejedelemhű tanulók, semmint értelmes emberek nevelésére" irányult, mégis sokszor dícsérte St. Afra-t: neki köszönheti, hogy „némi tudást és alaposságot szerzett". Csaknem mélabús hangulatban — ami pedig ritka eset volt nála — élete legküzdelmesebb korszakában ezt írja: „Theophrastus, Plautus és Terentius alkották az én világomat; a lehető legkényelmesebben tanulmányozhattam őket egy kolostorszerű iskola szűk falai között. Hányszor visszakívánom ezeket az éveket: egyedül akkor éltem boldogan!"

Így ír Lessing. De milyen más sors jutott osz-

tályrészül annak a férfinak, aki hajlamai és képességei terén oly sok tekintetben hasonlít Lessingre, s akinek nevét olyan gyakran említik együtt az övével — milyen más volt Winckelmann sorsa! Több mint három évtizeden át bolyongott ez a szerencsétlen ember, keresztül-kasul a brandenburgi barbárság sivatagában a „görögök országa után sóvárogva"; tanulva és tanítva, forró és sohasem csillapodó tudásszomjtól gyötörve, örökké az országutat járta, hogy itt elkapjon egy-egy görög morzsát, amott pedig kivonatoljon egy-egy vén latin auktort; másfél nap alatt tizenegy mérföldet gyalogolt úttalan utakon, hogy valami ócska könyvhöz jusson, amelyet aztán tekintve, hogy egész napon át durva és komisz gyerekekkel kínlódott — éjszaka tanulmányozott; évekig beérte 2—3 órai alvással s ráadásul még egy gonosz pap zaklatásai és fenyegetései kinozták, mert ezekben az államokban mindenki a maga módján üdvözülhetett. Végül már tompa elkeseredés vett rajta erőt, mikor egy véletlen megnyitotta előtte Szászország kapuját. Mi sem természetesebb, hogy Winckelmann, mint aki a pokol kínjaitól szabadult, lelkendezve sietett lerázni sarujáról a porosz országutak porát! Amikor harmincegy éves korában Szászországban új életet kezdett, kapkodva összeszedett ismereteinek sivár kaoszával alig szárnyalta túl azt a Lessinget, aki tizenhat éves korában már a lipcsei egyetem hallgatója volt. A művelt Szászországban Winckelmann sorsa természetesen hamar jóra fordult, sőt azt mondhatnók, ragyogóra, de ifjúságának szomorú sivársága mégis megakadályozta abban, hogy több legyen megkésett humanistánál, és Lessing — noha ő is gyakrabban koplalt, semmint jóllakhatott — tudta, miért írja Winckelmannról e sorokat: „Senki sem becsülheti ezt az embert többre mint én, de azért

éppolyan kevéssé szeretnék Winckelmann lenni, mint amennyire néhanapján Lessing."

Most már megértjük, milyen csábító hatással lehetett Winckelmann sorsa Lessingre, aki sürgősen „megszökött" szász hazájából, hogy Berlinben megkaphassa a „döntő ösztönzést".

II

LESSING ÉS A LIPCSEI EGYETEM

Lessing 1746-tól 1748-ig a lipcsei egyetemen tanult. 1754-ben azonban azt írta Michaelisnek, hogy nagy zavarba kerülne, ha megkérdeznék tőle, mit is tanult voltaképpen. Sohasem volt úgynevezett „könnyűvérű zseni", noha viselkedése szöges ellentétben állt a nyárspolgáréval. Még földhözragadt szegény ifjú, amikor már „bosszantja", hogy annyi költő és költőcske jajgat „keservesen, mértéktelenül és kétségbeesetten a maga, másokéhoz képest nagyon is elviselhető szegénysége miatt". Teljesen idegen volt számára az a lusta és gyáva érzelgősség, amely általában véve mindmáig erősen elburjánzott a német irodalomban és irodalomtörténetben : ideológiai kendőcske ez, amely eltakarja a német polgárság renyheségét és gyávaságát. Az igazán harcratermett jellem nem riad vissza a nélkülözéstől és bajtól, csak találjon alkalmat a harcra. Több hónapig tartó magolás után a tizennyolcéves Lessing ráébredt arra, hogy „a könyvek megtanították ugyan egyre-másra, de sohasem fogják emberré formálni", s ezért elhatározta, hogy „éppen annyit tanul majd a nagyvilágban s az emberekkel való érintkezés közben, mint

a könyvekből". Nagyon lebilincselő, ahogyan Lessing két évvel később, mikor elhatározása teljes kudarcba fulladt, megvédi szándékát elkeseredett szüleivel szemben. Ezt írja: „Kimerészkedtem szobámból a magamhoz hasonló emberek közé. Uram Isten! tudatára ébredtem annak, mekkora különbség van köztem és a többiek között! Parasztos félszegség, fegyelmezetlen s aránytalan test, teljes járatlanság a társadalmi szokásokban, gyűlöletes arckifejezés, amelyekből mindenki a neki szóló megvetést olvashatta ki: ezek voltak azok a jótulajdonságok, amelyeket önvizsgálatom során felfedeztem magamban. Úgy szégyeltem magam, mint még soha. Ennek hatására elhatároztam, hogy tökéletesíteni fogom magam ezen a téren, bármibe kerül is. Jól tudják, hogyan fogtam hozzá. Táncolni, vívni, lovagolni tanultam. E levélben őszintén be akarom ismerni hibáimat; tehát jó oldalaimról is beszámolhatok. Olyan sokra vittem ezekben a gyakorlatokban, hogy bizonyos fokig még azok is csodáltak, akik előre megállapították: semmi tehetségem sincs az ilyesmihez. A jó kezdettől alaposan felbuzdultam. Testileg kissé ügyesebb lettem és kerestem a társaságot, hogy most már élni is megtanuljak." Így festi Lessing „egyetemi életét" és bármilyen kétes élvezetet szerzett is ezzel a leírással óvatos szüleinek: bennünket már nem hozhat nagy zavarba ezek után az a kérdés, hogy mit is tanult. Élni: ezt akarta megtanulni az egyetemen, és azóta, hogy Hutten számára öröm volt a XVI. század Németországában élni, egyetlen német sem jutott ilyen ösztönös tisztánlátással és biztonsággal ilyen egyszerű elhatározásra, mint Lessing.

Lipcse abban az időben nemcsak a legalkalmasabb, hanem úgyszólván az egyetlen német város volt, ahol a polgári osztály sarja valamicske élet-

örömet találhatott. Igaz, a porosz történetírók ez egyszer megint jobban tudják a dolgot. Treitschke — hogy csak egyet ragadjunk ki közülük — azt meséli, hogy a Hohenzollernek „a legrégibb idők óta", méghozzá „jó német fejedelmi szokás szerint", „híven buzgólkodtak az állami élet eszményi feladatainak ellátása körül", és a XVIII. század elején „az újjá éledő német tudomány és művészet a rideg Brandenburgban talált otthont". „A korszak négy reformátor gondolkodója, Leibniz, Pufendorf, Thomasius és Spener a porosz államra vetette tekintetét. A Frigyesről elnevezett új hallei egyetem a szabad kutatás menedékhelye lett és néhány évtizedre átvette a protestáns tudományos élet vezetését." Nos, az teljesen helytálló, hogy a század fordulóján a megcsontosodott luteránizmus még elég hatalmas volt Szászországban ahhoz, hogy kimarja az országból ezt a négy embert, akik közül — mellesleg szólva — a pietista Spener nem tudni hogyan jutott a „reformátor gondolkodó" díszes címéhez. De teljesen hamis az az állítás, hogy mind a négyüket a „ porosz állam idealizmusa" vonzotta, mint vasat a mágnes. Leibniz csak időnként tartózkodott az általa elég tiszteletlenül „könnyűvérű"-nek, „ledér"-nek nevezett berlini udvarban, ahová welf pártfogónője, Sophie Charlotte hívta, aki maga is csak kényszeredetten játszotta az első porosz királynő szerepét. Pufendorf tíz évig élt Pfalzban és újabb húsz esztendeig Svédországban, mielőtt élete alkonyán Berlinbe hivatták, hogy tízezer tallérnyi tisztességes honorárium fejében hivatalos történelmi művet írjon Frigyes Vilmos választófejedelemről. „A rideg Brandenburg" mindenesetre elég szerény érdemet szerzett „az újjáéledő német tudomány és művészet" körül: Pufendorf munkája befejeztével csak nagynehezen s csak részletekben

kapta meg munkája tiszteletdíját, sőt halála után a még fennmaradó jelentős hátralékot is megtagadták nagy nélkülözések közepette élő özvegyétől — holott I. Frigyes pazarló udvartartása teljesen kiszipolyozta az országot s óriási összegeket költött mindenféle kalandorra és csalóra.[4]

A hallei egyetem egyébként egyáltalán nem volt „a szabad kutatás menedékhelye" és nem is szánták annak. 1694-ben alapították, főleg két okból. Először is a brandenburgi katona-államnak a már kifejtett okokból bizonyos türelmet kellett gyakorolnia a különböző felekezetekkel szemben és így nem lehetett semmi szüksége „eretnek és másgondolkozású polgárokkal szemben türelmetlenül viselkedő" papokra, amilyeneket az ó-luteránus lipcsei és wittenbergi egyetemen neveltek. A cél az volt, hogy a porosz Halle-ban kegyes katonai luteránizmussal ellensúlyozzák a szász főiskolákat; az akkoriban éppen királysággá fejlődő katona-államnak kifejezetten különleges államjogra is szüksége volt; gazdasági életfeltételeinek jogi rendszerbefoglalása sürgőssé vált, annál is inkább, mivel a német egyetemeken még a császári és birodalmi jog ideológiai árnya kísértett, s jobb volt, ha a leendő porosz hivatalnokok nem ismerkednek meg vele. A hallei egyetem alapítását az a körülmény tette lehetővé, hogy Christian Thomasiust és a pietistákat befogadták Poroszországba. Csakhogy ennek a befogadásnak semmi köze sem volt a „szabad kutatáshoz" és hasonló magasztos dolgokhoz. A pietizmus egyszerűen csak vallási tükröződése annak a szörnyű nyomornak, amelybe a harmincéves háború döntötte a nemzetet; általa jelentette be csődjét ország-világ előtt a polgárság: semmit sem akart már a földtől, csak az ég felé tekintett. Ilyen értelemben a pietizmus bizonyos ellentétbe

került a luteránizmussal, mert ez legalább még egy evilági kötelességet rótt a polgárságra, t. i. azt, hogy a fejedelmi dicsőség zsámolyául szolgáljon. Mihelyt a polgárság akár csak egy kissé körülnézett a földön, a pietizmusnak e „szabad kutatás" talán még korlátoltabb ellenségévé kellett válnia. A további következményeket tekintve pedig — mivel a pietizmus hiába fordult az ég felé, mégsem parancsolt az ég villámainak — ha lehet, még alázatosabb szolgája lett a fejedelemnek, mint amilyen a luteránus ortodoxia valaha is volt. Ez a luteránizmussal szemben megnyilvánuló feltételes ellentét megmagyarázza egyfelől a pietisták ideiglenes szövetségét a felvilágosodott Thomasius-szal, másfelől e két nagyon is különböző párt meghívását a hallei egyetemre. Mert az a friss és merész harc, amelyet a fiatal Thomasius Lipcsében vívott egy megkövesedett tudományosság vaskalapos képviselőivel, a legkevésbbé sem egyengette berlini útját. Egészen más alkalom kapcsán irányult rá a porosz udvar figyelme. Sachsen-Zeitz luteránus hercege református nőt, Mecklenburg-Güstrow özvegy hercegnőjét, Brandenburgi Frigyes választófejedelem (a későbbi király) nővérét vette feleségül, mégpedig saját családja akarata ellenére s a hercegnő családjának beleegyezésével. Ez a felekezetközi vegyesházasság a legnagyobb izgalomba hozta a lutheri frigyláda porosz- és szászországi őreit egyaránt, ami a porosz udvart éppoly kellemetlenül érte, amilyen kellemesen érintette a szász udvart. Poroszország hamarosan elintézte az ügyet, amennyiben Frigyes választófejedelem egyszerűen a spandaui vár börtönébe záratta Müller magdeburgi luteránus lelkészt, aki keresztyénietlennek minősítette a különböző felekezethez tartozó egyének házasságát anélkül ugyan, hogy magát a

fejedelmi házasságot megtámadta volna. Szászországban viszont Thomasius azzal zavarta meg a luteránus vakbuzgók játékát, hogy a megtámadott házasságot Isten és ember előtt jogerősnek nyilvánította. Erre a szász fejedelem kétszáz tallér büntetés terhe mellett megtiltotta, hogy előadásokat tartson és írjon ; ekkor ment Thomasius Berlinbe, ahol a Hohenzollern-ház érdekeinek védelmezőjeként kedvezően fogadták és Halleba költöztették, mint egykori lipcsei kollégáival jószomszédi viszonyt fenntartó vetélytársat.[5]

Érthető, hogy az új hallei egyetem csak úgy tudott fennállni, ha alkalmazkodott a porosz katonaállam létfeltételeihez. Az, hogy az öreg dessaui herceg, aki ezredével Halleban állomásozott s aki gyűlölte a műveltséget és tudományt, minden alkalmat megragadott a tanárok és diákok zaklatására, ez még a leghétköznapibb esetnek számított.[6] E külső szorongattatásoknál súlyosabban esett latba az a szellemi süllyedés, amelynek Thomasius és a pietisták áldozatul estek egy olyan félvad országban, amilyen az akkori Poroszország. Thomasius Halleban beszüntette folyóiratát, amellyel Lipcsében annyi ragyogó győzelmet aratott, ezzel szemben „udvari filozófiájában" a külső érvényesülésről és az urak pártfogásáról éppenséggel nem filozófikus tételeket fejtegetett. A hallei jogi fakultás egyik szakértői véleményében írja : „Az *odium in concubinas* nem vonatkozik nagyurakra és fejedelmekre, mivel tetteikért kizárólag Istennek felelnek és a szerető fényéből valami az ágyasára is átsugárzik". „Arcátlanságnak" nevezte, amikor a lelkészek a fejedelmekkel szemben is érvényesíteni akarták azt a jogukat, hogy kössenek és oldjanak. Helyeseltę hogy börtönre és számüzetésre ítéljék, azokat a braunschweigi udvari prédikátorokat, akik csökönyösen lebeszéltek egy her-

cegkisasszonyt arról, hogy egy osztrák házasság céljából katolizáljon — „ez lázadás a fejedelem, mint egyházfő ellen". Sőt Thomasius azt is helyeselte, hogy őt magát kiűzték Szászországból: a fejedelemnek ugyan nincsen joga ahhoz, hogy világi büntetéssel sujtsa az eretnekeket, mégis megparancsolhatja nekik, hagyják el országát, ahogyan például a családatya is elbocsáthatja a szolgálatából a neki nem tetsző, hangulatához nem alkalmazkodó cselédet. Hogy Thomasiusnak része van-e abban a besúgó intrikában, amelynek következtében a filozófus Wolffot száműzték Poroszországból, nincsen eldöntve; maga Wolff ugyan ezt állította, csakhogy az ő tanúsága egymagában nem lehet döntő; Thomasius mindenesetre hallgatással kísérte a nyers erőszaknak ezt a megnyilvánulását. Ezzel szemben elsősorban a pietisták működtek közre a szégyenletes fondorlatban és a pietista Francke úgy üdvözölte a szószékről Wolffnak és terhes feleségének menekülését, mint Isten igazságos büntetését.

Ez a Wolff-féle eset egyébként sok vonatkozásban nagyon tanulságos az akkori porosz állapotok megítélése szempontjából. Wolff felkapott, lapos filozófus volt, aki „erkölcsfilozófiájában" hasonló álbölcseségeket fejtett ki, mint Thomasius a maga „udvari filozófiájában", ennek folytán nagy népszerűségre tett szert abban az időben, amikor az emberek szabadulni akartak a teológia igájától. A leckepénzeik rohamos apadásától megriadt hallei teológusok azt a már említett maszlagot hitették el I. Frigyes Vilmossal, hogy Wolff alapelvei szerint katonaszökevényeket nem szabad megbüntetni. A király parancsára Wolffot azonnal elkergették, ami megnyugtatta ugyan a teológus feljelentők érzékeny kedélyét, de annál kevésbbé elégítette ki nagy-

étvágyú pénzeszacskójukat, mert az egyetem látogatottságá azonnal alábbhagyott. A király is nagyon megijedt, amikor parancsainak hatását, a befolyó adójövedelem hirtelen csökkenését látta.' Arra az egészen nyilvánvaló következtetésre jutott belőle, hogy nehezebb pénz nélkül rekrutákat toborozni, mint már kötélnek állt ujoncokat a wolffi filozófia ellenére is kordában tartani. Ezért megparancsolta a teológia jelöltjeinek, tanulmányozzák buzgón Wolff műveit, amelyektől még nemrég súlyos büntetés terhe mellett tiltotta el őket és minden eszközzel azon volt, hogy Wolffot megint az országba csalja. Wolff azonban félt a tűztől, amióta egyszer megégette a kezét és pártfogója, Manteuffel, akinek tanácsát kikérte, ezt felelte neki: „Ebben az országban úgy bánnak minden rendű és rangú alattvalóval, ahogyan született rabszolgával szokás, akivel ura saját belátása szerint rendelkezik. Mindenki meg van győződve arról, hogy minden tudóst elkergetnének, és lerombolnák valamennyi egyetemet, ha ez haszonnal kecsegtetne. A tudósokat csak olyan mértékben kedvelik, amilyen mértékben hozzájárulnak az adóbevételek emelkedéséhez." Wolff csak II. Frigyes trónralépte után tért vissza; hamarosan kiderült, hogy egy kis becstelenségért ő sem megy a szomszédba. Amikor a hallei egyetem 1745-ben a komédiások eltávolítását kérte azzal az indokolással, hogy a diákok verekedni szoktak a színházban, a Sanssouci-i filozófus elrendelte: „Ebben szemforgató papjaink a bűnösök. Csak játsszanak tovább és Francke úr (az ifjabb Francke-ról van szó) vagy bárhogyan hívják is a fickót, szolgáltasson ostoba panasza miatt a diákoknak nyilvánosan elégtételt, és küldjék el a komédiások bizonylatát, hogy csakugyan megjelent." Így is történt. Azt beszélték, hogy

az egyetemi tanács tiltakozni fog a sérelem ellen. Manteuffel gróf egy kérdésére azonban Wolff kijelentette, hogy erről nem tud semmit és semmiképpen sem venne részt ilyen tiltakozásban.

Ha meggondoljuk, hogy Halle Lessing véleménye szerint is a legkiválóbb porosz egyetem volt és hogy ez a wolffiáda egyenesen tiszteletreméltó szellemi küzdelem azokhoz a bohókás tréfákhoz képest, amelyeket I. Frigyes Vilmos engedett meg magának az odera-frankfurti egyetem tanáraival szemben, csak akkor látni igazán Lipcse jelentőségét a polgári öntudat újjáélesztése körül. A város, mint a birodalom legelső kereskedelmi gócpontja, szinte köztársasági függetlenséget vívott ki magának; semilyen helyőrségnek nem volt szabad megszállnia; élénk vásári forgalma tisztább és nagyobb látókört adott polgárságának, mint amilyennel különben a kor korlátolt német céhpolgársága rendelkezett és rendelkezhetett. Ebből a viszonylag magas gazdasági fejlettségből a szellemi érdekek megfelelő hasznot húztak. Lipcse, mármint a német könyvkereskedelem székvárosa, szellemi és egyben gazdasági hatalom is volt. A lipcsei egyetem is messze kimagaslott a német főiskolák közül, megszerezte magának a középkori testület függetlenségét, ennek minden árny- és fényoldalával. Noha alkalmilag szenvedett a fejedelmi önkénytől, tanárai mégis elég jelentős emberek voltak és sokkal szilárdabban álltak lábukon, semhogy a drezdai udvar, porosz mintára, udvari bolondokként kezelhette volna őket. Az igazság is arra késztet, hogy elismerjük, a Wettiniek nem is igen hajlottak erre. Nem mintha bele akarnánk avatkozni a porosz és szász történetírók intim vitáiba; nem valljuk azt a felfogást, hogy a fejedelmi dinasztiák formálják a történelmet, hanem

ellenkezőleg: a történelemi fejlődés írja elő történelmi szerepüket. Ha azonban ez így van, kétségtelen, hogy a Wettinieknek jóval örvendetesebb szerep jutott a kultúra, mint a Hohenzollerneknek a militarizmus terén. Amazoknál a reformáció óta egy bizonyos művészi, emezeknél pedig nagy militarista érdeklődés öröklődött nemzedékről-nemzedékre. Sem az, sem ez nem volt szabad választás eredménye, hanem egyik következménye annak a különbségnek, amely a Hohenzollernek és Wettiniek kormányozta országok között fennállott. Ha a Hohenzollernek Szászország urai, némi előszeretettel viseltettek volna a művészetek iránt, a Wettiniek pedig, ha Brandenburg fejedelmei, bensőséges gyengédséggel dédelgették volna a militarizmust. Ez a tényállás olyan egyszerű és világos, ezenfelül annyira híján van minden általános jelentőségnek, hogy egyáltalában nem érintenők, ha a Lessing-legendát nem kellene ezen a ponton is kiigazítani. Minden tiszteletünk azoké, akik erkölcsileg felháborodnak a szász Ágostok pazarlásán, de a porosz militarizmus erényei közé sem tartozott soha a takarékosság és talán a drezdai képtár volt olyan hatásos emeltyűje a német kultúrának, mint az a bot, amellyel a porosz Frigyesek katonáikat fegyelmezték.[8]

Elég az hozzá, Lipcse olyan város volt ahol, mint Lessing írta édesanyjának,, „kicsiben az egész világot látni". Vagy ahogyan ma mondanók: az egész polgári világot akkori fejlettsége legmagasabb fokán. A Klopstockoknak és Lessingeknek előbb át kellett itatódniok ennek a világnak szellemi tartalmával, ha a polgárság igazi vezetői akartak lenni, mint ahogy azokká is lettek. Mindketten egyidőben éltek Lipcsében anélkül, hogy érintkeztek volna egymással. Lehetséges, hogy csak a véletlen tartotta

őket távol egymástól, de akkor erre a véletlenre érvényesek Wallenstein szavai:

Nincs véletlen!
S ami nekünk vak balsorsnak tűnik,
épp az tört ki a legmélyebb kutakból.

Mindketten, Klopstock és Lessing is olyan körökben éltek, amelyek nem érintkeztek egymással. Klopstock kész élettervvel jött az iskolából, a nemzet arcába vágta húszéves gimnazista korának egész éretlenségét, mondja róla Danzel, kelleténél keményebb, ha nem is teljesen igazságtalan szavakkal. Egy értelemben már korán kialakult, más értelemben pedig sohasem alakult ki egészen; mint fiatalember, ragyogó hírnevet szerzett magának, amelyet hosszú élete folyamán csak lassan látott elhalványulni. Milyen magasan állnak a „Messias" első énekei Lessing darabos pályakezdő színművei felett, de mennyire és milyen hamar lemaradt Klopstock Lessing mögött! Eltérő sorsuknak nem tehetségük eltérő jellege az oka — ez szükségképpen nem hátráltatta volna őket abban, hogy más-más területen egyazon magasságig emelkedjenek — hanem osztálytudatuk eltérő erőssége. Bármily frissen és hetykén tekintett is Klopstock az életbe, bármennyire duzzasztotta is a polgári és nemzeti büszkeség — mégis megrekedt a német filiszterségben. Mindenképpen iskolás feladat volt egyetlen vallásos eposz alkotására egy életet fordítani és csak ferde, a jelenséget a lényeggel összetévesztő osztálytudata választatta vele példaképnek Miltont. Persze Milton is a polgárság hirnöke volt, de míg a vallás az angol puritánok számára hatalmas osztálydiadalaik ideológiai tükrözése, a német polgárság számára

nem lehetett más, csak annak a zsarnokságnak jelképe, amelynek éppen ez az osztály két évszázad óta politikai és társadalmi megsemmisülését köszönhette. Így lett Milton eposza halhatatlan alkotás, Klopstock „Messias"-a pedig villámgyorsan feledésbe merült, amikor kilobbant az első, lángoló lelkesedés, amelyet a költeményben megnyilatkozó tehetség váltott ki az emberekből s ez a tehetség valóban az újjáéledő polgárság ereje szép bizonyítékának számíthatott volna. Klopstock első nagy balfogása után sohasem tudott többé benső kapcsolatba lépni osztályával. Bár nagy ostobaság, hogy Scherer megrója, amiért nem Frigyes királyt, hanem a keruszk Hermannt* és Madarász Henriket dicsőítette nemzeti hősökként, hiszen Frigyes a legjobb esetben a nemzeti dualizmus, Hermann és Henrik viszont legalább is a nemzeti egység képviselője. De ezek a történelmi alakok már nem jelenthettek mást a feltörő polgárságnak, csak vértelen árnyakat s ennek az osztálynak igazi életéből Klopstock soha nem merített költői anyagot. Csak aggastyán korában, a francia forradalmat dicsőítő ódáiban tett meggyőző bizonyságot társadalmi származása felől.

Ezzel szemben milyen más ember Lessing! Minden kész életterv nélkül kerül az egyetemre és szinte úgy látszik, hogy az első hónapokat tisztességes teológusként biflázta végig. De a nagyváros forgataga felébresztette osztálytudatát; abból a városi életből, amelyben az ország polgárságának életmódja aránylag a legfejlettebb formákat öltötte, gyorsan magába szívta mindazt, amivel ezt a tuda-

* Arminius (i. e. 17—i. u. 19), keruszk fejedelem. I. u. 9-ben megverte Varus római csapatait a teutoburgi erdőben. — *A ford.*

tot táplálhatta. Semmi kétség, Lessing tehetsége szerint sokkal inkább tudósnak született, mint költőnek! Ő maga hárította el magától szerény büszkeséggel a „Hamburgische Dramaturgie"-ban a költő nevét és senkinek sem kellett százszorbölcsnek lennie ahhoz, hogy kétségbevonja vallomását. Ki olvasná ma már ifjúkori versikéit, ezeket az „anakreoni gügyögéseket", amelyekben gyermeteg fővel egy Gleimmel versenyezett: epigrammáit, amelyek közül a legtöbb, gyakran éppen a legjobbak, idegen mintákat követ; tanköltemények töredékeit, amelyek forma és tartalom tekintetében nehézkesek, de nem magvasak; sekélyek, de nem világosak. Igaz ugyan, hogy ez a korszak szellemileg olyan szegény volt, hogy még ezek a kísérletek is a neves költő hírnevét szerezték meg szerzőjüknek, de ő maga legkorábbi alkotóévein túl nem pazarolta erejét hasonló hitvány semmiségekre.

Valamennyi kitűnő tulajdonsága, éles és mély értelme, szellemének merész és fürge mozgékonysága, dialektikus és kritikai tehetsége, az, hogy mindig leplezetlen örömet talált az apróságokkal való bíbelődésben, ami a tudományos kutatás egyik eszköze, félreismerhetetlen hajlandósága a gyakran inkább vakmerő, mint éleselméjű következtetésekre: mindez sokkal inkább a tudományos pályára utalta. Mégis éppolyan hamar megelégelte a professzorkodást, mint a lelkipásztorságot; már Lipcsében magábaszívta ellenszenvét a céhszerű tudományossággal szemben s ez az ellenszenv végigkíséri egész életén. A tudománytól a költészethez pártolt át: egy olyan területről, ahová minden csábította, egy másik területre, ahonnan látszólag minden csak elriasztotta. De ami látszólag végzetes önámításnak tetszik, valójában a tévedhetetlen osztályösztön meg-

nyilvánulása volt. Jóllehet a lipcsei egyetem többet adott az ifjú Lessingnek, mint amennyit bármely más német főiskola adhatott volna, és későbbi fejlődésében jól látható, mit köszönhet az ottani frissebb észjárású szellemeknek, a filológus Ernestinek és Christnek, a matematikus Kästnernek — de ez mégis kevés volt ahhoz képest, amit az élet maga adott neki. Ezen az egyetemen is túltengett az ásatag, száraz tudományosság; a luterizmus igája megrendült ugyan, de még nem tört össze; undorító klikkszellem és nepotizmus ült a magas parókák pedáns merevsége mögött. A katedra egészbenvéve éppolyan bástyája volt a fejedelmi önkénynek, mint a szószék. Nemcsak Lessingben derengett fel ezidőszerint az a felismerés, hogy az uralkodó osztályok által kiváltságokkal felruházott tudós társaságok soha nem válhatnak az elnyomottak szellemi vezetőivé; úgyszólván mindazok, akik új utakat tártak fel a tudomány területén, mondja Voltaire, magántudósok voltak s az állásoktól és becsvágytól, az egyetemektől, udvaroktól és nagyvilágtól távol, csendes dolgozószobáik mélyén szőtték gondolataikat. A filozófia és teológia, a jog és államtudomány területén ott voltak a fejedelmi önkény bilincsei: ólomsúlyú szorításuktól már régóta elhalt minden politikai élet: egyelőre a szépirodalom kínálkozott egyedüli csatatérül, ahol a polgári osztálynak módjában volt harcolni a maga társadalmi egyenjogúsításáért.

Ennek is Lipcse volt a középpontja; maga Lessing mondta egyszer, hogy sehol nem lehet olyan könnyen megtanulni az írói mesterséget, mint ezen az egyetemen. Őt magát azonban osztálytudata irodalmi téren azonnal a döntő pontra irányította. Lírai kísérletei mellékes és gyorsan elfelejtett hulladékok maradtak, a színház azonban lefoglalta s

örökre rabjává tette az egész embert. A világot jelentő deszkákon életszerűség látszatával bontakozhatott ki a polgári világ; itt ország-világ előtt megtárgyalhatta legbensőbb problémáit — a polgárság számára egyszerre volt szószék és katedra a színpad. S e kettős szerepet jelentette mindenekelőtt Lessing számára. Alapjában véve éppoly kevéssé volt drámaíró, mint költő. Számtalan drámaterve közül csak keveset dolgozott ki s ez a kevés is csak hosszú évek, sőt mint az „Emilia Galotti" és a „Nathan", csak évtizedek folyamán érlelődött meg benne. Vázlatainak tanulmányozása megmutatja, milyen találóan jellemzi dramaturgiájának már említett helyén drámaírói tevékenységét: „Nem érzem magamban a friss forrást, amely a maga erejéből szökken magasra, a maga erejéből lövelli szét dús, friss és tiszta sugarait. Mindent nyomószerkezet segítségével és csöveken kell magamból kipréselnem. Nagyon szegény, hideg s rövidlátó lennék, ha nem tanultam volna meg némiképpen, hogyan kölcsönözzek szerényen idegen kincseket, melegedjem idegen tűznél, látásomat a művészet lencséjével élesítve. Ezért mindig szégyenkeztem és bosszankodtam, ha írásban és szóban a kritikát támadták, mert ez állítólag megfojtja a tehetséget; és nagyon örültem neki, hogy olyasmit kaptam tőle, ami nagyon közeljárt a tehetséghez." Nem költői, hanem társadalmi ösztön hajtotta az ifjú Lessinget a színpad felé, ahogyan később a holtfáradt harcos, aki előtt elzártak minden más küzdőteret, végső menedékül szintén „régi szószékéhez", a színpadhoz folyamodott.

Így tanult Lipcsében Lessing élni. Míg Klopstock költői látomásokban látta megnyilni az eget és hasonló gondolkodású társai szűk körében már a főpapi méltóság fényében tetszelgett magának,

Lessing komédiává formálta mindazt, amit élet és tudomány eléje vetett, és vidáman élte világát a könnyed színésznépség közepette. Abban is a társadalom ellen lázad, hogy mindig a legszívesebben érintkezett az akkori társadalom páriáival, zsidókkal, színészekkel és katonákkal. De amilyen gyenge volt a polgárság osztálytudata, éppen olyan gyenge fából faragták színpadát is. Neuberné* színháza, ahol Lessing alkotni és élni tanult, összeomlott s romjai alá temette az ifjú harcost. Lessingnek menekülnie kellett Lipcséből hitelezői elől, éppen abban az időben, mikor Klopstock „Messias"-a ragyogó hajnalcsillagként szállott fel a polgári osztály szellemi horizontjára.

* Karoline Neuber (1697—1760), egy német vándorszíntársulat igazgatónője. Társulatát Gottsched a maga színpadi és drámai reformjának szolgálatába állította. — *A ford.*

III

BERLIN A XVIII. SZÁZADBAN

Lessing elmenekült Lipcséből és Szászország másik egyetemi városába, Wittenbergbe ment; 1748 augusztusában beiratkozott az orvosi karra. Úgylátszik azonban, hogy hitelezői ide is követték; mindenesetre még az év vége felé Berlinbe költözött. Ezzel semmiesetre sem „választotta a porosz hazát", nem szánta rá magát „erre a döntő, mélyen megokolt lépésre", ahogyan Erich Schmidt úr állítja, hazafias szólamot hazafias szólamra halmozva. Sokkal inkább anyagi nyomorúsága űzte el Szászországból, és ha ettől az időtől fogva saját lábán kívánt megállni — ezt annál is inkább elhatározta magában, mert nem akarta szegény szüleit továbbra is egyetemi tanulmányainak költségével terhelni — akkor valamelyik városban kellett szerencsét próbálnia. Mert ha valahol, csakis itt találhatott kapcsolatokat az irodalommal. E célnak Berlin felelt meg leginkább, már csak azért is, mert ifjúkori barátja és unokaöccse, Mylius éppen most költözött Lipcséből Berlinbe, hogy a hivatalosan engedélyezett berlini újság szerkesztését átvegye, azét az újságét, amelyet ma *Vossische Zeitung* néven ismernek; rövidség kedvéért így nevezzük mi is.

Berlin különben, kivéve talán lakosainak számát, semmiben sem versenyezhetett Lipcsével. Amikor Lessing a porosz fővárosba költözött, Berlin lakossága százezer körül lehetett. Berlin és Lipcse a német városok két, egymástól nagyon eltérő kategóriáját képviselte. Lady Montague, aki 1716-ban átutazott Németországon — mint pártatlan tanú — az olyan kereskedővárosokat, amilyen Lipcse is, hollandus háziasszonyokhoz hasonlítja, akiket valami tiszta és szolid jólét vesz körül. Ezzel szemben a Berlin-szerű fővárosok közös jellemző vonását — különösen ami a felső osztályokat illeti —bizonyos elnyűtt elegánciában, cifra tisztátalanságban és szegénységben látja. Szerinte ezek a városok kifestett és bodorítotthajú ringyókhoz hasonlítanak — szalag a hajfürtjeikben s ezüstcsat a cipőjükön, alsóruhájuk azonban rongyos. Ez az ítélet keményen hangzik, de ha a többi szemtanú véleményét is figyelembevesszük, nem igazságtalan. Az ilyen városok többnyire mesterséges, élősdi alkotások ; arra voltak hivatva, hogy káprázatos háttérül szolgáljanak a fejedelem mindenhatóságának. Minden törvényhatósági önállóság híján, csak úgy hemzsegtek a csúszó-mászó udvaroncoktól, talpnyaló hivatalnokoktól, brutális katonáktól és külföldi kalandoroktól. Legjobb esetben sokfajta kiváltsággal is felruházták őket, amely kiváltságoknak mesterséges ipari és kereskedelmi tevékenységet kellett volna életrehívniok, de természetesen csak többé-kevésbbé korlátolt mértékben segítették elő ezt a célt s ezáltal még teljesebbé tették a polgárság függését az udvartól. E városok a német nyomorúság mikrokozmoszai, s e nyomorúság vészes következményei sehol sem mutatkoztak olyan elszomorító módon, mint itt.

Talán sehol sem volt annyi baj a városok szer-

vezete körül, mint Poroszországban. Említettük, hogy Poroszországban az abszolutizmus más körülmények között született meg, mint a gazdaságilag fejlettebb országokban: nem az árutermelés fejlődése és nem az árukereskedelem nyomán. Ez az abszolutizmus nem támaszkodott a nemesek elleni küzdelemben a városokra, de arra a védelemre sem, amelyet a városoknak biztosított a nemességgel szemben. Mindig, még látszólag legfényesebb időszakában is a feudális junkerektől függött. Talán az ország szegénysége s kedvezőtlen földrajzi helyzete akadályozta meg a brandenburgi városok olymértékű megerősödését a középkor végén, hogy segítségükkel az uralomra jutott Hohenzollernek megtörhették volna a junkerek hatalmát. De ez irányban semilyen komoly kísérlet nem történt, ha csak nem tekintjük annak azt a nagyon is átmeneti szövetséget, amelyet az első Hohenzollernek kötöttek a városokkal a Quitzow-ok leverésére. Mindenesetre már a második Hohenzollern — a nemességgel közösen — olyan alaposan megkopasztotta a brandenburgi városokat, főként a Berlin-Kölln testvérvárosokat, hogy nem maradt egyebük a puszta létnél. „Hazafias" történetírók szerint ez csak azt jelenti, hogy „a dacos városokat az államgondolat jótékony fegyelmébe fogták", de az 1448-ból ránkmaradt és sajnos meglehetősen gyér források, kissé más képet adnak erről a műveletről.

II. Frigyes választófejedelem ugyanis élt az alkalommal, amikor Berlin-Kölln patricius nemzetségei és céhei között egyízben valami nézeteltérés támadt; döntőbírónak kiáltotta ki magát s a város peremén fellegvárat épített magának — ezt az épületet magasztalja Eugene Richter úr legalázatosabb alattvalói bókkal „ősi tiszteletreméltó Hohenzollern-

fészek"-nek. Az akkori berliniek azonban még korántsem estek hasra alattvalói tiszteletükben; a céhek és nemzetségek idejében megérezték, honnan fúj a szél, összefogtak és gerendasövénnyel sáncolták el magukat az épülő vár felé. Elkergették a fejedelem építőmestereit, a bírákat meg a vámszedőket, akiket a nyakukra ültetett; majd közös ellenállásra szólítottak fel valamennyi brandenburgi várost a fenyegető veszéllyel szemben. Mielőtt azonban az ellenállást megszervezhették volna, a fejedelem és junkerei fegyveres erővel Berlin-Köllnre zúdultak és teljesen leverték a két várost. A fejedelem a maga udvari bíráját tette meg polgármesternek és a tanácsosi állásokat a polgárság megcsúfolására lovas szolgáival töltötte be. A bíróságok, malmok, vámok és földbirtokok a fejedelem főszakácsának hűbéri tulajdonába kerültek, vagyis ezentúl a fejedelmi udvar eltartására szolgáltak. A város patriciusainak be kellett szolgáltatniok hűbérbirtokukat, sőt még feleségük hozományát is, és „ingó vagyonuk fejében" hatalmas büntetéspénzeket róttak ki rájuk. 1448 szeptember 12 és október 14 között egytől egyig megjelentek „a spandaui kapu feletti szobácskában" s ott a jegyzőkönyvek szerint „életöket s minden javaikat Nagyságos Uram kezéhez adták és szolgáltatták vala". A Schum-, Blankenfeld-, Brackow-, Ryk-családok egyenként 3000, a Stroband-, Wyn-családok 2000 rénus aranyat fizettek csak készpénzben és így tovább az egyes családok, vagyonuknak megfelelően egyenként 1000 vagy 700 aranyat. Ha meggondoljuk hogy a rénus arany akkor két tallért ért, mai pénzben pedig legalább húsz márkát, könnyű belátni, hogy „az államgondolat jótékony fegyelme" ebben a különleges esetben valóban csak a teljes vagyonelkobzás formájában je-

lentkezett. Kevésbbé nyiltan, de nem kevésbbé alaposan tették tönkre a többi brandenburgi várost is, arról pedig, hogy a sorozatos és kiadós érvágások után soha többé talpra ne állhassanak, később a „vaskezű Frigyes" utódai gondoskodtak. Hogy még csak egyetlen példát említsünk: amikor az erkölcstelen és pazarló II. Joachim választófejedelemnek nem volt meg az új érmék veréséhez szükséges érckészlete, teljhatalommal ruházta fel Lippold nevű udvari zsidaját, hogy tizennyolc gazdag polgárnál „betörést" hajthasson végre s vitesse el a talált aranyat, ezüstöt. Hálás emlékezésül erre a „betörésre" a „szabadszellemű" berlini városi kormányzatnak néhány évvel ezelőtt az az „ötlete"* támadt, hogy a városi adófizetők zsebéből 10 000 márkát áldozzon a fentemlített Joachim szobrára.

A harmincéves háború után a hohenzollerni várospolitika, ha lényegében nem változott is, de más formákat öltött. A polgári pénzesládák egyszerű kiürítgetésének végeszakadt, mert ezekben a pénzesládákban az égvilágon semmit sem lehetett találni. Berlinből a háborús pusztítások folytán nyomorult kis fészek lett, néhány düledező viskóval és néhányezer lakossal, akiknek már betévő falatjuk sem akadt. A katonai önkényuralomnak viszont pénzre, sok pénzre volt szüksége; külföldi tőkét és tőkéseket kellett igénybe vennie; így a maga módján szorgalmazta a városok „benépesítését" és a városi ipar fejlesztését. Minden lehetséges eszközt felhasznált erre a célra, olykor elég jó, de gyakran nagyon merész eszközöket is. Elsősorban gazdasági szempontból volt hasznos a hazájukból elűzött francia, cseh,

---

* Lefordíthatatlan szójáték. „Einfall": „betörés", de „ötlet" is. — *A ford.*

salzburgi protestánsok betelepítése — de ezek mellett Frigyes Vilmos, majd főleg fia, I. Frigyes király pazarló udvartartása mindenféle gyanús népséget csábított a porosz fővárosba. I. Frigyes Vilmos alatt ugyan megszűnt ennek a vonzóerőnek a hatása; a polgárság hihetetlenül erős nyomás alatt élt, s fennállott annak a veszélye, hogy a király még a legártatlanabb életörömök élvezését is sajátkezű botütéseivel jutalmazza. A különc zsarnok viszont, a maga sajátos módján mégis gondoskodott székhelye bővítéséről: jómódú embereknek, vagy akikről azt hitte, hogy jómódúak, megparancsolta, hogy építsenek haladéktalanul házat Berlinben. Nem ritkán már a mocsaras talajon szükségessé vált alapozás munkája felemésztette a boldog háztulajdonosok egész vagyonát. Akármi történt is a városok körül, az nem a városok, hanem a militarista önkényuralom érdekében történt, amely ismét már akkor gondoskodott a tollasodó tyukok levágásáról, mielőtt még aranytojásokat tojhattak volna. I. Frigyes Vilmos megfosztotta a városokat kamarajoguktól és a maga adótanácsosainak rendelte alá őket, azzal a szigorú paranccsal, hogy a városoknak csak a legszükségesebbet hagyják meg, a felesleget pedig szállítsák be a királyi kincstárba. Úgylátszik, ezt kell érteni „a polgárság támogatásán", amely Schäffle úr igazán hiteltérdemlő állítása szerint képessé tette őket arra, hogy sziklaszilárddá kovácsolják az uralkodó trónusát.[9] II. Frigyes még szigorúbban érvényesítette atyja dicső elvét: a városi közigazgatást királyi közigazgatássá alakította át; a katonai és kincstári kamarák tetszés szerint rendelkeztek a város tulajdonával és ők nevezték ki a városi tanácsot is. Amikor egy tábornok rokkant ezredtrombitását az egyik város polgármesterének ajánlotta, a

király azt válaszolta, hogy először a kiszolgált altiszteket kell ezekbe a hivatalokba ültetni. Ami magát Berlint illeti, itt Frigyes a középutat választotta elődeinek módszerei közül; uralma alatt a porosz főváros ha nem is derűs, de legalább léha börtönné vált.

E tényt annyi — eltérő eredetük ellenére is — egybehangzó adat igazolja, hogy elegendőnek tartjuk csak egy féltucatnak a felsorolását. Sir Charles Hanbury Williams berlini angol követ 1750-ben így jellemezte Frigyest: „Szinte hihetetlen, hogy az a *pater patriae* ilyen messzemenően gondoskodik alattvalóiról... Egyedül a gondolkodás szabadságát hagyja meg nekik. Minden rendű és rangú ember állandóan a kényszer nyomása alatt él, az arcokon bizalmatlanság ül. Azt hiszem Hamlet mondja valahol: Dánia börtön; nos, az egész porosz állam börtön, a szó legszorosabb értelmében." — Utódja, Lord Malmesbury írja 1772-ben: „Berlinben nincs egyetlen becsületes férfi, egyetlen erkölcsös asszony sem. Teljes erkölcstelenség uralkodik valamennyi osztály mindkét nembeli tagjainál; ehhez járul még a szűkös életmód, amely szükségszerű következménye a mostani király elnyomó rendelkezéseinek s a fényűzés hajhászásának, amelyet a király nagyapjától tanultak. A férfiak csak azon vannak, hogy korlátolt anyagi eszközeikkel minél kicsapongóbb életet éljenek. A nők hárpiák; a gyengédséget, igazi szerelmet egyáltalán nem ismerik s odaadják magukat mindenkinek, aki megfizeti őket." Alfieri olasz költő 1770-ben Poroszországban járt. Önéletrajzában elmondja, hogy Berlin az ő szemében „*egyetlen* undortkeltő kaszárnya" és az egész porosz állam „*egyetlen* óriási, végeláthatatlan őrszoba, benne sokezer zsoldos". Georg Forster 1779-ben hosszabb ber-

lini tartózkodása után így fakadt ki Jacobinak írt levelében: „Nagyon tévesek voltak eddigi fogalmaim erről a nagyvárosról. Berlin minden bizonnyal egyike Európa legszebb városainak. De a lakosság! A vendégszeretet és az élet mértéktartó élvezése bujasággá, tobzódássá, mondhatnám falánksággá fajult... A nők teljesen romlottak." A tavasz gyengédlelkű dalnoka, Kleist, így cseveg barátjához, Gleimhez írt 1751-ből keltezett levelében: „Talán hallott már Henrik őrgróf kalandjáról. Feleségét a birtokára küldte és nem akar együtt élni vele, mert ágyában találta von Holstein harceget... Az őrgróf bizony jobban tette volna, ha elhallgatja az egészet; most róla beszél egész Berlin és a fél világ. Különben sem kellene az ilyen nagyon is természetes dolgot ennyire zokon venni; legkevésbbé az őrgrófnak, aki maga sem a sziklaszilárd hűség mintaképe. Hiszen minden házasságban jelentkezik előbb vagy utóbb az undor, és nincsen férfi, sem asszony, aki más szeretetreméltó dolgokra gondolva, ne kényszerülne hűtlenségre. Hogyan is büntethetjük azt, amit kénytelenek vagyunk megtenni?" Gleim viszont azt írja Uznak, hogy Kleisttel együtt résztvett egy álarcosbálban: „Táncoltunk, de ami engem illet, éppenséggel nem éreztem jól magamat, mert nem állapíthattam meg az álarcon keresztül, vajjon hercegnővel vagy ringyóval táncolok-e? Ez a mulatság valóban kissé szabadosabban folyik, semhogy megnyerhetné tetszésemet. A nemesek számára fenntartott helyeken nagyon is korlátoltak az emberek, a polgárok között viszont egyetlen tartózkodó lánykát sem találni. Anakreon álarcos ünnepei illedelmesebbek voltak. A berliniekben kevés a lelemény s úgyszólván azt sem tudják, mi a tréfa. Mindenütt a durva kéjvágy kerekedik felül." Így ír a porosz bárd, aki

csak a maga „korlátoltsága" miatt nem ismerte fel, hogy a „nemesek" semmiben sem különböznek a polgároktól. Ramler, a másik porosz bárd viszont, aki katonaiskolai tanár volt, azt írja szeretett kebelbarátjának, hogy beteg, mert szegénysége miatt nem tarthat szeretőt.[10]

Éles fényt vet Berlin akkori erkölcsi állapotára a lakosság szociális összetétele. Az adatok, melyeket erre vonatkozóan találtunk, a hetvenes évekből származnak ugyan — de az eltérés az ötvenes évekhez képest csak mennyiségi és nem minőségi. A hetvenes évek végén Berlinben élt :

Férfi	20 755
Asszony és özvegy	25 996
Fiú	16 919
Leány	21 582
Segéd és kereskedelmi alkalmazott	5 588
Tanonc	2 410
Szolga, háziszolga	3 027
Cselédlány	10 078
Helyőrség	32 364
	138 719

Szembetünő, mennyivel több a férfi mint a nő s a nőtlen mint a házas. Földműveléssel 85 személy foglalkozott s az akkori kulcsipar, a takácsmesterség négy főágában (selyem-, vászon-, gyapjú- és pamut-manufaktura) 6 168 szövőszéken több mint hétezer munkás dolgozott. Évente 3 774 000 tallér értékű árut termeltek, amelyből külföldre 817 000 tallér értékűt szállítottak. A munkabérek 2 117 000 (fejenként 278) tallért tettek ki. Más gyárszerű manufakturák ugyanezidőtájt 2530 munkást foglalkoztattak 438 000 (fejenként 249) tallér bérért.

Össztermelésük értéke 1 367 000 tallér volt, ebből 522 000 tallér ment külföldre. A valamennyi iparágban foglalkoztatott valamennyi munkás száma 10 113; bérük összege 2 600 000, a termelt érték 6 000 000 s a kivitel 1 720 000 tallért tett ki. 1785-ben minden tételnél 10—20%-os visszaesés mutatkozik; igazolja ez Mirabeau állítását, amely szerint a porosz államban az ipar és kereskedelem tartós alap híján csak erőtlen, mesterséges képződmény[11].

Ha azonban a mindenféle monopólium és kiváltság segítségével kitenyésztett, mesterségesen életben tartott ipar és kereskedelem önmagában véve nagyon ingatag alap a polgári függetlenség számára — ebben az esetben még egy súlyosbító körülményre utalhatunk, arra, hogy a kapitalista vállalkozók legnagyobb része a franciák, zsidók, és ha nem a lengyelek, akkor legalábbis a csehek közül került ki. A francia kolónia 5346, a cseh 1125, a zsidóság 4245 főt számlált. Ezek a rétegek ipari és szellemi tekintetben a lakosság kovászának mondhatók — erkölcsileg és politikailag viszont, Mommsen úrral szólva, a rombolás elemei. Mindenekelőtt a franciák és a zsidók. Ez a „nemzet" — mert akkoriban így nevezték magukat, nem pedig „felekezetnek" — évszázados elnyomása és a pénzügyekre való erőszakos korlátozása folytán nem állhatott, mint ahogyan zöme szerint nem is állt, mennybéli angyalokból. Ami pedig a francia bevándorlókat illeti, ők sem voltak félelem és gáncsnélküli lovagok, amint ezt a kortársak egybehangzó panaszából tudjuk.[12] De mindettől eltekintve az idegen eredetű kolóniák bizonyos fokig államot alkottak az államban, megvoltak a maguk külön hatóságai, jogai és terhei; mondhatni, szőröstől-bőröstől a király tulajdonát alkották; az ő kegyétől sokat remélhettek, kegyeinek elvesztése pedig a

legfőbb rossz volt. A feltétlen függőségnek ez az érzése annál erősebben hatotta át őket, mivel nagy érdekellentétek választották el őket a német lakosságtól. E mellett egyáltalán nem jelentett komoly különbséget az, hogy a franciákat a király inkább becézte, a zsidókat viszont csipkedte-szurkálta és valójában úgy bánt velük, mintha nem emberi lények, hanem pénzügyi fejőstehenek volnának. Az 1750-es „Revidirtes Generalprivilegium und Reglement vor die Judenschaft in Preussen" (A poroszországi zsidóságra vonatkozó átvizsgált általános kiváltságlevél és szabályzat) korlátozta a zsidó lakosok számát. Berlinben például csak 152 család élhetett; ahol túllépték a minden helyiségre külön-külön megszabott számot, ott a fölösleget a legszegényebb és legerkölcstelenebb zsidók kiutasításával gyorsan el kellett tüntetni; a király maga nézte át minden év elején a kimutatásokat. Csakhogy, mivel „a zsidóknak oltalom főképpen azért adatott, hogy kereskedelmet, áruközvetítést, kézműipart, gyáripart és hasonlót űzzenek", olyan gazdasági hatalomhoz juttatta őket, amelynek következményei alól nem vonhatta ki magát. Abraham Markus, Veitel Ephraim és Daniel Itzig nevű védett zsidók már 1761-ben megkapták a „keresztény bankárt megillető szabadságjogokat jogi ügyekben a törvény előtt és másutt" s ezalatt a zsidóság tömege minden törvényes korlátozás ellenére egyre jobban növekedett.[13]

Elég az hozzá, hogy mialatt a franciák és zsidók gazdasági téren megszerezték a bennszülött lakosság felett a hatalmat, szellemileg pedig jótékonyan felpezsdítették, politikailag még nagyobb mértékben függtek a fejedelmi önkény szeszélyétől, mint azok. Ennek a sajátságos viszonynak utóhatása mindmáig érezhető Berlin polgárainál. Innen ered egyrészt ter-

mészetes szellemességük, amely istenre, királyra s a világra a leghetykébb és a legtalálóbb szavakat faragja — másrészt azonban kiirthatatlan, alázatos tiszteletük is minden rendőrsisak iránt, amely felcsillan a láthatáron. Csak amióta Berlinnek önállóan kifejlődött munkásosztálya van, kezdik a jót a jobbal összekapcsolni. A munkások foglalták el 1848 március 18-án Berlint; a polgárőrség az államcsíny után újra bevonuló hadseregnek nem tudott szembeszegezni egyebet, csak a „passzív rezisztenciát" és egy csomó, a vén Wrangelről faragott harapós viccet. Látnivaló azonban, milyen igazságtalan a reakció, mikor a franciákat, zsidókat és lengyeleket marasztalja el abban, ami március 18-án történt; inkább minden oka megvolna arra, hogy a franciáknak, zsidóknak s ha nem is a lengyeleknek, de mindenesetre a cseheknek köszönetét fejezze ki azért, hogy a berlini polgárság mindig csak papucsban, hálósipkában játszotta a forradalmárt.

Ilyenformán a mult század közepe táján Berlinben a polgári önállóság és függetlenség fogalma és tényé ismeretlen volt. Városi közigazgatás nem volt; a királyi önkény korlátlanul uralkodott a városban, minden csip-csup ügybe beleártva magát; amit pedig véletlenül nem bántott, azzal elbánt a hivatalnoki és katonai önkényuralom, amelyet a 2986 hivatalnok s a több, mint 30 000 főnyi helyőrség tisztjei gyakoroltak. Szellemi életről itt alig beszélhetünk. Éppolyan nevetséges volna a néhány helyi zuglapocskát egy napon említeni a lipcsei *Acta Eruditorum*-mal, mint a néhány csenevész gimnáziumot egy fokra állítani a szász fejedelmi iskolákkal. A Spreementi város legtudósabb embere, „görög orákuluma" a köllni gimnázium rektora, Damm; őhozzá zarándokolt Winckelmann, hogy görögül tanuljon; tőle

tanult görögül Mendelssohn és Nicolai is. E tudós azonban megragadt a szavak puszta értelmezésénél és „oly undorító, zagyva nyelvre fordította le Homéroszt, amilyennel pedáns író valaha is megcsúfolta a német nyelvet" (Justi). Új Testamentum-fordítása meg egyenesen eretnek hírébe hozta. A felbujtogatott tömeg ellenségeskedése megkeserítette a derék ember életét és iskolája teljesen lezüllött.

Színház nem volt Berlinben Lessing odaköltözése idején, legfeljebb ha egy-egy vándortársulat ütötte fel itt alkalmilag szegényes bódéját. Természetesen nem volt egyetem sem. Ezzel szemben II. Frigyes visszaállította a nagyapja idején Leibniz által alapított Tudományos Akadémiát. Apja tréfát űzött belőle és később fel is oszlatta. Teljesen franciás jellege volt s még a német tagoknak is erre az idegen nyelvre kellett fordítaniok értekezéseiket. Négy osztálya fizikával, matematikával, filozófiával és filológiával foglalkozott; minden más tudományágat, így a kinyilatkoztatott teológiát is száműzték azokkal a tudományokkal együtt, amelyek a polgárság jogaival és az állam alkotmányával foglalkoztak. Eleinte a francia Maupertuis irányította, később maga a király is sokat vesződött igazgatásával; a tagsággal „majdnem fukarabban bánt, mint sárga rendszalagjával", ahogyan Sulzer írja Gleimnek. Semmi rendkívüli dolog nem volt mindebben. Mivel a tudomány csak a királyi zsarnokság árnyékában virágozhatott, a Tudományos Akadémia csenevész és satnya növénnyé fejlődött. A polgári irodalomtörténet — szokása szerint — reménytelenül összezavarta a tényeket, amikor lojális fájdalmában megfeddi Frigyest, hogy megvetette a német irodalmat — másfelől a francia irodalom kultusza miatt általában mégis úgy ünnepli, mint az irodalmi kultúra bajnokát. Sőt: hogy Frigyes lenézte a

német irodalmat, ez nem róható fel hibájául, sőt egyenesen szerencse erre az irodalomra nézve. A francia irodalom iránt megnyilatkozó szeretete azonban zsarnoki kormányzatának feltételei mellett az irodalmi kultúra valóságos szatírájává lett.

Goethe igen találóan mondja ama „híres helyen": „Ugyan hogy is követelhetik ettől a királytól, aki szellemi életet kíván élni és szellemi élvezetekre vágyik, fecsérelje el éveit csak azért, hogy nagysokára majd fejlettnek és élvezhetőnek találhassa azt, amit most barbárnak tart?" A hétéves háborúig, amelynek kezdetén Frigyes 44 éves volt, a német irodalom semmi mást nem tudott felmutatni, ami a francia irodalommal egyáltalán versenyezni tudott volna, csak Gellert meséit és Klopstock „Messias"-át. A meséket a király megértette és dícsérte is őket, amikor a háború alatt megismerkedett velük — a „Messias"-t viszont, ha megismerte volna, nem értette és nem is dícsérte volna. Sulzer Voltaire útján akarta a királyt a költeménnyel megismertetni, de Voltaire merésznek találta kívánságát: ismerem a „Messias"-t, örökkévaló Atyánk fiát, a Szentlélek testvérét és a legalázatosabb szolgája vagyok, de olyan profán szellem, mint én, aligha lóbálgathatja meg előtte a füstölőt. Valahogy így ítélte volna meg a „Messias"-t a király is. A hétéves háború után keletkeztek Lessing „Laokoon"-ja és Winckelmann művei, mind elsőrendű irodalmi alkotás; ekkor azonban a király már szellemileg megtört és ami a fő: egy fecske nem csinál nyarat. Maga Lessing írja 1769-ben a „Hamburgische Dramaturgie"-ban: „Idegnek s erőnek, csontnak és velőnek még nagyon is híjával van szépirodalmunk. Kevés művet tud felmutatni, amelyeket gondolkodó ember szívesen vesz a kezébe, ha egyszer kilép foglalkozásának egyhangú,

utált köréből és a saját szórakozására és épülésére akar gondolni." Éppen irodalmár hajlamai késztették Frigyest a német irodalom merev elutasítására. Tisztelte Leibnizot, ismerte francia nyelvű műveit; Thomasiusról nagy elismeréssel beszélt, bár nem ismerte behatóan; Wolff műveit lefordíttatta magának franciára. Nemcsak arról van szó, hogy Frigyes barbárnak tartotta a német irodalmat, mint ilyet — ez az irodalom szellemi serdülésének éveiben csakugyan barbár is volt. Elég akkori, viszonylag legkiemelkedőbb és dícséretre legméltóbb termékeit a francia irodalom megfelelő jelenségeivel összehasonlítani: Thomasius németségét Montesquieu franciaságával; Bünaunak és Mascovnak a német birodalom történetéről szóló unalmas fóliánsait Voltairenek XIV. Lajosról írt történeti művével, s már nem is teszünk szemrehányást a királynak, amiért megvetette a német irodalmat.

De ha e megvetés miatt nem érheti gáncs a „megvető felet", a megvetés maga viszont egyenesen szerencse volt a megvetett fél számára. Frigyes kevéssel halála előtt azt mondta Mirabeau-nak: „Mit tehettem volna a német írók érdekében, ami felér azzal a jótéteménnyel, hogy szabadjára bocsátottam őket?" Noha e kérdés inkább Mirabeau szájába illik, semmint Frigyesébe, mégis, ha csakugyan a királytól származik, mélyebb értelemben igaz, semmint valaha is gondolhatta volna. Ha a király csak sejti is, hogy a fejlődő német irodalom a polgári osztály társadalmi felszabadításáért vívott harc beharangozása, hóhérral égetteti el ennek az irodalomnak az alkotásait. De még az a mód is, ahogyan felvetette a kérdést, fején találta a szöget. Nagyon is jogos osztálytudat nyilatkozott meg abban, hogy klasszikus irodalmunk úttörői nemzeti gyalá-

zatnak érezték Frigyesnek a német szellem iránt tanusított megvető magatartását. Lessing azonban ezúttal is a polgári osztály legtisztábban látó előharcosának bizonyult, mert a nemzeti gyalázat felismerése mellett egyáltalán nem tévesztette szem elől, milyen társadalmi veszélyeket rejt magában a fejedelmi pártfogás — ugyanakkor, amikor Klopstock egy dán király, Winckelmann pedig egy római kardinális oltalma alatt szidta „a hazánkat bitorló idegent" és „a népek nyúzóját". Persze Lessing Berlinben közvetlen közelről is láthatta, mi lesz szükségszerűen az irodalmi kultúrából egy zsarnoki pártfogó oltalma alatt.

Kétségtelen, hogy Frigyes nagyrabecsülése a francia irodalom iránt őszinte volt és megértésre vallott; Maupertuis, La Mettrie vagy éppen Voltaire személyében szellemileg igen jelentékeny embereket vont udvarába; különösen az a védelem, amelyben udvari orvosát, La Mettrie-t, részesítette, valamint az a szép nekrológ, amelyet 1751-ben a rosszhírű materialistának szentelt, a filozófiai megértésnek olyan magaslatán mutatja, ahová talán egyetlen német kortársa sem jutott el; még a fiatal Lessing sem, aki akkoriban inkább kegyes, semmint bölcs féktelenséggel támadta La Mettrie-t. Annál szívesebben emeljük ki Frigyesnek ezt az érdemét, mert Nicolaitól Schlosserig és Carlyle-ig a legkülönbözőbb ostobaságokat olvasták a fejére La Mettrie-vel való kapcsolatai miatt, hiszen Erich Schmidt úr is ezért mennydörgi az „orcátlan" és „hideg materializmus" vádját a francia orvos ellen, amit kebelbarátja, Scherer úgy ünnepel, mint Frigyes „egyházi liberalizmusát".[14] Csakhogy Frigyest, az embert, királyságának következményei a maga akadémiájáig, sőt asztalköréig üldözik. Ha Erich Schmidt úr azt mondja,

hogy Frigyes sohasem mutatkozott barátai előtt „fejedelmi bíborral ékes mecénásnak", ezzel Lessing életrajzírója csupán Lessingnek azt az állítását támasztja alá döntő módon, hogy vannak fagyos tréfák, amelyektől a hallgatót azonnal kirázza a hideg. Az alattvalói tisztelettől olvadozó régi udvari történetírók, akik azonban igazságszeretet dolgában fölötte állnak a modern talpnyalóknak, tisztábban láttak. Egyikük utal arra, hogy Frigyes francia barátai közül sokan még egy évig sem tudtak megmaradni Frigyes közelében. Algarottiról pedig ezt írja: „A király szolgálata teljesen gúzsba kötötte és külön engedély nélkül nem mehetett Potsdamból Berlinbe. Amint elváltak, kölcsönös gyengédséggel gondoltak egymásra."[15] Egyszóval Frigyes francia tudósait udvari bolondoknak nézte és Voltaire-t magát is, aki pedig a „legelragadóbb teremtés" volt köztük, egészen nyiltan bolondnak nevezte. Személyes szórakoztatását szolgálták, és ha ez a szórakozás jóval fölötte állt is más fejedelmek mulatságainak, attól még éppenséggel nem vált irodalmi kultúrává. A Tudományos Akadémiát lehet legkevésbbé ilyen kultúrszervnek tekinteni. Mindaz, amit a lipcsei vaskalaposok Pufendorf és Thomasius ellen vétettek, gyerekjáték volt ahhoz az erkölcsi orgyilkossághoz képest, amellyel a berlini akadémia meg akart szabadulni König holland professzortól, Lessing barátjától, mert Maupertuis akadémiai elnök bizonyos fizikai megállapításaival szemben egészen szerény és tiszteletteljes ellenvéleményt kockáztatott meg. Voltaire mindenesetre a fenyegetett ember mellé állt, ami becsületére, de szerencsétlenségére is vált, mert a király hóhérral égettette el Maupertuis ellen írt vitairatát a berlini Gensdarmenmarkton és olyan sértőhangú leveleket írt neki, hogy Voltaire elhatá-

rozta, visszatér Franciaországba. Hazatérése közben aztán Majna-Frankfurtban még megélte hírhedtté vált kalandját a porosz helytartóval.* Ennek elriasztó emléke készteti húsz év múlva az öreg Goethét arra, hogy fiát óva intse, nehogy a weimari udvarba költözzék.

Nagy vonalakban így festettek a porosz főváros politikai, társadalmi, irodalmi állapotai Lessing ottléte idején.

* Amikor Voltaire Potsdamból Franciaországba utazott vissza, magával vitte II. Frigyes egy verseskötetét, amely a király szatirikus, politikai költeményeit tartalmazta. Frigyes félt attól, hogy ezek a versek nyilvánosságra kerülnek. Utasította majna-frankfurti helytartóját, hogy foglalja le Voltaire leveleit és iratait, valamint a neki adományozott porosz érdemrendeket. Voltaire-t ezért 1753 június 1-én Frankfurtban letartóztatták és június 7-ig fogságban tartották. — *A ford.*

IV

LESSING BERLINBEN ÉS WITTENBERGBEN

A fiatal Lessing kezdetben úgy élt Berlinben, mint amolyan irodalmi napszámos. A *Vossische Zeitung* tulajdonosának, az öreg Rüdigernek könyvtárát rendezte, franciából fordítgatott; egy s más munka elvégzésére hol egy bizonyos von der Goltz bárónál, hol von Röder úrnál talált alkalmazást. A megélhetésért folytatott küzdelmei közepette sem érezte azonban kőkeménynek a kenyerét. Fel sem tételezhető róla, amit később szüleinek írt egyízben: „tanulmányaimat szögre akarom akasztani és csakis nyomorúságos kenyérkereső munkának szentelni magam". Élete alkonyán nyugodtan mondhatta öccsének, volt már úgy, hogy nagyon nyomorúságos körülmények között kellett élnie, de sohasem volt olyan helyzetben, hogy a szó szoros értelmében a mindennapi kenyérért írt volna. Ezeket a „hitvány dolgokat" sohasem becsülte többre a kelleténél és mindig arra törekedett, hogy életét „rendes kerékvágásba" terelje. Ez a kerékvágás a polgárság egyenjogúsításáért folytatott küzdelem volt. Amennyire Berlinben lehetséges volt, Lessing megtartotta kapcsolatát a színházzal. Kidolgozta vígjátékait, eladta őket a hanno-

veri és bécsi színházaknak, közreadta „Beiträge zur Historie und Aufnahme des Theaters" (Adalékok a színház történetéhez és meghonosításához) című írását, amelyre Stuttgartban keresett és talált is kiadót.

Lessing állandóan tevékeny szelleme Berlin homokos talajában talpalatnyi termőföld után kutatott, amelyben új gyökeret verhetett volna. Hiszen végül is itt kellett élnie, a világban, emberek között; megkapó látvány, hogyan tudta csalhatatlan osztályösztönével egyazon főzetben elválasztani a mérget a tápláló anyagtól. Berlinben a francia kultúra torzítva lépett eléje, akárcsak egy faliszőnyeg visszája. Voltak, akik hívő lélekkel csodálták, mások viszont legfeljebb titokban ócsárolták ezt a torz képet; Lessing merészen gúnyolódott a színes fonalak szédítő összevisszaságán, de egyszersmind meg is fordította a szőnyeget és megmutatta, hogy a színéből sok mindent tanulhat a polgárság. Harcolt Frigyes francia irodalompolitikája ellen, azzal az egészséges gyűlölettel, amelyet az elnyomott érez elnyomójával szemben. Olyan gyűlölettel, amely a legerkölcsösebb minden érzés között, bár az elnyomók ezt az érzést manapság, még inkább, mint akkor, a legerkölcstelenebb, dühös és tehetetlen irígységnek szeretik feltüntetni. Erich Schmidt úr is Lessingnek a francia udvari írókkal szemben táplált „élesszemű irígységét" emlegeti. Mindennek ellenére Lessing mégsem ismerte félre a francia kultúra akkori fölényét a némettel szemben. Amikor megkapta Berlinben a „döntő ösztönzést", ez nem Frigyes királytól, vagy fővárosától származott, hanem két francia írótól, Bayle-től és Voltaire-től, akik közül az egyik a Sanssouci-i körnek volt tagja.

Voltaire legalább egy, Bayle több mint két nem-

zedékkel volt idősebb Lessingnél. Ez a korkülönbség hozta magával, hogy Lessing mindkét franciánál tisztább és élesebb polgári osztálytudattal rendelkezett, bármennyire felülmúlták is Bayle és Voltaire, tudásuk sokoldalúsága és a XVIII. századra gyakorolt mélyreható befolyásuk révén. Lessing sokkal távolabb állt az egyháztól és egyháza hitétől, mint Bayle; ő egészen másképen bánt el az ortodoxiával, mint Bayle, akiről Feuerbach ezt mondja: „Bayle kétségei és kifogásai úgy röpködnek az ortodoxia éjjeli baglya körül, mint kis nappali madárkák; megmegtámadják, de tüstént visszaröppennek, szemtelenül és egyben félve." Lessing kevésbbé dörgölődzött az udvarokhoz, mint Voltaire. Ennek ellenére rendkívül sokat tanult mindkét férfitől; nemcsak pozitív tudást, hanem méginkább azt, hogyan harcoljon a megcsontosodott előítéletek világa ellen, amelyek láthatatlan bilincsekbe verték a polgárság minden cselekvőerejét. Bayle-től és Voltaire-től tanulta Lessing, hogyan köszörülje fényesre és élesre a kardját, s hogyan bánjon vele könnyedén és biztosan. Lessinghez közelebb áll Bayle, akit Feuerbach „kora egyetemes kritikusának" nevez, s aki Justi szerint „minden idők legnagyobb ujságírója"; elemi rokonság fűzi Lessinghez. Szívesebben élt a polgári Hollandiában, mint Párizs udvari légkörében, s miként Lessing, képtelen volt elviselni a „professzorkodást", Bayle is a következőket írta egy barátjának: „Nem vagyok különös barátja a perpatvarnak és a cselszövényeknek, az *entre-mangeries professorales-nak* (a professzorok közötti marakodásnak), amely összes főiskoláinkon uralkodik." Lange tiszteletes úr, Laublingen megnyúzott Marszüásza nem győzött gúnyolódni és panaszkodni azon, hogy Lessing egész tudományát Bayle-ból merítette. Lényegében igaza is volt, mert

maga is egy Bayle-en iskolázott kritika áldozata lett.[16]

Bayle már több mint negyven éve halott volt, amikor Lessing tanulmányozni kezdte műveit. Ezzel szemben Voltaire-rel Lessing néhány évig együtt élt ugyanazon a helyen, ugyanabban az időben; szellemileg mindenesetre sokféleképpen s talán személy szerint is érintkezésbe jutott vele. Lessing buzgó gondossággal fordította németre „Voltaire úr kisebb történelmi munkáit" és ismételten a legnagyobb csodálattal beszél róla. Ugyanakkor azonban Voltaire-t vette célba legcsípősebb epigrammáival. Róla beszél Lessing, amikor Semirt, a gazdag költőt gúnyolja, zsugorisága miatt; „úgy szabták a sorsangyalok, hogy minden költő nyomorog". Ugyancsak Voltaire-re céloz, amikor „Franciaország legelmésebb emberének" nevezi, akit a „legravaszabb berlini héber" meg akart zsarolni, de nem sikerült, mert „V... úr nagyobb kópé volt nála". Rá céloz végül a francia udvari költők kutya-macska harcáról szóló kegyetlen szatirájában, ahol Arnaud szorgalmazására a király hivatja Voltaire-t, Voltaire megjő és így szól:

Mi az — kiált — Arnaud itt? Ha a király szeret,
Tudom, a gazembernek itt helye nem lehet!

A polgári történészek ezt a látszólagos ellentmondást Frigyesnek Voltaire-ről alkotott véleményével magyarázzák: nagy szélhámos, de isteni tehetség. Ezzel azonban nem válaszolnak a kérdésre, hanem megkerülik, eltekintve attól, hogy a „szélhámos"-sal is meglehetősen furcsán vagyunk. Gondoljunk csak arra, hogyan élt az öreg Frigyes Sanssouciban és az öreg Voltaire Ferneyben, hasonlítsuk össze a kettőt s utána megállapíthatjuk, melyik volt a kettő közül

goethei értelemben „nemes, emberséges és jó"? Ámde Lessing maga oldja fel egy negyedszázad multva ezt a látszólagos ellentmondást Voltaire elhunyta alkalmával irt sírfeliratában:

Kegyes urak, itt nyugszik — mondjam-e?
Kinek már régen itt volt a helye.
Isten neki bizonnyal megbocsátott,
Hogy ő irta meg azt a Henriade-ot,
Tragédiákat irt s hozzája még
A versikéi tömegét.
De ami egyebet csinált a
Földön, hát azt jól megcsinálta.

Amikor Lessing itt véglegesen megfogalmazta, hogyan gondolkodik Voltaire-ről: nem tesz különbséget Voltaire nagy elméje és hitvány jelleme, hanem csak az udvari költő és polgári iró között. Éppen ez a társadalmi szemlélete határozta meg már 1750-ben is állásfoglalását Voltaire-rel szemben. Lessing ostorozta az udvar bűneitől megfertőzött udvari embert, de tanult a filozófustól és történetirótól, akinek személyében legékesebben szóló hírnökére talált az a harmadik rend, amely „már minden volt".*

Lessing és Voltaire — ez a fejezet a Lessing-legenda legkomorabb részéhez tartozik. Van itt egy jelenet, amely a két férfit társadalmi ellentéteiben mutatja meg s amely mellett érzéketlenül halad el minden polgári irodalomtörténet, míg Lessing testvérének, Karl Gotthelfnek egyik nyilvánvaló hazug-

---

* Utalás Sièyes abbé (1748—1836) „Qu' est-ce que le tiers-état?" (Mi a harmadik rend?) című híres röpiratának egy mondatára: „Mi a harmadik rend? Minden." — *A ford.*

ságát a legkalandosabb és Gotthold Ephraimra nézve nem éppen a leghízelgőbb mesévé fújja fel. Ez a jelenet 1750 augusztus 25-ének éjjelén a berlini Schlossplatzon játszódott le. Frigyes bayreuthi húgának tiszteletére úgynevezett karusszelt, karikás lovasjátékot rendezett, ahol görögöknek, rómaiaknak, karthagóiaknak és perzsáknak öltözött hercegek és udvaroncok négy csoportban rontottak egymásnak és negyvenezer lámpa fényében, lármás janicsárzene kíséretében pazar, remekbekészült ruhák bemutatása mellett próbáltak lándzsáikkal a karikákba találni. Ez volt a legköltségesebb maskara, amit a király valaha is megengedett magának. Igaz, hogy a költségek nem annyira a királyt, mint inkább a résztvevőket és a nézőket terhelték, kiknek saját zsebükből kellett megfizetniök egyfelelől felszerelésüket, másfelől pedig a szemet-fület gyönyörködtető látványt. A király maga is résztvett az ünnepségben, és Amália húga a szépség istennőjének szerepében osztotta szét a díjakat. Voltaire is az udvari páholyban ült. „Igen szerényen viselkedett — jegyzi meg későbbi titkára, Collini — de szeme sugárzott az örömtől". És ott helyben mintegy emlékérmet vert az ünnepségről — írja róla életrajzírója, Strauss — egyik epigrammájában, amely persze eredeti francia veretében egészen másképp, símábban hat, mint fordításban, ahogyan kénytelenek vagyunk közölni:

Rómában és Athénben sem
volt ünnep ily káprázlató
Mars fia Páris képiben,
és Vénus, az almát adó.

Igy ír Strauss, de sem ő, sem más polgári történész nem fedezte fel azt a másik epigrammatikus

emlékérmet, melyet Lessing vert ugyanerre az ünnepélyre, pedig műveiben mindenki számára hozzáférhető. Itt közöljük:

LOVASJÁTÉK

Hol tenger volt a nép — ott voltam én, barátom,
ott láttam drága pénzemért
jó néhány herceget s vezért,
s oly ékes volt mezük, akár az operában.
Láttam, amint sok könnyű dárdát
dobtak a függő karikán át,
és a vágtató lovasok
felett ezer nap ragyogott.
(De kár, hogy lámpa volt csupán!)
Mondom a függő karikába,
s még inkább mellé szállt a dárda.
És láttam — ó, mit láttam ott! —
kristály és gyémánt villogott,
és káprázató volt a fény.
Ó, oly csodákat láttam én,
mire nincs szó és képzelet!
Pompázatos volt, bátran mondhatom!
Nos, be kell vallanom neked,
hogy fél tallérom odalett.

Ez eléggé dacosan hangzik ebben a talpnyaló korszakban; s a fiatal proletár futott volna karriert vadászva Voltaire után, hogy a király udvari irodalmárainak uszályába kapaszkodjék?[17]

Dehát a porosz mitológia így akarja és Erich Schmidt úr az ő prófétája. Segítségére van ebben egy régi szélhámosság, amely éppen ez évben ünnepli százéves évfordulóját. K. G. Lessing beszéli el ugyanis bátyja életrajzában, hogy Gotthold Ephrai-

mot barátja, Richier de Louvain francia nyelvmester ajánlotta Voltaire-nek. A továbbiakban ezt írja: „Az ajánlásra pedig az adott alkalmat, hogy Voltaire németre akarta fordíttatni emlékiratát, amelyet Hirsch zsidó ellen indított, ismert pörében készített a kamarabíróság számára. Voltaire minden nap meghívta magához ebédre, irodalomról és tudományról is beszélgetett, de mindig olyan tartózkodó és komoly modorban, hogy vendégeinek nem igen volt alkalmuk elmésségük csillogtatására". Száz éve annak, hogy ez a két mondat nyilvánosságra került. Azóta számtalanszor kiaknázták, hol Lessing, hol Voltaire, hol pedig mindkettőjük ellen, de legvadabb módon Erich Schmidt úr, amikor ezt írja: „Ha a király ezt a mohó intrikust" — akin Voltaire értendő! — most is vendégül látta magánál, akárcsak azelőtt, miért ne lett volna szabad egy szegény fiatal irodalmárnak a gyalázatos per alatt és utóhatásának idején leülnie a legnagyobb író asztalához? ... Senki se dobjon követ Lessingre azért, mert a kíváncsiság s becsvágy, lelkének két legnagyobb hatalma, akár hitvány akták tolmácsolása árán is, Voltaire-hez vonzotta ... Az ember szinte látni véli, amint a kitüntetést sóvárgó ifjú feszülten figyelve ül a száraz bölccsel szemben, aki alkalomadtán kilépett előkelő tartózkodásából s ebéd után néhány irodalmi morzsát juttatott a fiatal költőnek csemegéül." Itt aztán sorrakerülnek a könyvünk első részében említett gyalázatos koholmányok, melyek Lessing állítólagos stréberségére vonatkoznak.

Ezek után valóban itt az ideje, hogy végezzünk ezzel a szélhámossággal. Voltaire zsidópöréről ehelyütt nem beszélhetünk bővebben, pedig kívánatos volna, hogy egyszer végre elfogulatlanabbul adja elő valaki, semmint eddig történt, akár Carlyle, akár

Strauss értelmezésében. Valóban nem volt valami épületes ügy, noha a legrosszabb esetben sem volt piszkosabb, mint az, amit a kapitalista sajtó manapság a „legnemesebbnek és legjobbnak" vagy „korrekt ügyletnek" nevez. Pedig még csak nem is veszszük figyelembe, hogy Voltaire kapzsisága mégis kissé más volt, mint napjaink veszett profitéhsége. Neki nem cél, hanem eszköz volt a pénz. Goethe találó elnézéssel ítélkezik : „Nem egykönnyen találni embert, aki oly nagy mértékben mondott volna le a maga függetlenségéről azért, hogy valóban független legyen". Mindenesetre tény, hogy Lessingnek az egész ügyhöz semmi köze. Már maga az egyetlen látszólag hivatalos adat, mely öccse fentemlített mondataiban kerül elő s amely szerint a per kamarabíróság elé került volna, hazugság. És ez a hazugság annál jellemzőbb szerzőjére, Karl Gotthelf Lessingre, mivel további fecsegése során, amikor Voltaire aljasságáról beszél, Kleinnek a perről készített aktaszerű beszámolójára támaszkodik, pedig éppen Klein fejti ki oldalakon keresztül, hogy a per nem a kamaratörvényszék, hanem egy úgynevezett „közvetlen bizottság" előtt folyt le, ami már a kortársakra is kínos hatást tett.[18] Pusztán lélektani okokból is értelmetlennek kell minősítenünk az egész mesét. Nem valószínű, hogy Voltaire, akinek előszobájában „hercegek, marsallok, államminiszterek, külföldi miniszterek és előkelő urak adták egymásnak a kilincset" és akinek a per erkölcsi szempontból az életébe kerülhetett, bizalmába fogadott volna egy akkor még teljesen ismeretlen medikust és beavatta volna a per kulisszatitkaiba, csupán azért, hogy lefordíttassa vele „hitvány aktáit". S Lessing vállalta volna e „hitvány akták" fordítását, csak azért, hogy Voltaire asztala alatt kinyújthassa a lábát. Utána pedig — Voltaire

háta mögött a legcsípősebb epigrammákat faragja a perre, ami a hitványság netovábbja lett volna. Nem, Voltaire-t öreg majomnak, rongyos fickónak, szemétnek s mi egyébnek nevezni, utána mégis kezet csókolni neki — ez Frigyes módszerére vall; Lessing jellemétől távol állt az ilyen erkölcsi kettős könyvvitel, és ahhoz, hogy mindezt rábizonyítsuk, nyomósabb bizonyítékok kellenének, mint az ilyen K. G. Lessing-szabású ostoba fickók könnyelmű fecsegése.

Szerencsére az ellenbizonyítás nemcsak lélektani úton vezethető le. A perben kiküldött „közvetlen bizottság" a három legkitűnőbb porosz jogászból (Cocceji, Jarriges, Löper) állt. Mindhárman jól tudtak franciául, ezenkívül egyikük született francia volt. Igazolja ezt a bíróság végső határozata, amely francia nyelven rögzíti Voltaire és Hirsch egyezségét. Ha tehát Voltaire maga akarta volna vezetni perét, ebben az esetben francia nyelven nyujtotta volna be „emlékiratát", annál is inkább, mivel Hirsch zsidó is folyékonyan beszélt franciául. Voltaire azonban egyáltalán nem maga vezette a pert, hanem egy ügyvédet, Bell udvari tanácsost bízott meg vele, és csak neki adott utasításokat; amennyiben ez írásban történt — az akták tanusága szerint — nem német vagy francia, hanem latin nyelven. Ez esetben mit is fordított tulajdonképpen Lessing? Az ügyvéd hivatalból tudott latinul, és Voltaire ugyancsak értett ezen a nyelven. Lessing persze sokkal jobb latinsággal írt, mint Voltaire, amint ez ebből az időből származó, apjához írt leveléből kitűnik. Ez azonban csak egy bizonyítékkal több arranézve, hogy nem ő írta a Voltaire ügyvédjének szóló latin utasításokat. Elég az hozzá: mindenesetre becsületére válik mindez azoknak a polgári irodalomtörténészeknek, akik száz év óta a világ elé tárták,

hogyan gondolkodnak Lessingnek a Voltaire zsidópörében való közreműködéséről s akik tisztes módon hivatkoztak Klein évkönyveire, mint tudományunk egyik mellékforrására, de feltehetően sohasem tartották érdemesnek, hogy felüssék az öreg „mindentudót"; különben sokat emlegetett „filológiai gondosságuknál" fogva felismerték volna fő-forrásuk, azaz Karl Gotthelf Lessing, lódításait.

Került-e Lessing és Voltaire ezenkívül személyes érintkezésbe egymással? Ezt ma már lehetetlen megállapítani. Egyikük sem emlékezik meg róla. A személyes érintkezés *mellett* szól bizonyos fokig az a körülmény, hogy Lessing Voltaire történeti műveinek fordításához saját bevallása szerint „tollal javított példányt" használt. *Ellene* szól viszont, hogy Voltaire 1752 január 1-én levelet írt Lessingnek, aki időközben elhagyta Berlint, s ez a levél sem tartalmában, sem hangjában nem mutat semmiféle korábbi ismeretségre, sőt inkább az ellenkezőjére vall.[19] E levél írására Lessingnek enyhén szólva bűnös bohémsége adott alkalmat. Az történt ugyanis, hogy már említett barátjától, Richier de Louvaintól, megkapta Voltaire XIV. Lajosról írt nagy művének kefelevonatát, de meg kellett ígérnie, hogy feltétlenül titokban tartja s minél hamarabb visszajuttatja. Lessing azonban másoknak is megmutatta, sőt, amikor Wittenbergbe távozott, magával vitte a levonatot. Ezzel igen kellemetlen helyzetbe hozta barátját, magát pedig kínos gyanúnak tette ki. Voltaire szomorú tapasztalatokat szerzett a német utánnyomások körül és minden oka megvolt arra, hogy éleshangú levélben követelje vissza tulajdonát. Alig hihető, hogy Lessing állítólag egy olyan latinnyelvű levélben válaszolt neki, amelyet Voltaire nem tett ki az ablakba. Bízzuk a polgári irodalomtörténészekre:

verjék el ez alkalomból is az állítólag rosszmájú Voltaire-en a port, és vigasztalja őket az a tudat, hogy Lessing, a kritikus, ugyancsak jól megadta neki. Mindazonáltal ezért az örvendetesnek éppen nem mondható incidensért kizárólag Lessing viseli a felelősséget. A *Vossische Zeitung*-ban még egy évvel később is nagy bámulattal ír Voltaire-ről, ezért aztán még arra a kétes dicsőségre sem szolgál rá, hogy a megérdemelt megszégyenítés okozta bosszúságában méregbe és epébe mártotta volna kritikusi tollát.

1751 februárja óta Lessing a *Vossische Zeitung* „tudományos rovatát" szerkesztette. A minden szabad szót elfojtó frigyesi cenzúra miatt semmi kedve nem volt ahhoz, hogy politikai tevékenységet fejtsen ki a lapnál, de irodalmi munkatársa maradt 1755 szeptemberéig és ezt valószínűleg szívesen is vállalta. Ez a szegényes zuglap jobb híján megfelelt annak a céljának, hogy felkorbácsolja a lusta filisztervilágot. A szükségből itt is erény lett: Berlin irodalmi pusztaságából annál erősebben hallatszott ki Lessing magányos hangja. Amikor 1751 végén néhány hónapra megszakította az ujságnál vállalt munkáját, hogy Wittenbergbe költözzék, átmeneti helyváltoztatásának okáról ezt írja egyik levelében: „Száz kis véletlen késztet rá, valamennyien jelentéktelenebbek annál, semhogy érdemes volna Önt gyötörni velük". Ám e száz kis véletlen tulajdonképpen *egyetlen* kis véletlenhez lyukad ki: Lessinget doktorrá avatták Wittenbergben. „Az orvostudomány kandidatusából" a szabad művészetek magistere lett. Engedményt tett a vaskalaposoknak és a parókásoknak, vagy helyesebben: akarva nem akarva kénytelen volt ezt tenni, és korunk, amely még mindig nem vetkőzte le utálatos vaskalaposságát, a legkevésbbé hibáztathatja érte. Lessing ugyanazzal a fölényes meg-

vetéssel kezelte egyetemi rangját, mint udvari tanácsosi kinevezését, mely húsz év múlva akarata ellenére pottyan az ölébe.

Elég az hozzá, bármeddig is tartózkodott Lessing Wittenbergben, mégis csak futotta az időből arra, hogy ujjat húzzon a luteránus város teológiai gárdájával. Nem vallásos, hanem társadalmi jellegű perpatvarról volt itt szó. Lessing a berlini udvar francia íróiban felismerte a frigyesi ideológia előhadát, a wittenbergi luteránus ortodoxiában viszont a szász despotizmus ideológiai kifejezését látta; valóban az is volt. Annál is inkább, mert a Wettiniek közben áttértek a katolikus hitre, hogy megszerezhessék a lengyel királyi koronát. Áttérésük arra kényszerítette a szász fejedelmeket, hogy most, ha lehet, még gondosabban kíméljék hazai despotizmusuknak legerősebb eszközét. Igy történt azután, hogy a wittenbergi fekete-csapat éppen egy közülükvalónak rontott neki foggal és körömmel, mert néhány művét elküldte a pápának és ezért barátságos köszönőlevelet kapott tőle, mert — s itt Lessing szavait idézzük — „néhány lépésnyire Luther sírjától nem félt kimondani, hogy a jelenlegi pápa tudós és értelmes ember". Lessing ismert epigrammájában gúnyolta ki a kegyes vakbuzgókat:

A pápáról beszélt, s dícsérte szerfölött.
S mi tűrjük, Luther hívei?
A pápáról beszél? Inkább az ördögöt
dícsérje, azt még elnézzük neki.

Mindez csak könnyű előcsatározás volt, azonban Lessing ezzel egyidejűleg a reformáció történetét tanulmányozta a wittenbergi egyetemi könyvtárban és itt találta meg első prózai művének, amely a maga nemében klasszikusnak mondható, a Lemnius-leve-

leknek anyagát. Ezeket a leveleket üde és hetyke szellemesség jellemzi, ami dícséretére válik Lessing mestereinek, Bayle-nek és Voltaire-nek, és a levelek — ami a legfontosabb — gyökerében ragadják meg a kérdést; a félistenként ünnepelt Lutherre rábizonyítják a társadalmi elnyomás vádját.

Simon Lemnius jámbor humanista költő volt. 1538-ban egy latin epigramma-gyűjteményt adott ki Wittenbergben, amelyben Hohenzollern Albrecht mainzi választófejedelmet dicsőítette, mint a humanisták mecénását. Albrecht, a birodalom első egyházi fejedelme, a reformációnak mégis igen kíméletes ellenfele volt. Kétkulacsos politikát folytatott és úgylátszik, azzal a gondolattal kacérkodott, hogy német nemzeti egyházat alapít, amelynek ő lesz majd a prímása. Könnyelmű és pazarló életmódját tekintve, nem is tudta volna nélkülözni azokat a nagy összegeket, amelyeknek fejében az érseksége területén élő protestánsoknak szabad vallásgyakorlatot engedélyezett. Hutten még Albrecht szolgálatában állott, amikor éppen leghevesebb vitairatait intézte Róma ellen. Luther megházasodásakor Albrecht, a katolikus egyház bíbornoka — egy pap és egy apáca házasságkötéséről volt szó — húsz aranyforintot küldött neki. Végül még 1532-ben elfogadta Melanchton egyik művének, a rómabeliekhez írt levél kommentárjának ajánlását és harminc aranyforinttal meg egy serleggel viszonozta. Nem kell tehát csodálkoznunk azon, hogy Lemnius semmi rosszra nem gondolt, amikor humanista szokás szerint, némi tömjénfüsttel adózott a humanisták pártfogójának; hiszen Melanchton is cenzúra alá bocsátotta epigrammáit. De Luther — alig hogy elolvasta a könyvecskét — rögtön tomboló haragra gerjedt a költő ellen. Azért, hogy a „költők szégyene" szentet csinál

az ördögből — dörögte a szószékből — „nem tűrhetem, hogy egyházunkban, iskolánkban és városunkban ilyesmit nyilvánosan és nyomtatásban hirdessenek, mert ez a sz.. püspök álnok, hazug ember". Az egyetem tanácsa Luther befolyására először fogházra ítélte Lemniust, s amikor ez elmenekült, Luther a templomajtóra szegeztette az ítéletet: „kétségtelen, hogy ha elfogják a szökésben levő fickót — a feldühödött Luther mindenre képes, fűzi hozzá Lessing — minden bizonnyal annak rendje-módja szerint fejét veszik". Lemnius epigrammáit elégették. A költő Svájcba menekült, ott újra kiadta és Luthert és más reformátorokat gyalázó szemérmetlen sorozattal toldotta meg őket. A protestáns történetírók ezeknek a trágárságoknak a segítségével akarták menteni drága, istenes mesterüket, mégpedig az oknak és okozatnak éppoly egyszerű, mint lángeszű megfordításával; hiszen az igaz embernek minden javára szolgál. Azt állítják ugyanis, hogy Lemnius ezeken a trágárságokon kezdte s ez azután teljes joggal háborította fel Luthert.

Ezt a történelemhamisítást fedi fel Lessing a nyolc Lemnius-levélben, mégpedig, néhány kisebb tévedését nem tekintve, lényegében helyesen. Rámutat arra, hogy Lemnius eredeti epigrammáinak az az egyetlen hibájuk, hogy nagyon is személytelenek és ízetlenek, hogy itt merőben ártalmatlan stílusgyakorlatról van szó, s hogy Luther haragját kizárólag Albrecht dícsérete váltotta ki. Lessing meleg hangon veszi védelmébe az ártatlan üldözöttet a durva üldözővel szemben. Ostorozza Luther „alávalóságát", „vak dühét", de Melanchton gyávaságát is. Lessing nem a luteránus egyház dogmáit támadja, bárhogyan gondolkodott is egyébként róluk, hanem a luteránus egyházat, mint a társadalmi elnyomás szervét. Ne

mondja senki: ugyan mi múlik azon, hogy Luther egyszer a kelleténél jobban elbánt egy elfélejtett költőcskével! Lessing nem gondolkodott így; annak a francia forradalmárnak volt előfutára, aki szerint a társadalmi elnyomás ténye már ott is fennáll, ahol akár csak egyetlenegy személy elnyomásáról van is szó. Igen, Lessing már tíz évvel a francia forradalom előtt kimondta ezeket a gondolatokat, amikor a „Freimaurergespräche"-ben (Szabadkőmíves beszélgetések) kifejti, hogy az állam minden boldogsága, ha mégoly kevés polgár is szenved vagy kénytelen szenvedni, nem egyéb, mint a zsarnokság leplezése. Milyen helyes irányba vezette osztályösztöne, amikor a Lemnius-esetet úgy mutatta be, mint a luteránus egyház elnyomó és üldöző szenvedélyének tipikus példáját! Felfogását azóta maga a luteránus történetírás is megerősítette.

Azt hihetnők ugyanis, hogy Lessing kimerítő fejtegetése után egyetlen német történésznek sem jut eszébe, hogy megrágalmazza Lemniust és takargassa Luther „aljasságát". De nézzünk csak a dolog mélyére. Ranke ezt írja: „Azzal a tiszteletreméltó helyzettel szemben, amelyet a klasszikus tudományok elfoglaltak, a korábbi költői iskolák tülekedő, izgága modorának háttérbe kellett szorulnia. Simon Lemnius sorsa, aki Luther szemeláttára akarta folytatni ezt a modort és akit emiatt elkergettek, jellemző erre az irányra általában." Egyszóval újból a régi maszlag, ha diplomatikus fogalmazásban is. Nyiltabban beszél Köstlin szentszéki tanácsos, Luther életrajzírója, amikor papi kenetességgel „elégtelennek és részben helytelennek" minősíti Lessing felfogását. Lemniust „igazi szennyírónak" nevezi és Luther eljárását „az egyetemen és a városban megnyilvánuló általános felháborodással" magyarázza,

tekintve hogy Lemnius epigrammái „megsértették a wittenbergi kiválóságokat". Olyan állítás ez, amelyet Lessing a leghatározottabban utasított vissza. Köstlin, igaz, utólag megemlíti Luther mértéktelen haragját is, amelyet Albrecht „túlságos dícsérete" váltott ki belőle. Ezzel szemben az eset legújabb történetírója, Heidemann professzor, aki jelenleg a német főváros legrégibb gimnáziumában úgyszólván minden tárgyat — például történelmet, hittant — tanít, a következőképpen nyilatkozik róla: „Valami Lemnius nevezetű magister piszkos epigrammáinak kiadásával megtámadta Luther személyét, családi életét és ezzel heves ellentámadásra ingerelte Luthert." Ezzel ismét teljes egészében életre keltette a Lessing által kiirtott történelmi hazugságot.[20]

Ezekután joggal kérdezhetnők, miért is élt tulajdonképpen Lessing, ha az általa kigyomlált gaz ismét buja burjánzásnak indult főiskoláinkon? Nos, legalább azért, hogy felvilágosíthasson bennünket a történelmi hazugság lényege felől. Lessing minden bizonnyal az emberi természet eredendő bűnéből vezette le ezt a hazugságot, mert wittenbergi tartózkodása idején egyízben a következőket írja: „Mikor hagynak már fel azzal, hogy olyan szégyenfoltot kennek rá a mult egyik-másik becsületes alakjára, amelyet a legtudósabb emberek már régesrégen lemostak róla? De mit tenyésztenek általában szívesebben, mint rágalmakat?" Lessing sorsából azonban megtanulhatjuk, hogy a történelmi hazugság a társadalmi elnyomás eszköze és mint ilyen, legyőzhetetlen mindaddig, amíg társadalmi elnyomás van a földön. Még egy Lessing ragyogó szellemi fegyverei sem tudták legyűrni, mert ha még olyan fenegyerek volt is, legfeljebb a Lessing-legenda szemfedőjét borítják rá.

V

LESSING IRODALMI MŰKÖDÉSÉNEK KEZDETE

1752 vége felé Lessing Wittenbergből visszatért Berlinbe, hogy tevékenységét mint a *Vossische Zeitung* „tudományos rovatának" szerkesztője folytassa és előkészítse feljegyzéseinek, verseinek és színdarabjainak gyüjteményes kiadását, amely azután 1752 és 1755 között hat tizenkettedrét kötetben jelent meg. Noha Lessing akkori művei közül ma már igen kevés élvezhető, a maguk idejében mégis új irányt mutattak a német irodalomnak: kivezették a Lipcse és Zürich, Gottsched és Bodmer-Breitinger között fennálló ellentét reménytelen zsákutcájából.

A polgári irodalomtörténet nagyon sokat írt erről az ellentétről, anélkül, hogy valaha is megvilágította volna a lényegét. Szerinte Gottsched valóságos mumus volt s nevének hallatára minden fiatal író keresztet vetett, ezzel szemben a zürichiek súlyos gyengéik ellenére mégis utat törtek Klopstocknak és Lessingnek. Nem sokat változtatott a dolgon, hogy Danzel bizonyos mértékig menteni próbálta Gottschedet. Az új idők előfutárjának nevezte, annak ellenére, hogy a régi idők bűnbakjaként kezeli ő is. Schlosser is keményen ítéli meg Gottsched személyét,

de mégis Thomasius-szal állítja egy sorba. Erich Schmidt úr persze ezt is jobban tudja. Szerencsés adottságával mindig éppen fordítva állítja be a dolgokat s Gottschedről a következőket mondja: „Arra volt hivatva, hogy berekesszen egy korszakot, nem pedig hogy újat nyisson". Mégis Gottsched volt az, aki megnyitotta klasszikus irodalmunk korszakát és mindenképpen egy sorba tartozik Leibnizcal, Pufendorffal és Thomasius-szal, még ha jóval el is marad mögöttük.[21]

Gottsched porosznak született. Königsbergből származott, de még szerény képességei sem tudtak ebben a kispolgári országban kibontakozni. I. Frigyes Vilmos toborzói elől menekülve nem talált Lipcsén kívül más várost a német birodalomban, ahol irodalmi tevékenységet fejthetett volna ki. Itt egyetemi tanár lett és nagy energiát fejtett ki irodalmi reformjainak megvalósítása érdekében. Becsületére válik, hogy fáradozásairól elmondhatta: „Egész Németország becsületét tartottam szem előtt". Viszont az sem válik szégyenére, hogy, tekintettel a német irodalom kimondhatatlan züllöttségére, idegen példákat követve, úgyszólván az ábécével, a nyelv tisztogatásával kezdte meg tevékenységét. Szorgalmának köszönheti, hogy gyorsan haladt munkájában és csupán a német állapotok nyomorúságát bizonyítja, hogy közepesnek is alig mondható tehetségével kritikai diktátorrá lett, ami szükségszerűen megrontotta, mint ahogy minden diktatúra megrontja az embert. Bodmer és Breitinger sokáig egy úton haladt vele; nem tartoztak ők sem az alkotó géniuszok közé, különösen nem az igényesebb, de tehetségtelenebb Bodmer. Lipcse és Zürich között a harc nem irodalmi, hanem politikai és társadalmi ellentétek miatt tört ki, bár természetesen különböző

esztétikai és irodalmi kérdések ideológiai álarcába burkolták.

Zürich volt Svájc első városa, ahogyan Lipcse a német birodalomé. Svájc azonban köztársaság volt, míg Németországban fejedelmi önkény uralkodott. Bodmer és Breitinger a maguk is olás módján ezért Miltonban keresték költői példaképüket, ezzel szemben Gottsched Corneille-ben és Racine-ban. A német irodalomnak ez a pápája mindenesetre megrekedt az udvari szolgalelkűségben. Hátrahagyott levelezése, 4700 levél huszonkét fóliáns kötetben, a lipcsei egyetemi könyvtárban található. Danzel nem sajnálta a fáradságot és átnézte őket. A következőket mondja róluk: „Hihetetlen, de való, hogy mindezekben a kötetekben alig találunk egy vagy két politikai természetű nyilatkozatot." S Danzel van olyan igazságos, hogy hozzáfűzze: „A legaljasabb szolgalelkűséget olybá veszi, mintha magától értetődnék."[22] Ez akkoriban magától értetődő dolog volt; Leibniz, Pufendorf és Thomasius sem volt mentes tőle. És ha legalább ma úgy beszélhetnénk róla, mint a mult egy nyavalyájáról! De Gottsched Erős Ágosthoz írt dicshimnuszai magukban véve nem voltak hitványabbak, sőt, az idők változását tekintve, kevésbbé hitványak, mint amikor az irodalom mai pápái alázatos hajbókolással még a föld alól is kikaparnák a Nagy Frigyes nevét viselő „irodalmi korszakot".

Mindenesetre úgy tűnik fel, mintha a svájciaknak szabadabb és szélesebb látóköre lett volna, mint a lipcseieknek. Csakhogy Milton-csodálatuk tisztára iskolás és teljesen felszínes analógiákon épült. Az ortodox kereszténységnek ezekben a szűk kis köztársaságokban, amelyek vagy nyárspolgáriak lettek, mint például Zürich, vagy lezüllöttek, mint Bern,

nem volt semmi köze az angol puritánok forradalmi féktelenségéhez. Ezzel szemben annak a luteránus ortodoxiának volt vérrokona, amelynek segítségével Németországban a despotizmus uralkodott. Másfajta különbséget látunk itt a lipcseiek és zürichiek között, s ez Gottschedet igazolja. Polgári osztálytudata, még a maga megnyomorodott és csenevész formájában is, elég erős volt ahhoz, hogy a fejedelmi zsarnokságnak legalább ideológiai korbácsa ellen lázadozzék. Gottsched lefordította Bayle-t és lelkesen népszerűsítette Voltaire-t. Irodalmi reformjainak súlyát nem istenes költeményekre, hanem az akkori ortodox zsargonnal szólva az „ördög szószékére" vetette. Azt sem mondhatjuk, hogy Gottsched érdeklődése a színpad iránt csak arra vezethető vissza: csodálta a francia udvari drámaírókat. Nem az udvari színpadok számára dolgozott, hanem drámai törekvéseinek követeivé olyan hírhedt proletárokat, vándor színjátszó társaságokat tett meg, amilyen Neuberné és társulata, s ez a mult század első felében ilyen vaskalapos egyetemi tanár részéről egészen komoly társadalmi forradalomszámba ment. Ezen a réven Gottsched sokkal közelebbi érintkezésbe került az európai szellemi élet nagy áramlataival, mint Bodmer és Breitinger valaha is.

A látszólag tisztán esztétikai és irodalomtörténeti kérdések esetében is meg kell vizsgálnunk, mi a politikai és társadalmi alapjuk, ha helyesen akarjuk megérteni őket. Elsősorban éppen a lipcseiek és zürichiek között folyó harcról kialakult felfogásunk érteti meg velünk, miért pazarolta el Klopstock alkotóerejének legjavát, amikor a zürichi kritikusok tanácsát követve egy vallásos eposzra tette fel az életét és miért vágódtak hanyatt a rémülettől ezek

a filiszterek, amikor ünnepelt dalnokukat meghívták Zürichbe és szenteskedő, orrát lógató férfi helyett friss, életvidám, forradalmi hangú ifjú állított be hozzájuk. De érthető Lessing sokkal élesebb osztályösztöne is, amelynek alapján nem Bodmer, hanem Gottsched irányvonalát követte. Ez elég paradoxul hangzik, tekintve, hogy a polgári irodalomtörténet kevés dologról beszél olyan nagy pátosszal, mint arról, hogyan végezte ki Lessing Gottschedet. Danzel legalább azzal a kedves hasonlattal világított rá erre a helyzetre, hogy Lessing éppen azért nézte le Gottsched érdemeit, „mert az ő tevékenysége teljesen Gottscheden nyugodott és belőle élt, ahogyan az is sokáig tartott, amíg a természettudomány elhatározta magát arra, hogy komolyan alapos vizsgálatnak veti alá a levegőt, amelyet belélekzünk". Lessing sokkal keményebben bánt el Gottscheddel, aki közelebb állt hozzá, mint a svájciakkal, akik távolabb álltak tőle. Gottsched nagy tartózkodást tanusított Lessingnek sokszor igazságtalan támadásaival szemben, míg Bodmer — pedig őt Lessing jóval elnézőbben ítélte meg — dühös bosszút állt rajta, s berlini kebelbarátja, a joachimsthali gimnáziumban tanító Sulzer professzor is, mindig irígy féregnek bizonyult vele szemben.

De ezek a vonatkozások is könnyen megérthetők, ha a már fentebb említett társadalmi szemszögből nézzük őket. Lessing nemcsak követte Gottschedet, hanem jóval túl is haladt rajta, amikor polgári álláspontjából kiindulva kímélet nélkül küzdött Gottsched tetteinek és elméleteinek udvaronc, talpnyaló és szolgai elemei ellen. Lessing gulyássá aprította a „nagy tökfilkót", mert a fejedelmi despotizmus zászlaját hordozta. Mi sem jellemzőbb erre, mint az első csapás, amelyet Gottschedre mért. Gottsched költeményeiről írt bírálatára gondolunk, amely a

Vossische Zeitung 1751 március 27-i számában jelent meg. Legfontosabb megállapításai a következők: „A tősgyökeres német költészet társadalmi rangjuk szerint nagyrabecsült és mélyen tisztelt kedvelőinek, pártfogóinak és támogatóinak melegen ajánljuk a következő művet... Első része régi, csupán elrendezése új, s ez tiszteletére válnék a legszigorúbb udvari etikettnek is... A másik rész nagyjából új és ugyanazzal a rangsorral ékeskedik, amelyet olyan kitűnően alkalmazott az első részben. Ebben ugyanis minden költeményben uralkodókról és fejedelmi személyekről énekel, a második részben grófokról, nemesekről s velük úgyszólván egyenrangú személyekről, s végül a harmadik rész a barátaihoz írt dalokat foglalja magában... Ezek a versek a Voss-féle könyvkereskedésekben és Potsdamban két tallérba és négy garasba kerülnek. Két tallérral fizetik meg, ami bennük nevetséges, és négy garassal, ami bennük hasznos". Szembeszökő itt a társadalmi ellentét. Ez az ellentét s a felháborodás, amelyet a polgárság végül is érezni kénytelen önlealacsonyítása miatt — ez magyarázza meg, miért bánik el Lessing néha olyan kegyetlenül hevesen Gottscheddel; ez magyarázza meg Gottsched tartózkodását, amelyet állítólag a félelem sugallt, ahogyan Gottsched balga csatlósa, Schönaich gyanítja. Ha ez valóban így van, akkor a félelem egyenesen arra vallana, hogy valóban megértette Lessing magasabb céljait. Ez magyarázza meg végül a svájciak elkeseredett dühét, akik úgy érezték magukat, mint a szárazföldre vetett hal, látva, hogyan küszöböli ki Lessing Gottsched törekvéseiből a talpnyaló elemeket s hogyan teremt Gottsched kezdeményezése nyomán valóban szellemi kapcsolatot a nyugateurópai kultúrnépek osztályharcával. Kétségtelen, Lessing túlhaladta Gott-

schedet, de csak azáltal, hogy világosabbá tette, megtisztította s fokozta törekvéseit, s az a legenda, mintha Gottsched már „befejezte volna" működését, mielőtt még Lessing megkezdte volna a magáét, éppenséggel nem illik azokhoz, akik klasszikus irodalmunkat a „tősgyökeres német költészet társadalmi rangjuk szerint nagyrabecsült és mélyen tisztelt kedvelőinek, pártfogóinak és támogatóinak" szeretnék a nyakába varrni.

Hogyan kezdte működését Lessing a gottschedianus Mylius szárnya alatt s hogyan fejlődött lassanként a „Miss Sara Sampson"-ig — ezt nyomon követni összes műveinek hat kis kötetében és a *Vossische Zeitung*-ban megjelent kritikáiban, valóban vonzó feladat. Joggal mellőzzük azonban ifjúkori líráját, amely legfeljebb néhány, nagyobbrészt már említett epigrammájával avatkozott be életének küzdelmébe. Erich Schmidt úrra bízzuk, hogy egyik iskolaszagú tanítóköltemenyből „jogérvényes" bizonyítványt állítson ki Lessing ellenszenvéről, amelyet „törvényes fejedelme és a drezdai udvar" iránt érzett, vagy amolyan „megélt" szívügyet következtessen ki az „anakreoni gügyögésből".[23] Éppoly kevéssé törődünk azzal, hogyan lelkesedik ez az úr Lessing néhány rímes soráért, amelyet berlini kezdő korában írt Frigyes képe alá. (Nem ismered? Hisz él! A büszke arc beszél a gondolkodóról, mert ő, csak ő lehet hős, bölcs, ő lehet mind a kettő.) Semmi jelentőségük, akár csak annak a néhány ódának, amellyel Lessingnek, mint a „királyilag engedélyezett ujság szerkesztőjének" újévkor és születésnapja alkalmával köszöntenie kellett a királyt. Ezek még Schmidt úr szerint is „fagyos" alkotások. Végül pedig csak tartsa meg magának Schmidt úr a következő mámorító megállapítását: „Berlinben a szász lelkipásztor

fiából vallási és politikai vonatkozásban liberális ember lett". Ha már gyerekesen azzal szórakozunk, hogy modern pártmegjelöléseinket Lessing korába vetítjük vissza, kiderül, hogy a fiatal Lessing nem volt korának Laskere vagy Eugen Richtere, hanem, mint forradalmi úton feltörekvő osztály bátor vezére, körülbelül az szeretett volna lenni, ami sok évtizeddel később, teljesen megváltozott körülmények között, a fiatal Lassalle vagy az ifjú Marx volt.

Lessing igazi lénye nem lírájában jut meggyőző kifejezésre, hiszen éppenséggel nem lírikus természete folytán, ez csak amolyan ifjúkori bűnözés számba vehető, hanem prózai műveiben és színdarabjaiban. Leveleiben, a „Rettungen"-ben* és a *Vossische Zeitung*-ba írt kritikáiban szakadatlan harcot folytat azok ellen a félig veszedelmes, félig nevetséges balítéletek ellen, amelyekhez osztálya még mindig vakon ragaszkodott. Legszívesebben a luteránus ortodoxia ellen indult harcba. Simon Lemniuson kívül még néhány elfeledett tudóst és az öreg pogány Horatiust mosta tisztára a rágalmaktól. Klopstock szeráfi megtévelyedését élesen elkülöníti költői nagyságától és találó szavakkal ebrudalja ki a „Messias" nyomában kullogó mennyei dalnokok seregét. Sohasem harcol a dogmák, hanem csakis az elnyomás vagy a céltalan rajongás ellen, amely a polgárságot eltérítette a maga igazi érdekeitől. Mindenben az a szabad emberi szemlélet jellemzi, amely az akkor még merev németországi polgári élet közepette a régiek műveiből és a szomszéd népek polgári íróiból táplálkozott. Lessing első prózai írásai nemcsak

---

* Ezek a tanulmányok elsősorban félreértett, üldözött és megvádolt írókat és gondolkodókat rehabilitálnak. — *A ford.*

Bayle és Voltaire szellemi befolyásáról tanuskodnak, hanem már Montesquieu-vel, La Mettrie-vel, Rousseau-val és Diderot-val kapcsolatosan is határozott állást foglalnak.

Montesquieu-t ugyan — tudomásunk szerint — sem ifjúkori, sem későbbi művelben nem említi, de 1753 januárjában Lessing a *Vossische Zeitung*-ban egy Hágában megjelent névtelen francia munkát ismertet, amely a népek szellemével foglalkozik. Ezzel kapcsolatban kifejti: „Tulajdonképpen csak fizikai okokkal magyarázható meg, hogy a nemzetek szenvedélyeik, képességeik és testi adottságaik tekintetében annyira elütnek egymástól. Mindaz, amit erkölcsi oknak nevezünk, tisztára fizikai okok következménye. Ha ugyanis valaki a nevelésben, kormányformában, vallásban keresi a különbségek okát, nyilvánvaló, hogy helytelenül értelmezi a kérdést, vagy azok közé a tudósok közé tartozik, akik szerencsétlenségükre olyan országokban születtek, amelyekről feltesszük, hogy nem kedveznek a tudományoknak olyan mértékben, mint Franciaország vagy Anglia és ezért azt hiszik, hogy magukkal szemben követnek el igazságtalanságot, ha elismerik az éghajlat befolyását a szellemre." Ez pedig Montesquieu-nek néhány évvel előbb Genfben megjelent „L'Esprit des Lois" (A törvények szelleme) című művének eleven visszhangja. A berlini filiszter-ujság fiatal kritikusa megérdemli teljes tiszteletünket, hogy magáévá tette ezt a felfogást, amely a maga idejében korszakalkotó volt, de egyébként a német polgárságban semmiféle visszhangra nem talált. — Lessing már Wittenbergben lefordította a spanyol Huarte-nak „A tudományokra való alkalmasság vizsgálata" című művét. Ez a XVI. századbeli munka csupa agyafúrt, különcködő ötletből áll, de mate-

rialista világszemléletet sejtet. A fordító „új utakat" fedezett fel benne s ezek a sejtések szerinte a szerzőt „túlvezették a századán". Még utolsó művében, a „Freimaurergespräche"-ben is visszatér ahhoz a felfogásához, amely fizikai okokból vezeti le az erkölcsit.

Természetesen — mint a német polgárság legerőteljesebb képviselője — Lessing sem tudott teljesen szabadulni ennek az osztálynak szellemi bűvköréből. Értetlenül állt szemben La Mettrie következetes materializmusával, és az a megvetés, amellyel az „óramű"-ről nyilatkozott, azt mutatja, hogy megmaradt a közkeletű felfogás mellett, mégha kellőképpen figyelembe vesszük is a francia udvari író iránt megnyilvánuló egészséges osztálygyűlöletét. Csakhogy a megértésnek ezt a hiányát nem szabad Lessing személyes hibájául felróni. Németország gazdasági fejlődése ugyanis csak egy teljes évszázad mulva jutott el odáig, hogy a természettudományos materializmus, mint e fejlődés ideológiai kísérőjelensége, jelentkezhessék. Lessing Rousseau-nak a művészetek és a tudományok ellen írt értekezését sem értette meg történelmi összefüggéseiben, de hogyan is érthette volna meg? A német polgárságra megcsontosodott civilizáció helyett megcsontosodott barbárság nehezedett és ez a polgárság még csak ott tartott, hogy a művészet és a tudomány eszközeivel harcolt a maga társadalmi felszabadulásáért. Emellett Lessing Rousseaunak azzal a paradoxonként hangzó felfogásával szemben, hogy a művészetek és a tudomány hatása alatt kivesznek a harci tulajdonságok, helyesen így érvel: „Vajjon azért vagyunk-e a világon, hogy egymást kölcsönösen elpusztítsuk?" Ezzel szemben Diderot-ban rokonlelket talált. Ő volt a harmadik francia, akinek rá gyakorolt nagy hatását szinte

lelkendezve ismerte el. Azok közé a nagy filozófusok közé sorozta, akik többet fáradoznak azon, hogy viharfelhőket támasszanak, semmint azon, hogy eloszlassák őket. „Ahová csak szemüket vetik, megrendülnek a legismertebb igazságok támaszai... Éjsötét folyosókon keresztül vezetnek el bennünket az igazság fénylő trónusához, ugyanakkor, amikor az iskolamesterek képzelt fénnyel megvilágított folyosókon kalauzolnak a hazugságok sivár trónusához. Még abban az esetben is, ha az ilyen nagy filozófus arra vetemedik, hogy olyan nézeteket dönt meg, amelyeket mi szenteknek tartottunk, nem nagy kár származik belőle. Álmai — vagy ha úgy tetszik — igazságai, épp olyan kevéssé ártanak a társadalomnak, mint amennyire ártalmára vannak azok, akik minden ember gondolkodását a maguk igájába akarják hajtani." Lessingnek, aki szellemi érintkezésben állt az ilyen szellemekkel, joga volt megsuhogtatni a kritika korbácsát a német „iskolamesterek" felett és egy öreg „tanítvány"-ra, aki a svájciak zászlajára esküdött s úgyszólván Frigyes király védence volt, még erősebben sujtott le vele, mint a lipcsei magisterre.

Az akkori német irodalom siralmas állapotának beszédes példája az a Horatius-fordítás, amelyet Samuel Gotthold Lange laublingeni lelkész adott ki 1752 húsvétjára. Különösen ha figyelembe vesszük, hogy szerzője a svájci irány ünnepelt költője volt és kilenc évig dolgozott fordításán. A nyelv, a versforma és az eredeti szöveg megértése egyaránt alacsony fokon állt és ezenfelül gyerekes fordítási hibáktól hemzseg a könyvnek majdnem minden oldala! Hozzá kell tennünk, hogy Meier, az esztétika hallei professzora végezte a korrektúrát és Stille tábornok, Frigyes király asztaltársa, maga is német nyelven költő fűzfapoéta s Lange pártfogója, nem

restelte a fáradságot, s ahogyan Gleim írja Kleistnek, „egyenként megvizsgálta és gondosan megbírálta a lefordított horatiusi ódákat". Sőt úgylátszik, hogy maga Gleim is segített neki ebben a munkában, mert 1748-ban már csodálkozását fejezte ki azon, „milyen találóak a tábornok eddigi kifogásai".[24] Lange valószínűleg Stille ösztönzésére ajánlotta a fordítást a királynak. Ezért elismerő köszönőlevelet is kapott Frigyes királytól, aki kijelenti, hogy „az ajánlásban kifejezésre juttatott alázatos figyelmessége megnyerte legkegyesebb tetszésünket" és nem kételkedik abban, hogy „az Ön jólsikerült munkája jó szolgálatot tesz a tanulóifjúságnak, amikor a még ma is élő szerzőt olvassák". Lessing ismerte mindezeket a körülményeket, sőt amikor a siralmas tákolmánytól megrémülve bírálatot akart róla írni, bizonyos Nicolai professzor, aki vele teljesen egy véleményen volt, óva intette: „Nem tanácsolom senkinek, hogy nyiltan megtámadja Lange urat, ha megvan a reménye arra, hogy Poroszországban szerencsét csináljon, Lange úr bizonyos módszerekkel sok mindent el tud érni az udvarnál". De Lessinget valószínűleg ez most még csak jobban sarkallta, hogy egyik levelében tollhegyre vegye Lange legcsúnyább baklövéseit. Akit mindenki támadott, azt békében hagyta — ezt meg is írta egy alkalommal — de akit udvari karrierizmusból mindenki megkímélt, az el lehetett készülve arra, hogy megtámadja. Amikor Lange a nagyképű, tudatlan emberek szokása szerint arra vetemedett, hogy alattomosan kikezdje kritikusa jellemét, Lessing megírta „Vademecum"-át, az első olyan klasszikus vitairatot, amely mindig mintaképül szolgál csirkefogók ellen harcoló férfiaknak — bármennyire sajnálkozzanak is a polgári irodalomtörténészek azon, hogy Lessing a kelleténél keményebben

bánt el ezzel a szegény Langeval vagy a szegény Klotz-cal.

Lessing szellemi fejlődése azonban még sokkal élesebben tükröződik színdarabjaiban, mint prózai műveiben. Itt ugyancsak mellőzzük néhány teljesen fejletlen, éretlen próbálkozását, amelyeket maga is kihagyott már műveinek első gyüjteményéből. Hasonlóképpen mellőzhetjük fordításait és mindkét, négy-négy füzetben megjelent folyóiratát, a már említett Adalékokat és a Theatralische Bibliothek-ot (Színházi Könyvtár), amelyek a „Hamburgische Dramaturgie" első tapogatódzó előtanulmányainak tekinthetők. A „Junger Gelehrter" (Fiatal Tudós), a „Freigeist" (Szabadgondolkodó) és a „Juden" (Zsidók) című darabjai azonban, ha még teljesen gottschedi talajban gyökereznek is, már új életet fakasztanak az elavult formákból. Itt egyrészt szolgai módon ragaszkodik a hármas egységhez, durván és lazán bonyolítja a cselekményt, a francia és olasz komédiák sablonja szerint, ügyetlen kézzel esetlen figurákat farag; másrészt azonban a „Junger Gelehrter"-ben milyen kegyetlenül gúnyolja azt az esztelen iskolás bölcseséget, amely túlhajtott ostobaságában elfordult a való élettől! Milyen csúnyán szégyenül meg a „Freigeist"-ban az udvari szabadgondolkodás, amely még Voltaire ismert megállapítása szerint is, nemhogy felvilágosítaná a „vargákat és szakácsnékat", az egész népséget kiszolgáltatja a babonának! Szerencsésen csak odáig megy a szabadgondolkodó megszégyenítésében, hogy az ortodoxiának semmi diadala ne legyen belőle. A „Juden"-ban bátran kikel az ellen a „szégyenletes elnyomás ellen, amely egy egész népre nehezedik; hiszen nincs keresztény ember, aki a tisztelet érzése nélkül tekinthetne erre a népre". Igen, Lessing az 1749-ből származó Honzi-töredék-

ben már mélyen belenyúlt kora politikai életébe. A *Vossische Zeitung*, szokásától eltérően, 1749-ben kimerítő tudósításokat közölt arról az összeesküvésről, amelyet egy Henzi nevű demokratikus hazafi szőtt Bern rothadt oligarchikus rendszere ellen. Tervét idő előtt felfedezték, az alávaló osztálybíróság kínpadra vonta és vérpadra küldte. Ebből az anyagból akart Lessing szomorújátékot írni; másfél felvonással el is készült s merev alexandrinusainak olvasásakor még ma is érezni valamit abból a tűzből, amelyet ez a hős lobbantott lángra benne. Erich Schmidt úr nyitott kapukat dönget, amikor patetikus szólamaival megtámadja Danzelt, aki Lessing Henzi-töredékében Shakespeare Julius Caesarjának hatását vélte felfedezni. Lehet, hogy Danzel kissé fellengzősen fejezte ki magát, de neki is és Stahrnak is igaza van, amikor rámutatnak arra, milyen erőteljes és gyors hatást gyakorolt a tragikus tárgy a korra és ezen belül a húszéves ifjúra. Mit számít Erich Schmidt úr bőbeszédű bizonyítása, hogy a Henzi-töredék esztétikailag éppenolyan éretlen, mint általában a húszéves ifjak tragédia-kísérletei? Nincs szükségünk erre a felvilágosításra, de Schmidt úr híres „genetikus" módszerétől mégis elvárhatnók, hogy arról, mi a helye a Henzi-töredéknek Lessing fejlődésében, legalább annyit mondjon, mint Danzel és Stahr. Hogyan is juthatott eszébe Lessingnek, hogy egy demokratikus hősért lelkesedjék, ahelyett, hogy anakreoni dalokban „megélt konfliktusokat" ábrázolna, olyan konfliktusokat, amelyeket még érdemes akadémikus pápaszemmel tanulmányozni?

Amikor Lessing 1755-ben egy potsdami kerti lakban megírta polgári szomorújátékát, a „Miss Sara Sampson"-t, ezzel döntő és nagy lépéssel hagyta maga mögött ifjúkori drámakísérleteit. Tisztában volt

teljesítményének nagy horderejével; arról volt szó, hogy a német polgárság számára új szószéket teremtett. Eddig csak vígjátékban jutottak szóhoz a polgárság képviselői, mint többé-kevésbbé nevetséges figurák és többé-kevésbbé ízléstelen bűnök hordozói, legjobb esetben mint mankón járó erények árnyképei, hogy kontraszthatású hátteret alkotva még jobban kiemeljék a bűnösöket. A szomorújátékot fejedelmek és hősök számára tartották fenn, csak ők voltak képesek tragikus, nemes és finom érzelmekre, fenséges, erős és vad szenvedélyekre. Igy lett a polgári szomorújáték a polgárság felszabadító harcának egy állomása és pontosan így értelmezte Lessing is. Kevéssel a „Sara" megírása előtt a szerkesztésében megjelenő „Theatralische Bibliothek"-ban ennek a drámai műfajnak éppen angliai kialakulásáról értekezett. Szerinte az angol embert „bosszantotta, hogy a koronás főket olyan sokra értékelik, érezte, hogy hatalmas szenvedélyek és emelkedett gondolatok nem jellemzőbbek a királyokra, mint azokra, akik az ő köréből származnak". Az ő köréből — szórólszóra így írja Lessing; ebből látható, hogy felismerte már a környezet jelentőségét. Epigrammatikus stílusában hozzáteszi: „Ez talán csak amolyan üres gondolat, de mindenesetre legalább gondolat-számba megy!" Igaz, hogy üres gondolat a polgári szomorújátékot abból a már említett bosszúságból származtatni, mely az angolokat nagyjaik kiváltságos helyzetének láttára elfogta, de valóban, mégis csak gondolat — mégpedig olyan gondolat, amely abban az időben csak Lessingtől származhatott, feltéve, hogy a polgári szomorújátékban a polgári osztálytudat ébredésének ideológiai tükröződését ismerjük fel. Mindenképpen gondolatnak kell tekintenünk, ha figyelembe vesszük Lessingnek azokat a szándékait

és céljait, amelyek a „Sara" írása közben vezették. Éppoly kevéssé az öntudatlanul alkotó költői lángelme műve, mint bármely más drámája, de igen nagy tudatossággal írta meg. Angol minták nyomán kovácsolta — olvasták Lessing fejére ellenségei és írigyei már az életében. Igen, valóban kovácsolta, de fegyvert kovácsolt belőle az osztályharc számára. Lessing érdeme e fegyver megteremtése körül annál is jelentősebb, mivel tüstént a megfelelő üllőn kovácsolta. A polgári felvilágosodás ez esetben nem a szokásos úton, Franciaország közvetítésével jutott el Angliából Németországba, hanem Lessing a közvetlen forrásból merített. Művéhez abban az egyetlen országban keresett és talált anyagot, amelynek polgársága már megszerezte gazdasági és politikai önállóságát. Diderot polgári drámái Franciaországban csak néhány évvel a „Sara" megjelenése után láttak napvilágot, s Diderot maga is nagy elismeréssel nyilatkozott honfitársainak Lessing drámájáról. Német kortársaira Lessing szomorújátéka nem költői, hanem társadalmi kinyilatkoztatás erejével hatott. Először Odera-Frankfurtban adták elő. Lessing maga is elutazott az előadásra; az emberek — írja Ramler Gleimnek — úgy ültek három és félóra hosszat, mint a szobrok és csendesen sírtak.

Lessingnek e szellemi termékével szemben sem lehetünk igazságosak, ha tisztán esztétikai szempontból ítéljük meg. Igy aligha érthetnők meg hatását, hiszen a darabban egymást érik a lélektani képtelenségek, vagy legalább is valószínűtlenségek. Ólmos unalom húzódik jelenetről-jelenetre és alig van csúcspontja a cselekménynek, mely meg tudná értetni velünk egykori gyújtó hatását. A színpad számára már régen elveszett és még olvasva is csak nehezen rágja keresztül rajta magát az ember. De éppen,

mert oly gyermekien könnyű dolog történeti értékű szellemi teljesítményeket iskolai gyakorlatként kezelni s esztétikai kánon szerint javítgatni, éppen ezért jobb is volna gyerekeknek átengedni az ilyesmit. Hasonlíthatatlanul kiválóbb testvérei, a „Minna" és „Emilia" megjelenésével „Sara" hamarosan háttérbe szorul, de ezek nem különböznek tőle olyan nagymértékben, mint a „Sara" attól a semmitől, amely megelőzte. Mivel ez az első, tehát a leggyengébb, de hatása a leghatalmasabb volt. Ahogyan nem lehet egy elszigetelt műalkotás történeti jelentőségét megítélni, éppoly kevéssé lehet egyszerű iskolai szabályok szerint megítélni egy meghatározott műfaj történeti jelentőségét. Már Lassalle óva intett attól, hogy Lessing és Diderot polgári drámáinál arra a szellemtelen elposványosodásra gondoljunk, amelybe Iffland idejében e dráma fogalma merült. De Iffland polgári drámája még mindig tiszteletreméltó szellemóriás volt Lindau, Lubliner és Wichert polgári drámáihoz képest, amelyek évtizedek óta uralkodnak a német színpadokon. Röviden: minden polgárságnak olyan a polgári drámája, amilyet a maga idejében megérdemel.

A „Miss Sara Sampson"-nal Lessing irodalmi pályafutásának egyik első csúcspontjához ért. Most már arra gondolt, hogy hosszabb szünetet tart és ismét többet forog majd emberek között, a világban, mint könyvek között. Csakhogy ez a kívánság nem teljesült azonnal és egészen másképpen teljesült, mint ahogyan elképzelte.

VI

LESSING A HÉTÉVES HÁBORÚBAN

Mikor a tavasz énekese, Kleist* Zürichbe érkezett, hogy ott porosz ujoncokat toborozzon, lelkesen írt Gleim barátjának erről a városról, amely „páratlan" a maga nemében, nemcsak „egyedülálló" fekvése, hanem „derék és nyilteszű lakosai" miatt is. „Amíg a nagy Berlinben alig van három vagy négy tehetséges és jóízlésű ember, a kis Zürichben húszharminc is akad ebből a fajtából." S még azt is hozzáteszi: „Persze ez sem csupa Ramler." Ezzel jellemezni akarja, mit tartottak a berliniek 1755-ben a tehetség és ízlés csúcspontjának.

A reménytelen sivárságnak ugyanez az érzése érlelhette meg Lessingben azt az elhatározást, hogy elhagyja Berlint. Már kicsiholta a kovából a benne szunnyadó néhány szikrát, és a porosz élet nyomása és kényszere talán megélesítette polgári osztálytudatát, Berlin szellemi sivataga pedig csökkentette valamelyest a szétforgácsolódás állandó veszélyét, amely

* Ewald von Kleist (1715—1759), porosz költő. Itt „A tavasz" című leíró költeményére utal Mehring. (Magyarra átdolgozta Csokonai.) — *A ford.*

mozgékony szellemét fenyegette. A hazafias büszkeség bátran örülhet ennek a „döntő ösztönzésnek", de ennél többet ne próbáljon elhitetni velünk. Lessing és Marx többek között abban hasonlítanak egymáshoz, hogy nyilvános harcaikban tanusított kíméletlenségük mellett — amely megrémítette gyáva kortársaikat — mélységes szerénységük nem engedte, hogy sokat beszéljenek magukról. Még Lessing bizalmas levelei is csak nagyon ritkán adnak felvilágosítást személyes elhatározásainak indítékairól. Művei természetesen annál érthetőbben beszélnek és a „Miss Sara Sampson" szerzője olyan magaslaton állott, ahonnan szükségszerűen undorítónak, üresnek és áldatlannak látta a berlini életet. Mit is adhattak a férfivá érett ifjúnak Berlin negyedfél „zsenijei"? Pedig ez az életvidám ember annyira vágyódott az emberek után, hogy mindenkiből ki akart csiholni valamit — még a kaján és ostoba Sulzerből is, akit inkább „következetlennek", semmint „hamisnak" igyekezett feltüntetni, hasonlóképpen a száraz fűzfapoéta Ramlerből, akinek — s ezt Ramler maga bizonyítja — poharazás közben „szelíd, engedékeny, vidám pajtása" volt. De ugyan mit jelenthettek volna számára élete küzdelmében ezek az emberek és az a két fiatal berlini, akikben Lessing úgyszólván a tanítványait láthatta?

Úgyszólván — mert csak a legáltalánosabb és a legritkább levegőjű szellemi kategóriákban mozgó történelemszemlélet említheti Lessinggel egy napon Moses Mendelssohnt és Nicolait. Csak hadd nevezze Erich Schmidt úr ezeket az embereket, ha úgy tetszik, „a vallás és politika liberálisainak", mintegy koruk Laskerjének és Eugen Richterének, de éppen ezért egy egész világ választotta el őket Lessingtől. Moses jó ideig mégis együtthaladt vele, körülbelül

a „Laokoon" megírásának idejéig, amelyhez eggyelmással ő is hozzájárult. Szerény lángocska volt, de jó ember. Ragaszkodása megható, mert a szó betűszerinti értelmében meghasadt a szíve, amikor — boldog vakságában csak néhány évvel Lessing halála után — végül ráeszmélt arra, hogy csodált barátja már régen halála előtt eltávolodott tőle.* Mendelssohnnak „nemzete" felszabadítására irányuló törekvései, amelyeket legalább megpróbált megvalósítani, tiszteletet érdemelnek, mert a zsidók türelmetlensége éppúgy meggyötörte, mint a frigyesi zsarnokság. Csakhogy felemás természete és bátortalansága folytán felszabadító törekvéseiben is jóval Lessing mögött maradt, még ha eltekintünk is tevékenységének összehasonlíthatatlanul szűkebb körétől. Nem volt izig-vérig szabad ember, mint Lessing, hanem felszabadult rabszolga, akinek minden lépését még a széttört bilincs áruló csörgése kísérte. Amolyan Lasker-féle jelenség, aki megszabadult „nemzete" bűneitől, de ez a szabadság elfogult önelégültséggel tölti el. Mindamellett igen eszményi Lasker volt; már egyik sem kölcsönzött ugyan pénzt zálogra, de amíg Moses hevesen kikelt kora legnagyobb uzsorásai, az Ephraimok és Itzigek ellen, Lasker önmegtartóztatását arra használta fel, hogy a lemondás mélabús fényét terjesztette el a leghirhedtebb vállalkozó-dinasztiák felett. Politikailag hasonlítottak egymáshoz a despotizmussal szemben elfoglalt ingadozó és felemás ellenzéki magatartásukban, de Lasker

* 1785-ben jelent meg Friedrich Jacobi könyve: „Briefe über die Lehre Spinozas" (Levelek Spinoza tanairól.) Ebben a műben közli, hogy Lessing közvetlenül halála előtt Spinoza követőjének vallotta magát. Állítólag ez a könyv annyira felizgatta Mendelssohnt, hogy belehalt az izgalomba.) — *A ford.*

a maga zagyvanyelvű filozófiájával mélyen alatta áll Mendelssohnnak, aki a Leibniz-Wolff-féle iskola világosabb filozófiáját népszerűsítette. E filozófia szövegébe begubózva Mendelssohn sokkal távolabb állt az élettől, mint nagy barátja, viszont Lessing — micsoda történő! — az 1754-ben „Pope ein Metaphysiker!" (Pope, a metafizikus!) című művével csattanós pofont adott a frigyesi akadémiának egy ostoba pályatételéért, amellyel Maupertuisnak az volt a szándéka, hogy orvul hátbadöfi a német Leibnizot. A filozófiai anyagot Mendelssohn szolgáltatta hozzá.

Még Mendelssohnnál is kevésbbé léphet Lessing nyomába Nicolai. Goethe és Schiller epigrammája találóan utasította vissza Lessingre való hivatkozását:

Lessinget te ne bántsd! Mártír-koszorúja sebezte,
szörnyű tövis voltál, jaj, e komor koszorún.

Csak kezdő korában kapott Nicolai némi ösztönzést Lessingtől, de a szelleme kemény és száraz talajában elvetett mag legfeljebb ha törpe bozóttá burjánzott fel. Nicolai legjobb esetben csak karikatúrája lehetne az igazi Lessingnek, noha a polgári irodalomtörténet látszólag róla mintázta Lessing képét. Már Herder is kigúnyolta „fejedelmi kegyet szomjazó történetését". Nicolai csökönyös porosz ember létére „politikai képtelenséget" és „kaján pártcélt" látott a német nemzeti szellem gondolatában. Ő volt a német berlini filiszterség első bennszülöttje, aki irodalmi és politikai befolyásra tett szert. Korlátolt és elsatnyult lényét csak azzal magyarázhatjuk, hogy a berlini anyaföldből nőtt ki; másfelől maga is segített kiszárítani ezt a földet, amely fölött — Lassalle találó kifejezése szerint — darvakként szálltak el a Lessingek, a Fichték és a Hegelek. A maga

módján dolgos és serény ember volt. Csodált példaképét, Frigyest követve szerette volna Németországot meghódítani, de akiben csak szellem, erő és élet volt Németországszerte, az kézzel-lábbal küzdött a gonosz Nickel ellen.* Igy tett Herder, Goethe, Schiller, így Kant és Fichte, Schelling, a két Schlegel és Tieck. Erich Schmidt úr egészen találó szavaival élve: Nicolaira „mindenfelől hullt az ütleg". Az ilyen épületes és számos más, éppenséggel nem épületes körülmény, az az alpári mód, ahogyan ráfröccsentette nyálát minden jelentős, nagy és új dologra, korlátolt csökönyössége, amely a renyhe és gyáva aufklaristát jellemzi, az a mód, ahogyan klikkeket és csoportokat szervezett, Eugen Richterre emlékeztet. Nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy abban az időben a kapitalista korrupció mai óriási méreteihez képest még csak embrionális állapotában volt, s ha Nicolai a maga nyárspolgári tisztességtudásával láthatta volna, hogyan szökken magasba szellemi vetése, akkor talán most elsőízben kételkednék a maga csalhatatlanságában. De ez nem akadályozza meg a szellemi burzsoáfajzatot, amely Berlinben a maga Lessingjével dicsekszik abban, hogy ne kapaszkodjék Nickel kabátszárába, amivel összevág, hogy igazi szellemi rokona nem Gotthold Ephraim, hanem Karl Gotthelf Lessing, a *Vossische Zeitung* nagyapja volt.

Mindezek után érthető, hogy a berlini talaj égett Lessing lába alatt, amikor önálló helyet harcolt ki magának a német szellemi életben. Lipcsébe azzal a kívánsággal tért vissza, hogy megismerje a nagyvilágot s a szerencse kegyes is volt hozzá, mert egy

---

* Nicolai gúnyneve; németül manót, rosszindulatú törpét jelent. — *A ford.*

gazdag lipcsei patricius, a fiatal Winkler, több évre kísérőül választotta európai utazásához. 1756 májusában indultak útnak. A hétéves háború kitörésének híre Amsterdamban érte őket, ahonnan szeptemberben Angliába készültek; Winkler, kincseit féltve, visszasietett Lipcsébe. Lessinget e balszerencse látszólag súlyosan érintette, de a nagy csalódás talán megkímélte egy még nagyobb csalódástól. Éppenséggel nem volt már alkalmas arra, hogy ilyen önfejű német pénzeszsákot kísérgessen, és Winklerrel, visszatérése után, csakhamar össze is veszett.

Milyen volt Lessing állásfoglalása a hétéves háborúval szemben — ezt már munkánk elején megvilágítottuk. Frigyes kabinet-háborújának semmi köze nem volt a polgári osztályhoz, mint osztályhoz és Lessing volt legkevésbbé hajlandó arra, hogy állást foglalva beleavatkozzék „független fejedelmek véres perébe". Osztálytudata akkor már fejlettebb volt, semhogy fel ne ismerje: a polgárságnak kell majd a háború levét meginnia. Gyűlölte a háborút, mert áldatlan dolognak tartotta, amely elriasztja a múzsákat és olyan országban, ahol kevés igazi tüzes barátjuk van, igen hosszú időre elhallgattatja őket. Ez a polgári álláspont azonban egyszersmind nemzeti és igazi német álláspont volt. Vannak polgári történetírók, akik jobbról-balra, Scherertől Scherrig felpanaszolják, hogy Lessingből hiányzik a patriotizmus és a hazaszeretet, mert tényleg komolyan bántotta, hogy az érdemes Gleim dühös üvöltéssel támadt azokra a németekre, akik ellen a porosz király véletlenül háborút viselt. Lehetne bennük annyi becsület, hogy megemlítenék legalább Lessingnek egy évvel előbb kelt levelét is, amelyben Gleimot kérve kéri, fogadja némethez illő méltósággal és büszkeséggel a Halberstadtot megszálló francia csapatokat. „És

még Voltaire-t illetően is tegyen úgy, mintha csak ostoba veszekedéseiről és csalásairól hallott volna. Legalábbis én ezt a szerepet akarom játszani, minden nem egészen tudatlan francia előtt, aki netalán Lipcsébe jönne."[25] Nem mintha szégyenként akarnók elhárítani Lessing fejéről azt, hogy nem törekedett a buzgó hazafi címére, olyan hazafiéra tudniillik, aki elfeledtetné vele azt, hogy „világpolgárként" viselkedjék. Sőt nem gondolhatunk minden borzalom nélkül arra a — szerencsénkre lehetetlen — lehetőségre, hogy Lessing, Schiller és Goethe nem magukfajta „világpolgárokká", hanem Gleim- és Ramler-szabású „hazafiakká" válhattak volna. De mindenesetre, egyrészt a történeti igazság kedvéért, másrészt a politikai kútmérgezés elhárítása végett le kell szögeznük azt a tényt, hogy klasszikus irodalmunk képviselői, mint a polgári osztály előharcosai, pályájuk kezdetén a német nemzeti álláspontot képviselték; csak miután a polgárság túlságosan is hitványnak bizonyult ahhoz, hogy megtörje a fejedelmi despotizmust, éppen a polgárság érdekében inkább „világpolgárok"-ká lettek, mint Lessing, vagy „minden idők kortársai", mint Schiller, semhogy habsburgi, hohenzollerni, welfi vagy wettini bélyeggel ellátott zugpatriotákká váljanak. Éppen Goethe, aki öregkorának egy gyenge órájában leírta ama „híres helyet", ahol Gleim és Ramler „elpusztíthatatlan műalkotásairól" beszél, egy ismert, de oly gyakran félreismert disztichonjában találóan jellemezte ezt a fejlődést, amelyet még Scherr, ez a demokratának mutatkozó történetíró is „légvárakon alapuló szomorú eltévelyedésnek" nevez.

Németek nemzetté nem lesztek, kár a reményért;
Ám legyetek, amíg éltek, emberek és szabadok.

Azt, hogy a polgárság zöme még milyen messze állt a nemzeti eszmétől, bizonyítja az a tény, amelyet Lessing maga is gyakran emlegetett. A hétéves háború alatt Lipcsében tősgyökeres porosznak és Berlinben tősgyökeres szásznak tartották, éppen azért, mert nem volt sem szász, sem porosz, hanem német.

Lessing a háború alatt háromszor változtatta lakóhelyét. 1756 októberétől 1758 májusáig Lipcsében maradt, habár itt már semmi keresnivalója sem volt. Már csak azért sem, mert Frigyes vaskézzel ragadta torkon a gazdag várost, és a múzsák egy szálig elmenekültek belőle. Ehhez járult még, hogy Lessing — aki pedig „a Winkler kenyerét ette", így mondja ezt Erich Schmidt úr, s ahogyan erkölcsileg felháborodott burzsoához illik, komolyan összeráncolja homlokát — mégsem vett részt kellő áhítattal a lipcsei kapitalisták jajveszékelésében, amikor a porosz piócák nekiestek pénzeszsákjaiknak. Hiszen Frigyes most valóban csak elébevágott egy ellene tervezett és elsősorban Brühl szász miniszter által szorgalmazott támadásnak és a szerencsétlen Lessingnek sajnos sohasem volt eléggé finom érzéke a kapitalista érdekek iránt, ami manapság az „igazi" szabadságharcot jellemzi.[26] „Tősgyökeres porosz" hírét költötték s ezen a réven porosz tisztekkel került baráti kapcsolatba, így Kleist őrnaggyal, aki talán életének legkedvesebb barátjává vált. Kleist ismertette meg Tauentzien ezredessel is, akinek Lessing titkára lett s ez volt talán életének legboldogabb szakasza. Az öreg harcoshoz is meleg érzéssel ragaszkodott, amíg csak élt, noha szellemileg nem állhatott hozzá olyan közel, mint Kleist, a tavasz énekese.

Első pillantásra ellentmondásnak tűnik, hogyan kerülhetett a polgárság előharcosa ilyen baráti, meghitt viszonyba néhány hátsópomerániai junkerrel,

akik még ezenfelül Frigyes tisztjei is voltak. Csak megkerülnők, de nem oldanók meg az ellentmondást, ha azt mondanók, hogy itt tisztán személyes kapcsolatról volt szó. Kétségtelen, hogy Lessing szívesen élt katonai körökben, és legjobb drámai műveiben különös szeretettel ábrázol katonai jellemeket. Nem is szólva Philotasról, gondoljunk csak Tellheimre, Paul Wernerre és Justra a „Minná"-ban, Odoardo Galottira az „Emiliá"-ban, Saladinra és a templomos lovagra a „Nathan"-ban. Itt is meg kell vizsgálnunk a dolgok társadalmi alapját ahhoz, hogy jól megértsük őket. Ebben a hihetetlenül elfiliszteresedett világban a katonaság volt az egyetlen rend, amely lehetővé tette az egyénnek, hogy legalább háború idején önállóságot és férfiasságot fejtsen ki, ahogyan Schiller a „Wallenstein" lovasdalában megénekelte:

Ó férfi, a harc megméri szíved,
a harc viharán még érsz valamit.
Ott senki sem áll a helyedre,
magad élsz vagy halsz verekedve.

S a dal zárószavai mintha csak Lessing szívéből fakadtak volna:

S ha nem kockáztatod az életed,
az életet soha meg nem nyered.

E sorok olyan érzületet fejeznek ki, amely a hétéves háború idején csakis a katonai táborokban élt és nem a polgárságban. Ehhez még hozzájárult, hogy a militarizmus nem vált még a polgári kultúra önálló ellentétévé mindaddig, amíg a hadsereg megtartotta magántulajdon jellegét és a háborúk a fejedelmek magánvállalkozásai voltak. Ezért Lessing jól megfért

Frigyes tisztjeivel és a hátsópomerániai junkerekkel egyaránt. A hátsópomerániai nemes az előpomerániainak éles ellentéte volt: szegény és mértékletes, inkább paraszt, mint junker, zselléreit nem zsákmányolta ki kíméletlenül, inkább patriarchális módon együtt élt velük, éppen ezért nem számított a legrosszabb emberfajtának. Uralkodó osztályának inkább erényei, mint bűnei jellemezték. Lessingnek, akit a berlini nyárspolgárok halálra untattak és a lipcsei pénzeszsákok alaposan megkínoztak, kapóra jöttek az ilyen Kleistek vagy Tauentzienek, akiknek nem volt egyebük, csak kardjuk, becsületük és életük, akik nap-nap után kockára tették életüket és inkább összetörték kardjukat, semhogy bemocskolták volna becsületüket. A németországi állapotokkal magyarázható, hogy az ilyen Lessing-szabású erőteljes és férfias jellem sokkal inkább talált az uralkodóosztály tagjai között magához hasonló barátokat, mint az elnyomottak között. Nagy igazságtalanság volna el nem ismerni, hogy a hétéves háború a porosz nemesség történetének legdicsőbb napjai közé tartozott; négyezren estek el a csatatéren. A junkerek természetesen osztályérdekeikért harcoltak, de a német polgárság mégcsak megközelítően sem tudott ehhez hasonló áldozatot hozni *a maga* osztályérdekeiért. A német burzsoázia nyomorúságos megfertőzöttségének tulajdonítható, hogy ez a helyzet még ma sem változott. A *Kreuz-Zeitung* hátsópomerániai junkerei becsületes harckedv és lovagi érzület dolgában toronymagasan állnak a *Freisinnige* vagy a *Vossische Zeitung* kapitalista bértollnokai felett. Aki a porosz irodalmat csak némileg is ismeri, tudja, hogy a tiszt-írók, legalább is a tehetségesebbek közöttük, összehasonlíthatatlanul becsületesebben és szabadabb szellemben írnak például a frigyesi államról,

mint a Schmidt úrhoz hasonló polgári irodalmárok. Gondoljunk csak a porosz népiskolai törvény körül kitört tavalyi válságra és rögtön látni fogjuk, hogy a junker származású Zedlitz férfiként, a burzsoá Miquel pedig úgy viselkedett, mintha a gyengébb nem idősebb évjáratához tartozott volna. A legfelületesebb jelszavakhoz láncolt liberalizmus, amely hangadó a német sajtóban, persze nem érti meg ezt az összefüggést, sőt nem is szabad megértenie, hacsak nem akar önként lemondani nyomorúságos létéről. Némileg ebből az önfenntartási ösztönből magyarázható az a különben megmagyarázhatatlan művészet is, amelyet Eugen Richter úr és a hozzá hasonló népség oly mesteri módon gyakorol politikai ellenfeleinek *személyeskedő* ledorongolásával, meghazudtolásával s megrágalmazásával és amely az *osztályok* harcában nem ok nélkül párosul siralmas gyávasággal. Lessing mindíg kíméletlenül száll szembe ezzel az ocsmány garázdálkodással, már amennyire első, még félénk próbálkozásaival megismerkedett. Későbbi „Predigt über zwei Texte" (Prédikációk két alapszövegről) című munkájában, amelynek, sajnos, csak egy kis, de értékes töredéke maradt ránk, azt fejtegeti, hogyan lehet elvi alapon egy osztály ellen harcolni, egy osztályt gyűlölni és érdemes tagjait mégis nem kevésbbé, sőt éppen ezért nagyon szeretni és becsülni, úgy, ahogyan megérdemlik. Mindíg ez az elv szerint cselekedett, ami minden becsületes harcos számára magától értetődik, már csak azért is, mert benne foglaltatik a becsületes harc fogalmában. Mit bánta Lessing, hogy a lipcsei pénzeszsákok Kleisttel, a porosz tiszttel, később pedig a berlini felvilágosodás képviselői Goeze főtiszteletessel való kapcsolatairól suttognak a háta mögött!

Kleisttel való barátságát még jobban megértjük, ha nyomon követjük Kleist levelezésében, hogyan válik a „költő és katona" a harctéren — Lessing itt ismerkedett meg vele — egészen más emberré. A béke éveit a potsdami helyőrségben töltötte s itt mindenesetre „különös szent" módjára viselkedett: „leányokkal játszik", ízetlenül enyeleg Gleim barátjával, középszerű verseket farag, barátai gúnyolják költői hajlama miatt, ő pedig amiatt panaszkodik, hogy a szeszélyes király megvonja tőle kegyét; elfogja a „mélabú", majd pedig el akarja hagyni „ezt a más országokhoz képest nyomorúságos földet". Már az a „puszta gondolat", hogy húsz vagy harminc évig Potsdamban kellene élnie, pokolnak tűnik fel előtte, „még akkor is, ha időközben tábornaggyá neveznének ki, amitől az ég óvjon". Kleist Frigyes vasmarka alatt élt s így megértjük hangulatát, de hangulata szemlátomást javul, amikor századot, ezzel kizsákmányolásra alkalmas vagyontárgyat kap. Zürichben, ebben a „páratlan" városban gyakorolta a toborzás jövedelmező mesterségét és olyan gyalázatos módon űzte az emberkereskedelmet, hogy kénytelen volt éjnek idején a leskelődő hatóságok elől elmenekülni. Ezért aztán szellemtelenül goromba epigrammákkal állt bosszút Svájcon és a svájciakon, s ezek az epigrammák különös ellentétben állnak csengő-bongó dalocskáival. A háború tüzében azonban egész lénye megtisztul. Ismét szenved Frigyes önkényétől, régi, nagyrabecsült ezredétől egy szász gyalogosezredhez helyezik át, amelyet Pirnánál elfogtak és amelynek most a porosz királyt kell szolgálnia. Lipcsébe kerül; mint a kórház parancsnoka, amikor a szászokon behajtják a kivetett hadisarcot, szelídnek és emberségesnek mutatkozik és a maga személyében nem akar meggazdagodni. Egyetlen

harci dalában, amelyben több harci és emberi érzés van, mint Gleim egész gránátos költészetében, a porosz sereghez fordul:

Csak védd tovább, nagy tettek viharán át
A földművest, hiszen nem ellened.
Segíts nehéz során, ha sorsod jobb neked.
Csak hadd raboljanak a horvátok s a gyávák

s ahogy ebben a dalban kívánta:

Maroknyi hős előtt megyek — rohan a lábam,
— Ó adja ég — s már érezem,
Látom, hogy fut az ellenség. Mert énnekem
Győznöm, vagy halnom kell az őrjöngő csatában.

Kunnersdorfnál valóban hősi halált halt s még az oroszok is nagy tisztelettel temették el. Lessing kétségbeesett fájdalommal gyászolta.

Egészen más természetű barátság fűzte Lessinget Gleimhez, mint Kleisthez. Lessing minden idegszálával lázadozott az ellen a gyermeteg, édeskés hang ellen, amellyel Gleim legkedvesebb barátait „legkedvesebb angyalaimnak" nevezte, de Kleist kedvéért szívesen elviselte ezt a minden bárgyúsága mellett is jószándékú embert. Vidáman, csipkelődve foglalkozott az irodalmi széplélekkel és úgy bánt vele, mint valami nagy gyermekkel. Lessing azon van, hogy gerincesebb tartásra szoktassa a nyápic legényt. Lelkére beszél és kérleli, hogy Halberstadtban férfiasan viselkedjék a franciákkal szemben, hogy Kleist halálán érzett fájdalmát ne szentségtelenítse meg hitvány versekkel. Más alkalommal azonban megcirógatja, Aiszchülosznak nevezi és „nagy királyá"-ról beszél. Mindemellett mégis több volt merő iróniánál, ha Lessing ma már érthetetlen dicshim-

nuszok kíséretében kinyomatásra ajánlotta Gleim gránátos-dalait. Csak meg kell értenünk, mi volt Lessing célja ezzel a dícsérettel. Semmiesetre sem Frigyes „nemzeti" céljai iránt táplált lelkesedése. Ha a király maga ismerte volna Gleim gránátos-dalait, vagy bármilyen jelentőséget tulajdonított volna a népre gyakorolt hatásuknak, bizonyára várfogságra ítéli a költőt. Amitől Lessing irtózott, az ellenség dühös szidalmazása — épp ez volt az egyetlen, amit a király a gránátos-dalokban még megértett és becsült volna, hiszen Langenak, a laublingeni tiszteletesnek legalázatosabb kérelmére megengedte, hogy kiadja egy örjöngő költeményét, amelyet a cenzúra kifogásolt. Lessingnek viszont az tetszett a gránátos-dalokban, hogy Gleim szilárdabb, férfiasabb és öntudatosabb hangot próbált megütni bennük, ezen viszont a király botránkozott volna meg, hiszen a már ismert okokból egyszerűen kénytelen volt megtartani a háború kabinet- és zsoldos-háború jellegét. Az olyan zavarosfejű ember, mint Gleim, aki tegnap Anakreont, ma Türtaioszt utánozta, félreismerhette a helyzetet. Lessing persze nem követhetett el ilyen ostobaságot és kifejezetten tiltakozott az ellen, hogy a király a gránátos-dalok iránt érdeklődjék. A dalokhoz irt előszavában mondja, hogy aki ismeri a régi északi hősi énekek becses maradványait és aki érdeklődik a későbbi svábkorszak bárdjai iránt, aki tanulmányozta naiv nyelvüket és „eredeti német gondolkodásmódjukat", az abban a helyzetben lesz, hogy megérti ezt az új porosz bárdot — és rögtön utána szóról-szóra ezt írja: „Más bírálókból, különösen ha ahhoz az osztályhoz tartoznak, amelynek a francia költészet mindene, nem kérünk". Ennél érthetőbben a frigyesi cenzúra idején valóban nem lehetett beszélni. Polgári

irodalomtörténészeinknek azonban nincs fülük az ilyen fölényes gúny számára, és Lessing még ma is magán viseli a porosz sovinizmus bélyegét, amiért kissé lelkendezve, de nagyon is érthető módon örült annak, hogy a német irodalomban végre frissebb, erőteljesebb és férfiasabb hang jutott szóhoz.

Lessing lipcsei tartózkodása alatt sok mindenbe belefogott, főleg drámákba, de semmit sem fejezett be. Két „ódavázlatot" írt Kleisthez és Gleimhez, amolyan henye stílusgyakorlatot, amely barátok költői versengéséből születik. Lessing helyesen tette, hogy meghagyta őket prózai formájukban. Egy mecénáshoz írt ódája szintén prózában maradt, ami, persze egészen más okokból, szintén örvendetes dolog. Lessing magvas prózája csak veszített volna értékéből, ha a maga mindíg döcögő verses formájába ülteti át. Ime a legmagvasabb mondatok:

Akad-e nehéz napjainkban olyan országban, amelyet a régi barbárok laknak, férfi, akinek szívében akárcsak egy szikrája él a te emberszeretetednek, erényes becsvágyadnak, hogy megvédené, dédelgetné a múzsák kedvenceit?

Hogy kerestem személyednek legalább halvány mását! A szükséget látó ember szemével kerestem! Milyen éles szem ez!

Végül is belefáradtam a keresésbe és most keserűen nevetek a rosszul sikerült utánzatokon.

Ime ott uralkodót láttok, aki egy sereg széplelket támogat és esténként, amikor azt akarja, hogy tréfás történetekkel űzzék el államgondjait, közülük választja mulattató tanácsosait. Milyen távol áll attól, hogy mecénás legyen!

Sohasem tudnék ilyen hitvány szerepet játszani, még akkor sem, ha rendjelekkel jutalmaznának érte.

Uralkodhat rajtam a király; hatalmasabb nálam, de ne gondolja magát derekasabbnak. Sohasem adhat nekem olyan nagy kegydíjat, hogy ennek fejében alávalóságokat tudnék elkövetni.

Erőteljesebb és hívebb szavakkal már ki sem fejezhette Lessing a maga s a Sanssouci-i kör között fennálló ellentétet.[27] És mégis azt állítják, hogy Frigyes és Voltaire után futkározott!

Kleist barátsága késztette arra, hogy továbbra is az elpusztított Lipcsében maradjon, ahol pedig semmi keresnivalója sem volt. Mikor Kleistet behívták, Lessing nem Berlinbe ment, hanem „jóbarátaimhoz, akik Berlinben élnek". Nem volt más választása és akarva-nemakarva, mégegyszer meg kellett próbálkoznia Ramlerral, Nicolai-jal és Mendelssohnnal. Körülbelül két és fél évig, 1758 májusától 1760 végéig állta, de próbálkozása végülis kudarcba fulladt. Ezalatt írja meséit, a „Philotas"-t és az irodalmi leveleket, ami mindenesetre némi visszaesést jelent a „Miss Sara Sampson"-nal elért magaslat után. Nem azért, mintha Lessing értekezései a meséről, amelyeket már Herder helyreigazított, kiegészített és ezután Jakob Grimm még jobban megingatott, hamisan vagy elégtelenül értelmeznék e költői műfaj fogalmát. Lessing esztétikáját, csakúgy mint dramaturgiáját, filozófiáját és teológiáját egyaránt, élete harcának társadalmi és politikai mozzanatai határozták meg. Aesopustól és Phaedrustól csak azt leste el, amit éles fegyverként használhatott kora bűnei és ostobaságai ellen. Ha meséiből hiányoznak is a régi állatmesék naiv elemei, ezzel szemben — ahogyan már Herder megjegyezte — előnyös oldalai: „egy-egy szép megfigyelése, szeretetreméltó ötlete, kiváló fordulata, egy-egy újszerű, meglepő szókellése és a legnagyobb mértékben élénk párbeszéde". Ezek a mesék állandó puskatüzet jelentenek, különösen a frigyesi despotizmus számára. Milyen üdítően gúnyolja ki Frigyes gyámkodó szenvedélyét a „Geschenke der Feien"-ben (A tündérek

ajándékai), ahol az egyik tündér a sas éles szemével ajándékozza meg „az ifjú herceget, akiből később országának egyik legnagyobb uralkodója lesz", hogy tágas országában a legkisebb szúnyogok se kerülhessék el figyelmét, a másik azonban „bölcs korlátozásként nemes megvetéssel toldja meg az ajándékot, hogy ne vadásszon rájuk". És végül a költő tanulsága: „Sokan lehetnének sokkal nagyobb királyok, ha nem alacsonyodnának le annyira, hogy átható értelmükkel a legjelentéktelenebb dolgokba avatkozzanak". Vagy milyen merészen tárja fel Lessing a mai filiszter számára még megfoghatatlan igazságot, amikor a királytválasztó békákról szóló mesében más magyarázókkal szemben „két sokkal nagyobb és merészebb igazságot fedez fel. Először is azt az ostobaságot, hogy egyáltalán királyt akartak, másodszor pedig azt az ostobaságot, hogy nem érték be álmos, tétlen királlyal, hanem helyette nagyon lelemények elmét akartak a trónra ültetni".

Egyszóval Lessing ebben a jelentéktelen műfajban is jelentősnek bizonyul, de ő maga a kelleténél nagyobb volt e jelentéktelen műfajhoz képest. Mint meseíróra, rá is jellemző kissé az, amit később egy színésznőről mondott: „Nem szeretném mindazt megcsinálni, amit kitűnően meg tudnék csinálni". Így aztán „Philotas" című szomorújátéka is csak amolyan kis mellékhajtás, Kleistnek szánt baráti ajándék. Kleist — Lessing véleménye szerint — túlzott hősiességből kereste a halált, s így öli meg magát Philotas, a fogoly királyfi is, akit Aridäus, az ellenséges király, a maga ugyancsak fogságba esett fia ellenében akar kicserélni. Philotas pedig azért lesz öngyilkos, hogy a mérleget apja javára billentse. Erich Schmidt úr azt állítja, hogy a darabot áthatja „a fegyverbenálló jelenkor áldozatos szelleme". Lás-

suk csak közelebbről ezt a szellemet! A hetedik jelenetben Aridäus király jóságos és gyengéd férfi, jóságban és gyengédségben Mária Terézia párja. Közli a fogoly Philotas-szal, hogy az apjához küldött követek a leggyorsabb lovakon távoztak; a fogoly királyfiak kicserélésére órákon belül sor kerülhet. Aridäus a kicseréléstől „egyébként is jó eredményeket" vár: szeretetreméltó gyermekek már gyakran közvetítettek ellenséges apák között. Felsóhajt: „Áldatlan háború!" Erre a párbeszéd így folytatódik:

Philotas: Bizony áldatlan a háború! És jaj annak, aki felidézte.

Aridäus: Herceg, herceg, emlékezz arra, hogy atyád rántott először kardot. Nem csatlakozom az átkodhoz. Elsiette a dolgot, nagyon gyanakvó volt.

Philotas: Valóban, apám rántott először kardot. De vajjon akkor üt ki a tűz, amikor a lángnyelvek már kicsapnak a tetőn?... Emlékezz csak arra, milyen büszkén és megvetéssel válaszoltál neki, amikor — de ne kényszeríts, nem akarok erről beszélni!... Csak az istenek csalhatatlan szeme lát olyanoknak bennünket, amilyenek valójában vagyunk; csak ők ítélkezhetnek felettünk. De az istenek a legbátrabbak kardja által ítélkeznek. Várjuk meg a véres ítélet végét!

Aridäus: Herceg, beszéded megdöbbent — megdöbbent herceg, s fájdalmasan érint. A sors koronát rendelt neked! — Rád akarja bízni egy hatalmas és nemes nép sorsát; rád! Mi szörnyű jövendő tárul fel előttem! Babért és nyomorúságot hozol népednek és több győzelmed lesz, mint ahány boldog alattvalód. Milyen jó, hogy nem élek olyan sokáig, mint te. De jaj fiamnak, derék fiamnak, aligha engeded, hogy levesse páncélját.

Philotas: Nyugtasd meg atyai szíved, ó király. Többet fogok fiadnak megengedni, sokkal többet!

Aridäus: Sokkal többet? Magyarázd meg.

Philotas: Talányokban beszélek? — Csak azt akartam mondani, gyakran más lesz a gyümölcs, semmint a virág sejteti. A történelem azt bizonyítja, hogy nőies hercegből gyakran lett harcias király. Nem eshetik meg velem az ellenkezője? Vagy talán azt is mondottam, hogy még hosszú és veszélyes utat kell megtennem a trónig? Ki tudja, megengedik-e az istenek, hogy végére jussak az útnak? — És ne hagyd, hogy a végére jussak az útnak, ó istenek, és emberek atyja, ha látod jövőmet s benne azt, hogy elprédálom a legdrágábbat, amit rámbíztál, alattvalóim vérét!

Lehet-e érthetőbben és igazabban beszélni, mint ahogyan Lessing beszélt? Érthetőbben a „nőies hercegről", akiből „harcias király" lesz? Igazabban a hétéves háború eredetéről és egyben arról, hogy a hódító katonakirályok a nép ellenségei? Erich Schmidt úr, persze, ezt is jobban tudja. Szerinte Aridäus Frigyes királyt személyesíti meg és a király tiltakozása a despotizmus „babérjai és nyomorúsága ellen", amelynek „több a győzelme, mint boldog alattvalója", arra emlékezteti, hogy „II. Frigyes miért nem csodálhatta Károly svéd királyt". — Elviselhetetlen már, amit ezek a talpnyalók összefecsegnek!

A mesék és a „Philotas" megírása mellett Lessing 1758—1760-ig kritikai folyóiratot szerkeszt, melynek címe *Briefe die neueste Literatur betreffend* (Levelek a legújabb irodalomról). A folyóirat Nicolai kiadásában jelent meg és ez a nyárspolgár később tett is néhány orcátlan kísérletet arra, hogy magát tüntesse fel a folyóirat szellemi ősének. Semmi kétség azonban, hogy a folyóirat ötletét először Lessing vetette fel és ő volt a lelke mindaddig, amíg csak eredeti célját szolgálta, amíg becsületes kritikai orgánum volt. Elütött a kor lapos és egymásnak bókoló folyóirataitól, amilyen például a *Bibliothek der schönen*

Wissenschaften volt; ez Mendessohn és Nicolai kiadásában Lipcsében jelent meg. Mind a ketten résztvettek a „Literaturbriefe" szerkesztésében; Mendelssohn a filozófiai művek bírálatát látta el, Nicolai kifejezetten mint amolyan „hézagpótló" szerepelt, de Lessing otthagyta a vállalkozást, mihelyt észrevette, hogy annak Nicolai érdemes szándéka szerint egy berlini irodalmi klikk érdekeit kellett volna szolgálnia. És ezt igen hamar észrevette. Csak az első két kötet mutatja az eredeti arányt; negyvennégy levelet Lessing írt, tizenötöt Mendelssohn és egyet Nicolai; Lessing közreműködése ezután gyorsan csökkent, a hetedik kötetben végül teljesen elmarad. 1765-ben már csak a huszonharmadik és egyben az utolsó kötet zárólevelét írta.

A „Literaturbriefe" új világot nyitott a fiatal Herdernek lívlandi vadonában, Goethe és Fichte azonban igen kedvezőtlenül nyilatkoztak róluk. Irodalomtörténeti jelentősége csak az első köteteknek van. Megjegyzendő, hogy Lessing közleményei sem haladják meg az 1752-es levelek színvonalát. Alaposan elintéz néhány fűzfapoétát és silány fordítót, kora irodalmi nagyságainak kritikai megítélésében azonban csak a régi fonalakat szövi tovább és nem mindig a legszerencsésebb kézzel. Gottschedet még jobban támadja, mint eddig, de semmivel sem igazságosabban. Mostohán bánik Klopstock ódáival, ha Gleim háborús költészetéhez vagy Gerstenberg anakreoni zöngeményeihez mérjük és Wieland ellen egyenesen személyes kirohanást intéz, amilyenért pedig később igen élesen elítélte Klotzot. Még egy Lessing sem élhetett egészen büntetlenül a berlini filiszterek között. De ezek a lapok is sok mindent megőriztek élete harcából; csak éppen nem szabad az esztétikus szemüvegével nyomozni utána.

Mennyi fejcsóválást okozott például Lessing ama mondata, hogy csak az érdemli meg az igazi történetíró nevét, aki megírja kora és országa történetét. Lessing ezzel korántsem akart általános érvényű elméletet felállítani, egyszerűen csak a német polgárság élesszemű képviselője beszél belőle, aki egyrészt Voltaire történeti műveit és hatalmas hatásukat, másrészt kora leghíresebb történetíróit látta maga előtt. Az utóbbiak közül Bünau a császárok és a birodalom históriájával 918-ig, Mascov pedig „Geschichte der Deutschen bis zum Anfange der fränkischen Monarchie" (A németek története a frank monarchia kezdetéig) című munkájával szerencsésen eljutott a Merovingok kihalásáig. Winckelmann Bünau alkalmi munkatársa volt s később a következő szavakkal mentegetődzött egy Rómából írt levelében azért, hogy nem ismerte Lessing első műveit: „A fejem akkoriban a régi frank krónikákkal és a szentek életével volt tele". Lessing idézett paradox mondása a polgárság időszerű érdekeitől idegenkedő magatartás ellen irányul és éppen ez a szempont uralkodik a „Literaturbriefe" legfontosabb és legterjedelmesebb részében, Klopstockkal és Wielanddal folytatott vitájában. Klopstock Cramerrel közösen adta ki Koppenhágában a *Nordischer Aufseher*-t (Északi Figyelő), amely angol mintákat követő, moralizáló hetilap volt. Itt többek között azt tanították, hogy aki nem vallásos, nem lehet becsületes ember. Ugyanakkor Wieland Zürichből, ahol Bodmer iskolájában kegyes emberré nevelődött, az „Empfindungen eines Christen" (Egy keresztény érzelmei) című munkáját bocsátotta világgá, amely angyali érzelgéssel, a leggyerekesebb módon gyalázza a világi költészetet. Az egyik is, a másik is megbotránkoztatta Lessinget. Senki nem támadta eddig az ortodoxiát élesebben

mint ő, de nem egy meghatározott vallási irányzatot, hanem a társadalmi elnyomás eszközét támadta benne. Most még ezt az ortodoxiát is védelmébe vette, mint egy meghatározott vallási irányzat képviselőjét, ott, ahol a felvilágosodás egy renyhe és gyáva fajtája azzal az igénnyel lépett fel, hogy fölötte áll az ortodoxiának, mindazonáltal a társadalmi elnyomást legalább is épp olyan erőteljesen gyakorolta. Az „Empfindungen eines Christen"-ben Wieland megtámadta Uzot s „olyan epés kegyességgel, olyan pietista gőggel tört erkölcsi jellemére, olyan alattomos fegyvereket használt, olyan gyűlöletről és egy füst alatt olyan hitvány szellemről tett tanúságot, hogy undor és megvetés fogott el minden becsületes embert". Lessing a *Nordischer Aufseher*-rel szemben kifejti: „Az ortodoxia gúny tárgyává lett; az emberek beérik a kereszténység szeretetreméltó kivonatával és mentesülnek a szabadgondolkodás minden vádjától, ha finom lelkesedéssel tudnak fecsegni a vallásról." Ugyanakkor a levelek egész sorozatában kimutatja, milyen felemás és kétértelmű ez a „szeretetreméltó kivonat", ha az ortodoxiához mérjük, de azt is, hogy milyen értelmetlen az a fennhéjázó megállapítás, amely senkit sem ismer el becsületes embernek, aki nem vallásos.

Klopstock és Wieland jóval kitűnőbb emberek, semhogy minden pillanatnyi elkeseredésük ellenére ne szívlelték volna meg Lessing kritikáját; elsősorban éppen Wieland esetében állapítható meg, hogy Lessing kritikája terelte a helyes útra. Ma is azzal vádolják a munkásosztályt, hogy kacérkodik az ortodoxiával, mert ízléstelennek tartja a kereszténység „szeretetreméltó kivonatát", amellyel a szabadelvű nicolaiták a porosz népiskolai törvény ellen harcoltak; pontosan így gerjedt haragra a derék

Nicolai amiatt, hogy Lessing állítólag az ortodoxia mellett foglalt állást. Sőt, úgylátszik, hogy Nicolai, mint a „Literaturbriefe" kiadója, még attól a vakmerőségtől sem riadt vissza, hogy töröljön egyetmást Lessing közleményeiből. Lessing halála után mindenesetre galádul megcsonkított kiadást jelentetett meg. De Lessing legkevésbbé sem volt kapható arra, hogy ilyen korlátolt kiadó ellenőrzése alatt írjon, mint ahogyan eszeágában sem volt, hogy kielégítse a berlini klikk egyre vakmerőbb igényeit. A meséről szóló értekezéseiben megbírálta La Fontaine meséit és Batteux mese-elméletét; a derék Ramler ekkor éktelen zajt csapott, hogy Lessing „mások elnyomása árán akar levegőhöz és helyhez jutni" — Ramler fordította le ugyanis Batteux-t, Gleim pedig La Fontaine mintájára írt meséket. Gleim azonkívül elkövette azt a hihetetlen ostobaságot, hogy porosz gránátos-dalokká dolgozta át a „Philotas"-t. A „tősgyökeres szásznak" emiatt napról-napra ezernyi „duhaj beszéd" zúdult a fejére. Amikor Lessing Berlinben Gleim gránátosdalainak kiadását rendezte sajtó alá, volt annyi ízlése, hogy kihagyta a legdurvább trágárságokat, mire Ramler ezt írta Gleimnek: „Szász barátunk úgylátszik szívesebben látná, ha az átkok a törököket és perzsákat illetnék, nem pedig a maga hercegét és szövetséges császárnőjét". Sulzer ezzel szemben más módon mutatja ki Lessing iránti jóindulatát. Az eset közvetlenül ugyan már nem befolyásolta Lessinget abban az elhatározásában, hogy elhagyja Berlint, mégis jellemző arra a klikk-rendszerre, amely előzte innen. Süssmilch espere s, az Akadémia tagja, akinek mindenesetre volt annyi irodalmi tehetsége, hogy legalább is megsejtse Lessing irodalmi értékét, azt javasolta az Akadémiának, válassza meg Lessinget külső tagjává. Sulzer

azonban ellenezte a javaslatot, mert szerinte Lessing nem szolgált rá ekkora megtiszteltetésre. Még Ramler is azt írja Gleimnek, hogy „furcsa megtiszteltetés" ez; három olasz, egy francia, egy holland, egy svájci meg egy német részesült egyszerre benne. Az utóbbi Huber kasseli tanácsos volt; az ő neve első helyen szerepelt a névsorban, Lessingnek viszont Sulzer fellépése ellenére éppen hogy sikerült az utolsó helyen bejutnia. Lessinget ez a szélhámosság annál kínosabban érintette, mert az Akadémia, példátlan szemtelenségében — s ezt még Nicolai is helytelenítette — azzal okolta meg a kinevezéseket, hogy az érdekeltek „már jó ideje ismételten kérték". Aránylag még a legjobban a derék Moses-szal fért meg, aki azonban a maga önelégült tudálékosságában újból olyan dolgokkal gyötörte, amelyeken Lessing már túlnőtt, noha Moses szemében bizonyára nagy haladásszámba mentek. Mendelssohn büszke volt arra, hogy a zsidó kufárok söpredékéből a német filiszter tisztességéig küzdötte fel magát. Lessing viszont már teljesen levetkőzte a német filisztert; nagy gyengéivel együtt persze levetkőzte kis erényeit is. Rendszeretet és pontosság a polgári élet ügyei terén, ez sohasem tartozott Lessing erényei közé s ezért annál jobban bosszantotta, hogy minderről éppen az a Moses akarta kioktatni, aki élete nagy harcát oly kevéssé értette meg.

Érthető tehát, hogy Lessing e kicsinyes és kínos viszonyok közül bátor elhatározással 1760 novemberében a boroszlói táborba menekült barátjához, „az öreg, becsületes Tauentzien"-hez.

VII

BOROSZLÓI MESTERMŰVEK

Lessing a hétéves háború végéig s még néhány évvel azután is Boroszlóban élt. Életének erről a korszakáról tudunk legkevesebbet. Mindössze néhány hozzáintézett és tőle származó levél, egyik-másik boroszlói barátjának gyér közlései tájékoztatnak erről az időről. Öt év alatt nem is adott ki semmit; egy időre rút hernyóként akart begubózni s aztán újból ragyogó pillangóként jönni napvilágra. Különösnek tetszik, hogy ez a polgári gondolkozástól teljesen áthatott ember fejest ugrott a nagyfrigyesi hadsereg kellős közepébe; érthetővé válik azonban ez, ha tekintetbe vesszük a visszás német állapotokat. Sámsonnak már nem volt hová menekülnie a filiszteusok elől.* Lessing úgy jött el Boroszlóból, hogy szándékát nem árulta el senkinek, még gazdaasszonyának sem mondott fel. Első levelében, amelyet Boroszlóból írt Ramlernak, angolos távozásának igazolására monológ formájában a következőket mondja: „Persze igaz, hogy valójában semmi sem

* Lefordíthatatlan szójáték. A német „Philister" filisztert és filiszteust egyaránt jelent. — *A ford.*

kergetett el Berlinből, hogy nem találod meg itt azokat a barátokat, akiket elhagytál, hogy kevesebb időt szentelhetsz majd tanulmányaidnak. Dehát vajjon nem a te szabad akaratodból történt mindez? Talán nem voltál-e már torkig Berlinnel? Nem hitted-e, hogy barátaid is torkig vannak veled s rövidesen már újra itt az ideje: többet élj emberek, mint könyvek között? Hogy az embernek, ha harmincéves múlt, nemcsak azzal kell törődnie, hogyan töltse meg a fejét, hanem azzal is, hogyan töltse meg az erszényét?" Nyilván ez az anyagias szempont volt a legkevésbbé döntő. Lessing soha életében nem verte fogához a garast, noha szülei abban látták elsőszülött fiúk hivatását, hogy a kamenzi paplak fiatalabb csemetéit — volt belőlük egy féltucatnyi — az ő pénzéből neveljék tisztességes lelkészekké és rektorokká; őt viszont a szülei iránt érzett fiúi kegyelete arra kényszerítette, hogy némi figyelmet fordítson a nyomorult pénzszerzésre. „Én nem tudok — s az igazat megvallva — nem is szeretnék gazdálkodni" — írja nem sokkal később Ramlernek. De torkig volt Berlinnel, s ha udvariasan csak annyit mond, hogy nyilván ottani barátai is torkig vannak vele, akkor ő még inkább megelégelte őket. Velük együtt könyvek között tanyázni s Nicolai kritikusi ostorát suhogtatni e könyvek fölött: ez Fichte nyers, de igaz megállapítása szerint igen rossz és éppenséggel nem a legjobb társaságban folytatott foglalkozás. Ezért vonult vissza Lessing.

Bár kevés biztos adatunk van Lessing boroszlói korszakáról, annál több pletyka tapad hozzá s ennek utórezgései még abban is felismerhetők, amit Goethe Lessing „mozgalmas kocsmai és világi életé"-nek nevez. Teljesen hihető, hogy Lessing most az egyszer, amikor sikerült kikerülnie a filiszterek fojtogató lég-

köréből, amúgy istenigazában kiélvezte az életet. Öröme telt a szerencsejátékban s tudvalevő, hogy Moses Mendelssohn és társai emiatt jajveszékeltek leginkább — ez szintén túláradó életkedvéből magyarázható. „Ha hidegvérrel játszanék, egyáltalán nem játszanék" — mondotta állítólag boroszlói korszakában öccsének és egyszemélyben életrajzírójának — „de megvan rá az okom, hogy ilyen szenvedélyesen játsszam. A heves mozgás működésbe hozza szervezetem akadozó gépezetét és megindítja a nedvek keringését; megszabadít egy bizonyos testi szorongástól, amely időnként gyötörni szokott". Ennek nem mond ellent Lessing későbbi nyilatkozata: „Mindaddig nem játszom, míg egy ember is akad, aki hajlandó társalogni velem. A játék nálam a beszélgetés hiányát pótolja. Tehát csak azoknak szabad állandóan kártyázni, akiknek társalgása csak az időjárás körül forog." Lessing nem a nyereségért játszott; a szellemi magány nyomasztó érzése vitte a játékasztalhoz, amelytől azt várta, hogy ösztönző és izgató hatással lesz rá. De Lessing boroszlói korszaka — Fichte szavait idézzük — azért mégis csak „szellemi kialakulásának és megszilárdulásának igazi kora", Lessing kifejezésével pedig „élete komoly korszakának kezdete". „Nagyon is szétágazó hivatali teendői csak felületesen érintették." Ezekről a hivatali ügyekről is keveset tudunk. Néhány ránkmaradt levele, amelyeket Lessing mint tartományi titkár írt, Tauentzien reprezentációs költségeiről, a hadifoglyok kicseréléséről és más ilyesmiről szólnak. Nem érdemel hitelt Nicolainak az az állítása, amely Frigyest kedvező színben kívánja feltüntetni, hogy állítólag Lessing bonyolította le az uzsorás Ephraimmal kötött pénzügyi szerződéseket.[28] 1760 óta a pénzügyek Tauentzien hatáskörébe tartoztak ugyan,

de a pénzrontás sokkal jelentősebb segélyforrása volt a királynak, semhogy ebben az ügyben másnak engedte volna át az intézkedést. Mindamellett, ha Tauentzien még bele is szólhatott volna a dologba, ez nyilván aligha állhatott módjában egy Lessing-fajta tartományi titkárnak, eltekintve attól, hogy a minden hájjal megkent zsidók annak rendje-módja szerint becsapták volna Lessinget, hiszen pénzügyi dolgokban olyan gyámoltalan volt, akárcsak egy gyermek. Egészen bizonyos, hogy ezekből a szomorú ügyletekből semmiféle tisztességtelen hasznot nem akart húzni, de nem is húzott — a legrosszabb esetben csak külső segítséget nyujtott hozzá.

Kezdetben Lessing egyízben panaszkodott ugyan, hogy „a jelentéktelen elfoglaltságok jobban kifárasztják az embert, mint a legmegerőltetőbb tanulás", de aztán újra a legderűsebb leveleket írta Boroszlóból és maga is bizonygatta, hogy olyan munkalázban él ott, mint azelőtt ritkán. A kedvetlenség időleges megnyilvánulásaival szemben boroszlói korszakának nagy művei szolgáltatják a legdöntőbb bizonyítékot: a „Laokoon" és a „Minna" Lessingje más ember, mint aki a meséket és az irodalmi leveleket írta. Igaz, hogy a „Laokoon" csak 1766-ban, a „Minna von Barnhelm" pedig csak 1767-ben jelent meg, de azért mindkét mű Boroszlóban fogant. Mindkettőben olyan verőfényes hangulat uralkodik, amilyent sem előbb, sem később nem tapasztalunk Lessingnél. Mindkettőben a gondolkodásnak olyan világossága és ereje, a nyelv dialektikájának olyan mesteri alkalmazása érvényesül, amit Németország eddig korántsem ismert és amit Lessing maga ugyan még gyakran elért, de felülmúlni többé már sohasem tudott.

Elsősorban a „Minna" az a műve, amely mindenestől boroszlói életében gyökerezik; enélkül egyál-

talán meg sem érthetnők. A polgári irodalomtörténet bogarászó filológusaira bízzuk, kutassák ki részleteiben, hogy Lessing drámai építményéhez, saját hasonlata szerint, hol oltotta a meszet és hol törte a követ; tudomásul kell vennünk, hogy nem volt teremtő költő, s aki hajtóvadászatot rendez Lessing „plágiumaira" — tekintve, hogy sokféle fémből kovácsolt kardokkal vívta csatáit — azt ne zavarjuk tovább ebben az ártalmatlan szórakozásban. Célravezetőbb viszont, ha megállapítjuk, milyen haladást jelent a „Minna" a „Miss Sara Sampson"-hoz képest. Lessing korábban fedezte fel az angolok polgári szomorújátékát, mint bármelyik francia, de akkoriban nem tudott kiszabadulni a közvetlen utánzás kötelékeiből. Eközben Diderot nemzetivé tette, tovább is fejlesztette az új drámai irányt; ő mutatott rá először arra, hogy a polgári élet körülményei között a becsületes jellemek komoly, ha nem is tragikus konfliktusai a drámai tárgyak új és gazdag kincsesbányáját tárják fel. Most azután Lessingre serkentő hatással volt Diderot elmélete és gyakorlata is. Már 1760-ban lefordította két kötetben Diderotnak a drámai költészetről szóló tanulmányát és „Diderot úr drámái"-t, a „Le fils naturel" (A természetes fiú) és a „Le père de famille" (A családapa) című színdarabokat. A „Minna" eszerint esztétikailag francia mintát követ, viszont ami benne „plágium", többnyire angol vígjátékokból ered, vagy legalábbis innen eredhet. Mindamellett a „Minna" minden ízében német darab. Mert mi lehet németebb annál, minthogy polgári életünk klasszikus vígjátéka — katonai tárgyú?

Ez a szempont — Lessing szavával élve — nem pusztán szatirikus, hanem találó is; a „Minna" legbelsőbb lényegére tapint. De ne higgyünk a pol-

gári irodalomtörténészeknek, akik e szempontot eltorzítva a „Minná"-ban Frigyes vagy a hétéves háború dicsőítését látják. Láttuk, hogy Goethének egy gyenge pillanatában támadt ilyen furcsa ötlete. Másrészt azonban éppen Goethe írja sajnálkozva Lessingről: „Kár, hogy ez a rendkívüli ember olyan nyomorúságos korban élt, amely nem kínált neki jobb tárgyakat, mint amilyeneket drámáiban feldolgozott, kár, hogy a „Minna von Barnhelm"-ben jobb híján beleavatkozott a szászok és poroszok perpatvarába".[29] De Lessing ezzel a megítéléssel újra rosszul jár, hiszen amit a „Minná"-ban nyújt, jóval becsesebb a szászok és poroszok perpatvaránál, vagy éppenséggel Frigyes dicsőítésénél. Ha már a nyomorúságos németországi állapotok arra kényszerítették, hogy a katonaélethez forduljon, amikor becsületes jellemek konfliktusait akarta ábrázolni, mégiscsak meg tudta mutatni ennek az életnek társadalmi oldalát és itt is harcot kezdhetett a társadalmi elnyomás ellen. Lessing vígjátéka egyáltalában nem dicsőíti Frigyest, sőt ellenkezőleg, éppen legsebezhetőbb pontján támadja meg zsarnokságát.

Általában a zsarnokság lényegéhez tartozik, hogy az önkényuralmával szemben kifejtett minden leküzdhetetlen ellenállásért bosszút áll és kajánul megkínozza az egyes ellenállókat. Frigyes nyelvén ez ennyit jelent: minél kevésbbé bolygathatta meg a király a porosz hadsereg gazdasági alapjait, minél magasabbra kellett emelnie a nemesi tisztek kasztját s minél gondosabban kellett kímélnie őket, annál jobban kínozta és gyötörte az egyes tiszteket. Ha szemügyre vesszük kabinetjének katonai rendeleteit, szinte elképesztő, mire képes ebben a vonatkozásban; hogy csak egyet említsünk, örömmel tagadott

meg minden szabadságolást. De ha egyik-másik tisztjét súlyos betegsége miatt mégis csak szabadságolnia kellett, zsarnoki hajlamát ilyenkor legalább abban élte ki, hogy más gyógymódot vagy fürdőt rendelt neki, mint az orvos,[30] vagy egyszerűen kidobta a hadseregből. Egyetlen tisztje sem érezhette magát biztonságban; a legjelentéktelenebb alkalom, a király rossz hangulata, de főleg a katonai szemlék, állandóan azzal a veszéllyel fenyegették őket, hogy elbocsátják a szolgálatból. Akit pedig elbocsátottak, az úgyszólván soha többé nem kerülhetett vissza a hadseregbe; a frigyesi zsarnokság szent és sérthetetlen alapelveihez tartozott, hogy a király sohasem tévedhet és Frigyes ennek az alapelvnek gyakorlati alkalmazásától még azokban a nem egészen ritka esetekben sem tért el, amikor utólag ő maga is belátta tévedését. „Az én hadseregem nem bordély" — ezt válaszolta állandóan az elbocsátott tiszteknek, akik visszahelyezésüket kérték s elutasító válasza annál gúnyosabb volt, minél inkább a tisztek személyi becsület- és igazságérzete volt az elbocsátás oka, így Blücher és York esetében.

A király sohasem gyötörte agyafúrtabban a porosz tiszteket, mint a hubertusburgi béke előtt és után, tehát éppen akkor, mikor Lessing a hadsereg kötelékébe tartozott. A király 1761—62 telét Boroszlóban töltötte, szerzetesi magányban, komor kétségbeesésben; helyzete teljességgel reménytelennek látszott. S ekkor, 1762 januárjában Erzsébet cárnő halála meghozta a megváltást. De a megkönnyebbülés érzése a szégyen érzésével párosult a királyban, tekintve, hogy nem a maga ereje mentette meg, hanem a véletlen, amely egy bolondot segített az orosz trónra. Erre, lélektanilag könnyen érthető módon, azzal reagált, hogy amennyire ez hatalmában

állt, még nyersebben ütközött ki belőle a zsarnok és hóditó. Felesleges diszszemléivel megakadályozta az agyonhajszolt csapatokat abban, hogy téli szállásaikon kipihenhessék magukat; a tisztektől megvonta az úgynevezett „ajándékpénzt", amely valójában nem ajándék volt, hanem jórészt nélkülözhetetlen segély ahhoz, hogy az új hadjárathoz felszereljék magukat. A már végsőkig kiszipolyozott Lipcse városára hatalmas adókat rótt. A behajtásukkal megbízott Dyherrn őrnagy és szárnysegéd kötelességének érezte, hogy komoly ellenvetésekkel éljen és amikor semmire sem ment velük, csak a békére várt, hogy a király lába elé dobja kardját. Amikor aztán 1763 februárjában megkötötték a békét, a király másképpen intézkedett hadseregé ügyében. Szétkergette mindazokat a csapattesteket, melyekre már nem volt szüksége a béke idején és könyörtelenül kidobott minden polgári származású tisztet — pedig az ő bátorságuknak és hűségüknek köszönhette koronáját — hogy helyükre nemesi származású külföldi kalandorokat tegyen, ha mégolyan kétes volt is a nemességük, mint Riccaut de la Marlinière esetében.[31]

Ilyen körülmények közepette élt Lessing, ezek a körülmények határozzák meg a „Minna von Barnhelm" megírását. Kapóra jön a polgári irodalomtörténet szórágó aprólékosságának, hogy Erich Schmidt úr teljesen megokolatlanul azt állítja: egy bizonyos von Bieberstein őrnagy volt Tellheim mintaképe. Ezt a Biebersteint barátai kiváló céllövő teljesítményei miatt állítólag Tellnek nevezték és ő volt az, aki állítólag a maga zsebéből előlegezte a hadisarcot, amelyet Frigyes az alsólausitzi rendekre rótt. Frigyes hadisarcai tudvalevőleg olyan szerény keretek közt mozogtak, hogy egy ilyen ágrólszakadt őrnagy csak a zsebébe nyúlt és ott helyben készpénzben kifizette.

Valamivel több alapja van annak, hogy Lessing Kleist egyes vonásait ruházta Tellheimre. Csak azt a három tucat kabinetrendeletet kell elolvasnunk, amelyeket Frigyes a lipcsei hadisarc ügyében intézett Dyherrnhez, hogy magunk előtt lássuk Tellheim alakját. Nem akarunk ezzel a polgári történészek hibájába esni, nem akarjuk azt állítani, hogy éppen ez az eset ösztönözte Lessinget drámája megírására. Nem, a Dyherrnek és Kleistek egyáltalán nem fehér hollók a hétéves háború porosz tisztjei között: egy Marwitz, egy Saldern és mások is inkább elcsapatták magukat, semhogy végrehajtsák a király parancsát, amely veszélyeztette becsületüket és jóhírüket. Ha a nyomorúságos német állapotok arra kárhoztatták Lessinget, hogy katonadarabnak írja meg polgári komédiáját, mégsem amolyan legendás „Tell"-t dicsőített benne, hanem azt az egyáltalán nem katonai, de nagyon is polgári szellemet, amely még a fejedelmi zsarnokság fogai közt őrlődve is törhetetlenül kitart a maga jogának s igazának tudata mellett.

Ebben a szellemben gondolkozik és cselekszik Tellheim. Ő is „nagyon nélkülözhetőknek" tartja a „nagyokat"; „a nagyok szolgálata veszélyes és nem éri meg azt a fáradságot, kényszert, megalázkodást, amelybe kerül"; „a nagyokért szívből keveset, kötelességérzetből sem sokkal többet, viszont mindent a maga becsületéért" cselekszik. Legfeljebb „nem sajnálja, hogy katona lett"; „pártoskodásból lettem katona, magam sem tudom, milyen politikai alapelvek kedvéért és abból az ötletből, hogy minden derék embernek jót tesz, ha egy ideig megpróbálkozik ezzel a foglalkozással, megbarátkozik mindazzal, ami veszélyes és józanságot, elszántságot tanul. Csak a legvégső szükség kényszeríthetett volna arra, hogy ebből a kísérletből hivatást, ebből az alkalmi

foglalkozásból mesterséget csináljak". Katonának lenni a katonaság kedvéért „ez csak annyi, mint mészároslegényként vándorolni". Egy bizonyos: Tellheim alakjában Lessing túlságosan eszményítette a frigyesi tisztet, sőt Kleistet magát is. Lessingből is van belőle jócskán. De kész és teljes alak, amilyet eddig még egy német író sem tudott a színpadra vinni és mit számít az, hogy Lessing a vígjáték meséjének egyik-másik apró vonását idegen mintákról leste el?

Vajjon egyáltalán megértették-e a polgári irodalomtörténészek a „Minna" meséjét? Bizonytalan analógiák alapján Shakespeare-ből, a spanyol köpeny- és karddrámákból*, sőt Plautusból származtatják, pedig — orruk előtt a megoldás. A „Minna" meséje ugyanis nem más, mint a frigyesi rendszer metsző szatirája. Tellheimot a békekötés után őrnagyi rangban elbocsátották és ráadásul bűnvádi eljárás indult ellene. Néhány thüringiai hivatalon hadisarcot kellett volna behajtania, mégpedig készpénzben s a legnagyobb szigor alkalmazásával. Mivel nem tudtak fizetni, az összeget váltó ellenében a maga zsebéből előlegezte. A békeszerződés aláírásánál Tellheim a váltót „a jóváirandó adósságok közé" akarta felvétetni, csakhogy ekkor azt mondták, a váltót a rendek ajándékozták neki azért, mert a legalacsonyabb, a király által még éppen hogy csak engedélyezett hadisarcban állapodott meg velük. Közben „kitudódik", vagyis Frigyes megtudja öccsétől: Tellheim „ártatlanságához nem fér kétség". Értesíti, hogy az udvari pénztár utasítást kapott a

* Utalás a spanyol vígjátékok egy fajtájára, amelyekben a komikum elsősorban a szereplők gyakori átöltözésén alapul. — *A ford.*

szóbanforgó váltó kiadására és az előlegek kifizetésére; felszólítja, hogy lépjen újra szolgálatba. Lessing a frigyesi uralom igazi mesterkedéseit nem is tudta volna élesebben kigúnyolni, mint egy ilyen ártatlan idill segítségével. Ilyen idilli vonások például: a „jóváirandó tartozások", Frigyes — még saját, túlságosan alacsony becslése szerint is — a hét év alatt ötvenmillió tallért csikart ki Szászországból, amiből természetesen egyetlen fillért sem „írt jóvá"; ilyen az „előlegek" megtérítése az udvari pénztárból. Frigyes minden kérvényt, amelyben a háborús károk megtérítését szorgalmazták, azzal az állandóan visszatérő, közismert szólammal utasított vissza, hogy a kérvényező legközelebb talán még azzal hozakodik elő, térítsék meg a vízözön előtti kárát is; végül pedig ide tartozik, hogy a király önként szólított volna fel lemondó tiszteket, lépjenek be újra a hadseregbe! Erich Schmidt úr „cicomátlan ékesszólást" olvas ki a „Minná"-ból Frigyes dicsőségére, „amelyhez képest Ramler hetvenkedése üres szalmacséplés". Igen, mindez nagyon cicomátlan, de egyúttal nagyon ékesszóló!

Friedrich Schlegel már rámutatott arra, mennyire „Lessing modorát" követik a „Minna" jellemei. Ugyanilyen mértékben érvényes ez az „Emiliá"-ra és a „Nathan"-ra is; Lessing drámáiban is a tiszta értelmet képviselte, viszont hiányzott belőle az a költői képzelet, amelyből sorra kibontakoznak az alakok, hogy alkotójuktól független életet éljenek. Vígjátékának hősére és hősnőjére is az ő szelleme nyomja rá bélyegét. S mint Goethe mondja, a „mellékszereplők" a sok csevegés közben alkotójuk elmésségével élnek. De helyes az a megállapítás, hogy a harag teszi a költőt. Lessing az „Emiliá"-ban egy zugzsarnokot és ennek udvaroncát, a „Nathan"-ban

vakbuzgó ortodoxot formált klasszikus alakká, anélkül, hogy saját szellemének szikráját oltotta volna beléjük. A „Minná"-ban viszont hasonló eljárással a frigyesi zsarnokság két aljas típusát tette halhatatlanná: a széltoló külföldi nemes kalandort, aki miatt a német honatya polgárainak vérét szipolyozta és a kémkedő kocsmárost. A nagyvárosok vendéglősei, kocsmárosai ugyanis Frigyes spiclijei voltak; megfizette egész vagy fél helyiségbérüket, a kocsmárosoknak pedig ennek fejében a helyiségeikben lezajlott beszélgetésekről, összejövetelekről és a gyanus személyeknél található „irományokról" naponta lehetőleg „megbízható jegyzőkönyvkivonatot" kellett a rendőrségnek benyujtaniok. Derék „naturalistáink" remélhetőleg nemsokára azzal lepnek meg bennünket, hogy színpadra hozzák az Ihring-Mahlow-kat és Naporrákat. Elvégre attól még nem kezdődik meg a német költészet új világkorszaka, ha nagyhangú kijelentésekkel Lessinget „álköltőnek, kompilátornak, szenvedélyesen plagizáló irodalmi nagyságnak" nevezik.

A kortársak természetesen másképpen értették a „Minná"-t, mint ahogyan ma a polgári irodalomtörténészek értelmezni szeretnék. Nicolai, „porosz alattvaló" létére, kifogásolta a „porosz kormányzatnak szóló oldalvágásokat", de amikor Döbbelin 1768-ban színpadra vitte Berlinben a „Minná"-t, tízszer játszották egymásután, nagy sikerrel. Hamburgban Hecht porosz ügyvivő eleinte ellenezte a darab előadását és Erich Schmidt ezért „korlátolt embernek" nevezi. Még szerencse, hogy Frigyes király ennél is sokkal korlátoltabb volt, mert ha olvassa, sőt megérti a „Minná"-t, ugyanolyan „cicomátlan ékesszólással" intézi el, mint Voltaire „Akakiá"-ját: nyilt piacon hóhérral égettette volna el.

Akárcsak a „Minna von Barnhelm"-et, a „Laokoon"-t is Lessing boroszlói élete érlelte meg. Mint Lessing legtöbb prózai műve, töredék maradt ez is, mert ennek a mozgékony és nyugtalan szellemnek nem adatott meg, hogy jóllakott önelégültséggel tükrözze önmagát, ha a környezete nem hallgatott hívó szavára. Inkább rozsdásodni hagyta fegyvereit, semhogy játékszernek használja őket. Minden oka megvolt a panaszra, mert senki sem látta, mi a szándéka a „Laokoon"-nal; még az az egyetlen ember sem, akiért érdemes volt nyilvánosság elé lépni az egésszel.

Ezt az embert Herdernek hívták és érdekes, hogy az ő életrajzírója rövidebben és találóbban ítéli meg a „Laokoon"-t, mint Lessing valamennyi életrajzírója. Szerinte Lessingnek, amikor felállította azt a kánoni szabályt, hogy a költészet tulajdonképpeni lényege a cselekvés, az volt gyakorlati főcélja, hogy halálos csapást mérjen arra az inkább leíró, mint ábrázoló, inkább ábrázoló és képeket hajhászó, mint a dolgokba valóban életet lehelő és képalkotó költészet halott, leíró szenvedélyére, amely megejtette a kortársakat.[32] Akárcsak többi művében, Lessing ebben a látszólag merőben esztétikai és művészetkritikai írásában is a polgárság társadalmi érdekeiért harcolt. Ha ez az osztály egyelőre csak irodalmi területen fejezhette is ki igényeit, most már annál inkább itt volt az ideje annak, hogy végül erőteljesebb és férfiasabb hangot üssön meg, mint az olyan viszonylag erőteljes és férfias költők, amilyen Haller és Kleist. Megénekelték a színes alpesi füveket, a szent erdei árnyat s ezzel ringatták csak igazán álomba a lompos polgárokat. Hozzájárult ehhez az, hogy a svájciak elmélete a festői természetleírást jelölte meg a költészet legfontosabb céljául — és

Winckelmann látnoki lelkesedése, amellyel újból felfedezte és ünnepelte az ókor képzőművészetét, ugyancsak azzal a veszedelemmel fenyegetett, hogy tévútra csalja a német polgárságot. Mert ugyan mire vezethetett ez mindaddig, amíg az Alpokon innen jóformán alig akadt antik műalkotás és gipszmásolat sem sokkal több?

Lessing óva int mindezektől a lidércektől és a „festészet és költészet határairól" ír a „Laokoon"-ban. Goethe mondja: ifjúnak kellene lenni ahhoz, hogy el tudjuk képzelni azt a hatást, amelyet ez a mesteri mű gyakorolt, amikor „egy szegényes szemlélet síkjáról a gondolat szabad mezejére ragadott bennünket". „Az ilyen fő- és alapvetően fontos fogalmak nagyszerűségét csak az olyan lélek foghatja fel, amelyre lenyűgözően hatnak s csak az a kor, amely megjelenésükre az alkalmas pillanatot nyujtja." De ha éppen az imént kifejtett társadalmi szempontból olvassuk a „Laokoon"-t, még most is érzünk valamit „nagyszerűségéből". E lapok szinte verőfényben fürdenek; a gondolatok ékesszólóan, szárnyalóan bontakoznak ki, harcolnak és vitatkoznak, kiegészítik és kölcsönösen támogatják egymást. Sehol egyetlen holtpont; mindenütt lüktető, teljes élet s a forma megfelel a tartalomnak. Lessing stílusa a „Laokoon"-ban símulékonyabb és erőteljesebb, mint addig, kevésbbé száraz. A gondolat érleli és teliti a stílust, a nyelv kristályos tisztasága leplezetlenül mutatja a gondolat csonkitatlan nagyságát.

Ennyit a „Laokoon"-ról, mint társadalmi tettről. Mint művészetkritikai kánont viszont másképpen ítéljük meg; ami ott érték, az itt fogyatkozás. A torzó egész irányzatából következik, hogy a képzőművészetet a költészettel szemben kissé háttérbe szorítja. De Lessingnek különben is meglehetősen

hűvös a viszonya a képzőművészetekhez. Amikor Winckelmann belefog a „Laokoon" olvasásába, ezt mondja: „Lessing úgy ír, ahogyan magunk szerettünk volna írni"; később azonban így nyilatkozik róla: „Ez az ember olyan keveset tud, hogy nincs az a válasz, mely fel tudná világosítani, s könnyebb volna egy józan észjárású parasztot meggyőzni, mint ezt az egyetemi műveltségű szellemet, aki paradoxonjait csillogtatja". Winckelmann goromba nyilatkozatát kicsinyes irigység sugallta, de azért mégis jó adag igazság van benne. Amint már Rumohr művészettörténész is megjegyezte, Lessing tudta, hogy „művészeti tárgyú dolgozatainak megírására csupán az a fel-fellobbanó rosszalás és ellenérzés ösztönözte, amelyet kortársainak bizonyos egyoldalúsága és fonákságai váltottak ki belőle, nem pedig mintha pozitív hivatást érzett volna a művészethez". Találóan mondja Justi: „Életének sok ténye arra a feltevésre jogosít, hogy a képzőművészeti alkotások szemlélése nem tartozott szükségletei közé, különösebb élvezetet sem szerzett neki, csupán esztétikai szempontból foglalkoztatta". Talán nem is téved Justi, mikor azt hiszi, hogy Lessing Olaszországban talán „meghalna az unalomtól", pedig ismételten oda készült. Legalább is az, aki elolvassa Lessing naplóját, amelyet későbbi olaszországi utazásairól írt, valóban meghalhat az unalomtól. Kétségtelen, hogy nagyon kedvezőtlen külső körülmények között indult útnak, de ha lett volna benne némi eredendő érdeklődés a képzőművészetek iránt, mégsem haladt volna el oly szótlanul az olasz műkincsek mellett s legalább egy szóval elárulta volna, hogy a Vatikánban azelőtt az antik szobor előtt állt, mely nevet adott leghíresebb művészeti munkájának.

A „Laokoon" tehát, mint művészetkritikai

kánon nem ítéli meg helyesen a képzőművészeteket, művészeti elvei elsorvasztják a történeti, a táj- és arcképfestészetet, de magával a költészettel is mostohán bánnak és aggasztó mértékben elnéptelenítik a Parnasszust. Ha a cselekmény a költészet lényege, akkor az egész lírai költészetnek befellegzett. Herder, mint a költészet bajnoka, a „Laokoon"-ról írt „Kritisches Wäldchen"-ben (Kritikai liget), ezzel a hetyke csatakiáltással lép a színre: „Lessing úr állításaiból sokat, sőt alapjában véve mindent kétségbe vonok". Jóllehet Herder elismerte, hogy gyűlölni ő sem gyűlöl jobban semmit, mint a halott, egyhelyben topogó, leíró szenvedélyt, a költészet igazi lényegét mégsem a cselekményben, hanem az erőben látta. „Olyan erő ez, amely ugyan a hallás útján hat, de közvetlenül a lélekre; olyan erő, amely a szavak legbelsejéhez tapad; varázserő, amely a lelkemre a képzelet és az emlékezés útján hat". Elveti Lessing egyoldalú Homérosz-kultuszát és egyoldalú Homérosz-értelmezését is. Nem nézte jószemmel sem Lessing, sem Winckelmann túlzott görögkultuszát. Lessingnek azt a megállapítását, hogy csak a görögök ismerték az érzelemnek és bátorságnak azt a szép egyensúlyát, amely a homéroszi hősöket jellemzi, azzal a csattanó megjegyzéssel cáfolta meg, hogy ez az egyensúly nem egyetlen nemzet sajátossága, hanem minden azonos kultúrfokon álló nemzeté. És amikor Winckelmann, persze, már kísérletet tett a görög szépségeszmény fejlődéstörténetének kimutatására, Herder azt hibáztatta benne, hogy elmélete túlságosan „az éghajlat befolyására" szorítkozik és elhanyagolja azokat a politikai és vallási tényezőket, amelyek ez eszmény fokozatos kialakulásában közreműködtek. De általában Herder sokkal közelebb állt Winckelmannhoz,

mint Lessinghez, nem értette meg Lessing célkitűzését, s jóllehet az ő „Laokoon"-kritikája sok szempontból fején találja a szöget, valójában a fától nem látta meg az erdőt.

A „Laokoon" körül elsőízben csoportosulnak azok az ellentétek, amelyek hosszú évtizedekig uralkodnak majd a német szellemi életen. Lessing nem írhatta volna meg Winckelmann művészettörténetét és még kevésbbé Herder „Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit" (Eszmék az emberiség történetének filozófiájához) című munkáját, de Herdernek és Winckelmannak fogalma sem volt arról a nemes és büszke osztályöntudatról, amely kifejezésre jut Lessing műveiben, nevezetesen a „Laokoon"-ban is. Winckelmann egy római bíboros védenceként méltatlan módon „fiatal medvetáncoltatónak" csúfolja Lessinget. Herder pedig, noha az első „Kritisches Wäldchen"-ben még egyenrangú félként áll Lessing mellett, második és harmadik értekezésében igaztalan, kétértelmű harcot folytat egy nyomorult ellenfelével: ez pedig azonos azzal a cselszövő Klotz-cal, akit Lessing néhány biztos és gyors ütéssel leterített. Tanui vagyunk annak, hogyan születik meg a történelmi és politikai világnézet ellentéte; talán nem is annyira ellentétről van itt szó, mint inkább arról, hogy a történelem túlsúlyra jutott a politikával szemben. Nem Lessing, hanem Herder gyakorolt döntő befolyást a fiatal Goethére és ismét csak Goethe vonta a maga körébe Schillert, akinek fiatalkori drámái szemmelláthatóan Lessingre támaszkodtak. Nem mintha ez a fejlődés egyes személyektől függött volna: sokkal inkább az volt az oka, hogy a polgárság nem tudott előharcosának, Lessingnek szellemi színvonalára lendülni, hogy Lessing abba az „embertelen magányba" emelke-

dett, ahol ezidőtől kezdve kortársai között élnie kellett; hogy a polgárság új nemzedékének, amennyiben szellemi táplálékra szomjazott, a multban kellett keresnie azt, amit a jelen egyszersmindenkorra megtagadott tőle. Lessing nyilván kevéssé, vagy egyáltalán nem rendelkezett azzal a lélektani éleslátással, amellyel Herder a népek dalaiban felismerte a népek lelkét. De ha ma ostoba, ravaszkodó stréberek úgy fecsegnek Herderről, mint a „keletporosz Kolumbusról", szembeállítva őt a „tudós filológus" Lessing „iskolás és ahisztorikus kritikájával", nemcsak arra kell emlékeztetnünk, hogy maga Herder mindíg becsületes önismerettel nézett fel Lessingre, hanem arra is, hogy Herder után nemcsak Goethe és legalább is a weimari Schiller, hanem az egész romantika is így nézett fel rá, sőt az a „történeti iskola" is, amelyről Marx így nyilatkozott: „Ez az iskola, amely a jelen alávalóságát a mult alávalóságával igazolja; ez az iskola, amely lázadásnak nyilvánítja a jobbágy minden jajkiáltását a kancsuka ellen, mihelyt ősi, tősgyökeres, történelmi kancsukáról van szó; ez az iskola, amelynek a történelem — akárcsak Izrael istene szolgájának, Mózesnak — csak a maga «a posteriori» oldalát mutatja meg: ez az iskola feltalálta volna a német történelmet, ha nem lenne maga a német történelem találmánya."[33] Lessing „Laokoon"-jában villan fel először a történelem és a politika ellentéte, amely csak a tudományos szocializmusban oldódik fel: ebben vált a történelem politikává, a politika pedig történelemmé.

De ne felejtsük el, hogy nem is annyira Lessinggel, mint inkább a Lessing-legendával van dolgunk és Erich Schmidt úr már türelmetlenül zörög az ajtónkon, sürgetve, hogy intézzük el szellemes és mélyértelmű orákulumát, amely így szól: „A «Lao-

koon» töredék maradt. Talán csak a puszta anyagot ismerňők Lessing hagyatékából, ha nem akarta volna jelentős művészettudományi teljesítményével magára irányítani a német udvarok figyelmét: íme, itt vagyok." Minden jótét lélek dícséri az Urat! Tehát nemcsak a „Minna" „cicomátlan ékesszólása", hanem a „Laokoon" „művészettudományi teljesítménye" sem egyéb az esztétika és irodalomtörténet egyetemi mestereinek szemében, mint puszta eszköz egy zsíros kis udvari állásocska megszerzésére. De beszéljünk néhány szóval a Nicolai-féle humbugról, amely az egész dolog mögött rejlik.

A hubertusburgi béke után Lessingnek már nem volt maradása Boroszlóban. A háborús zűrzavarral végetért az a szabadabb és gazdagabb élet is, amely őt mindeddig a városhoz kötötte: Tauentzienhez való ragaszkodása ellenére sem gondolhatott arra, hogy élete végéig egy porosz tábornok alantas irnoka marad. Már 1763 novemberében előkészítette szüleit arra, hogy lemond „biztos állásáról" és visszatér „régi életmódjához". Szüleinek panaszára 1764 júniusában nyomatékosan kijelenti, hogy nem adta fel régi tervét; megpróbál „élni" és jobban el van szánva arra, mint valaha, hogy „elállok minden szolgálattól, amely nem egyezik tökéletesen a felfogásommal. Túl vagyok életem felén és nem tudom, mi kényszeríthetne arra, hogy rabszolgaságban töltsem a még hátralévő rövidebb időt." Nem ok nélkül ütötte meg Lessing ezt a határozott hangot. Ő, aki mindig készen állt arra, hogy szüleinek mindent, sőt még többet is adjon annál, amennyit a sajátjának mondhatott, mindig elutasította magától azt a gondolatot, hogy „a hivatal rabszolgája" legyen, csak azért, hogy tehetségtelen fivéreinek tanulmányait lehetővé tegye. Már Boroszlóba történt átköltözése

előtt így fogalmazza meg, hol van szolgálatkészségének végső határa: „Amennyiben állást kínálnak nekem, elfogadom, de ahhoz, hogy bármit tegyek is ennek érdekében, ha nem is éppen a kelleténél lelkiismeretesebb, de túlságosan kényelmes és hanyag vagyok." Boroszlói életéről barátja, Klose rektor így tájékoztat: „A hubertusburgi béke után Lessing el akarta hagyni Boroszlót, noha a tábornok megkérte, maradjon még, és igen előnyös szolgálati beosztást helyezett kilátásba neki; ezt azonban ő elutasította, mert biztos volt abban, hogy a király nem hajlandó fizetni azt, aki független és nem dolgozik. Ugyanebből az okból utasította vissza a königsbergi egyetem tanszékét, amelyet néhány évvel előbb ajánlottak fel neki, különösképpen azért, mert az ékesszólás professzorának minden évben dicsőítő beszédet kell tartania". Hiába akarja Erich Schmidt úr — akinél egy udvari dicsőítő beszéddel több vagy kevesebb meg sem kottyan — megdönteni egy szavahihető ember szavahihető tanuságát.

1765 tavaszán Lessing elhagyta Boroszlót, miután néhány hónappal előbb lemondott állásáról. Berlinbe ment; mint apjának írta, nem azért, hogy hosszú ideig ott maradjon, hanem csak hogy „rendbeszedjem zilált dolgaim és azért, hogy valamennyire mégis csak a magaménak mondhassak egy állandó lakhelyet". 1765 július 4-én azt írja apjának, hogy hat hete érkezett Berlinbe; véletlenül ugyanerről a napról kelt a „Literaturbriefe" utolsó lapja, amelyben Lessing kiemeli Meinhardnak „éppoly éleselméjű mint igaz megjegyzését", hogy a Mediciek és XIV. Lajos sokat magasztalt mecénás-korszakában a jó költők száma nagyon is csekély volt és a maga részéről hozzáfűzi: „Mivel ez a megállapítás a német irodalom külső körülményeire némileg szintén alkal-

mazható, nagyon szeretném, ha egyszer végre elhallgattatná azokat, akik olyan sokat és keserűen panaszkodnak a támogatás hiánya miatt, viszont az igazi hízelgők hangján annyira túlbecsülik a fejedelmek hatását a művészetekre, hogy nem nehéz észrevenni haszonleső szándékaikat." Ez a sok adat és tény eléggé bizonyítja: Lessing negyedik és utolsó berlini tartózkodását nem arra használta fel, hogy állást csikarjon ki II. Frigyestől, hanem — amint maga mondja — hogy „rendbeszedje zilált dolgait", ami nyilván a „Laokoon", és „Minna" befejezésére és régebbi vígjátékainak átdolgozására vonatkozik. A „Laokoon" 1766, a „Minna" pedig 1767 húsvétjára jelent meg egyfelől külön kiadásban, másfelől pedig összes vígjátékainak kétkötetes gyüjteményében. Utána Lessing Berlinből Hamburgba költözött.

Ezekben az években játszódott le aztán az a visszataszító bohózat, amelynek szenvedő hőse Frigyes király, Winckelmann és bizonyos értelemben, úgy látszik, maga Lessing is. Cselekvő hősei pedig Quintus Icilius ezredes, Nicolai mester és ezenkívül talán Sulzer. Erich Schmidt úr „derék embernek" nevezi az ezredest; ezek után magától értődik tehát, hogy egészen hitvány fickó volt. Tulajdonképpen Guichardnak hívták és Frigyes egy „kegyes" pillanatában adományozta neki az antik nevet. Magdeburgban született, polgári hugenotta családból; Winckelmann hallei diáktársa, majd katonai kalandor és író. A hétéves háborúban egy szabad zászlóalj parancsnokává lépett elő, csakhogy a békekötés után nem bocsátották el a szolgálatból, sőt Frigyes kinevezte udvari bolondjának. Egyenes ellentéte volt Tellheimnek és a maga személyében igazolta Frigyes balítéletét, hogy a polgári tiszteknek pedig nincs becsületük. 1761-ben kirabolta a szászországi Huber-

tusburg vadászkastélyát, azután, hogy két nemesi származású tiszt, Marwitz és Saldern, kilépett a hadsereg kötelékéből, mert a király parancsa szerint először nekik kellett volna e becstelenséget végrehajtaniok, de ők megtagadták a parancs teljesítését. Quintus sokat keresett ezen a zsiványságon és később is — még barátjának, Nicolainak tanusága szerint is — mindenféle hasznot húzott a király sorsjáték- és regie-ügyleteiből. A gáncsnélküli lovag ugyanakkor a német irodalom szóvivőjévé tolta föl magát Frigyes előtt s amikor 1765-ben a királyi könyvtár francia igazgatója meghalt, állítólag előbb Lessinget, majd Winckelmannt és végül újból Lessinget ajánlotta a királynak erre az állásra. Jegyezzük meg, hogy csak saját állítása szerint: ezt az állítását sem rokonszenvesebbé, sem hitelesebbé nem teszi az, hogy Nicolai közvetítésével maradt ránk. Ennyiben egészen felesleges volna foglalkozni vele. De a polgári irodalomtörténészek amellett kardoskodnak, hogy Lessing a „Laokoon" kiadásával támogatni akarta a martalóc ezredes fáradozását és Winckelmannt bírálva, saját fölényét akarta fitogtatni vetélytársával szemben, a király kegyéért versenyezve vele. Frigyes elutasító magatartásával próbálják aztán megmagyarázni Lessing gyűlöletét a frigyesi rendszer ellen. Ezt a gyűlöletet annál nehezebb akár a legdurvább hamisítások segítségével is elkendőzni, minél idősebbé és érettebbé válik Lessing.[34]

Való igaz, hogy a király könyvtárosa, de la Croze titkos tanácsos, 1765 februárjában elhúnyt, és hogy a király ez év július 25-én megbízta von Dorville minisztert, kutasson fel esetleg Hollandiában valakit, aki kiválóan alkalmas egy nyilvános könyvtár felügyeletére és igazgatására és emellett jártas a tudományokban is. Ellentmond azonban Frigyes egész

lényének, hogy emellett a hivatalos eljárás mellett egy udvari bolondja közvetítésével még ilyen úgyszólván félhivatalos tárgyalásba is bocsátkozzék. Uralkodása első pillanatától kezdve szigorúan meghagyta közvetlen környezetének, hogy sohase ártsa magát a hivatalos ügyekbe. Amit pedig azonnali kegyvesztés terhe mellett megtiltott ifjúkori barátainak, Jordannak és Kayserlingnek, érett férfikorában pedig olyan embereknek, mint Maupertuis és Voltaire, azt nyilván gyanakvó és zsémbeskedő aggastyán korában sem engedhette meg Quintusnak, akit titokban megvetett és mindig kigúnyolt a hubertusburgi fosztogatás miatt. Legfeljebb az lehetséges, hogy Winckelmann neve nem volt egészen ismeretlen a király előtt, mert ő rendezte és leltározta Stosch báró gemmagyüjteményét, amelyet Frigyes megvásárolt. Ez a lehetőség azonban korántsem nevezhető bizonyosságnak; Winckelmann maga azt gyanította, hogy a király összecseréli Ewald volt hadbíróval, aki időnként Rómában tartózkodott és azelőtt Henrik herceg ezredében szolgált. Ennek azonban semmi köze a szóbanforgó esethez; a király ugyanis már egy nappal Dorvillehez intézett kabinetrendeletének kiadása előtt különválasztotta könyvtárától régiség- és érmegyüjteményét és azt Stosch udvari tanácsos hatáskörébe utalta. Rendkívül jellemző Quintusra, hogy nem maga írt egykori diáktársának, Winckelmannak, hanem Nicolai-jal iratott neki levelet, holott a király állítólag megbízta őt azzal — s ez a megbizatás nagyon is megtisztelő lehetett az olyan ember számára, amilyen Quintus — hogy Winckelmannal tárgyaljon. Ez a nagyzoló, fontoskodó ember nyilván maga is a rendőrség szolgálatában állt és nem akarta, hogy kézírása esetleg nyilvánosságra kerüljön. Nicolai tehát 1765 auguszt-

tusában azt írja Winckelmannak, hogy a király ki akarja nevezni könyvtárosának. Winckelmann a legkedvezőbb feltételeket szabhatja, mert a király nagyrabecsüli őt és már régen tervbevette azt, amit most meg fog tenni. Quintus közli vele, hogy a király hajlandó 1560—2000 tallérnyi fizetést engedélyezni a számára. Bekövetkezett az, amit senki sem várt: Winckelmann azonnal elfogadja az ajánlatot és 2000 tallért kér; első pillanatban az a különös, de Nicolai levele nyomán érthető gondolata támadt, hogy a király meg akarja édesíteni ifjúkora minden keserűségét. Kissé naívan írja: „Egyszerre tudatára ébredek annak, milyen hatalmas erő a haza szeretete — most, mikor ilyen megtisztelő körülmények között hívnak vissza ... Most első ízben csendül fülembe hazám hangja, amelyet nem ismertem eddig." De olyan gyorsan, ahogyan csak az akkori postaviszonyok engedték, megjött a helyreigazítás. Nicolai azt írja, hogy a király megütközött a 2000 talléron: német ember érje be 1000 tallérral. Ismeretes, menynyire megszégyenítette és elkeserítette Winckelmannt ez a visszautasítás, egyáltalán nem ismeretes viszont, hogy a király azért csöppent bele a zsugori, Winckelmann pedig a komikus szerepébe, mert ezt így kívánták Nicolai, Quintus és úgylátszik Sulzer, a harmadik szövetséges, hazudozásai.

Az igazság szerencséjére a hazudozó emberek előbb-utóbb elszólják magukat. Bármi volt is Frigyes szándéka Winckelmannal, annyit elárult maga Nicolai is, hogy mind első, mind második Winckelmannhoz intézett levelében lódított a király rovására. Dassdorffal, Winckelmann leveleinek kiadójával, közölte később, hogy a király kezdettől fogva 1000 tallért irányzott elő Winckelmann számára az Akadémia alapjaiból, ami az akkori időhöz képest egészen tisz-

tességes fizetés volt; meghaladta Winckelmann római jövedelmét és az eddigi francia könyvtáros is csak 600 tallér fizetést húzott. A király tehát honfitársának nem kevesebbet, hanem jóval többet akart juttatni, mint a franciának. De — még mindig Nicolai szerint — a nemes Quintus azt a bizonyos 600 tallért is az ő Winckelmannjának akarta biztosítani és ezért azt a tanácsot adta neki, kérjen csak nyugodtan 2000 tallért. Ez módot ad Quintusnak arra, hogy emlékezetébe idézheti „az iránta olyan jóindulatot mutató uralkodónak" az eddigi 600 tallérnyi könyvtárosi fizetést, amelyet de la Croze halála óta nem utaltak ki. Amikor azonban Winckelmann megfogadta ezt a tanácsot és Quintus is figyelmeztette a királyt, Frigyes kijelentette, hogy de la Croze fizetéséről már másképpen rendelkezett és maradjanak csak az Akadémia alapjaiból folyósítandó 1000 tallérnál. Ezt írja Nicolai Dassdorfnak; valószínűleg ez is csak légbőlkapott koholmány. De mindenesetre, ha Nicolai elhitte a király ajánlatát, minden bizonnyal meghamisítva s túlhajtva közölte Winckelmannal, csak azért, hogy jobb színben tüntesse fel magát Quintus barátjával együtt. Igy aztán saját szakállára olyan megokolással látta el Frigyes elutasító válaszát, hogy kellemetlen helyzetbe hozta a királyt és súlyosan megbántotta Winckelmannt. Mindezt pedig csak azért tette, hogy fedezze saját és barátja, Quintus, visszavonulását.[35]

Bármilyen alaptalan is ez a Winckelmann-féle história, még mindig konkrét valóságnak hat a vele egyidőben lezajló Lessing-históriához képest. Nicolai szerint Quintus először Lessinget ajánlotta könyvtárosnak, de a király állítólag visszautasította a Lessing és Voltaire között 1752-ben lejátszódott „kellemetlen eset" miatt. Erre tárgyalni kezdtek

Winckelmannal s amikor a tárgyalások kudarcba fulladtak, akkor tért vissza állítólag Quintus ismét Lessingre. Mégpedig, Nicolai elbeszélése szerint, „hévvel", „erős szóváltásba" elegyedve a királlyal, akit végül is „kinevetett", mert Lessing helyett francia könyvtárost akart alkalmazni. Bocsánat a kifejezésért, de nem akad találóbb : merő ostobaság az egész. Éppen Frigyes volt az az ember, akit udvari bolondja „hévvel", „erős szóváltás" közepette „kinevethetett"! S mi több ! Erich Schmidt úr kis kéziratos levéllel gyarapítja ennek az epizódnak irodalmát, amelyet Quintus írt Ramlernek 1765 április 20-án : „Örömet szerez nekem, hogy kilátásba helyezi Lessingk úr Berlinbe érkezését. Nagy terveim vannak vele színházunk becsületét illetőleg. Talán hajlandó lesz erre. Őfelsége ismeri és támogatni fogja őt." Erich Schmidt úr rendkívüli fontosságot tulajdonít ennek az apró felfedezésnek, de „minden kommentár nélkül" közli. Ő sem jobb, mint a rendőrkopók ! Mert e levéltári felfedezéshez egyetlen „kommentár" fűzhető : az, hogy Quintus szélhámos volt. Nézzük csak a dátumokat ! 1765 áprilisában — mellékesen megjegyezve két évvel a „Minna" előtt és tízzel a „Sara Sampson" után — a király nemes felbuzdulásában meg akarja menteni a német színpad becsületét az általa ismert „Lessingk úr" segítségével, holott tudvalévő, hogy mélységesen megvetette a német színjátszást. Legfeljebb négy hónappal ezután (1765 augusztusában Nicolai már értesíti róla Winckelmannt) a király már mitsem akar tudni Lessing esetleges könyvtárosi állásáról, a „Voltaire-rel történt összekoccanása" miatt, „mivel jó emlékezőtehetsége volt és soká megőrizte egyszeri benyomásait." Erich Schmidt urat „filológiai pontossága" mégis rávezethette volna arra, hogy Quintus hazudott, legalább

egyszer; vagy Ramlerhez intézett, áprilisban kelt levélkéjében, vagy 1765 augusztusában Nicolainak tett közlésében. Mi azonban arra a feltevésre vetemedünk, hogy a hubertusburgi fosztogató mindkét alkalommal csalt, annak érdekében, hogy Ramler és Nicolai, a berlini irodalmi klikk főkolomposai előtt úgy tűntesse fel magát, mint aki irodalmi kérdésekben a király befolyásos tanácsadója.[36]

Bizony, nem éppen üdítő szórakozás ezzel az elévült pletykával foglalkozni — de sajnos elengedhetetlen dolog. Ezen a ponton ugyanis a Lessing-legenda élete, egész léte forog kockán. Nagyon is hihető, hogy Winckelmannhoz hasonlóan, Lessinget is bántották Quintus és Nicolai szédelgései; nem kevésbbé hihető az is, hogy Lessinget elkeserítette az a mód, ahogyan Frigyes kijelentette, hogy nem hajlandó őt olyan állásra kinevezni, amelyért nem is folyamodott. Lessingbe éppen azért, mert nem volt egészen ártatlan a közte és Voltaire között lezajlott összetűzésben, egy elfelejtett ifjúkori csínyének céltalan feleleventése új ellenszenvet oltott Frigyes és Voltaire iránt — bármennyire ártatlan volt is ebben az ügyben Frigyes minden bizonnyal, Voltaire majdnem minden bizonnyal. Efféle lelki reakciók nagyon érthetők, éppen egy ilyen szilárd és megbízható jellemnél. Hazugság viszont, hogy olyan ember, mint Lessing, azért írta volna „Laokoon"-ját, hogy fülébe súgja a porosz udvarnak: itt vagyok. S épp így nem felel meg az igazságnak az sem, hogy személyes reményének meghiúsulása érlelte volna meg kedvezőtlen véleményét Frigyes Poroszországáról — valamint az sem, hogy véleménye nem is volt olyan kedvezőtlen; mindössze „egy csöpp üröm" abban az „őszinte és nagy" csodálatban, amellyel egyébként a mintaállamnak adózott.

Lessing kijelentéseiben kifejezte ellenszenvét minden hivatal iránt és nyilvánosan gúnyolódott a fejedelmi „pártfogókon", éppen akkor, amikor állítólag Quintus közvetítésével Frigyesnél előszobázott; mindössze két olyan sor származik a tollából, amely idézett kijelentéseinek ellenkező értelmezésére jogosíthatna. 1767-ben, alig egy évvel azután, hogy örökre elhagyta Berlint, ezt írta apjának: „Eljöttem Berlinből, mivel nem sikerült az, amit olyan régen reméltem s amivel olyan régen biztatgattak." Ez azonban olyan levél volt, amelyben szerencsét kívánt atyjának ötven éves lelkészi jubileuma alkalmából; Lessing kénytelen keserűen bevallani, hogy „régi életmódja" ezúttal újra kudarccal végződött. Igy aztán kapóra jön neki, hogy visszaemlékezzék a Quintus és Nicolaiféle kacatra s hogy megnyugtassa vele az öregurat örömünnepén: szó sincs róla, mintha „biztos állást játszott volna el Berlinben". Mindegy, Lessingnek egyszer mindenáron hajbókolnia kell „Laokoon"-jával Frigyes előtt. A hamburgi csőd után arra a gondolatra jutott, hogy a német nyomorúságból külföldre menekül s ekkor támadt az az ötlete is, hogy franciául folytassa a „Laokoon"-t. Hozzá is fogott, amint ezt a munka előszavának fordítása bizonyítja, amelyet hagyatékában találtak. Erre Erich Schmidt úr a maga legmélyebb értelmű arckifejezésével felveti a kérdést: „nem lehetséges-e", hogy ez az ötlet „egy régebbi berlini tervére" utal; nem Frigyesre gondolt a szerző azzal „a kissé merész állításával, hogy az efféle témáknál a francia nyelv éppen olyan könnyen esik a tolla ügyébe, mint a német"? Vagy amikor Arisztotelész tanácsára hivatkozik Lessing a „Laokoon"-ban: örökítsék meg a festők Nagy Sándor tetteit, s hogy elejét vegye minden félreértésnek, így értelmezi e tanácsot: „Arisztotelész arra buzdítja

a művészeket, térjenek vissza a multból s foglalkozzanak koruk eszményeivel" — Erich Schmidt úr értelmezése szerint ez azt jelenti és „nem mást", hogy a „Laokoon" harmadik része „azzal a szózattal zárult volna: dicsőítsék a művészek a hétéves háborút s főhősét". Ó, Lessing valóban előre megsejtette Erich Schmidt urat, amikor ezt írta: „Az ördög vigye ezeket az átkozott magyarázókat! Nemsokára egyetlen ötletünk sem lehet ettől a népségtől!"

Lessing felfogásához, amelyet élete küzdelmeiben alakított ki magában a porosz államról, eddigi fejtegetéseink után nincs hozzátenni valónk. Az említett „ürömcsepp"-nek éppen az ellenkezője igaz: lehetséges, hogy Lessing nagylelkűségében egyszer talán egy cseppnyi mézzel adózott Frigyes személyes tulajdonságainak, de a porosz rendszert annál hevesebben gyűlölte, minél jobban megismerkedett vele. Valahányszor Berlinben tartózkodott, utána annál lehangoltabban hagyta el újra; az utolsó alkalommal pedig a leglehangoltabban. „Mi keresnivalóm volt azon a kétségbeejtő gályán"? — írja 1767 februárjában Gleimnek; 1768 novemberében pedig Ramlernak: „Hogyan is lehet az ember Berlinben egészséges? Hiszen mindaz, amit Berlinben lát, kifakasztja az epéjét." És 1769-ben írja Nicolainak, — de talán jobb lesz, ha teljes terjedelmében iktatjuk ide ezt a részt, tekintve, hogy Erich Schmidt úr Lessing-idézetekkel teletűzdelt két vaskos kötetében olyan finoman hallgat róla:

> „Csak hallgasson a maguk híres berlini gondolat- és írásszabadságáról. Kizárólag arra a szabadságra korlátozódik, hogy az ember a vallás ellen annyi szamárságot hordhat össze, amennyit csak akar. Igaz embernek hamarosan szégyelnie kell magát, hogy él ezzel a szabadsággal. De próbálja csak meg egyszer valaki: írjon Berlinben más dolgokról olyan szabadon,

ahogyan ezt Sonnenfels tette Bécsben; merné csak valaki az előkelő udvari népség arcába vágni az igazat, ahogyan Sonnenfels tette; csak állna ki valaki Berlinben az alattvalók jogaiért s tiltakoznék a kiszipolyozás és zsarnokság ellen, ahogyan most már Franciaországban és Dániában is megteszik; hamarosan kiderülne, melyik Európa legelnyomottabb országa, mind a mai napig."

Akárcsak Herder és Winckelmann, Lessing is átkozódva és megvetéssel hagyta ott Poroszországot. Csakhogy amit a két ifjú a maga forró életlendületében ösztönösen megérzett, az világos felismeréssé érett ebben a férfiban: felismerte ugyanis, hogy a polgári osztály létérdekeinek nincs Németországban veszélyesebb és megátalkodottabb ellensége, mint a porosz állam.

VIII

LESSING HAMBURGBAN

1767 tavaszán Lessing Hamburgba költözött; 1770 tavaszán hagyta el ismét a várost, hogy életének hátralévő napjait a magányos Wolfenbüttelben töltse. Ez alatt a három év alatt tesz utoljára kísérletet arra, hogy a polgárságot közvetlenül erélyes cselekvésre késztesse. A „Hamburgische Dramaturgie"-ban, az „Emilia Galotti"-ban és az „Antiquarische Briefe"-ben (Antikvár levelek) latba veti minden alkotóerejét. De ismét kudarcot vallott, méghozzá olyan csúfos kudarcot, hogy bolondnak kellett volna lennie, ha még ezek után is vár valamit az erőtlen polgárságtól.

Lipcse virágzására megsemmisítő csapást mért a hétéves háború. Ezután nem volt kétséges, hogy Hamburg a német birodalom első városa. Dánia és Hannover ugyan ismételten veszélyeztette függetlenségét, de hála két hatalmas védelmezőjének, ellenségei nem sokat árthattak neki. Hamburg volt az Anglia és Franciaország között lebonyolódó kereskedelem legfontosabb állomása a kontinensen, ezért e két hatalom különös kegyeit élvezte. Németország legszabadabb és leggazdagabb városa volt, de egy-

szersmind leginkább függött a külföldtől. Ezek a gazdaságpolitikai összefüggések, amelyekre a polgári irodalomtörténészek még csak álmukban sem gondolnak, határozták meg Lessing hamburgi sorsának alakulását. Könnyen elképzelhető, mennyire csábította a hamburgi színház barátainak meghívása, vállalja el a hatalmas méretekre tervezett „Nemzeti Színháznál" a tanácsadó és a vezetésbe is bekapcsolódó kritikus állását! Hiszen ő volt az, aki a színpadban — igen helyesen— mindig a polgárság egyetlen szószékét látta. Hiszen ő panaszolta a „Literaturbriefe"-ben: nincsen színházunk, nincsenek színészeink, nincsen közönségünk. Lessing egyetlen írását sem hevíti olyan szilárd önbizalom és optimizmus, mint a „Hamburgische Dramaturgie" első számait. Berlini tapasztalatainak friss hatása alatt beszél azokról a filiszterekről, akik nagyon is jól ismerik magukat s ezért hátsó szándékot szimatolnak minden becsületes vállalkozás mögött; boldog az a város, ahol nem az ilyen nyomorultakat illeti meg a szó, mert a jóindulatú polgárok többségben vannak és nem engedik, hogy gúnyolodó esztelenségük céltáblájává tegyék a hazafias terveket, majd szószerint így folytatja: „Legyen hát Hamburg boldog minden területen, amelytől boldogsága és szabadsága függ, mert megérdemli a boldogságot". Hamburg szabadsága és jóléte azt a reményt keltette benne, hogy itt a polgárság osztálytudata olyan magas fokon áll, mint sehol másutt német földön.

Csakhogy Hamburg szabadsága és jóléte külföldi hatalmak kegyétől függött s e szabadságnak feltétele éppen ezért Németország nemzeti széttagoltsága volt, ez persze csírájában fojtott meg minden polgári osztálytudatot. Az ősi Hanza-város polgárainak büszkesége már csak „jóllakott erényükön és

fizetőképes erkölcsükön" alapult, kapitalista és nem forradalmi eredetű volt, s ezt igen szépen fejezi ki egy nem sokkal később írt hamburgi nemzeti szabadságdal:

Nyugodtan fekszünk selymes, puha ágyon,
s a zsarnokságról megfeledkezünk.

Képzelhető, milyen szörnyű csalódás várt Lessingre! És valóban: a „hamburgi színházi vállalkozás" élete csak hónapokra volt kiszabva és rövid léte sem volt fenékig tejföl. Éppen ezért Lessing egyetlen művében sem teng túl ilyen mértékben a maró szarkazmus, mint a „Dramaturgie" utolsó részeiben, amelyeknek megjelenésekor a színház már régen megbukott. „Micsoda jószívű ötlet, a németek számára nemzeti színházat alapítani, mikor mi, németek, még nemzetet sem alkotunk! Nem a politikai egységre gondolok, hanem mindössze az erkölcsi jellegre. Bátran azt lehetne mondani, a németeknél ez abban áll, hogy nem is kívánják." Vagyis: az elzüllött birodalmi alkotmány még mindig jobban biztosítja a nemzeti egységet, mint a polgárság öntudata; micsoda maró bírálata ez a német nyomorúságnak. De alig maróbb annál, amelyben Hamburgot magát részesíti: „A nemzeti színházról szőtt édes álom Hamburgban újra szertefoszlott. Amennyire megismertem ezt a várost, ez az álom itt fog legkésőbb megvalósulni". Ezt írta Lessing a légtornászok és kötéltáncosok láttára, akik ott ágáltak azon a színpadon, amelyről őt elűzték.

A „Dramaturgie"-t csakis ezeknek a társadalmi szempontoknak figyelembevételével tudjuk megérteni. Nem ad minden időkre szóló tanítást a drámai költészetről. A korlátolt esztétikusok kezében ren-

geteg kárt okozott Lessing fínom és hajlékony damaszkuszi pengéje. Hányszor bántották vele magát szegény Lessinget is! Hol szándékos rosszakarattal, hol pedig s — ez a jóval veszedelmesebbik eset — rosszul értelmezett jóindulatból. Noha az értelmetlen sovinizmusnak még a gyanúja sem érheti Lessinget, mégis azt fogják rá, hogy ő bontotta ki a „Dramaturgie"-ban a német művészet zászlaját a francia művészet ellen, hogy ő semmisítette meg a francia drámát, mint olyat s aztán „a görögök és britek nyomdokait követve annál nagyobb dicsőségre vezette a német drámát". Schiller elgondolása ebben a vonatkozásban még elfogadható, noha Lessing soha nem fejezte ki magát ilyen szélsőséges formában.

Schiller többek között ezt írja:

A frank ne légyen példaképünk:
művészetének szelleme halott.

Schiller a maga stanzáival éppen azt igazolta, hogyan kerülhetett Voltaire „Mahomet"-je Goethe fordításában a weimari színpadra s egyszerűen csak újra jogaiba iktatta Lessing felfogását — amelyet akkoriban már kiforgatott értelméből a nevetségesen túlhajtott teutonizmus — amikor úgy beszélt a „frankokról", mint akik útat mutatnak a jobb megoldás felé.:

Tisztítsuk meg, hogy újra régi fénybe
tarthassa méltó székét Melpoméne.

Kétségtelen, hogy Lessing „Dramaturgie"-ja Hutten pamfletjei óta Németország legjelentősebb nemzeti megnyilatkozása. De a nemzeti álláspontot mindig annak az osztálynak társadalmi érdekei hatá-

rozzák meg, amely ezt az álláspontot képviseli. Ez az osztály Hutten esetében a német lovagság, Lessing esetében pedig a német polgárság volt. Ezért esze ágában sem volt, hogy Corneille-jel és Racine-nal együtt Molière-t és Destouches-t is kivégezze, vagy az udvari tragédiákat író Voltaire-rel együtt a polgári vígjátékokat író Voltaire-t is sutba dobja. Akárcsak az ideológia minden területét, az esztétikai és irodalmi kritikát végső fokon szintén a mindenkori társadalom gazdasági szerkezete határozza meg. A jelen esetre alkalmazva ez azt jelenti, hogy Lessing „Dramaturgie"-ját sem szabad amolyan csalhatatlan kinyilatkoztatásnak, sem pedig elhibázott stílusgyakorlatnak tekintenünk, egyszerűen azért, mert lényegesen megváltozott gazdasági körülményeink között lényegesen megváltozott esztétikai és irodalmi felfogásunk egész köre, hanem olyan társadalmi szempontból kell megítélnünk, amilyenhez történetileg tartozik. Ilyen alapon pedig kevés élvezetesebb olvasmányt találunk a „Dramaturgie"-nál és főként a munka első felénél, amelyet Lessing akkor írt, amikor még nem lohadt le érdeklődése a színpad iránt. Minden látszólagos homályossága és ellentmondásai játszva megoldhatók és minden oldalán egy bátor és férfias lélek tiszta világa tárul elénk; Lessing a színjátszás művészetét nem pusztán játéknak, hanem minden más művészettel egyetemben, az emberi kultúra előmozdítójának tekintette.

A német nyomorúság minden „nemzeti színházat" arra kényszerített, hogy elsősorban külföldi darabokból tengődjék. Chronegk, Weisse és Elias Schlegel néhány közepes, vagy éppenséggel rossz darabjából nem lehetett a közönséget vonzó műsort összeállítani, Lessing „Sará"-ja és „Minná"-ja pedig semmiképpen nem volt elegendő ahhoz, hogy a műsor

változatosságát biztosítsa. Gottsched fáradozásai óta a külföldi drámairodalmak közül Németországban a franciát illette meg az első hely, már a fordítások nagy száma miatt is. Ezen a helyzeten csak Lessing dramaturgiája változtatott valamicskét. Először le kellett számolnia a francia drámával és Lessing valóban törvényt is ült a franciák udvari tragédiáján, amely Németországba átültetve, teljesen megmérgezte volna a polgárságot. Ebből az álláspontból kiindulva Lessing nem látta, hogy Corneille-nek és Racine-nak ahhoz, hogy egy nagy nép klasszikusai legyenek, mégis csak nemzetük talajában kellett gyökerezniök, különben tragédiáik nem lennének telítve színpadi élettel s nem ragadták volna meg nagy feszültségükkel a kortársakat. Lessing gúnyolódik a „nőszörnyetegek"-en, akiket Corneille olyan szívesen vitt színpadra, de a francia költő kortársai nemrég a Fronde hercegnőinek személyében élő valóságukban láthatták ezeket a „szörnyetegeket".[37] A tragédiaíró Voltaire-t Lessing még egyoldalúbban ítéli meg, mint Corneille-t, sőt némi gyűlölettel is, ami Nicolai barátjával kapcsolatos berlini élményeire vezethető vissza. Egyoldalúsága annál igazságtalanabb, mert Voltaire bizonyos mértékben már tragédiáiban is visszahatást jelent Corneille és Racine udvari mintáihoz képest. De Lessingnek lényegében nagyon is igaza volt, amikor harcot kezdett a francia tragédia ellen. Mert bárhogyan gyökerezett is ez a műfaj a maga történeti talajában, mint példakép végzetes veszélyt jelentett a német polgári művészet számára. Lessing mint e művészet előharcosa beszél itt, nem pedig mint felhők magasságában, minden idők és népek felett trónoló kritikus, amilyen különben egyáltalán nem létezett soha.

Mégis úgy tűnhetnék fel, mintha éppen a „Dra-

maturgie"-ban Arisztotelészt örök és csalhatatlan műbírálónak tartotta volna. De itt is különbséget kell tenni a dolgok között. Corneille Arisztotelész szabályai szerint alakította meg az udvari tragédiát; ez a középkor torzító eljárásának utózöngéje volt, amikor kánoni filozófust csináltak a görög bölcsből. Lessing teljesen szakított ezzel a felfogással; a félreértett Arisztotelésszel a helyesen megértett Arisztotelészt állította szembe, azt, aki a drámai költészet lényegét a görög drámairodalom nagyszámú mesterművéből vonta le. Lessing valóban a görög tragédiát állította szembe a francia tragédiával, ami összevág azzal, hogy nem szűnt meg állandóan hangoztatni: nem a szabályok alkotják a zsenit, hanem megfordítva, a zseni alkotja a szabályokat és a zseni bármikor megszüntethet minden szabályt. Igaz, győzelmes polémiáján érzett diadalmámorában arra a megjegyzésre vetemedett, hogy Arisztotelész poétikája van olyan csalhatatlan, mint a matematikai igazságok, és hogy e poétika ismeretében ő jobban írná meg a nagy Corneille akármelyik darabját, mint Corneille maga. Rögtön hozzáteszi azonban, hogy ezzel még egyáltalán nem lesz belőle Corneille és még egyáltalán nem alkotott mesterművet. Hasonlóképpen a „Literaturbriefe"-ben is figyelmeztetett arra, hogy a görög példaképet szem előtt tartva, Shakespeare sokkal nagyobb tragédiaíró, mint Corneille, pedig Corneille kitűnően ismerte a görögöket, Shakespeare pedig alig; hogy az angol költő csaknem mindíg eléri a tragédia célját, ha mégolyan különleges és sajátos utakon jár is, a francia költő viszont sohasem éri el, noha a görögök kitaposott útján jár.

Lessing ezzel teljes egészében felismeri, hogy az esztétikát mindíg történelmi feltételei határozzák meg. Ha kora megismerőképességének korlátai miatt

elméletileg nem jutott is el e meghatározottság legmélyebb gyökeréig, a gyakorlatban kifinomult osztályösztöne segítségével megmutatta, hol kell e gyökereket keresni. Mindenképpen helyes az a megállapítás, hogy Németországban Lessing hangsúlyozta először a legfélreérthetetlenebb formában Shakespeare költői nagyságát; nevezetesen dramaturgiájában csodálatos hasonlatok sorozatával ünnepli. Mindíg csak történelmi tragédiáit állítja szembe a franciák történelmi tragédiáival, ezért teljesen helytelen Lessing működésében keresni a német Shakespeare-mánia eredetét. Sokkal inkább Herder tekinthető e mánia szellemi apjának. Herder polgári osztálytudata jóval Lessingé mögött maradt, érthető tehát, hogy Lessinget igen kellemetlenül érintette Herder csatakiáltása: „Shakespeare a végtelenségig!" mert úgy érezte, hogy ezzel a polgárságot eltéríti a helyes útról. Már a „Dramaturgie"-ban óva int Shakespeare utánzásától, nehogy „megvakítva az igazság fénysugarától, amely hirtelen tör elő egyik-másik angol darabból, egy másik szakadék szélére tántorodjunk". Nem a történeti tragédia, hanem a polgári dráma az eszménye, ezért Diderot és nem Shakespeare a választott írója. Ebben senki nem kételkedhetik, aki valóban olvasta a „Dramaturgie"-t. A francia vígjátékot éppen olyan határozottan az angol fölé helyezi, mint az angol tragédiát a francia fölé. Ennek a ténynek ismeretében jobb lesz hallgatni az esztétikáról, mint valami tisztán szellemi jelenségről. Mintha Lessing nem tudta volna, hogy nevetséges dolog a drámaíró Diderot-t merőben esztétikai vonatkozásban akárcsak egy napon említeni Shakespeare-rel! Legalább közvetve, maga is tartózkodott attól, hogy azonos értékűnek ítélje a kettőt, hiszen eszeágában sincs Diderot-ra ruházni a költőt megillető

kitüntető tulajdonságokat, amelyekkel elhalmozza Shakespearet.

Ha azonban elismerjük, hogy az esztétika is csak része a mindenkori osztályharc ideológiai felépítményének, teljesen felderítettük az összefüggést. Shakespeare nem volt udvari, de még kevésbbé volt polgári költő. Az udvarnak alkalmilag, a „VIII. Henrik"-ben, bemutatta ugyan hódolatát, de ha London polgármesterét jelenteti meg a színen, változatlanul nevetséges és megvető fényben tűnteti fel. Ez könnyen érthető, hiszen a puritánok engesztelhetetlenül gyűlölték a színházat, míg az udvar legalább bizonyos mértékben védelmébe vette. Ezzel szemben a színházi kultúra igazi hordozója az arisztokratikus, de erőteljes és férfias ifjúság volt, amely abban a hatalmasan feltörekvő korszakban, amikor minden irányban megnyílt a látóhatár, mégiscsak egy nagy nép vezető osztálya volt.[38] Shakespeare tragédiáiban a tenger morajlása zúg, Corneille műveiben viszont a versaillesi szökőkutak csobogását hallani. De mi hasznát vehette volna Shakespeare példájának Németország, amelynek arisztokráciája testileg és szellemileg egyaránt elfajult? Ezért Lessing a színjáték és tragédia elé az angol és francia polgári drámát állította mintaképül. A francia vígjáték pedig annyival is inkább felülmulta az angolt, mert benne összpontosult az a polgári ellenzék, amelynek Angliában már régen megvolt a maga parlamentje és sajtója. Mivel Shakespeare ellenséges álláspontot foglalt el kora polgárságával szemben, vígjátékai „A windsori víg nők" kivételével, tündéri mesevilágban, vagy legalább is kalandos-romantikus világban játszódnak. Maga „a windsori víg nők" gyenge vígjáték ugyan, de világtörténelmi szatíra. Shakespeare egy züllött lovagot mutat be, aki már kénytelen eltűrni, hogy a polgár-

asszonyok elverjék rajta a port; vajjon mihez foghatott ezzel a mintaképpel a német polgárság, amikor a német polgárasszonyok zöme még mindig nagy tisztességnek tartotta, ha a züllött zsarnokok rászedték őket.[39]

Shakespeare aligha szánta „A windsori víg nők"-et történelmi szatirának; ez lett volna az egyetlen alkalom, amikor csúfot űzött volna a lovagokból, mégpedig a polgárság javára. Csakhogy a régi adoma szerint egyetlen polgári vígjátékát nagyon is ártalmatlan alkalomból írta: Erzsébet királynő szerette volna, ha a derék Sir Johnt egyszer a szerelmes szerepében is láthatná. De a költő tervez és az idő végez. Mikor Lessing 1757-ben első ízben foglalkozott polgári Virginiájának, az „Emilia Galotti"-nak tervével, aligha sejtette, hogy az utókor e drámai mesterművének tragikumából a XVIII. század németországi állapotainak micsoda szörnyű szatíráját fogja kiolvasni. A leány kérve kéri édesatyját, ölje meg, mert attól tart, hogy vére és érzékei nem tudnak majd ellenállni a kéjenc zsarnok csábításainak, aki csak az imént ölette meg vőlegényét, gyáván, orgyilkosokkal az oltár lépcsőjénél. Ez a darab Achillész-sarka, amit elég kelletlenül már Lessing is felismert; a rosszmájú kritikusok kezdettől fogva gúnyolódtak rajta és a tárgyilagos kritika is kénytelen elítélni. Ezen most már nem lehet segíteni, nem segít rajta Goethe jóindulatú magyarázata sem, ellenkezőleg, csak derékba törné az egész tragédiát, amikor oda lyukad ki, hogy Emilia titkon szereti a herceget, csakhogy ez a darabban nem jut elég világosan kifejezésre. Ha Emilia valóban szeretné titokban a herceget, akkor az agg Odoardo nem volna tragikus hős. Akkor csak azért ölné meg leányát, hogy megóvja anatómiai ártatlanságát vagy hogy a herceget elüsse

biztos zsákmányától. Csakhogy Lessing igen bölcsen azt mondatja vele utolsó monológjában, hogy ha a párocska összeszűrné a levet, leánya nem érdemelné meg, hogy atyja tőrétől haljon meg. Nem, Emilia nem szereti herceget és a költőnek az a szándéka, hogy ne is szeresse. De a leány és atyja mégsem találnak más módot arra, hogy megmeneküljenek a zsarnoki önkény és megrögzött fejedelemtiszteletük elől, mint azt, hogy az apa megöli leányát. Ez pedig olyan szörnyűség, hogy sem félelmet, sem szánalmat nem kelt, és amint azt Lessing a „Dramaturgie" 79. számában Arisztotelészre hivatkozva meggyőzően kifejti, nem válthat ki tragikus hatást még akkor sem, ha a történelem megokolttá tenné is.

Tragikus mértékkel mérve az „Emilia" egyszerűen megokolhatatlan, éppen mert történelmileg olyan könnyen megokolható. Friedrich Schlegeltől Friedrich Vischerig valamennyi hírneves kritikus határozottan téved, amikor történeti szempontból támadják az „Emiliá"-t és azt állítják róla, hogy nyers római erkölcsöket követő tettet ültet át modern viszonyok közé. Helyesen emelte ki már Stahr: Lessing a római történetírónak Virginiáról szóló ismert elbeszéléséből pusztán azt a tényt veszi át, hogy egy apa megöli a leányát, így akarva megmenteni annak szűzi szemérmét a zsarnok erőszakoskodásától. Vagy még pontosabban: a fiatal Lessing ismerte fel elsőnek Livius híres elbeszélésében a társadalmi elnyomatás legfelháborítóbb és legmegrendítőbb kísérő jelenségét, a szűzi szeméremmel való erőszakoskodást, amely a XVIII. században éppen olyan modern volt, mint akár kétezer évvel előbb, vagy akár ma és az is marad mindaddig, amíg csak társadalmi elnyomás van a földön. Lessing társadalmi éleslátását bizonyítja, hogy ezt a tragikus mozzanatot mérhetelenül

jelentősebbnek tartotta a maga világtörténelmi általánosságában annál az egyes esetnél, mely véletlen előidézője volt egy politikai átalakulásnak. „Polgári Virginiát" akart írni: „az apa megöli leányát, mert erényét többre becsüli életénél; az ilyen leány sorsa már magábanvéve tragikus és mindenestül megrázza az ember lelkét, akkor is, ha nem követi tüstént az egész államszerkezet forradalmi megváltoztatása". Lessing nem laposította el Virginia esetét, ahogyan Dühring állítja, hanem elmélyítette.

Polgári költő, aki a XVIII. század Németországában polgári Virginiát akart írni, aligha találhatott darabjához kibékítő tragikus befejezést. Hiszen éppen Lessing szűkebb hazájában, Szászországban, nemrég érdekes eset történt. Egy nemesi család lakodalommal ünnepelte meg, hogy a fejedelmi zsarnok szeretői közé fogadta a leányát. Német földön nem akadt sem Emilia, sem Odoardo, a világtörténelem talán legtragikusabb témája itt inkább Arisztofánész, mint Szofoklész tollára kívánkozott. De Lessing a polgárság előharcosa volt, ezért osztályának szégyene elsősorban haragra indította, nem pedig gúnyolódásra. Ha meg akarta menteni az esemény lélektani feltételeit, a cselekményt Németország unalmas, feslett, nyárspolgári világából annak a hevesebbvérű népnek a hazájába kellett áthelyeznie, melyből a római Virginia származott. A társadalmi életformák különben sincsenek — az egyébként azonos feltételeket tekintve — nemzeti határsorompók közé szorítva. A széttagolt Olaszországban csakolyan törpe zsarnokok uralkodtak, mint a széttagolt Németországban. Igaz, s ez az ország ősi kultúrájának tulajdonítható, ízlésesebb és műveltebb formák között. Ezért Guastalla hercege és kamarása, Marinelli, még mindig egészen más emberek, mint az átlagos német

fejedelem és Kalb udvari marsall. De a törpe zsarnokok lényegében mindenütt azok maradtak, amik voltak és amiknek lenniök kellett; groteszk, borzalmas gaztetteikért nem bűnhődtek meg. Ezért, bármennyire vitatható is az „Emilia" tragikuma, annak a társadalomnak gazdasági szerkezetében gyökerezik, amelyben Lessing alakjai éltek és cselekedtek. Ezt a korlátot pedig nem léphette át a költő.

Az „Emilia Galotti' minden idegszálát korának szelleme hatja át. Vischer azt mondja, hogy „merő elmélkedésből" eredt, pedig Lessing sohasem közelítette meg olyan mértékben a lángelmét, mint az „Emilia Galotti"-ban. Orsina grófnő és Guastalla hercegének alakja ma is párját ritkítja drámairodalmunkban. Igen, mert Lessing szíve vérével tette őket halhatatlanná. Hányszor kellett neki magának Orsina tragikus szellemességéhez folyamodnia. Milyen találóan, milyen előrelátással rajzolta meg a hercegben vonásról vonásra azt a fejedelmi gazfickót, aki egyetlen kinpaddá változtatta élete utolsó évtizedét! Nevezetesebb kortársai azonnal megértették a tragédia társadalmi velejét. Herder „talpig embernek" nevezte szerzőjét és a maga részéről ezt ajánlja mottóul az Emilia elé: „Discite moniti!" Goethe értékelése szerint a dráma „döntő lépés a zsarnoki önkényuralommal szemben megnyilvánuló, erkölcsi felháborodásból fakadó ellenállás felé". Még öregkorában is kiváló műnek tartotta, amely értelemmel, bölcseséggel és a világ mélyenszántó megértésével teljes és olyan hatalmas kulturáról tesz tanuságot, „amelyhez képest ma újra barbárok vagyunk" és amely minden időben az újdonság erejével hat.

Az „Emilia Galotti" tettre váltotta a Dramaturgia gondolatait. Lessing hamburgi művei közé tartozik, bár első terve még 1757-re nyúlik vissza

és csak 1772-ben jelent meg. Lessing egy fél emberöltőn át küszködött a tárggyal — ennyi munkát egy halotti lepelért! Elszigetelt, lelkes hangok üdvözölték művét, de a német filiszterek nagy többsége, élén a korlátolt, értelmetlen berlini klikkel, hűvös maradt, vagy hallgatott, s Lessing csakhamar kijelentette, mindent el fog követni, hogy a darabot elfelejtse. Még Herder és Goethe is ingadoztak elismerésükkel és időnként egészen kedvezőtlenül nyilatkoztak az „Emiliá"-ról. Különösen figyelemreméltó Schiller állásfoglalása a darabbal kapcsolatosan. Goethétől tudjuk, hogy érintkezésük idején kifejezett ellenszenvvel viseltetett az „Emilia" iránt. Ezzel szemben, ahogyan már Jakob Grimm kimutatta, Schiller ifjúkori drámái az „Emiliá"-n alapulnak, annyira, hogy alakokat és motivumokat, sőt egyes mondásokat is kölcsönzött belőle. Schillernek az „Emiliá"-val szemben megnyilvánuló ingadozó magatartása híven tükrözi klasszikus irodalmunk egy döntő fontosságú visszaesését, amit azonban semmi esetre sem szabad Schiller személyes hibájául felrónunk. Türelemmel éhezett, éppen csak hogy éhen nem halt; őszinte hálával tartozunk Schillernek, hogy nem halt éhen mégsem a német filiszter dicsőségére, hanem géniuszának legalább fényes töredékét meg akarta menteni az utókor számára. De ezzel együtt abba is bele kell nyugodnunk, hogy a „Kabale und Liebe" (Ármány és szerelem) költőjéből a „Don Carlos" költője lett.[40]

Lessing élete egyre magányosabbá vált, de annál jobban burjánzott a klikkszellem a német irodalomban, mindenekelőtt pedig Poroszországban. A berlini irodalmi klikkel egy hallei klikk versengett, Nicolai „Allgemeine Bibliothek"-jával Klotz titkos tanácsos „Deutsche Bibliothek"-ja. Nikolai és Klotz eleinte jóbarátok voltak, de aztán összevesztek; nem

komoly kérdéseken. Annyi történt mindössze, hogy az egyik rossz bírálatot írt a másikról, vagy a másik úgy találta, hogy az első igazságtalanul bírálta meg őt. Ma már semmi értelme, hogy ebben a piszokban turkáljunk. Lessing egyaránt távol állott mind a két klikktől, csakhogy Berlin kritikus- diktátora jól ismerte az oroszlán körmeit és fanyar arcot vágva legyeskedett körülötte, Halle kritikus-diktátora viszont volt olyan ostoba, hogy saját zugában próbált udvarolni az oroszlánnak s amikor kudarcot vallott, vakmerően megcibálta a sörényét. Lessingnek azonban egyáltalán nem volt kedve zsebrevágni az első porosz egyetem akadémikus sarlatánjának ugratásait. Klotz tudatlan stréber volt és e tulajdonsága révén jutott a legfényesebb állásba, amelyet egyetemi tanár Frigyes király idejében egyáltalán betölthetett. Kaján, értelmetlen glosszákkal támadt neki a „Laokoon"-nak. Lessing az „Antiquarische Briefe"-vel válaszolt rájuk. Az itt megtárgyalt tulajdonképpeni vitás kérdéseket felesleges kedvezőbben megítélni, mint ahogyan Lessing tette. Ezt írja róluk: „Az egész szemét oly kevéssé gondolatébresztő, hogy néha bátran önmagunkra is megharagudhatnánk miatta!" Az „Antiquarische Briefe" jórésze ma már olvashatatlan. A vita egyetlen maradandó eredménye Lessing szép értekezése, „Wie die Alten den Tod gebildet" (Hogyan ábrázolták a régiek a halált), amely legalább közvetve e vitának köszönheti keletkezését, továbbá a második rész hét utolsó levele. Lessing mesterien rajzolja meg itt Klotz klikkjének üzelmeit s rajza jellemző minden irodalmi klikk üzelmeire. Félelmetes ítélkezésével, igaz, megsemmisítette Klotzot, de a klotzianizmust magát nem semmisítette meg, legfeljebb ha klasszikusan ábrázolta.

Sejtette ezt már Lessing is. Látta mennyire egyedül van; ekkor írta híressé vált szavait: „Bizony csak malom vagyok, nem pedig óriás. Itt állok egyedül a falu határában, magányos homokbuckámon. Senkihez nem járok, senkinek nem segítek és nem kérek senkinek a segítségéből. Ha van valami, amit köveimre önthetek, hát megőrlöm, mindegy, milyen szél hajt. Mind a harminckét szél a barátom. Egy fikarcnyival sem kérek többet a szelektől, csak amennyi a vitorláimnak kell, hogy forogjanak. Legalább hagyják őket szabadon forogni! A szúnyogok csak hadd röpködjenek el közöttük, de rakoncátlan fickók ne kergetőzzenek állandóan alattuk. Főként pedig olyan kéz ne próbáljon megállítani, amely gyöngébb a vitorláimat forgató szélnél. Magára vessen, akit vitorláim a levegőbe hajítanak. Nem teszem le a földre gyengédebben, mint ahogyan maga zuhan." Valóban így is volt. Klotz leesett és összetörte minden bordáját, de a klotzianizmus nem bánta, hadd álljon a malom tovább magányos homokbuckáján és még erősebben szervezkedett. Egész Németországban nyögtek a széplelkek Lessing gorombasága miatt, még Goethe „Dichtung und Wahrheit"-jából is kihallani nyögésük rút visszhangját. A berlini klikk csendes részvéttel sóhajtozott együtt a hallei klikkel. Reiske, a híres filológus, levélben kívánt ugyan szerencsét a „nagy Lessingnek", de naív módon hozzátette, nem tartja magához méltónak, hogy ily nemtelen vérrel szennyezze be a kezét. Herder megtámadta ugyan Klotzot, de névtelenül és oly szánalmasan, hogy szövetsége többet ártott a támadónak, mint a megtámadottnak.

Ma már világosan látjuk, amit Lessing még csak gyanított. Míg a polgárság híjával van a politikai öntudatnak, addig irodalma mindig klikkszerűvé

fajul és egyre inkább azzá kell fajulnia, minél mélyebbre süllyed a polgári politika a kapitalista érdekgazdálkodás posványába. Lessing támadása Klotz ellen, Goethe és Schiller xéniái, Platen és Heine irodalmi harcai — egészen Lassalle Julian Schmidt ellen írt vitairatáig — mindezek a viharok valóban megmegtisztították a levegőt; de mit ér a levegő pillanatnyi megtisztulása, ha megmarad az álló mocsár, mely tüstént újabb mérges kigőzölgéssel fertőzi meg a levegőt? A klotzianizmus nem halt ki és ma féktelenebbül burjánzik a polgárság között mint valaha. Köszönhetjük ezt a polgárság butaságának és gyávaságának; a polgárság már a Klotz elleni harcban cserbenhagyta és elárulta Lessinget, ahogyan cserbenhagyott és elárult mindenkit, aki Lessing után következett, egyszerűen azért, mert öngyilkosságot követne el, ha megölné a klotzianizmust.

Igy csúszott ki Hamburgban a talaj Lessing lába alól. A nemzeti színház tönkrement, a könyvkereskedést, amelyet Lessing Bode barátjával alapított, tönkretette az utánnyomás, a német fejedelmek dicsőségének eme pompás virága. Ez ölte meg egyébként a Dramaturgiát is. Lessing immár arra gondolt, hogy elhagyja kies és oly hálás hazáját. 1768 ősze óta foglalkozott azzal a tervvel, hogy Olaszországba költözik és senkinek nem jutott eszébe, hogy tartóztassa. Nicolai „tökéletesen megértette indokait" és a sorok között megelégedett kuncogással kívánt neki szerencsés utat. A polgárság széles tömege számára legkiválóbb emberük küszöbönálló elvesztése kapóra jött alkalom volt arra, hogy buzgón pletykálkodjék: Lessing a néhány hónappal előbb Triesztben meggyilkolt Winckelmann utódja szeretne lenni. Úgy látszik, hogy Lessinget jobban bosszantotta ez a hitvány fecsegés, semmint érdemes lett volna. Winckel-

mann halálát ezzel a szép mondattal gyászolta meg: szívesen ajándékozott volna neki néhány évet a maga életéből. Természetesen hozzátette: „Igy jár, aki császárokat látogat meg és kincseket akar gyüjteni." Lessing, amikor Stosch, Nicolai útján Rómába szóló ajánlóleveleket helyez neki kilátásba, az említett pletyka hatása alatt még keserűbben nyilatkozik a Winckelmann és Albani biboros közötti viszonyról. Eszeágában sincsen az ajánlóleveleket elfogadni; „ahhoz, amit látni és amiből élni akarok, nincsen biborosokra szükségem". Olaszországi utazásának terve azonban füstbe ment és Lessing könyvtárosi állást vállalt Wolfenbüttelben. Néhány braunschweigi barátja végül mégis megemberelte magát és kieszközölte, ajánlják föl neki ezt az állást. Ma már nem lehet teljes bizonyossággal eldönteni, mi indította Lessinget az ajánlat elfogadására. De valószínűnek látszik a feltevés, hogy döntő súllyal esett latba, későbbi felesége, Eva König iránti szerelme. Az asszony férje még élt, amikor Lessing megállapodott Braunschweiggel, de újra és újra elhalasztotta állásának elfoglalását. Csak akkor szánta rá magát a végzetes lépésre, amikor Eva König férje meghalt és így házasságuk elől elhárult az akadály.

IX

WOLFENBÜTTEL: A SZENVEDÉS ÉVEI

Lessing már elmult negyven éves, amikor a braunschweigi herceg szolgálatába lépett. Több mint húsz évig próbált független állást kiharcolni magának a német nyomorúság közepette, mielőtt fejedelmi járom alá hajtotta büszke fejét. Noha ezt nem azért tette, hogy a maga, hanem inkább, hogy szeretett és szerencsétlen, egyéniségében és szellemében vele egyenrangú felesége számára szemernyi családi boldogságot biztosítson, mégis hozzátartozik sorsa tragikus jellegéhez, hogy született harcos létére ez egyszer a német filiszter szemlélődő nyugalma után vágyódott. A „szabad madár" kalitkába kényszerült s vad kíntól vonagló lélekkel állta a fejedelem álnokságait. Az óhajtott boldogság kegyetlen iróniával éppen csak, hogy megérintette, mint „napfény, amely bearanyozza az elrepülő madár tollazatát". Lessing megszenvedett nagyságáért, mondja Heine; maga Lessing élete legkomorabb órájában e keserű szavakba foglalta vétkét és sorsa értelmét: „Egyetlen egyszer én is jól akartam érezni magam, mint a többi ember. De nem sikerült." Wolfenbütteli élete lassú haldoklás, tizenegy évig tartó halálos küzdelem: megrendítő

látvány, hogyan őrli fel lassanként Lessing elpusztíthatatlan erejét a német állapotok nyomorúsága, viszont felemelő látvány, milyen dicsőségesen küzdi végig az immár reménytelen harcot.

Wolfenbüttel kisváros volt, párezer lakossal, az egykori udvari pompa egy-két mélabús maradványával; egészségtelen fekvésű város, minden szellemi ösztönzés híján, még régi, híres könyvtárát se kivéve. Alig jöhet számításba az a néhány hivatalnok és pap, akik elkeveredtek a földműves és kisiparos lakossággal. Nem jöhettek tekintetbe — legalább is Lessing szemében nem, akinek az ember- és világ-forgalommal szemben támasztott igényeit még az olyan városok sem tudták kielégíteni, amilyen Boroszló, Berlin vagy Hamburg, s most Wolfenbüttelben a legkeservesebb csalódás érte. A „Laokoon"-ban mély értelmet tulajdonít annak, hogy Szofoklész Filoktetész-e jobb szeretett volna gazfickók társaságában élni, mint semilyen társaságban. Hasonlóképpen ír most Gleimnek: „Jobb akár a leggonoszabb társaságban élni, mint távol az emberektől. Jobb, ha az embert vihar veti a legközelebbi kikötőbe, semhogy szélcsöndben a tenger kellős közepén pusztuljon el." Eva Könignek és öccsének, Karlnak írt levelei tele vannak kétségbeesésének hasonló kitöréseivel, amelynek legélesebb fulánkját egy gonosz ember persze még élesebbre hegyezte.

Ilyen ember volt Karl Wilhelm Ferdinand braunschweigi trónörökös. Főként azért sürgette Lessing átköltözését Wolfenbüttelbe, hogy az aprócska braunschweigi tartományt a legelső német író nevével ékesíthesse. Elég művelt volt ahhoz, hogy megértse, ki is az a Lessing, de éppen ezért annál erősebben élt benne a zsarnoki ösztön, hogy megkínozza Németország legszabadabb szellemét. II. Frigyes unoka-

öccse volt, és az ő példáját követve, szívesen játszotta volna a felvilágosodott zsarnok szerepét. De öccs és nagybácsi úgy hasonlítottak egymáshoz, akár Jéna Rossbachhoz.* Annyira mégsem merült el Frigyes a legszánalmasabb franciaimádatba, hogy tulajdon asztala fölött azt mondhatták volna neki, amit a trónörökösnek: „Különös, Nagyságos Úr, Ön az egyetlen idegen közöttünk." És mindenekelőtt: Frigyes képtelen volt arra az ocsmányságra, hogy tömegesen bocsássa áruba alattvalóit: a német zsarnokocskák ilyen gaztetteinek elítélésében a porosz király mindenesetre egysorban áll klasszikus irodalmunk nagyjaival. Nincs undorítóbb szennyfoltja a mai német könyvtárakban és egyetemeken olyan félelmetesen garázdálkodó udvari történetírásnak, mint hogy szépíteni próbálja még a fejedelmi bűnök e legalávalóbb fajtáját is, amely pedig párját ritkítja a világtörténelemben.

Karl Wilhelm Ferdinand trónörökös, majd herceg három ízben bonyolított le ilyen szégyenletes embervásárt. 1776-ban 4300 embert adott el Angliának az amerikai gyarmatok ellen viselt háborúinak céljára. 1788-ban 3000 alattvalót Hollandiának, 1795-ben ismét 1900 embert Angliának. Foglalkozzunk kissé hosszasabban ilyen természetű első és leghirhedtebb „pénzügyi reformjával", ahogyan Erich Schmidt úr nevezi! 1776 január 9-én William Faucit angol ezredes megállapodást kötött Feronce braunschweigi miniszterrel — amely megállapodásban a braunschweigi herceg kötelezi magát, hogy 4300

---

* Jéna: a porosz hadsereg veresége Napoleonnal szemben (1806). Rossbach: II. Frigyes nagy győzelme a hétéves háborúban a francia és a birodalmi csapatokon (1757). — *A ford.*

főnyi gyalogosból és könnyű lovasságból álló hadtestet bocsát az angol kormány rendelkezésére, minek fejében viszont ez a szerződés aláírásától számítva évi 64 500 német tallérig emelkedő összeget fizet mindaddig, míg a csapatok angol zsoldban állanak. Attól az időtől kezdve, hogy a csapatok már nem kapnak zsoldot, a segély kétszeresére, azaz 129 ezer tallérra emelkedik s ez a csapatok Németországba történt visszatérése után még teljes két esztendeig fizetendő. Ezen felül a herceg toborzópénz fejében évi harminc tallért kap minden embere után. Halottanként negyven tallért, minden három sebesült után szintén ennyi kárpótlást kap.[41]

Az áruba bocsátott csapatok, több mint hét esztendeig harcoltak Amerikában. Braunschweigből évenként tartaléklegénységgel töltötték fel soraikat. Az egész számszerűen így fest:

Braunschweig 1776-ban eladott	4300	embert
Tartaléklegénység 1777 márciusában	224	embert
« 1778 áprilisában ...	475	embert
« 1779 áprilisában ...	286	embert
« 1780 májusában ...	266	embert
« 1782 áprilisában ...	172	embert
	5723	embert
Ebből visszatért 1783 őszén	2708	ember
A veszteség	3015	ember

De túlbecsülnők Karl Wilhelm Ferdinand braunschweigi herceget, ha feltételeznők róla, hogy az általa meggyilkolt 3015 alattvalója mind a csatatéren maradt. A gazfickó megparancsolta ugyanis, hogy a nyomorékokat és sebesülteket hagyják minden támasz nélkül Amerikában. Hogy kielégítse érzéki

vágyait, eszerint háromszoros hasznot húzott a szerencsétlenekből: először eladta egészséges testüket, majd kárpótoltatta magát sérült testükért, végül megtakarította a rokkantzsoldot, amennyiben a munkaképteleneket idegen földön hagyta elpusztulni. Nem csoda, hogy e dicsőséges „pénzügyi reform"-ból több, mint öt millió tallér tiszta hasznot vágott zsebre.[42]

Mindezeknek az ocsmányságoknak kellő jellemzésére még a nem-parlamentáris szókincsből sem futja és az úgynevezett „tudomány" buzgó tollnokai manapság még szépítgetik is őket! Még Lessing életrajzíróját, Erich Schmidtet is túlszárnyaló buzgalommal űzi a szépítgetés mesterségét O. v. Heinemann úr, Lessing utóda a wolfenbütteli könyvtárban: „Ilyen segélypénz-szerződések — írja a tudós thébai — egyáltalán nem mentek ritkaságszámba abban az időben és korántsem keltették azt az undorító hatást, ahogyan később feltűntették."[43] Nem mentek ritkaságszámba, persze, hiszen az embervásár a német despotizmus gazdasági alapja; de ami az undorító hatást illeti? Vajjon a wolfenbütteli könyvtáros csakugyan nem ismeri Frigyes király írásait? Vagy nem ismeri Schiller „Kabale und Liebe"-jét? Vagy nem ismeri Schubert nagyszerű dalát, amely így kezdődik: „Fel, fel testvéreim, legyetek erősek"? Vagy nem ismeri Herder erőteljes verssorait:

Oly hű kutya mind! szolgalelkivel eltüri szivesen,
hogy ura eladja a Mississippi vagy
az Ohio mellé, Kanadába s a Jóreménység-fokára.
Meghal a szolga? Jó ura a pénzt
bezsebeli, s árvái éhesen
ekét húznak, özvegye nyomorog.
Mit számít ez? A herceg kincsre vágy.

Vagy nem ismeri-e a wolfenbütteli könyvtárnok az angol parlament vitáját az embervásárról, amelyet ő nem győz szépítgetni? Csak két véleményt idézünk erre vonatkozóan. A richmondi herceg 1776-ban kijelentette a felsőházban, hogy a német fejedelmekkel kötött szerződés kölcsönös segítségről és szövetségről beszél ugyan, de ez mind csak üres szólam. A szerződés lényegileg aljas kereskedés bérszolgákkal, akiket úgy küldenek a vágóhídra, mint a marhát szokás. A két felet nem köti össze más, csak a készpénz-fizetés. Az alsóházban pedig lord Irnham megállapította; a német fejedelmeknek nincs joguk ahhoz, hogy ilyen szerződéseket kössenek. Engedelmességgel tartoznak a császárnak és semmiképpen sem áll jogukban, hogy elnéptelenítsék országukat olyan ügy kedvéért, amelynek a legcsekélyebb köze sincs a birodalomhoz, viszont megutáltatják az emberiséggel a birodalmat, mint olyan emberültetvényt, amelyet bérbeadnak, hogy fenntartsák önkényuralmukat. Vajjon a wolfenbütteli könyvtáros igazán sohasem hallott ezekről a tényekről?

Vagy az egész egykorú irodalomból egyedül a jellemtelen, talpnyaló Johannes von Müller elszigetelt hangját ismeri, aki elég arcátlan volt ahhoz, hogy 1781-ben Kasselban, professzori székfoglalójában védelembe vegye akkori urának emberkereskedelmét? De hiszen ebben az esetben a wolfenbütteli könyvtárosnak is tudnia kellene, hogy ez a Müller már a „Dornenstücke"-ben (Tövisek) — egy Goethe és Schiller xéniái ellen írt gyüjteményben, tehát nem valami magasrendű irodalmi műben megkapta a magáét.

Ki bírja azt elnézni, mint folyik
az embervásár nálunk egyre még.
S egy svájci még e gaztettet pimasz
módon cirkalmas szókkal leplezi.

Nem; bármilyen mélyre süllyedt is száz évvel ezelőtt a német polgárság egész tömege, még korántsem merült el a talpnyalásnak abban a feneketlen mélységében, ahol mai „tudománya" hentereg.

De a wolfenbütteli könyvtáros azt mondja továbbá, hogy az eladott csapatok nem hazaiakból állottak, hanem mindenféle idegen csőcselékből. Ez a csőcselék pedig egyáltalán nem ismerte azokat az érzéseket és gondolatokat, amelyeket ma neki tulajdonítanak. Természetesen! Mikor Ansbach hohenzollerni őrgróf által eladott csapatokat elhurcolták, s emiatt Ochsenfurtban fellázadtak, haduruk maga fogta rájuk a puskáját; itt a honatyát és gyermekeit kölcsönösen a leggyengédebb „érzelem és érzület" töltötte el egymás iránt. Ami pedig a braunschweigi herceget illeti, ő meg éppenséggel a világ minden részéből toborozta az Angliának bérbeadott csapatokat; nem bánta, vesszen oda inkább a vérdíj, csak braunschweigi alattvalóinak a hajaszála se görbüljön meg. Már csak az hiányzik, hogy derék wolfenbütteli könyvtárosunk felfedezze azt a pompás rokkantkórházat, amelyet a herceg ama nyomorék és béna katonák számára építtetett New-Yorkban, akiket az ő parancsára hagytak ott. Szembesítsük már most e locsogó polgári „tudomány"-nyal egy becsületes katona őszinte szavait. Jähns írja az embervásárról:

> A honi csapatok alkották a német rendek tulajdonképpeni fegyveres erejét, de birodalmi állományukat elsősorban nem sorkatonaságból, hanem inkább a «miliciából», gyakorlatlan polgárőr-szerű népfelkelőkből állították össze. De ami még csúnyább és szégyenletesebb: a sorkatonaságot a fejedelmek és az országos rendek ahelyett, hogy a haza szolgálatában használták volna fel, csakhamar pénzügyi spekuláció tárgyává tették. A birodalom — mit tehetett mást — beérte szánalmas csapattestelvel és hadserege Európa csúfjává

lett; a derék sorkatonaságot pedig idegen érdekek szolgálatába állították. A katonák árubabocsátása éppen a XVIII. század második felében lendült fel a legnagyobb mértékben.

A részben önkéntesekből, részben hajmeresztő kényszer útján toborzott emberekből, részben „sorköteles" állampolgárokból összeállított ezredeket Szászország, Hessen-Kassel, Braunschweig, Ansbach és Bayreuth, Anhalt, Hanau, Waldeck és Württemberg úgynevezett „segélyek" fejében adták bérbe Velencének, Dániának, Angliának vagy Hollandiának, hogy Moreában, Skóciában, Kanadában, Indiában vagy a Jóreménység-foka körül harcoljanak s elhulljanak. Merő szemfényvesztés, ha ezt az eljárást ilyesmivel próbálják mentegetni: Hessen-Kassel Amerikában a protestáns Európa békéjéért harcolt, amelyet Új-Anglia pártütése veszélyeztetett. De ugyan micsoda eszméért küzdöttek a Velence számára toborzott szászok a Peloponnézoszon vagy a hollandoknak bérbeadott svábok a „forró Afrikában"? Hagyjuk az ilyen szépítgetéseket a franciáknak, akik köztudomásúan mindig „combattent pour une idée".

Ez már derék beszéd! De Jähns bátran lemondhatott volna arról, hogy üssön egyet a franciákon: rég elmúltak már azok az idők — ha ugyan voltak egyáltalán ilyen idők — mikor mi, németek, gőgösen lenézhettük a franciák történelemi halandzsáit.[44]

Végül van Wolfenbüttel mai könyvtárosának még egy vígasztalása: azt állítja ugyanis, hogy a braunschweigi herceg az angol segélypénzeket „csakis és kizárólag" majdnem 12 millió tallérra rúgó „nyomasztó államadósságának" kifizetésére fordította és „tudomásunk szerint" semmi sem folyt belőlük a fejedelem kasszájába. Csakhogy ez a „nyomasztó államadósság" az udvar esztelen gazdálkodása folytán keletkezett, és már az is elég sovány érdemszámba menne, hogy a lakosság árubabocsátásával

próbálták volna törleszteni. De mindezt nem tekintve, mégis csak különös, hogy akad történetíró, aki előtt nyitva álltak a braunschweigi levéltárak és ilyen „csakis és kizárólag"-féle fordulatokkal erősítgeti meg „tudomásunk szerint"-féle fordulatokkal rontja le mondanivalójának hitelét. E rejtély megoldása egy másik polgári szerző, Sybel: „Geschichte der Revolutionszeit" (A forradalom korának története) című művében található. Sybelnek is szabad bejárása volt a braunschweigi levéltárakba és nevezetesen a kamarai pénztár aktáiból megállapítja: a herceg zsugori pénzügyi manipulációja azzal is ártott országa jövőjének, hogy tartózkodott a szükséges kiadásoktól; így folytatja: „Egyetlen eszköze a takarékosság volt, az amerikai segélypénzek jelentéktelen szerepet játszottak az adósság törlesztésében".[45] Pedig több mint ötmillió tallérra rúgó segélypénzből a „nyomasztó adósságnak" mintegy a felét ki lehetett volna fizetni. E példából különben látható, hogyan fest ez a „levéltári kutatáson alapuló", sokat ünnepelt történetírás. Heinemann megemlíti a segélyszerződéseket, de merő „szemfényvesztés", ahogyan elsíklik a kamarai pénztár aktái felett; Sybel utal ezekre az aktákra, ő meg a segélyszerződéseket intézi el hasonló „szemfényvesztés"-sel. Mert nem szemfényvesztés-e, ha nem győzi dicsérni a braunschweigi herceget, hogy „minden hadvezéri dicsősége ellenére alig volt egy katonája"? Ez bizony érdemnek nagyon kevés, mert nem tekintve, hogy egy braunschweigi ezred porosz szolgálatban állt, ugyan miből fedezte volna a herceg a maga katonai szükségletét, amikor Braunschweig katonaköteles fiatalságát, azaz a lakosság háromnégy százalékát — ami aránytalanul nagy szám — eladta Angliának és Hollandiának? Vagy már az is a fejedelem hervadhatatlan érdemei közé tartozik,

hogy Lessinget nem bujtatta gránátosruhába és nem silbakoltatta szeretőinek ajtaja előtt?

Kissé részletesebben ecseteltük e német fejedelem dicső tevékenységének egyik oldalát, egyrészt, mert alapjában véve már ez is kimerítő teljességgel jellemzi az egész embert, másrészt, mert jellemző a fejedelmek akkori viszonyaira, s végül, mert a mai történetírás lehetőleg agyonhallgatja. Érthető ezek után, hogy az ilyenfajta zugzsarnok minden igazi érdeklődés és megértés nélkül tolta fel magát a művészetek és a tudomány védelmezőjének. Ebben a mecénási magatartásában, nemi élvezetei hajszolásában, abban, hogy érzelegve panaszolja, a fejedelmeknek nincs, nem lehet barátja — jellemének képmutató formák mögé bujtatott gonoszságában és alattomosságában Hettore Gonzagának alaposan elnagyolt alakjára ismerünk. Egyetlen mentséget találni Lessinggel szemben elkövetett gaztetteire: találva érezte magát az „Emilia Galotti" zsarnokának alakjában. Lessing Eva Königgel váltott levelezésében beszámol a herceg minden tűszurásáról, s aki e megrendítő panaszokat hallva Lessing időszerűtlen érzékenységét emlegeti, az mindenesetre szentül meg van győződve arról, hogy az önkényurak rúgásai is csak becsületére válnak a polgárság előharcosainak. 1774 április 8-án ezt írja menyasszonyának: „Mindenre, ami szent! Ha a hosszú négy hónap alatt, míg nem írtam Önnek, egyetlen derűs vagy akárcsak nyugodt napom lett volna, hallgatásomat magam is gazemberségnek minősíteném!" Utána csak 1775 január 10-én ír neki újra: „Igen, kedvesem, magam sem értem, hogyan lehetséges, hogy ennyi ideje nem írtam Önnek, hacsak nem emlékeznék vissza, mi akadályozott meg napról-napra az írásban. Az egész elmúlt nyáron lázas beteg voltam, de a láz csak egyik, kisebb

oka hallgatásomnak. Amennyiben Önnek akárcsak egyetlen legkisebb, ha nem is éppen kellemes, de legalább nem nagyon kellemetlen hírrel szolgálhattam volna, akkor éppen lázas betegségem alatt értem volna rá, hogy írjak." Lessing ilyen és ehhez hasonló kijelentései azonban állítólag csupán komédiázás, amellyel magát is és menyasszonyát is ámítgatta, csak azért, hogy megrágalmazza a trónörökös jóindulatú szándékait. Így parancsolta ezt Erich Schmidt, és ameddig a német talpnyalás határai terjednek, el is hiszik neki.

Közel öt esztendeig szenvedte el már Lessing a wolfenbütteli pokol kínjait. Karl öccsének azt írta, hogy szeme előtt a megsemmisülés képe: megadja magát — s amikor 1775 elején úgy érzi, hogy mármár „elmerül az iszapban", hirtelen, egy utolsó erőfeszítéssel kiszabadítja magát. Sovány fizetésére néhány negyedévi részletet vesz fel előlegül és útnak indul, mégpedig Bécs felé, ahol jegyesének sikerült végre három év után az első házasságából származó ügyes-bajos dolgait annyira rendezni, hogy a szerelmesek egybekelésének, legalább az asszony részéről, most már nem volt komolyabb akadálya. Éppen viszszaindultak mind a ketten, amikor az egyik braunschweigi hercegivadék Bécsbe tévedt, azonnal rácsapott a szegény Lessingre és magával vitte Olaszországba idegenvezetőnek. Lessing beleegyezett, mert eleinte csak felső-olaszországi kirándulásról volt szó. A tervezett nyolc hétből azonban ugyanannyi hónap lett, nyolc hónapig tartó minden terv- és célnélküli csatangolás, és Lessingnek nem sok öröme telt abban, hogy teljesült régi vágya. De legalább a bécsi fogadás kárpótolta wolfenbütteli szenvedése éveiért. „Soha még német tudóst nem fogadtak nálunk ilyen kitüntető módon — írja Gebler államtanácsos. A költő

tiszteletére az „Emilia Galotti"-t játszották a császári színházban és Lessing, aki a „Dramaturgie"-ban nem minden Voltaire-ellenes él nélkül gúnyolódott a költők színházi ünneplésén, kénytelen volt tűrni, hogy harsogó éljenzéssel fogadják, amikor megjelent a színházban. Mária Terézia és II. József jobban tudták, mint II. Frigyes, mi illet meg egy Lessinget: azonnal fogadták; hasonlóképpen cselekedett Kaunitz herceg is, aki élénken érdeklődött Lessing iránt, és már akkor meg akarta nyerni Bécsnek, amikor Lessing hazafelé tartott Olaszországból; Lessing maga kissé nyersen utasította vissza Kaunitz kísérletét. Mária Terézia az osztrák birodalom művelődési és ízlésbeli állapotairól beszélgetett vele. Lessing, aki mindig udvariasan viselkedett szeretetreméltó hölgyekkel szemben, azzal mentegetődzött, hogy nem ismeri a helyzetet, de a császárnő megértette és keserűen mondta neki: „Nagyon jól tudom, hogy nálunk a jó ízlés nem terjed olyan mértékben, ahogyan kellene. Erőmhöz képest és belátásom szerint megtettem mindent, de gyakran gondolok arra, hogy mégis csak asszony vagyok s asszonyok nem sokat tehetnek e téren". Hogy milyen volt az osztrák ízlés, ebből II. József adott ízelítőt az „Emilia" bemutató előadásán; nagyon dícsérte a darabot, azzal a megokolással, hogy még soha szomorújátékon nem nevetett ennyit. Persze a derék császár nem tudta, mi e szomorújáték megértésének kulcsa, amit a braunschweigi herceg és hasonszőrű cinkostársai a maguk semmirekellő voltában olyan jól tudtak.

Elnézést kérünk, hogy kissé hosszasabban foglalkoztunk ezekkel a dolgokkal. Nem értékeljük őket többre valódi jelentőségüknél és annál sem, ahogyan maga Lessing értékeli őket. Bécsbe hívták, de ellenállt minden kísérletnek, nem kis részben Éva

asszony kívánságára, aki a maga Lessingjét s a maga városát egyaránt jól ismerte és megvoltak az okai, miért tartotta lehetetlennek a kettőjük maradandó kapcsolatát. Legalább is addig, amíg „a két nagy szem őrködött", amíg élt Mária Terézia, aki mind emellett bigott katolikus volt! De a porosz mitológusoknak azzal a fáradozásával szemben, hogy Nicolaitól Erich Schmidtig éppen olyan gúnyos torzítással írják meg a „Lessing és Bécs", amilyen gyalázatos talpnyalással írják meg a „Lessing és Berlin" című fejezetet, ezt a tótágast álló dolgot végre újból talpra kellett állítani, s ezért egyszerűen megállapítjuk, hogy Bécs legalább annyiszor próbálta megnyerni Lessinget, mint ahányszor Berlin jónak látta elrúgni magától s a Habsburgok az udvariasságnak legalább külső formáit olyan mértékben tartották tiszteletben Lessinggel szemben, amilyen mértékben a Hohenzollernek elhanyagolták őket. Drezdában is illő tisztelettel fogadta az udvar és a minisztérium a Wolfenbüttelbe visszatérő Lessinget. De a sors gondoskodott arról, hogy ezután se legyen kénytelen kedvezőbben vélekedni a világ „nagyjairól", mint addig. Wolfenbüttelben a trónörökös új kellemetlenkedései fogadták és a pfalzi választófejedelem mannheimi udvara méltatlan cselszövést kezdett ellene. Ragyogó állást helyezett kilátásba Lessingnek, és ugyanakkor a pfalzi lokálpatriotizmus érdekében vissza akart élni a nevével, amíg Lessing egy éleshangú, goromba levelében bele nem rúgott Hompesch miniszterbe. Lessingnek a német uralkodók körül szerzett tapasztalatai tehát így összegezhetők: a Habsburgok és velük a Wettiniek is úgy-ahogy megértették jelentőségét és nagyra tartották. A Welfek és Wittelsbachok is megértették, de ennek ellenére — vagy éppen ezért — csunyán elbántak vele. A Hohenzollernek viszont egyáltalán

nem értették meg és a porosz mitológusok külön szerencsétlensége, hogy olyan durva tettet kell a király nyakába varrniok, melyben valószínűleg teljesen ártatlan, ha Frigyes „átható sastekintetét" legalább látszólag Lessingre kívánják irányítani.[46]

1776 elején tért vissza Lessing Wolfenbüttelbe. Erélyes ultimátumával végre szerény fizetésemelést csikart ki a fejedelemből: hatszáz helyett nyolcszáz tallért kapott és ez lehetővé tette számára, hogy önálló háztartást alapítson. Ez év október 8-án végre otthonába vezethette feleségét, Évát, de alig ötnegyedévig tartó családi boldogság után megfosztotta tőle a halál. Ezt a csapást Lessing már nem tudta elviselni. Három évig tartó betegséggel „drágán kellett megfizetnie azért az évért, melyet egy értelmes asszonnyal töltött", s aztán követte hitvesét a sírba. Éppen legmélyebb szenvedése napjaiban lángolt fel mégegyszer géniusza. Gyászéve egyúttal teológiai harcainak klasszikus éve, az egyetlen a wolfenbütteli évtizedben, amikor Lessing mégegyszer önmagára talált.

Lessing hamburgi tartózkodása alatt döntő tapasztalatokat szerzett a polgárság magaokozta tehetetlensége felöl. Ha ennek a leverő felismerésnek része van abban, hogy Wolfenbüttelbe menekül, másfelől a wolfenbütteli élet teljesen képtelenné tette minden olyan munkára, „mely a szellem különleges derűjét és különös erőfeszítését igényli", még akkor is, ha ő maga különben hajlandóságot érzett volna is erre a munkára. De mégcsak nem is érzett efféle hajlandóságot; a színházat végkép meggyűlölte és csak néha gondolt „zsarnokellenes tragédiájára", a „Spartacus"-ra. Elfordulását a szépirodalomtól gyakran félreértették. Hiszen úgy látszott, az irodalom éppen ebben az évben kap új lendületre: Herder és az ifjú Goethe;

Klinger, Lenz, Wagner: a Sturm und Drang képviselői; Bürger és a Hainbund; a megszámlálhatatlan Faust-tragédia, a Shakespeare-mánia és minden egyéb, ami ebbe az irodalomtörténeti összefüggésbe tartozik. Vannak, akik odáig mentek, hogy Lessing állásfoglalását az „ifjú Németország" kérdésben az öregkor mogorva elkedvetlenedésére, sőt — az ember nem is hinné! — arra vezették vissza, hogy Lessing irígykedett Goethére. Nos, első pillantásra csakugyan megütközhetnénk rajta, ha látjuk, hogyan ítélte meg Lessing alkalomadtán Goethe legelső műveit. Feltűnhetik az is, hogy Bürgert sem leveleiben, sem egyéb műveiben meg sem említi, hogy az ifjú költők közül voltaképpen csak a hozzá személy szerint közelálló és őt szemmelláthatóan mint mintaképét tisztelő Leisewitz számára van néhány meleg szava. Csakhogy e látszólagos rejtély megfejtését megint abban a már oly sokszor kiemelt tényben kell keresnünk, hogy Lessing tevékenységét és passzivitását, tudatosan vagy öntudatlanul, egyaránt polgári osztálytudata határozta meg; ebből a szemszögből a hetvenes évek Sturm und Drang-jában nem láthatott mást, csak veszedelmes lesiklást arról az útról, amelyen kívül nem volt más út a haladó polgárság számára.

Már utaltunk arra, hogy Lessing Dramaturgiájában nem nyilatkozott valami kedvezően a Shakespeare-mániáról, sőt inkább óva intett tőle. Mit kezdhetett tehát Goethe „Götz"-ével? Egyáltalán nem ismerte félre a költő lángelméjét, s azt írta öccsének, ha Ramler francia mértékkel bírálja e drámát, akkor mindenképpen megérdemli, hogy a király viszont francia szemmel nézze Ramler ódáit. De Goethe a „Götz"-ben közönséges útonállót dicsőít, olyan embert, akinek neve azért került be a történelem

könyvébe, mert a paraszthábórúk idején galádul elárulta a parasztokat s úgy dicsőíti, mintha „a legnemesebb németek egyike" lett volna. Goethe elhatározta, hogy „megmenti egy derék férfi becsületét" és e galád lovag kedvéért gúnyt űzött a városokból és a parasztokból; ezt a darabot fogadta volna ujjongással Lessing, aki teljes joggal követelte, hogy a drámaíró tartsa tiszteletben a történelem alkotta jellemeket és aki mindíg kiállt a polgárság érdekei mellett? Ugyanígy vagyunk a „Werther"-rel. Lessing fenntartás nélkül elismerte a regény költői értékét, de az „ilyen kicsiségükben nagy, félig megvetésre méltó, félig becsülendő figurák", amilyen Werther, akiben a polgárság végtelen könnyzáporral az eszményi férfiút siratta, egyáltalán nem kapták meg. Sietett is megcáfolni ifjú barátjáról, Jerusalemről írt szép megemlékezésében — akiben a világ Werther mintáját látta — azt a ráfogást, mintha Jerusalem lénye azonos volna a költő teremtményével. Nem irígykedve, hanem rokonszenvező sajnálkozással figyelte Lessing, mint tér le a polgárság tehetséges új nemzedéke arról a helyes útról, amelyen ő maga elindult. Éles különbséget tett egyrészt Lenz és Wagner polgári drámái, másrészt Klinger romantikus lovagi szinművei között és amikor Nicolai egy almanachban kiadott útszéli népdalokkal akarta nevetségessé tenni Bürger népies költészetét, lehordta a berlini aufklärístát azért, hogy összetéveszti a népet a csőcselékkel. Lessing látszólag a maga Faust-drámájával áll legközelebb a 70-es évek ifjú nemzedékéhez. Évekig foglalkozott ezzel a művével; éppen itt látni azt az igen finom és egyben igen mély különbséget is, amely a fiatal nemzedéktől elválasztja. Mindabból, amit Lessing Faust-terveiről tudunk, kiderül, hogy műve amolyan „polgári" Faustnak készült. Lényege, hogy

Faustot „olthatatlan szomjúság epeszti" a tudomány és ismeretek iránt és „a legfőbb ördög" ezért „biztosabb" zsákmánynak tartja, mint „bármily más szenvedély megszállottját". Egy angyal azonban mély álomba ringatja a valódi Faustot, helyébe fantomot teremt, akivel az ördögök bolondjukat járják. Mikor már azt hiszik, hogy hatalmukba kerítették, az angyal odakiáltja nekik: „Ne ujjongjatok, nem győzedelmeskedhettek az emberiségen és a tudományon. Isten nem azért oltotta a legnemesebb ösztönt az emberekbe, hogy örökre szerencsétlenek legyenek. Amit láttok és birtokolni véltek, merő fantom." Ez lenne a Lessing Faust-ja — persze nem szomorújáték, hanem komédia, derűs és mélyértelmű, de mégiscsak komédia. A polgárságnak ez az elszánt és tisztafejű előharcosa viszont másképp nem is dolgozhatta fel a reformáció korának legendáját. Mert az a tény, hogy a Faust-mondából a XVI. században a német polgárság világlegendája, a XVIII. században pedig a polgárság világtragédiája lett, azt jelentette: a polgárság mindkét esetben elvesztette a játszmát. Aki még tudja, mi a dolga ezen a világon, sohasem szerződik az ördöggel.

Lessinget ilyen módon ismét a legbiztosabb osztálytudat vezérli, amikor 1774 novemberében azt írja öccsének, hogy a színház már régen nem érdekli, majd hozzáteszi: „Jól van ez így, mert különben igazán annak a veszélynek teszem ki magam, hogy dühbe jövök a színpadon folyó garázdálkodás miatt (mert valóban már-már ilyenné fajul) és belekötök Goethébe minden zsenialitása ellenére, amivel annyit büszkélkedik. De ettől óvjon meg az ég! Inkább a teológusokkal játszanék el egy kisebb komédiát, ha már éppen komédiára szomjazom." Mély logika rejlik Lessing küzdelmes életének utolsó nagy fordulatában,

amikor azt látjuk, hogy a Goethék és Schillerek úttörőjéből a Fichték és Hegelek úttörője lesz. A polgári irodalomtörténet ezzel a gyermeteg szólammal akar elsiklani afelett, amit nem tud megérteni: Lessing ortodox apja iránti kegyeletből halasztotta apja haláláig küzdelmét az ortodoxia ellen és apjának halála körülbelül Lessing Wolfenbüttelbe költözésének idejére esik; utána aztán annál hevesebben vetette bele magát a harcba — mondják. Anélkül, hogy hosszadalmasabban időznék e csodálatos hamisításnál, tarthatalanságát már az is bizonyítja, hogy Lessing már apja életében is eleget támadta az ortodoxiát és éppen apja halála után nem annyira az ortodoxiával tűz össze, mint inkább a „felvilágosodás" egy szánalmas fajtájával, amely azzal fenyegetett, hogy örökre megtöri a polgárság szellemi gerincét.

X

LESSING UTOLSÓ KÜZDELMEI

Lessing megértésénél sehol sem lehet az osztályszempont olyan mérvadó, mint a teológiai kérdések terén, holott itt gondolnánk rá a legkevésbbé. Teljességgel helytelen Lessing utolsó küzdelmeinek súlypontját Goeze főtiszteletessel folytatott vitájára helyezni. Teljességgel helytelen, habár ez a legkényelmesebb. Játszva összeszedhetnénk egy csomó dörgedelmes jelszót, amelyet a lutheri ortodoxia ellen hangoztatott, hiszen csak fel kellene higitani azt a ragyogó polémiát, amelynek révén Lessing „Anti-Goezé"-je kiemelkedik többi filozófiai és teológiai műve közül. Az ilyen eljárás azonban egyfelől magában véve helytelen, másfelől igazságtalan magával Lessinggel szemben is. Lessing lényegesen különbözött a XVIII. század aufkläristáitól, de a XIX. század kultúrapostolaitól is, ha e szavak közkeletű értelmére gondolunk.

Korunk ortodoxai alaposan ki is használták számos Lessing-kutató súlyos balfogásait. E balfogásokra hivatkozva sikerült bebizonyítaniuk, hogy Lessing állásfoglalása élete utolsó küzdelmeiben „tisztázatlan, sőt alapjában helytelen". Ideológiai szempont-

ból teljesen hiábavaló fáradozás Lessing filozófiáját és teológiáját egy kaptafára húzni. Már Herder is felismerte, hogy Lessing „nem alkalmas semmiféle ... ista szerepére, bármilyen betűket helyezzünk is e végződés elé". Ez természetesen nem jelenti azt, hogy Lessing számos „önellentmondását" dialektikus vitatkozó szenvedélyének rovására írjuk, amint ezt — jobb magyarázat híján — Nicolai és társai tették. Gervinus fején találja a szöget, amikor azt mondja, hogy Lessing talán mindig tervszerűtlenül, de legmélyebb ösztönének sugallatára fogott munkáihoz. A polgárság osztályérdekének ösztöne határozta meg gondolkodását és cselekvését. Ha szem előtt tartjuk ezt a tényt, filozófiai-teológiai küzdelmei is teljes egységükben bontakoznak ki előttünk.[47]

Lessing, a derűs világfi, egyébként éppenséggel nem volt teológus. Húsz éves korában már „okoskodva kételkedett" és azon volt, hogy vizsgálódás útján jusson meggyőződéshez a vallás kérdéseiben. *Pozitív* meggyőződésre azonban sohasem jutott. Másodlagos forrásból ugyan hallunk arról, hogy életének utolsó esztendejében mégis csak ... ista, mégpedig spinozista lett belőle. De Jacobi elbeszélése szerint még akkor is csak ennyit mondott: „*Ha* azt *kell* vallanom, hogy valakinek követője vagyok, másra nem hivatkozhatom ... Az istenségről alkotott ortodox fogalmak nem nekem valók, nem tudok mihez fogni velük." Valamivel korábban Lessing vázlatot készített a „Nathan" előszavához s itt ezt írja: „Mindig osztoztam Nathan állásfoglalásában a pozitív vallás *minden* fajtájával szemben." Ez hajszálra így is volt. A fiatal Lessing egyes töredékekben — amelyek, mint az előbb említett Nathan-előszó és a Jacobival folytatott beszélgetések, csak halála után kerültek nyilvánosságra — már egy emberöltővel előbb „egyformán

igaznak és egyformán hamisnak" nevezett minden pozitív és kinyilatkoztatott vallást s a maga részéről kijelentette, hogy „az ember cselekvésre és nem okoskodásra jött a világra". Lessing mindezt polgári osztályösztönétől tanulta; ez az ösztön vezette arra az álláspontra, amelyet a proletár osztálytudat így fejez ki: a vallás magánügy. Senkit nem zaklatott a maga vallásával és mást sem zaklatott vallása miatt. Úgyszólván első tollvonása óta harcolt ugyan az ortodoxia ellen, de csak mint a társadalmi elnyomás eszköze, a tudományos kutatás akadálya, mint a fejedelmi önkényuralom ideológiai kísérőjelensége ellen. Lessing számára a felvilágosodás egyértelmű volt a polgárság létérdekeinek tudatosításával. A polgárság hanyatlása végeláthatatlan vallásos viszályok közepette ment végbe. A polgárság újból való felemelkedése elképzelhetetlen volt ugyane boldogító csillagzat alatt. Mindenki higgyen amiben csak akar, de semmiféle hit nem jogosítja fel az embert arra, hogy más embereket másfajta hitük miatt üldözzön és elnyomjon. Bár gyakorlatilag ez a tétel az ortodoxia, mint az önkényuralom hatalmi eszköze ellen irányult, elvben mégis segítette az ortodoxiát, amikor ez vallásos tan formájában jelentkezett. Lessing sohasem bocsátkozott dogmatikus vitákba: az ortodoxiát, mint vallásos rendszert, ugyanolyan jónak, esetleg néha még jobbnak is tartotta, mint bármely más vallásos felfogást. Mindig undorodott a vallás kigúnyolásától. Az üldözött ortodoxia mellett éppenúgy kiállt volna, mint ahogy szembeszállt az üldöző ortodoxiával. Igy igazságtalannak találta a jezsuitarendet feloszlató pápai rendeletet is. A vallás egyszerűen magánügy volt az ő szemében s mint ilyennek semmi beleszólása nem lehet a polgárság jogviszonyaiba. Ez az óriási különbség Lessing és Frigyes

„türelmessége" — a polgári és a despotikus türelmesség között. Az utóbbi valóban figyelmen kívül hagyta a hitvallást, ahol alattvalói kötelességek teljesítéséről volt szó, de annál inkább figyelembevette az alattvalói jogok elosztásánál.

Ez az egyik szempont, amelyet állandóan szem előtt kell tartanunk, ha helyesen akarjuk megítélni Lessing teológiai küzdelmeit. A másik szempont a polgári tömeg „renyheségéből és gyávaságából" adódik. Mint Kant később kifejtette, ez volt az oka annak, hogy „az emberiségnek nagy része azután, hogy a természetet már régóta felszabadította idegen irányítás alól, élete végéig mégis kiskorú maradt és éppen ezért könnyű volt másoknak gyámkodni rajta". Nicolainak és társainak „felvilágosodása" ahelyett, hogy lerázta volna az ortodoxia társadalmi igáját és az ortodox tanok kritikáját a polgári öntudat világosságára bízta volna, az ortodox tanok építményét — amennyiben ez az ébredő józan okosság fényében omladozni kezdett — az állítólagos „értelem" baltájával igazítgatta meg, hogy a polgári tömeget aztán annál jobban belezsúfolja ebbe a szánalmasan kifoltozott juhakolba. Már régebben utaltunk arra, hogy a német „felvilágosodás" felemás jellegének történeti okai könnyen felismerhetők. Ez azonban nem változtat azon, hogy politikailag ez a mozgalom az öngyilkosság felé vezető út s hogy hova-tovább szükségszerűen jóval végzetesebb csapásnak kellett bizonyulnia a polgárság számára, mint amilyen a szépirodalom letérése a polgárság osztály-álláspontjáról. Éppen ezért Lessing lelkét ez a mozgalom keserítette el a legjobban és ez ösztönözte a legmesszebbmenő ellenállásra. Ebben gyökerezik teológiai küzdelme, amely lényegében társadalmi harc volt és amelyet csak ebből a szempontból értékelhetünk helyesen.

Láttuk, hogy Lessing hamburgi tartózkodása idején döntő tapasztalatokat szerzett a polgárság „renyhesége és gyávasága" körül. Ugyanekkor megismerkedett H. S. Reimarus „Schutzschrift für die vernünftigen Verehrer Gottes" (Védőirat Isten eszes hívői számára) című kéziratos művével, amely behatóan bírálja a bibliát és vizsgálja a kinyilatkoztatott vallást. A mű felkeltette Lessing érdeklődését; „szókimondó, kómoly, alapos, összefoglaló tudós munká"-nak tekintette, amely „döntő rohamra indult a keresztény vallás ellen". Reimarusban a tökéletesen felvilágosodott embert látta, szemben azokkal, akik — mint Semler, Teller, Nicolai és sokan mások — a következetlen felvilágosodást képviselték. De bármennyire egyvéleményen volt is Lessing Reimarusszal egyes részletkérdésekben, ez semmiesetre sem jelentette azt, hogy azonosítja magát Reimarus elvi állásfoglalásával, még akkor sem, ha minden részletkérdésben egyetértett volna is vele. Sem személy szerint, sem pedig tárgyi vonatkozásban nem osztozott Reimarus álláspontjában. Nem osztozott benne személy szerint, mert ellenszenvesnek találta Reimarus aggodalmaskodását; mert Reimarus szándéka, hogy „művét megértő barátok olvassák titokban", „a nagy tömeg pedig csak hadd tévelyegjen egy ideig tovább", semmiképpen sem felelt meg Lessing természetének; az ilyen felfogás egyáltalán nem volt szájaíze szerint. A szerző „dícséretreméltó szerénysége és óvatossága mutatja hitét műve bizonyító erejében, megvetését az egyszerű emberrel, bizalmatlanságát korával szemben". Tárgyilag Lessing azért nem osztozott Reimarus álláspontjában, mert ő a bibliai történet bírálatával egyáltalában nem látta elintézettnek a keresztény vallást, mert a betűt nem azonosította a szellemmel, a bibliát a vallással. Éppen Reimarus

művének alapos feldolgozása (féltucat évig, sőt ennél is tovább őrizte fiókjában, mielőtt töredékeket közölt belőle) segített kialakítani és elmélyíteni Lessing felfogását a történelemben megnyilatkozó vallásos mozgalmakról.

Lessing 1771 január 9-én kelt levelében Reimarus művét védelmébe veszi barátjának, Mosesnek egyes ellenvetéseivel szemben. Többek között ezt írja: „Már régóta aggódom amiatt, hogy amikor bizonyos előítéleteket elvetettem, ezzel együtt olyat is elvetettem, mégpedig többet a kelleténél, amit kénytelen leszek ismét visszahozni. Részben azért nem tettem ezt meg eddig, mert féltem attól, hogy lassanként újból visszacipelem az egész szemetet. Végtelenül nehéz tudni, mikor és hol kell megállnunk, és ezer az egyhez azoknak a száma, akik a gondolkodást azon a ponton, ahol belefáradnak, be is fejezik. Hogy néha nem ez az eset forgott-e fenn a mi Névtelenünknél (Reimarusnál tudniillik), azt nem merem kereken tagadni." Ugyanebben a levelében azonban Lessing arra is felszólítja barátját, hogy utasítsa vissza Lavater tolakodó térítgetését: „Kérem Önt, hogyha felel neki, tegye ezt a lehető legszabadabb formában, igen nyomatékosan. Egyedül Önnek szabad, egyedül Ön tud ebben az ügyben így beszélni és írni. Ezért Ön sokkal szerencsésebb helyzetben van, mint más becsületes ember, aki az ostobaság legszörnyűbb építményének lerombolását csak azzal az ürüggyel tudja elősegíteni, hogy ezt az építményt újból megalapozza". Ebben az összefüggésben Lessing a „más becsületes embereket" említve az aufkläristák átlagos fajtájára gondol. A két levélrészlet mintha bizonyos fokig ellentmondana egymásnak: Lessingnek az a nézete, hogy Reimarus nem gondolta végig művét és mégis azt

kívánja Mosestől, hogy Reimarushoz hasonlóan cselekedjék. De ez az ellentmondás merő látszat. Lessing egyszerűen arra gondol, hogy a becsületes emberek, ha már egyszer felvilágosítással foglalkoznak, tegyék olyan alaposan, mint Reimarus, ez pedig a zsidó Moses számára könnyebb, mint a keresztény aufkläristák számára. Lessing azonban úgy véli, hogy ezzel a dolog még korántsincs elintézve, hogy a bibliai történet kritikai feloldása nem semmisíti meg a vallásos hitet, hogy ez a cél nem meríti ki a vallás keletkezéséről és pusztulásáról való elmélkedés lehetőségét.

Hogy Lessing gondolkodása milyen eredményekkel járt ezen a téren, azt legjobban Leibnizről szóló két tanulmánya mutatja. Azt a tényt vizsgálja, hogy Leibniz a szentháromságról és a pokoli büntetések örökkévalóságáról szóló ortodox tanokat megvédelmezte az ariánus-szociniánus eretnekséggel szemben. Lessing talán túlságosan messze megy, amikor nemes buzgalmában nagy elődjét tüstént tisztára akarja mosni az ortodoxiának tett tisztességtelen engedmények minden gyanújától. De Lessing egyszerűen nem tudta elviselni,hogy a legsilányabb aufklärista,,döglött kutyának" nevezzen egy Leibnizet vagy egy Spinozát. Mindenesetre sikerült bebizonyítania azt, amit a leglényegesebb kérdésnek tartott: Leibniz, a filozófus, könnyebben tudott megbékülni az ortodox tannal, mint az ariánus-szociniánus felvilágosodással. Ez az eretnekség Jézus istensége ellen irányult s ebben Leibniz valóságos istentelenséget látott. Lessing ezekkel a szavakkal világítja meg Leibniz álláspontját: „Ne higgyük, hogy ezzel az állításával is csak ortodoxnak akarta álcázni magát. Nem, itt egész filozófiája fellázadt az ellen a babonás értelmetlenség ellen, hogy van olyan tökéletes teremtmény, amely

akárcsak együtt említhető a teremtővel . . . És kételkedhetünk-e abban, hogy szívvel-lélekkel elvetette ezt az elvetemült vallásfogalmat? — hogy nem részesítette szívvel-lélekkel előnyben vele szemben azt a közönséges tant, amely bátran megállhat minden racionális igazság mellett, anélkül, hogy hátrányos helyzetbe kerülne ezzel szemben, mert egyik igazságnak sem akar ellentmondani és joggal elmondhatja magáról, hogy addig nem értelmezik helyesen, míg akárcsak egyetlen racionális igazságnak is ellentmondani látszik?" Lessing ilyenformán logikailag megokoltnak tartja azokat a következtetéseket is, amelyeket Abbadie ortodox pap az ariánus-szociniánus eretnekségből levont: „hogy tudniillik, ha Krisztus nem igaz Isten, akkor a mohamedán vallásban vitathatatlanul a keresztény vallás javított formáját kell látnunk. Akkor Mohamed maga kétségkívül nagyobb és tiszteletreméltóbb ember volt Krisztusnál, amennyiben sokkal igazabban, óvatosabban és lelkesebben vallotta az egyetlen Isten dicsőségét, mint Krisztus, aki noha sajátmagát soha nem adta ki istennek, mégis legalább száz olyan kétértelmű dolgot mondott, hogy az egyűgyűek bátran istennek tarthatták. Mohamednek viszont egyetlen ilyen kétértelműség sem írható a rovására." Lessing nem védelmezte az ortodoxiát a felemás felvilágosodással szemben, ahogyan Leibniz tette. Abban azonban egyetértett vele, hogy a felemás felvilágosodás még az ortodoxiánál is elviselhetetlenebb. Fél évtizeddel e tanulmányok megírása után Lessing azt írja Nicolainak, hogy „az ariánus rendszer még végtelenül undorítóbb és tűrhetetlenebb, mint az ortodoxia". A berlini aufkläristák természetesen nem értették meg Lessinget. 1774-ben, a Leibniz-tanulmányok megjelenésekor, a „derék" Nicolai tréfás kis megjegy-

zéseket tett a teológiai doktorsüvegre, amelyre Lessing pályázik. Moses „kis tévedést" fedezett fel és rótt meg a Leibniz-szövegben, azzal a nagyképű indokolással, hogy „még betegségemben is elolvasom az Ön adalékait az irodalom egy olyan ágához, amelyet egyébként lenéztem". Lessing válaszol neki azzal a valóban elpusztíthatatlan türelemmel, amelyet a berlini társasággal szemben tanusított : „Nem furcsa, hogy Ön olyan írás értelmezésével foglalkozik, amely az Ön számára elejétől végig nem lehet más, mint merő értelmetlenség s amelyet valóban annak is tart? Én is annak tartom és kétségtelenül annak tartotta maga Leibniz is. Mégis meg vagyok győződve arról, hogy Leibniz ebben az esetben is Leibnizhez méltóan gondolkodott és cselekedett. Kétségtelenül helyesebb ugyanis egy filozófia nélküli dolgot igen filozófikusan megvédeni, mint filozófushoz méltatlanul elvetni és megreformálni." Filozófushoz méltatlanul elvetni és megreformálni valamit, ez a közönséges aufkläristák módszere volt ; Leibniz szokása szerint egy filozófia nélküli dolgot védelmezett meg igen filozófikusan. Lessing azonban azt tartotta leghelyesebbnek, ha filozófikus dolgot filozófiai módszerrel magyarázunk. A vallásnak és a filozófiának éles elválasztására törekedett. Bizonyos volt abban, hogy a vallás filozófiai vonatkozását csak ezen az úton lehet felfedezni.

Reimarus művének egy kis és jelentéktelen töredékét Lessing már 1774-ben kiadta „Fragmente eines Ungenannten" címmel. 1777-ben öt további részletet hozott nyilvánosságra, egy év múlva pedig egy hetedik részletet. A töredékeket Lessing ellentételekkel látta el, „szájkosarakkal", ahogyan Claudius drasztikusan s kissé megtévesztő módon nevezte őket. Mert Lessingnek ezekkel az ellentételekkel nem az

volt a célja, hogy gyengítse vagy tompítsa a bibliakritika élét s ezzel önmagát fedezze. Ezt a magasztos szándékot csak a modern Lessing-kutatás tulajdoníthatta neki, amely mindig saját gyávasága szerint ítél. Lessing a töredékek kiadásával az igazságot akarta szolgálni: Reimarusban az igazság szerelmesét akarta szembeállítani ennek kerítőivel. Meg akarta mutatni, mi a különbség egy önállóan gondolkodó ember és a „felvilágosodás" nyomorult szőrszálhasogatói között. De ha el akarta érni célját, elejét kellett vennie annak, hogy hamisan értelmezzék. Lessing felismerte, hogy bármilyen alapos és éleselméjű is a bibliakritikánk, ez még korántsem biztosítja a „keresztény vallás elleni döntő roham" sikerét. Lessing teljes mértékben kiállt Reimarus mellett, ott ahol a biblia történeti elbeszéléseit bírálta tudományos alapon. Ezt a kritikát nagyrabecsülte, szabadelvűségéért és alaposságáért, de nem volt hajlandó és nem is tartotta kötelességének, hogy elfogadja ennek a kiritikának minden végső következtetését. Némileg olyan helyzetben volt, mint Boccaccio zsidaja, aki megkeresztelkedett, amikor Rómában a teljes hanyatlás állapotában látta a középkori pápaságot, s tettét azzal okolta meg, hogy egy vallás, amely ilyen undorító testben mégis diadalmasan fennmarad, feltétlenül örök igazságot tartalmaz. Minél élesebben támadta Reimarus a biblia könyveit, annál élesebben bontakozott ki Lessing világos fejében az a meggyőződés, hogy olyan hatalmas világtörténelmi jelenség, mint a keresztény vallás, feltétlenül más talajból sarjadt s nem ezekből a korhadt gyökerekből.

Lessing éppen azt fejtette ki Reimarus töredékeihez írt ellentételeiben, hogy mi a különbség a biblia és a vallás között. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy ezek az ellentételek már magukban foglal-

ják a „Die Erziehung des Menschengeschlechts (Az emberi nem nevelése) első 53 szakaszát, s hogy Lessing gondolatban már elkészítette vallásfilozófiai főművét, amelyből itt egyelőre csak „ízelítőt" kívánt adni. Ki kockáztathatná meg komolyan azt a képtelen állítást, amely szerint Lessingnek sok tekintetben gondolatilag leggazdagabb műve nem egyéb gyenge, ujjából szopott szofisztikánál, s hogy az volt vele a célja, hogy a töredékek kiadásánál saját személyét és állásfoglalását fedezze. De mivel valóban vannak emberek, akik legalább is közvetve ilyen képtelenséget állítottak, ezen felül még egy újabb, okirat erejével bíró bizonyítékkal is szolgálhatunk arra nézve, milyen komolyan vette Lessing a maga vallásfilozófiáját. Reimarus gyermekei többé-kevésbbé elégedetlenek voltak a töredékek kiadásával, vagy legalább is a kiadás módjával: a fiú féltette apja kegyes emlékét, leányát bosszantották Lessing ellentételei. Elise Reimarus, aki Lessingnek, felesége halála után, leghűségesebb barátnője volt, jóval derekabb és okosabb teremtésnek bizonyult, semhogy teljesen félreértette volna Lessing szándékait. Minden Lessing ellen irányuló támadást igazoló vagy mentegető szavakkal igyekezett kivédeni, az „Erziehung des Menschengeschlechts"-ről pedig ezeket mondja: „Sokért nem adnám, ha ezt a művét nem írta volna meg." Persze Elise csak Lessing „furcsa ötletét" látta a műben; nem tudott felülemelkedni apja álláspontján. Bizalmas leveleiben gyakran panaszolja barátainak Lessing „alakoskodását" és „szofizmáit". Lessing végül is 1778 április 6-án megnyugtató levelet ír az ifjabb Reimarusnak. Teljes diszkréciót ígér a töredékíró személyét illetően, de az „Erziehung des Menschengeschlechts"-ről őszinte büszkeséggel vallja: „Ez a feltevés természetesen nagyon elrugaszkodnék attól a

céltól, amely felé a Névtelenem tartott. De mit számít ez? Mindenki mondja el azt, amit igaznak tart, az igazságot magát pedig bízza Istenre!" Látjuk tehát, hogy Lessing ebben a bizalmas levelében, amellyel Reimarus fiát akarja megnyugtatni, szándékosan kiélezve tovább folytatja állítólagos képmutatását, pedig ezzel éppen újból csak elkeseríthette Reimarusékat. Ez a tény nem azt az óvatos feltevésünket igazolja-e, hogy az állítólagos képmutatás mögött Lessing alapvető, tudományos meggyőződése áll? Valóban a „tisztázatlan, sőt alapjaiban helytelen felfogás" vádja kizárólag azokat illeti, akik még ma sem ismerik fel a Lessing és Reimarus között fennálló „hatalmas" különbséget.

Mégegyszer összefoglaljuk az eddig mondottakat: természetesen idealista szempont alapján nehéz dolog meglátni Lessing utolsó harcainak összefüggéseit; különösen nehéz akkor, ha egyúttal a mai kultúrharccal* kívánjuk teljes összhangba hozni. A divatos Lessing-kutatók általában úgy járnak, mint a Lessing által olyan alaposan kigúnyolt evangélium-egyeztetők. Mindenáron utat-módot keresnek arra, hogy a „körülmények említett makacs ellentéteit, megannyi öklelő bakkecskét, szűk istállóba zárják, ahol többé nem ugorhatnak egymásnak". De „sajnos a bakkecskék azért mégis csak tovább öklelőznek, mégis még mindig egymásnak szegezik fejüket, szarvukat és tolják, taszigálják egymást". Még az olyan ember is, mint Hebler, aki pedig a Lessing-ideológusok közül talán legbecsületesebben és legkíméletlenebbül próbált behatolni Lessing vallásfilozófiájának lényegébe, csak annyit süt

* Kultúrharc: Bismarck küzdelme a katolikus egyház ellen (1871—1887). — *A ford.*

ki, hogy Lessing Goeze ortodoxiáját Nicolai felvilágosodásával és Reimarus szabadgondolkodásával akarta „összeegyeztetni" vagy „összekapcsolni". Ezek szerint Lessingben amolyan hatványozott Nicolait tisztelhetünk! Ha ezek az urak akárcsak egyetlen egyszer a történelmi materializmus álláspontjára helyezkednének, ha csak egyszer belátnák, hogy Lessing egész gondolkodásában, beszédében, cselekedeteiben csak kora német polgárságának legtisztább fejű s leghatározottabb előharcosa nyilatkozik meg — ebben az esetben ők is megértenék, hogy nézeteinek „makacs ellentmondásai" világos és teljesen zárt összefüggésben oldódnak fel.

Ez a kérdés olyan fontos, hogy még egy példával kívánjuk megvilágítani s ez egyúttal száz más példa helyett beszél. 1778-ban a töredékek körül folyó legheveseb vita idején Nicolai angolból németre fordította vagy fordíttatta John Bunkel emlékiratait, egy amolyan aufklärista salabaktert, „amolyan ringyrongy regényt", ahogyan Lessing mondja. A bécsi cenzúra betiltotta a fordítást, Wieland pedig kigúnyolta a *Deutscher Merkur*-ban (Német Merkur). 1779 január 10-én Lessing ezt írja Herdernek: „Wieland gúnyt űz a Bunkel-könyvből; igaza van és egyben mulattató is. Nicolai rá is szolgált a gúnyra. Csak ne törné ki azt a létrafokot, amelyet egy bizonyos fajta közönségnek el kell érnie, hogy továbbjuthasson. Ön ért engem." Hebler ezekből a mondatokból arra következtet, hogy Lessing még Nicolai sekély felvilágosultságát is szükségesnek tartotta az emberiség nevelésének érdekében. Idealista szempontból nem sok kifogásolnivalót találunk ebben a következtetésben. Hiszen Lessing világosan kimondja, hogy enélkül a felvilágosodás nélkül legalább is „egy bizonyos fajta közönség" nem juthat tovább. Másfelől

azonban Lessing a „tőredékek" körül dúló harcban épp ezt a fajta felvilágosodást támadta a legélesebban. Amint azonnal látni fogjuk, egészen más fegyvereket vonultatott fel ellene, mint amilyeneket a gúnyos Wieland. Lessinget egyébként teljes joggal, különösen Nicolai hamis és kétszínű magatartása háborította fel. Itt tehát megint a legkézzelfoghatóbb, legdurvább „ellentmondással" találkozhatunk. Lessing Wielandban kifogásolta azt, amit maga is megtett, csakhogy sokkal fokozottabb mértékben. A polgári Lessing-kutatók nem is tudnak mihez fogni ezzel az „ellentmondással". Kísérletet tesznek tehát arra, hogy kikerüljék, vagy elkenjék. Egyesek szerint Lessing maga is csak „nicolaita"; másoknak az a véleménye, hogy hát ez a Lessing mindig csak „ellentmondott"; egy harmadik csoport az „Erziehung des Menschengeschlechts"-ben a zsidó és keresztény vallás és a jövő vallása közé a Nicolai-féle felvilágosodást iktatja be, mint átmeneti állomást. Hogy aztán mi lesz így Lessingből és Lessing életművéből, az persze mellékes.

Most pedig megkíséreljük feloldani ezt az „ellentmondást" a történelmi materializmus szempontjából. Szóval, ha feltesszük, hogy Lessinget vallásos harcaiban csakúgy, mint minden egyéb állásfoglalásában polgári osztálytudata vezette, akkor azonnal felismerjük, hogy ez a tudat aligha téveszthette meg annyira, hogy megoldhatatlan „ellentmondás"-ba keveredjék. Körülbelül ugyanazt mondhatjuk róla, amit maga mondott a „Hamburgische Dramaturgie"-ban Arisztotelészről; egy Lessing nem keveredik egykönnyen nyilvánvaló ellentmondásba. Tévedhet, mint ahogyan gyakran tévedett is, de ezek a tévedések mindig csak osztálytudatából fakadtak. Valakit követni ma és ugyanezt holnap arculcsapni — Lessing számára

lehetetlenség. Ha ilyen embernél ilyen ellentmondással találkozunk, ott inkább saját értelmünkben kell kételkednünk, semmint az övében. Megkétszerezzük a figyelmünket, újból és újból elolvassuk a kérdéses részletet és csak akkor hisszük el, hogy Lessing ellentmondásba került önmagával, ha osztálytudatának teljes összefüggéséből felismerhetjük, mi is vezette erre az ellentmondásra és ezzel az „ellentmondás" meg is szűnik. A John Bunkel-fordítást a bécsi cenzúra betiltotta. Így egészen magától értetődik, hogy Lessing osztálytudata még a legsekélyesebb felvilágosodást is megvédte a despotizmus brutális elnyomásával szemben. Feltételezte, hogy egy rendőrileg lebunkózott könyv bizonyára előbbreviszi majd a közönség bizonyos rétegét. Természetes volt, hogy egy betiltott könyvnek még találó, igazságos és tréfás kritikáját is helytelenítette, mert ez — legalább is közvetve — egy szellemi terméken elkövetett zsarnoki gyilkosságot dicsőített. S amit előbb Lessingnek az ortodoxokkal kapcsolatos álláspontját illetőleg állapítottunk meg, az pontosan érvényes az aufkläristákhoz való viszonyára is. Ugyanolyan feltétlenül állt ki az üldözött aufkläristák mellett, mint ahogyan szembeszállt az üldöző aufkläristákkal. A szellem, a szólás és az írás szabadsága a polgárság legfontosabb követelménye volt. Csak az így megteremtett közös alapon tisztázhatta osztályérdekeit a német polgárság. Ahol ezt az alapot megfúrták, ott minden más szempont háttérbe szorult. A felvilágosodás még mindig jobban megfelelt a polgárság létérdekeinek, mint a cenzúra. És így a lehető legegyszerűbben oldódik fel Lessing állítólagos „belső ellentmondása", amelyet az idealista történetfelfogás képtelen megoldani.

Az idealisták erre persze azt mondják majd,

mindez csak olyan hajánál fogva előráncigált dolog és szószerint egyáltalában nem egyezik azzal, amit Lessing Herdernek írt. A dolog azonban mégis csak így áll: maga Lessing a legmegbízhatóbb tanunk rá. Fiatal éveiben futólag ő is gondolt arra, hogy lefordítja ezt a „ringy-rongy regényt". Nicolai ravaszul kiagyalta, hogy ezt a tényt most felhasználja Wieland gúnyja ellen és levélben engedélyt kért rá Lessingtől. Lessing 1779 március 30-án kelt levelében válaszol. Mindenekelőtt alaposan lehordja régi cimborájáť a töredék-vitában tanusított gyáva magatartásáért, azután „röviden és velősen" így felel a hozzáintézett kérdésre: „Nem, ezt inkább ne tegye! Már előre látom, hogy olyan kimagyarázkodásra kényszerítene, ami még csak kedvezőtlenebb színben tüntethetné fel az Ön Bunkeljét". Lessing a továbbiakban kifejti, Bunkelt csak azért fordítaná le, hogy a csatolt jegyzetekben megmutassa: a felvilágosodásnak ez a fajtája még sokkal jobban lejáratta magát, mint az ortodoxia. Levelét ezekkel a szavakkal zárja: „Wieland eljárását azonban egyáltalában nem helyeslem, amint ezt Herdernek írt levelemben nemrég nyíltan ki is fejtettem. Ha jól emlékszem, azt írtam neki, hogy gondolkodó ember nem bánhat így olyan könyvvel, amelyet a császári cenzúrabizottság betiltott. Éppen mert egyes országokban betiltották, az ilyen könyv megbízható, jó és megnyugtatóan alkalmas arra, hogy bizonyos emberek felvilágosítását elősegítse. Wieland ezért az én szememben a császár iránti nemtelen hízelgés hibájába esett". Nos, láttuk, hogy Lessing nem szószerint ezt írta Herdernek. De a kissé nehéz felfogású Nicolainak részletesen szájába rágja mindazt, amit az okos Herder már néhány utalásból is „megértett". Lessing az „ellentmondást" pontosan úgy oldja fel, ahogyan a materialista történelem-

felfogás szerint fel kell oldani : Bunkelt megveti, még az ortodox-rendszernél is sokkal silányabbnak tartja. De ha a cenzúra egy „ringy-rongy regényt" agyonüt, mégis csak megnyugtatóan feltételezhető, hogy „bizonyos embereknek" hasznára lehet és így a polgári osztályszempont tiltja, hogy csúfot űzzünk a rendőrileg agyonütött könyvből.

Ezek után már könnyen megérthetjük, miért támadta Lessing a sekélyes, vulgáris felvilágosodást. Azt tartotta róla : se hal, se hús, a vallást éppenúgy megrontotta mint a filozófiát, a gondolat- és vallásszabadságot egyaránt gátolta. Akárcsak II. Frigyes, Lessing is hagyta, hadd üdvözüljön mindenki a maga módján, csak egészen más és sokkal mélyebb értelemben. Harcolt minden vallás ellen, amely a frigyesi, vagy bármely más önkényuralom eszközéül szegődött és mint ilyen, a tudományos kutatás szabadságát korlátozta. Minden vallás igaz volt az ő szemében, amennyiben mindegyik az emberiség szellemi fejlődésének egy átmeneti fokát jelezte. Minden vallás hamis volt az ő szemében, amenyiben az emberiség további szellemi fejlődésére széttörhetetlen béklyót akart verni. Hogy modern kifejezéssel éljünk, Lessing a vallásokban nem logikai, hanem történeti kategóriákat látott. Számára az emberi szellemnek nem *örökkévaló*, hanem *elkerülhetetlen* fejlődési fokait jelentették. A maga korában tapasztalhatta, hogyan oldódott fel lassanként a despotizmus ortodoxiája a polgárság filozófiájában és Lessing igen jól tudta, hogy a történelemben egy szellemi folyamat nem gyorsítható meg külső eszközökkel, legkevésbbé pedig erőszakkal. De ha a renyhe és gyáva aufkläristák ügyetlen kézzel belekontárkodtak ebbe a szellemi folyamatba, ha szándékosan elkenték a filozófia és valtás közt egyre élesebben kialakuló határvonalat, annál lürelmetlenebbül képviseltek egy állítólag megtisztult,

de valójában meghamisított kereszténységet; ha látszólag valamivel értelmesebbé, valójában azonban még sokkal értelmetlenebbé tették az ortodox-rendszert, hogy ezzel a „kifinomult téveszmével" gátat vessenek a szabadgondolkodás folyamának, akkor kockán forgott a német polgárság egész szellemi fejlődése, akkor a teljes elposványosodás veszélye fenyegette ezt a fejlődést, olyan mocsár, amelyhez képest a régi, leplezetlen ortodoxia még valóságos szilárd talaj volt. Ennek a tévútnak veszélyeire hívta fel a figyelmet Lessing.

Lessingnek itt kifejtett álláspontjára világítsunk rá már most néhány mondatával, amelyeket, persze, nehéz a bizonyítékok túláradó tömegéből kiválasztani. Lessing már fiatal korában kigúnyolja azt a „hamis módszert, amellyel a kereszténységet tanítják". Ez a módszer abban áll, hogy „a teológiának és a világi bölcseségnek olyan kitűnő keverékét állítják elő, amelyben csak nagynehezen különböztethetjük meg egyiket a másiktól, amelyben egyik gyengíti a másikat, azáltal, hogy az egyik a hitet bizonyítékokkal akarja kikényszeríteni, a másiknak pedig a bizonyítékokat kellene alátámasztania a hit segítségével". Irodalmi leveleiben a kereszténység „tetszetős kvintesszenciájáról" emlékezik meg, amely következetlenebb és ugyanakkor türelmetlenebb a régi ortodoxiánál. Lessing első teológiai művében, wolfenbütteli könyvtáros korában, Tours-i Berengar egy kéziratával foglalkozik, amelyet ő fedezett fel; ezt írja: „Nem tudom, kötelességünk-e életünket és boldogságunkat az igazságnak feláldozni . . . Ha azonban az igazságot akarjuk tanítani, tudom, hogy kötelességünk ezt az igazságot teljes egészében vagy egyáltalában nem tanítani; tisztán és kereken, rejtvények, fenntartások nélkül is az igazság erejében bízva kell megmutatnunk az igazságot. A képességek, amelyek ehhez szük-

ségesek, nem haladják meg erőnket. Aki nem akarja megszerezni ezeket a képességeket, vagy ha már megszerezte őket, nem kíván élni velük, az csak rossz szolgálatot tesz az emberi értelemnek, amikor megszabadít a durva tévedésektől, a teljes igazságot azonban eltitkolja előttünk és így az igazság és hazugság keverékével akar bennünket kielégíteni. Mert minél durvább a tévedés, annál rövidebb és egyenesebb az igazsághoz vezető út; ezzel szemben a kifinomult tévedés örökre távoltarthat bennünket az igazságtól, mert nehezebben látjuk be, hogy tévedéssel van dolgunk... Aki csak arra gondol, hogy álcázva és különféleképp elkendőzve adjon túl az igazságon, az talán szívesen lenne az igazság kerítője, de szeretni sohasem szerette..." És keserű irónia csendül ki egyik Leibnizről írott tanulmányából is: „Hívő volt! Csak tudnám, mit értettek ezen a kifejezésen! Be kell vallanom, hogy sok újabb teológus szájából valóban rejtélyesen hangzanak számomra ezek a szavak. Ezek az emberek az utolsó húsz-harminc esztendőben oly messze haladtak a vallásos megismerés útján, hogy ma, ha egy régebbi dogmatikust állítok szembe velük, úgy érzem, teljesen idegen területen járok. A hit szükségszerűségét annyi meggyőző okkal, a keresztény vallás igazságát annyi megdönthetetlen bizonyítékkal tudják alátámasztani, hogy nem tudok eléggé csodálkozni azon: hogyan lehettek az emberek olyan rövidlátók, hogy ebbe az igazságba vetett hitüket természetfeletti kegyelem hatásának tulajdonították... Mindazt, amiről régebbi dogmatikusaink őszintén beismerték, hogy sem egyenként, sem összeségében nem vezethet megnyugtató meggyőződésre, egyik-másik újabb teológusunk annyira összebogozta és külön-külön annyira kifinomította és kiélezte, hogy csak a legbotorabb elvakultság,

csak a legmegfontoltabb konokság nem adja meg magát. Hogy a Szentlélek ezenfelül még közreműködik, vagy közreműködhetik a dologban, az teljesen rajta áll, de még ha semmire sem hajlandó, az sem igen változtat a dolgon . . . Azok persze, akik a közelmultból másképpen tudják, hogyan kell az értelmet arra kényszeríteni, hogy higgyen, Leibnizet csak a maga korának keretében fogják megérteni s ezért megbocsátanak neki, amennyiben azt állítom róla, hogy nem hitt a szentháromságban, sem a vallás más kinyilatkoztatott tanában, feltéve, hogy hinni annyit jelent, mint természetes okokból igaznak tartani valamit." A helyszűke arra kényszerít, hogy itt megálljak; a bizonyítékok további sorozata talán még meggyőzőbb lesz.

Azok az aufkläristák, akiket Lessing ostorozott, különösen pedig berlini gárdájuk, természetesen rögtön azt vetették a szemére, hogy az ortodoxiával kacérkodik. Ez az ostoba fecsegés már akkor is elharapózott, akárcsak manapság. Karl Gotthelf, Lessing öccse, odáig merészkedett, hogy megírta Wolfenbüttelbe a maga és Nicolai panaszait. Lessing 1773 áprilisában így válaszolt: „Mi közöm az ortodoxokhoz? Éppúgy megvetem őket, mint te; de még jobban megvetem újmódi lelkészeinket, akik nem eléggé teológusok és távol állnak attól, hogy filozófusok legyenek. Bizonyos vagyok benne, ha hagyjuk, hogy ezeknek a fajankóknak megnőjön a szarvuk, idővel még jobban zsarnokoskodnak majd, mint bármikor azelőtt az ortodoxia." Hasonlóan ír 1744 február 2-áról keltezett híres levelében: „Én irigyelném a világtól, hogy a felvilágosításán munkálkodnak? Én ne kívánnám szívemből, hogy mindenki értelmesen gondolkozzék a vallás felől? Megundorodnék önmagamtól, ha firkálásaimban valaha is más célt követtem volna, mint hogy támogassam ezeket a

magasztos szándékokat. De engedd meg, hogy ezt csak a magam módján tegyem, úgy, ahogyan helyesnek tartom. És mi volna egyszerűbb ennél? Nem azt akarom, hogy megtartsuk a piszkos vizet, amely régóta nem használható semmire: csak nem akarom, hogy kiöntsük addig, amíg nem tudom, honnan szerzünk helyette tisztábbat, nem akarom, hogy minden meggondolás nélkül kiöntsék s utána kénytelenek legyünk trágyalében megfürdetni a gyereket. És mi más a mi újmódi teológiánk az ortodoxia mellett, mint trágyalé a piszkos vízhez képest? Az ortodoxia, hál' Istennek, már a végét járja. Közéje és a filozófia közé válaszfalat emeltek; a fal mögött mindegyikük járta a maga útját, anélkül, hogy a másikat akadályozta volna. De mit tesznek most? A válaszfalat lerombolják s azon a címen, hogy racionális keresztényekké tesznek bennünket, nagyon is értelmetlen filozófusokká alakítanak. Abban megegyezünk, hogy régi vallásrendszerünk hamis volt; de abban nem értek veled egyet, hogy ez kontárok és álfilozófusok tákolmánya lett volna. Nem ismerek a világon semmit, amin jobban megmutatkozott és edződött volna az emberi éleselméjűség, mint régi vallásunkon. Kontárok és álfilozófusok tákolmánya viszont az a vallásrendszer, amellyel most akarják a régit helyettesíteni és amely sokkal nagyobb befolyást akar gyakorolni az értelemre és a filozófiára, mint ezt a régi valaha is tette. S te mégis helyteleníted, hogy én ezt a régit védelmezem? Szomszédom házát beomlás fenyegeti. Ha szomszédom le akarja bontani, készséggel segítségére leszek. De ő nem akarja lebontani a házát, hanem az én házam teljes pusztulása árán akarja megtámasztani és megalapozni; erről azonban tegyen le, különben oltalmamba veszem összeomló házát, akárcsak a magamét." Mivel a berlini aufkläristák

még most sem értették meg Lessinget, fáradhatatlanul újból és újból megmagyarázta nekik, hogy előnyben részesíti „a régi (alapjábanvéve *türelmes)* teológiát az új (alapjábanvéve *türelmetlen)* teológiával szemben, mert az előbbi nyiltan harcol a józan emberi értelem ellen, a másik viszont meg akarja vesztegetni. Megférek nyilt ellenségeimmel, hogy annál jobban óvakodhassam titkos ellenségeimtől". Öccsének ezeket írja: „Ha a világot valótlanságokkal kell ámítani, erre a célra épp olyan alkalmasak a régen bevált valótlanságok, mint az újak." Természetesen minden hiábavaló volt. A berlini „aufkläristák" ellen még egy Lessing is hiába harcolt. Hiszen Karl Gotthelf egyik unokája egy zsidót napjainkban is zsidósága miatt fosztott meg kenyerétől. Ezt a becstelenséget azzal próbálta megokolni, hogy lapját, ugyanazt a *Vossische Zeitung*-ot, amelyben Gotthold Ephraim első újságírói babérjait aratta, egységes protestáns szellemben kell irányítani, vagyis annak a felemás vallásosságnak szellemében, melyet Lessing legmaróbb gúnyjával örök időkre megbélyegzett.

Végül néhány részletet idézünk még Lessingnek a „Fragmente eines Ungenannten"-hez írt ellentételeiből. Már az első 1774-ben kiadott töredék utószavában említést tesz az újmódi teológusokról, „akik egy merőben természeti vallás védelmezői ellen olyan büszkén és elkeseredetten lépnek fel, hogy minden szavukkal elárulják, mit várhatnánk tőlük, ha történetesen az ő kezükben volna az a hatalom, amely ellen most még maguknak is tíltakozniok kell". És befejezésül: „Az ő értelemszerinti kereszténységük valóban jóval több, mint pusztán természeti vallás, csak az a kár, hogy valójában nem tudni, mi is benne az értelem s mi a kereszténység." Amikor 1777-ben Lessing további öt töredéket hoz nyilvános-

ságra, az ellentételekben mindenekelőtt megállapítja — eddigi fejtegetéseink alapján már nem is kell külön hangsúlyoznunk, hogy milyen kevéssé volt Lessing itt is „zavaros" vagy „hazug", mennyire belső meggyőződésből fakadt mondanivalója — megállapítja, hogy „ennek az embernek (t. i. a Névtelennek) feltevései, magyarázatai és bizonyítékai" végül is csak a teológust érdeklik, nem pedig a keresztényt, aki boldognak *érzi* magát a keresztény vallásban. Majd ezt mondja a teológusokról: „Nem a legteljesebb köpönyegforgatással van-e dolgunk? A szószékről nem a hit győzelmét hirdetik az értelmen, hanem állandóan a hit és értelem bensőséges szövetségét hangoztatják. A hitből jelek és csodák által megerősített értelem lett, az értelemből viszont okoskodó hit. Ez az egész kinyilatkoztatott vallás nem más, mint az értelem vallásának újabb szentesítése. Titkokat egyáltalán nem tartalmaz, vagy ha mégis találkozunk benne ilyenekkel, teljesen mindegy, hogy a keresztény ember ilyen, vagy amolyan, vagy semilyen fogalmat nem kapcsol össze velük. Milyen könnyű volt azokat a teológusokat megcáfolni, akik néhány félreértett bibliai idézeten kívül semmi másra nem támaszkodtak és azzal, hogy kiátkozták az értelmet, maguk ellen ingerelték a sértett értelmet! Magukra zúdítottak mindenkit, aki csak értelmesnek tartotta magát, vagy aki csakugyan az volt. Milyen kényes dolog azonban kikezdeni ezekkel az újfajta teológusokkal, akik az értelmet magasztalják is és el is altatják, akik a kinyilatkoztatás ellenségeire ráfogják, hogy a tiszta ész ellenségei! Megvesztegetnek mindenkit, aki okos akar lenni és nem az", és így tovább.

Igen érdekes még ebben az összefüggésben Nicolai megjegyzése, amelyet Lessing már említett

„Predigt über zwei Texte" című művéhez fűz. A berlini aufklärista ezt írja: „Lessing nemcsak azt pártolta erőteljesen, hogy egyházi dolgokban hagyják meg mindenkinek a maga egyéni meggyőződését, hanem — akár elhiszik nekem, akár nem — azt sem akarta, hogy a dogmatikán változtassanak, bár ezen a téren mindig fenn akarta tartani a vizsgálódás teljes szabadságát. Hogy valóban ez volt Lessing nézete, azt a legteljesebb biztonsággal állíthatom, mivel én és Moses annyiszor vitáztunk vele erről a tárgyról, különösen 1776-ban, vagy 1777-ben, amikor komolyan le akartuk beszélni az ismeretes töredékek kiadásáról. Más alkalommal talán kifejthetem, milyen személyes szempontokból indul ki tulajdonképpen a dogmatikáról és az ortodoxiáról alkotott felfogásában és hogyan jutott el ettől a felfogásától élete utolsó éveiben egész természetszerűen ahhoz az eszméhez, hogy a *kinyilatkoztatás* az emberiség számára egyet jelent a *neveléssel*. Itt csak annyit mondok, hogy Lessing véleménye szerint a dogmatikát, akár vitathatatlanul igaz, akár egyáltalán nem létező valami, a vizsgálódásnál teljesen félre kell tenni, és egészen más szempontokból kell kiindulni".[48] Tudomásunk szerint Nicolai később nem jutott abba a helyzetbe, hogy ezeket a szempontokat másutt jobban kifejtse. Idézett kijelentéseiből azonban világosan látni, hogy Lessing ellentétben állott a berlini aufkläristákkal, akik mindenféle „értelmes módon" foltozgatták a dogmát, és kontárkodásuk fejében éppen olyan tiszteletre tartottak igényt, mint amilyet a régi ortodoxia zárt rendszere követelt a maga számára. Lessing nem akart a dogmához hozzányúlni, a vallást magánügynek tartotta, a tudományos kutatást azonban legteljesebb mértékben fel akarta szabadítani. Hogy azután ilyen természetű kutatásai révén, első-

sorban Reimarus művének segítségével, hogyan jutott egészen „természetes úton" abba a helyzetbe, hogy a kinyilatkoztatásban felismerte a nevelést, azaz a történelmi vallásokban az emberi szellem felfelé ívelő fejlődésmenetét, azt igyekeztünk eddigi fejtegetéseink során tisztázni.

Ha azonban most már felvetjük azt a kérdést, mi is tehette lehetővé, hogy a mai „nicolaiták" annyira elferdítsék Lessingnek utolsó küzdelmei során elfoglalt elméleti álláspontját és úgy állítsák be az egész dolgot, mintha ezeknek a küzdelmeknek súlypontjában ortodoxia-ellenes dogmatikus vita állana, feleletünk így hangzik : szellemi atyáik „renyhesége és gyávasága" tette lehetővé. Bizony gyáván meglapultak, mikor Lessing feléjük sújtott ! Legfeljebb Semler úr, ez a „bitang", ez a „katedrán ülő szemtelen gúnár" — ahogyan Lessing nevezte jogos keserűségében — legfeljebb ő jelentette ki a névtelenség biztos fedezékében megbújva, hogy a töredékek kiadója a Bedlamba* való, vagy a Berliner Allgemeine Bibliothek mászott elő hosszú késlekedés után, mint valami „nyomorult vízisikló". Ezzel szemben akadt egy becsületes ortodox, aki nekiment Lessing acélpajzsának, betörte rajta a fejét és ennek a szerencsétlen kópénak rovására úgy ünneplik a töredékvita Lessingjét, mint amolyan mai szabású liberális kultúroktatót. A polgárság még ma sem érti meg, hogy leghűségesebb bajnoka voltaképpen mit is akart több mint száz évvel ezelőtt ; nem csoda hát, hogy ez a polgárság olyan sokra vitte.

Lessing tévedett ugyanis, amikor azt hitte, hogy az ortodoxia majd nem avatkozik bele az újmódi teológia ellen folytatott csetepatéjába. Még 1777

---

* A londoni **őrültekháza**. — *A ford.*

májusában ezt írta öccsének: „Kellő óvatossággal az ember azt írhatja tőlük (az ortodoxiáról van szó), amit csak akar. Nem az háborítja fel őket, amit elveszünk tőlük, hanem az, amit a helyébe akarunk hozni. S a felháborodásuk jogos is." Míg a megtámadott aufkläristák a „töredékek" megjelenésekor óvatosan lapultak, az ortodoxia azonnal mozgósított ellenük. És ezt nem is lehetett tőle nagyon rossznéven venni. Az amit a „töredékek" kiadója meghagyott nekik, nem pótolhatja azt, amit a töredékek elragadtak tőlük. Az ortodox dogma Jézus feltámadásával állt vagy bukott; ezt azonban Reimarus kritikája a tanítványok durva szemfényvesztő mutatványának tüntette fel. A hívők tehát összefogtak a templom megszentségtelenítője ellen. Kiderült, hogy Lessing, aki megundorodott a „renyhe és gyáva" álfelvilágosodástól, lélektanilag érthető visszahatással nagyobb türelmet és több józanságot tulajdonított az ortodoxiának, mint amennyivel az rendelkezett és amennyivel akkori történeti létfeltételei mellett mindenképpen rendelkeznie is kellett volna. Az ortodoxia a feltartóztathatatlan hanyatlás állapotában élt, az egyház fényes szellemei már régen kilobbantak s a magukat Luther utódainak tekintő kis szellemek annál kétségbeesettebben kapaszkodtak a biblia betűjébe, minél jobban kicsúszott lábuk alól a talaj. Lessing történetfilozófiai szempontjait megérteni: teljesen meghaladta képességeiket. Még annyi diplomáciai tehetségük sem volt, hogy megértsék: jobb a dogmák egy kis részét feláldozni, mint egész létüket. Igy több-kevesebb dühvel rontottak a töredékíróra és kiadójára; a saját külön álláspontjuk alapján bizonyára teljes joggal. De Lessing éppen olyan jogosan járt el, amikor elhárította támadásaikat és ugyanolyan fegyvereket használt, mint ellenségei. Azt a hangnemet

alkalmazta, melyet az „Antiquarische Briefe"-ben a kritikusoknak ajánlott: „A kezdőkkel bánjunk kesztyűs kézzel és hízelgően; a mesterek iránt mutassunk csodálattal vegyes kételkedést és kételkedéssel vegyes csodálatot; a kontárokat riasszuk el s velük szemben legyünk potizívak, a szájhősökkel bánjunk gúnyosan s a cselszövőkkel keserűen, amennyire csak tőlünk telik."

Schumann hannoveri igazgató valóban gyenge kezdő számba ment. A töredék írója azt vallotta, hogy „lehetetlen olyan kinyilatkoztatás, amelyben minden ember megokoltan hisz." Ezzel szemben Schumann a Jézusban megvalósult jóslatok és Jézus csodái alapján a kinyilatkoztatás lehetőségét bizonyítottnak állította. Lessing válaszában igazán enyhén alkalmazza éles dialektikáját: ha ezek a csodák és jövendölések mégolyan megbízható történelmi adatokra támaszkodnának is, amennyire erről történeti igazságok esetében egyáltalán szó lehet, a véletlen történeti igazságok még sem lehetnek soha szükségszerű észigazságok bizonyítékai és Lessing elég jóakaratot mutat e korlátolt, de tisztességes ember iránt, amikor a keresztény hittételeket illetően keresztény szeretetben akart megegyezésre jutni vele.

Ress wolfenbütteli szuperintendens kontár ember volt. Azt a tíz ellentmondást, melyeket a töredékek szerzője az Evangéliumnak a feltámadásról szóló elbeszélésében felfedett, részben gyerekes szövegértelmezés útján, részben pedig a szóbanforgó szövegrészek hazug elferdítésével akarta kiküszöbölni. Vele is eléggé enyhén bánt el Lessing „Dupliká"-ja elején; itt találjuk szép és mély mondását, mely egyszerre világít rá magános szellemi vívódásainak eredményére és lényegére: „Az ember értékét nem az az igazság alkotja, melyet birtokol, vagy birtokolni vél,

hanem az a becsületes törekvése, hogy megtalálja az igazságot. Nem az igazság birtokában, hanem az igazság keresésében növekedik erőnk, mert egyedül ebben áll egyre fejlődő tökéletességünk lényege. A birtoklás nyugodttá, tunyává, büszkévé teszi az embert. Ha Isten jobbjában a teljes igazságot, baljában pedig az igazságkeresés egyetlen állandó ösztökét nyujtaná felém, mégpedig azzal a megjegyzéssel, hogy mindörökké tévednem kellene és így szólna hozzám: Válassz! én alázattal ragadnám meg baljját és ezt mondanám: «Atyám, add ezt, hiszen a tiszta igazság egyedül téged illet!»" Csakhogy minél mélyebben hatolt azután Lessing „szomszédjának" szánalmas locsogásába, minél többet fojtott meg „undok torzszülöttjeiből, amelyekből persze egy nap alatt nem fojthatunk vízbe annyit, amennyit következő éjjel újból kikölteni képes", annál „elriasztóbb" és „pozitívabb" lett a hangja.

A hamburgi ortodoxok viszont szájhősök és intrikusok voltak, sajnos, Goeze főtiszteletes is, aki mindamellett jobb sorsra lett volna érdemes, semhogy Lessing vitájának borostyánkövében tengesse halhatatlan rovaréletét. Lessing Hamburgban igen jó viszonyban volt vele és a töredék-harc előtt gyakran nevezte „derék Goezének". Ez a Goeze kétségtelenül derék fickó volt, összehasonlíthatatlanul tisztességesebb Langenál, Klotznál, Nicolainál és társaiknál. Halálos komolyan vette ortodox meggyőződését, mindíg ki is állott érte és nem mindíg a legügyetlenebbül. Meggyőződéséért még áldozatot is hajlandó volt hozni, ha nagyon kellett. Kétségtelen, hogy Lessing csúnyán elbánt vele. Ő maga mondja, hogy „taktikáznia kell", fegyvereit ellenfeléhez kell szabnia és hogy nem mindent írna le tanító célzattal, amit harc közben le kell írnia. Ha ma készpénznek

vennők Lessing minden szavát, amellyel Goezére támad, ezzel még nagyobb igazságtalanságot követnénk el Lessingen, mint Goezén. Lessinget meg kell érteni és nem szentírásnak venni minden szavát; Lessing, ha ma élne, kétségtelenül bocsánatot kérne a derék Goezétől az egyik-másik sérelemért, amelyet elkövetett, de kortárs létére nem cselekedhetett másként, mint ahogyan cselekedett. Olyan szempont ez, amely egyik-másik Lessing-kutatónak, aki tisztára akarja mosni Goezét, éppúgy elkerülte a figyelmét, mint ahogy Stahr nem vette észre, hogy Lessing Goeze-ellenes röpiratai mégsem Goeze igazi képét tükrözik. A döntő szempont az, hogy Goeze — ahogyan az ő személye miatt őszinte sajnálkozással meg kell állapítanunk — Lessinggel szemben kérkedő és cselszövő embernek mutatkozott. Utolsó órájára figyelmeztette a költőt, szelíd szemhunyorgatással beavatkozásra szólította fel a világi hatóságot, kioktatta személyes hitvallása miatt, mintha csak rakoncátlan iskolásfiúról volna szó és mindennek semmi, de semmi köze nem volt a töredék-író tudományos újszövetség-bírálatához, legkevésbbé pedig Lessing ellentételeihez. Klerikális intrika, kérkedés, üldözési mánia vezette mindenben. Goeze hamburgi uszálya — amelyet ő egyáltalán nem tagadott meg — ha lehet, még nála is jobban garázdálkodott. Ez a körülmény persze semmiképpen nem menti őt, még akkor sem, ha elhisszük, amit mai védői állítanak, hogy nem is súlyosbítja hibáját. Lessing egyszerűen nem tűrhette, amire Goeze vele szemben vetemedett. Nem tartozott Lessing erényei közé, hogy alattomos támadásokat birkatürelemmel vágjon zsebre, föltéve, hogy az ilyesmi egyáltalában erényszámba megy: a szájhősökkel és intrikusokkal „gúnyosan" bánt, „olyan keserű lett, amennyire csak tőle telt". Ha néha túl-

zásba vitte a gúnyolódást és a keserűséget, már ő maga kimerítő választ adott erre a szemrehányásra: „Ugyan tanusíthatunk-e akár csak egy szemernyi tiszteletet az ilyen ember iránt? Egy harmadik személy talán megtehetné, de nem az, aki e támadások céltáblája."

Goeze nem hiába hívta fel a világi hatóságok figyelmét Lessingre. A braunschweigi konzisztórium elkoboztatta vitairatait és tilalmakkal bénította meg bátor karját, amellyel eszeveszett menekülésre kényszerítette ellenségeit. Lessing nem zavartatta magát: a „külföldi" újságokban elmondotta mindazt, amit még el akart mondani. De ha már abbahagyattak vele egy olyan munkát, amelyet kétségtelenül nem azzal a kegyes ravaszsággal végzett—holott egyedül igy járhatott volna eredménnyel"—egy álmatlan éjjelen „bolondos ötlete" támadt. Megpróbálja, vajjon megengedik-e, hogy legalább a maga „régi szószékén, a színpadon, zavartalanul prédikáljon?" „Nathan der Weise" című darabját beálló öregsége gyermekének nevezi, amelyet a polémia segített világrahozni; a drámai költemény verseiről azt mondja, hogy sokkal gyatrábbak volnának, ha sokkal jobban sikerültek volna. Az irodalomtörténészeknek be kellett volna érniök a nagy kritikusnak ezzel a kritikájával. Ez a darab ízig-vérig lessingi, irodalmunk maradandó értéke, drága edény, amely egy hősi szellem utolsó, csodálatosan elfolyó erejét tartalmazza, mégis magán hordja mind a polémia, mind pedig az öregség jegyeit. Sajnos, Grimmnek majdnem igaza van, amikor a „Nathan"-t egy kalap alá fogja az „Emiliá"-val, pontosan úgy, ahogyan a „Don Carlos"-t a „Fiesko"-val. A „Nathan" csupa mélyértelmű szépség, amely persze sokszor jobban hatna Lessing klasszikus prózájában, mint döcögő verseiben. Néhány mellékalakja,

például a dervis, a szerzetes vagy a pátriárka, aki ha nem is a fanatikus ortodox Goezének, de mindenesetre magának a vakbuzgóságnak plasztikus megtestesülése, halhatatlan alakká vált. Azt sem szabad elfelejteni, hogy Lessing szíve vérével itatta át a Nathan és Recha között lejátszódó jeleneteket; a német filiszterek egyik utolsó aljassága az volt, hogy piszkos pletykáikkal meg akarták semmisíteni Lessing családi boldogságának utolsó maradványát, amelyet mostohaleánya, Malchen gyermeki szeretete jelentett számára. De a darabnak teljesen történelemellenes feltételei, úgyszólván ifflandi derűje, amellyel a zsidó, a szultán és a templomos-lovag a vallási türelemről beszélget, a „Nathan"-t a képzelhető legszomorúbb sorsra juttatták, amely csak egy lessingi drámát érhet: éppen annak a nyálas és szószátyár aufklärizmusnak lett zászlaja, amelynek Lessing támadása szól.

Mindenesetre óvakodnunk kell attól, hogy a drámai költemény értékét mai követőin mérjük le. A „Nathan" mindennek ellenére ünnepi akkord, amely lezárja Lessing legsúlyosabb küzdelmét. „Semmiesetre sem szántam szatírikus darabnak, hogy gúnyos kacajjal hagyjam el a harcteret. A legrikatóbb darab lesz, amit valaha is írtam" — írja öccsének Lessing. Darabjával „más irányból akarja oldalbatámadni az ellenséget", de ezt is mondja róla: „Darabomnak semmi köze korunk csuhásaihoz ... Valamennyi kinyilatkoztatott vallás teológusa titokban persze szidni fogja, de nyíltan aligha mernek majd nyilatkozni ellene." Lessing a „Nathan"-t a legsúlyosabb körülmények között írta: mellében ott fészkelt már a halálos betegség, írói működését rendőri tilalmak bénították meg, imádott feleségének halála megtörte és mindennapi kenyérgondjai

annyira gyötörték, hogy amikor előfizetőket gyűjtöttek a dráma kiadására, azt mondta, mire megérik a zab, talán már éhendöglött a ló. Ebből a nyomorból lendül fel hatalmas szelleme ahhoz a derűs naivitáshoz, amelyet már Goethe is dícsért a „Nathan"-ban. Ez a műve tetszett legkitűnőbb kortársainak is, sőt lenyűgöző kinyilatkoztatásként hatott rájuk. Elise Reimarus ezt írja róla: „Már réges-rég nem volt vízcsepp, melyet kopár sivatagban olyan mohón szürcsölt volna a szomjazó, mely olyan üdítően hatott volna, ahogyan ez a mű hatott ránk . . . Ez a zsidó, ez a szultán, ez a templomos, ez a Recha, ez a Sittah — micsoda emberek! Ha derék szülők sok ilyen gyermeket szülnének — ki ne élne olyan szívesen a földön, mint a mennyországban, mivel — mint Ön igen helyesen megjegyzi — az ember mégis csak kedvesebb az ember számára, mint az angyal." Minden hibája ellenére, amelyet a dráma híres és kevésbbé híres kritikusai felfedeztek benne, legrövidebb és legtalálóbb kritikáját mégis csak Herdernek Lessinghez írt levelében találni: „Egy szóval sem dícsérem darabját. A mű dícséri mesterét, igazi férfimunka."

Egyetlen ember, még a legokosabb sem tud felülemelkedni kora gondolatvilágának körén. A tudomány mai álláspontján tudjuk, hogy a történeti vallásokban mindig csak a gazdasági fejlődésért folyó harcok tükröződnek. Ezt Lessing éppencsak hogy megsejtette, amint ezt a „Freimaurergespräche" egy mondatából látni. A maga polgári idealista álláspontjáról Lessing a vallások torzsalkodásában nem a társadalmi harcok hatását, hanem okát látta. Igy vélekedett: „Még nem ismerek Németországban olyan helyet, ahol ezt a darabot már most elő lehetne adni. De boldog, szerencsés lesz az a hely, ahol először előadják." Nos, már két évvel halála után elő-

adták a „Nathan"-t Berlinben. És vajjon ez változtatott-e valamit a helyzeten? Frigyes felvilágosodott despotizmusa továbbra is az uralmát alátámasztó hatalmi eszközként használta fel a pozitív vallásokat. Ephraim és Itzig, ez a két zsidó uzsorás, megszerezte a „keresztény bankároknak kijáró szabadságot", Mosesnek, a zsidó filozófusnak azonban éppen csak hogy törvényen kívüli tolerancia jutott osztályrészül és halála után leánya, Recha, azt sem tudta, hol hajtsa le a fejét! Lessinget kora megismerő-képességének korlátai erősen gátolták abban, hogy belássa a dolgok legmélyebb okát. Annál csodálatosabb éleslátással képviselte gyakorlatilag azt az álláspontot, amelytől korunk legjobbjai sem tágítottak és nem is tágítanak! Ehhez az álláspontho napjaink felemás aufkläristái éppen olyan kevéssé érhetnek el, akárcsak előfutáraik száz évvel ezelőtt, hogy tudniillik, a vallás minden ember magánügye, e miatt semmi körülmények közt sem szabad senkit sem zaklatni és éppen ezért kíméletlen harcot kell folytatni minden vallás ellen, amely gátolja a tudományos kutatást, vagy a társadalmi elnyomás fegyveréül szolgál. A fiatal Lessing egyformán igaznak és egyformán hamisnak tartott minden kinyilatkoztatott vallást, az öregedő férfi viszont ebben az összefüggésben a következő jellegzetes fordulatot adta a három gyűrű példázatának, amely már a kereszteshábórúk kora óta járta a világirodalmat: *egyik* gyűrű sem az igazi, az igazi gyűrű valószínűleg elveszett. De aki a maga gyűrűjét tartja az igazinak, igyekezzék drágakövének erejét szívből fakadó békeszeretettel és jótékonysággal bebizonyítani.

Ezért nincs balgább kísérlet, mint a „Nathan"-ban kereszténygyalázást, vagy a zsidóság dicsőítését keresni. A filoszemita kapitalizmus galádul elárulja

Lessinget, amikor a „Nathan" zászlaja alatt próbál gyülekezni. Lessing a zsidó alakját egyszerűen Boccaccio novellájából kölcsönözte, amely a három gyűrűről szóló példázatot szolgáltatta neki. Lessing harcol minden társadalmi elnyomás, így a zsidók elnyomása ellen is. Arról a kötelezettségről azonban, amelyet korunk liberális újságjai rónak az emberiségre, hogy tudniillik bármely zsidó tőzsdésben mindjárt Gábor arkangyalt tiszteljünk — erről Lessing szabad lelkének még sejtelme sem volt. Egyaránt jól ismerte a zsidó jellem kiváló tulajdonságait és árnyoldalait s a zsidók türelmetlenségéről éppoly megvetéssel beszélt, mint a csuhásokéról. De az igazi harcos helyes politikai érzékével pontosan tudta, hogy az elnyomottakat nem szabad bántani mindaddig, míg az elnyomók ellen harcolunk. Így elállt a zsidóság kritikájától, amelyet klasszikus irodalmunk más nagy költői és gondolkodói viszont szükségesnek láttak. Ezért aztán nevük ott díszeleg az antiszemitizmus Leporello-listáján, viszont Lessing maradandó érdeme, hogy sem az antiszemiták, sem a filoszemiták semmiféle jogcímen nem hivatkozhatnak rá.

Lessing élete utolsó fordulatának mély logikája abban is megmutatkozik, hogy a töredékek körül dúló küzdelem legmaradandóbb babérjait ott aratta, ahol helyes ösztönnel vállalta a harcot, ahol igazán utat tört Kant, Fichte vagy Hegel számára. Ortodoxia-ellenes vitairatai kétségtelenül a polémia klaszszikus mesterművei közé tartoznak, ő maga mégis „kakasviadalnak" és „mókának" nevezi őket. Ezzel szemben öccséhez intézett levelében „új hipotézisét arról, hogy az evangélistákat merőben emberi történetíróknak kell felfogni", egészen szokatlan öndicsérettel, legalaposabb és legmélyebb értelmű tanulmányának nevezte, amelyet valaha is írt. David Strauss,

ennek a kérdésnek hivatott szakértője, igazolja, hogy „a két ívre terjedő kis munka ebben a tárgykörben minden későbbi kutatás termékeny csíráit tartalmazza.[49] Lessing jól megalapozta az evangéliumok kritikáját, amikor különbséget tett a három szinoptikus evangélium és János evangéliuma között. Egyben éleselméjű megjegyzésekkel mutatott rá a Máté, Márk és Lukács nevét viselő evangéliumok keletkezésére és egymáshoz való viszonyára, majd meggyőző módon bebizonyította, hogy csak a negyedik evangélium emelte a kereszténységet zsidó szektából a világvallás rangjára. Láttuk már, hogy Lessing a töredékek írójának tudományosságát és alaposságát igen nagyrabecsülte, de nem taktikai, hanem elvi szempontból „csodálattal vegyes kétkedéssel, kétkedéssel vegyes csodálattal" állt szemben ezzel a mesterrel. A *töredékek írója* meggyőzően fedte fel azokat az egyes ellentmondásokat, amelyek az evangélistáknak a feltámadással kapcsolatos elbeszélésében mutatkoznak meg. Túllőtt azonban a célon, mikor azt hitte, hogy a tanítványok, akik eddig világi megváltót láttak Jézusban, az ő váratlan halála után kényszerből és kegyes csalással új vallási rendszert eszkábáltak össze; Lessing a maga részéről nem azonosíthatta magát az ilyen felületes-racionalista felfogással. A pozitív vallásokban az emberiség szellemi fejlődésének természetes termékét, elengedhetetlen feltételét látta, és joggal mondja Zeller, hogy Lessing már a hegeli vallásfilozófia alapgondolatát képviselte. Hegel a felvilágosodást tudatos hazugsággal vádolja, amikor ez „papi csalásról" vagy „népbolondításról" beszél; Lessing természetesen nem ítélte meg ilyen durván és igazságtalanul Reimarust, aki a maga módján igen tisztességesen gondolkodott. Mégis, Lessing gondolataira ismerünk, amikor Hegel

kifejti, hogy „a hitnek semmi köze a történeti bizonyítékokhoz, közönséges igaz történetek ismeretéhez", hogy „a hitnek eszeágában sincs a maga bizonyosságát ilyen történetekre, ilyen véletlenekre és bizonyítékokra alapítani". Éppen ez volt Lessing álláspontja is, amelyet egyfelől a felvilágosodással, Reimarus igazi és Nicolai álfelvilágosodásával, másfelől az ortodoxiával szemben képviselt. Erről az álláspontról kiindulva teljes joggal vallhatta Lessing, amit az újabb kutatók szívesen tüntetnek fel szélhámosságnak, hogy ő inkább szolgálja a keresztény vallás érdekeit, mint Goeze és társai.[50]

Vallásfilozófiai álláspontját Lessing legkimerítőbben az „Erziehung des Menschengeschlechts"-ben fejtette ki, és itt, mint már láttuk, ugyancsak Reimarus-szal ellentétes módon. A kinyilatkoztatott vallások az emberiség nevelőeszközei voltak; ezt Lessing a zsidó és keresztény vallás példáján bizonyítja be. Mesteri módon megírt tanulmányát persze, nem szabad a mai tudomány szemszögéből bírálni. Még helytelenebb, ha súlypontját a lélekvándorlás elméletében keresnők, mely a tanulmány végén bukkan fel. Ezt a súlypontot inkább abban a kísérletben kell keresni, amely a kinyilatkoztatott vallások történeti pusztulásának szükségszerűségét éppen történeti jogosultságukból kiindulva igyekszik bizonyítani. „Miért nem akarjuk valamennyi pozitív vallásban — kérdi Lessing — azt az utat látni és semmi mást, amelyhez igazodva és csakis hozzá igazodva fejlődésnek indulhatott és ezután is továbbfejlődik az emberi ész, a helyett, hogy megmosolyogjuk az egyik vagy másik vallást és haragszunk rá? Lehetséges-e, hogy Isten beavatkozzék mindenbe, csak éppen tévedéseinkben semmi része?" De abban „hogy segítsünk az emberiségen, a kinyilatkoztatott igaz-

ságokat okvetlenül észszerű igazságokká kell alakítani . . . Nem igaz, hogy az erre irányuló elmélkedések valaha is bajt okoztak vagy kárára lettek volna az emberi társadalomnak . . . Nem ezeket az elmélkedéseket — sokkal inkább az értelmetlenséget, a zsarnokságot kell kárhoztatni, amely ezeket az elmélkedéseket irányítani akarja, amely nem tűri, hogy az emberek a maguk fejével gondolkozzanak." Lessing mindenekelőtt a halhatatlanság kérdésén vizsgálta meg, hogyan alakultak a kinyilatkoztatott igazságok észszerű igazságokká. A zsidó vallás nem ismerte a lélek halhatatlanságát, mert a nyers és gondolkodáshoz nem szokott zsidó népet csak közvetlenül, érzéki jutalmakkal és büntetésekkel lehetett megnevelni. A keresztény vallás fejlett népeket tanított meg arra, hogy nemesebb indítékok által vezettessék magukat; a szív bensőséges tisztaságára nevelt azáltal, hogy egy másik igazi túlvilági életet helyezett kilátásba. Most aztán eljön a beteljesedés ideje, az új örök evangélium kora, „amikor az értelmes embernek annál kevésbbé lesz szüksége arra, hogy ebből a jövendőből merítsen indítékokat cselekedetei számára, minél inkább meggyőződik egy állandóan tökéletesedő jövendő közelségéről. A jót azért teszi majd, mert felismeri, hogy az a jó és nem bizonyos önkényes jutalmak reményében, amelyeknek azelőtt csupán rögzíteniök és erősíteniök kellett volna csapongó tekintetét, hogy felismerje a jóban foglalt belső magasabbrendű jutalmakat." Hegel vallásfilozófiájának alapgondolata mellett itt már a kanti erkölcstan alapgondolatát is megtaláljuk; ha ez a mélységesen átgondolt munka mégis a lélekvándorlás fantasztikus perspektívájába torkollik, ebben csakis a német nyomorúság tükröződött. Az olyan derűs, világi ember, amilyen Lessing, természetesen

mit sem akart tudni a jövő életről. Egyik hátrahagyott töredékében ezt olvassuk: „Mialatt a balgák jövő életükkel törődnek, elveszítik a jelent. Miért nem lehet a másvilágot ugyanolyan nyugalommal bevárni, mint a másnapot? Ez a csillagjóslás elleni érv egyben érv minden kinyilatkoztatott vallás ellen is. Még ha valóban volna is olyan művészet, amelynek segítségével megismerhetjük a jövendőt, jobb volna ezt meg sem tanulnunk. Még ha valóban volna is olyan vallás, amely minden kétséget kizáró módon tájékoztat bennünket a túlvilági életről, jobb volna meg sem hallgatnunk ennek a vallásnak tanításait." Lessing életörömének szükségszerű feltétele azonban az volt, hogy „az ember higgyen egy állandóan tökéletesedő jövendőben". Az „áldott" Németországban csak az az ember vallhatta ezt a meggyőződést, aki Lessinggel reménykedve kérdezte: „Mert ugyan mit is mulaszthatok? Hiszen az egész örökkévalóság az enyém."

Lessing filozófiája, ha egyáltalán beszélhetünk ilyenről, éppoly kevéssé volt rendszeres mint teológiája. Németország gazdasági elmaradottsága elzárta a materializmus megértésétől; sokkal erélyesebb, mozgékonyabb, sokkal inkább az élet teljes élvezésére vágyó ember volt azonban, semhogy kényelmesen szövögethette volna az idealista filozófia pókhálóját. Filozófiai fejlődése Leibniztől Spinozához vezette. Előre, vagy hátrafelé, ahogy tetszik. Mert Leibniz, aki hatalmas spekulatív tehetségével a legkülönösebb módon tudott alkalmazkodni a német kis fejedelmek önkényuralmához, Lessing találó megjegyzése szerint „szívében maga is spinozista volt". Monász-elméletével és az a praestabilis harmóniáról szóló tételével csak azt álcázta az ortodoxia árgus-szeme előtt, hogy Spinoza híve. Ebből a burokból kihámozni a magot,

a spinozai alapgondolatot megszabadítani ettől a csalóka lepeltől, visszatalálni minden létező dolog egységéhez, minden történés törvényszerűségéhez, a szellem és a természet lényegének egységéhez, ez volt Lessing filozófiai fejlődésének menete. Ezt teljes bizonyossággal még akkor is ki lehetne mutatni meglehetősen rendszertelen gondolatforgácsaiból, ha nem tudnók Jacobi teljesen szavahihető tudósításából, hogy Lessing élőszóval spinozistának vallotta magát. Lessing eljutott addig a határig, amely az idealizmust elválasztja a materializmustól. Az már nem adatott meg neki, hogy átlépje ezt a határt. A német viszonyok züllöttsége megakadályozta benne.

Ez a züllött állapot hajtja azután abba a tiszta, de kissé légies humanizmusba, amely „Ernst und Falk" című szabadkőműves-beszélgetéseit jellemzi. Természetesen ostobaság, ha Stahr ezekből az ugyancsak mesterien megírt párbeszédekből a szocializmus megcáfolhatatlan visszautasítását olvassa ki, viszont ugyanakkor beléjük magyarázza az anarchia dicséretét, amelyet Stahr szerint, korunkban Proudhon és — Karl Vogt képviselt a legragyogóbban. Az idealista történetírásnak belső természeténél fogva szükségszerűen a nevek és a fogalmak ilyen értelmetlen összevisszaságához kell jutnia. A tudományos történetkutatás nézőpontjából csak annyit mondhatunk, hogy Lessing szabadkőműves-beszélgetései szigorúan bírálják azt a torzképet, amellyé a humanista gondolat a szabadkőművességben fajul — ugyanakkor azonban eszményi, minden felekezeti, nemzeti és társadalmi különbségen felülemelkedő, az emberben az embert tisztelő szabadkőművességet követelnek, mint az emberi fejlődés legnemesebb és legkívánatosabb célját. Lessing itt lép elsőízben arra a merész útra, amelyen a német polgárság nagy gondolkodói és

költői a német nyomorúság reménytelen zűrzavarából az eszme éteri magaslataira jutottak, mert csak így menthették meg a polgárság felszabadításának legalább a reményét. Ebből a magasságból azután Lessingnek talán tágabb kilátása nyilik a jövőbe, mint a szellem többi, vele egyenrangú bajnokának például akkor, amikor Falk—Ernst szavaival élve — „hatalmasat lép előre" és arra következtet, hogy az egyes országoknak „más-más éghajlata, tehát más és más kielégítést követelő szükségletei, tehát más és más szokásai és erkölcsei, tehát más és más erkölcstana, tehát más és más vallása" van. Ezt sokkal több joggal tarthatnók a materialista történetszemlélet mellett tett hitvallásnak, mint amikor Stahr a „maga" Lessingjével, mégpedig „megcáfolhatatlanul", az osztálykülönbségek szükségszerűségét akarja bebizonyítani. Lessing korának viszonyaiból indult ki, s e különbségek vészes következményeit csak egy ideális szabadkőművesség segítségével gondolta kiküszöbölhetőknek. De mi nem tehetünk engedményeket az idealista történetírásnak. Ha Lessing fent idézett figyelemreméltó mondatában a vallások különbözőségét a gazdasági állapotok különbözőségére látszik visszavezetni, ebben még nem fedezhetjük fel egy új világnézet tudatos csiráját. Ez csak egyike azon zseniális gondolatszikráknak, amilyenekkel minden történeti korszak leghaladóbb személyiségeinél találkozhatunk és amilyeneket — különösen ami az éghajlatnak a népek szellemi fejlődésére tett hatását illeti — már Montesquieu és Winckelmann is bevittek a köztudatba.[51]

Lessing, éppen azáltal, hogy utolsó éveiben, mint utána Goethe, Schiller, Kant, Fichte és Hegel, csak eszményi humanizmus segítségével akarta legyőzni „az érzéketlen világ ellenállását", világosan meg-

mutatta, milyen messze állott minden igazi materialista felfogástól. De bármilyen lehetetlen volt is a szabad emberiességet a „Freimaurergespräche"-ben kijelölt úton megvalósítani, mindenképpen a polgárság érdekét szolgálta, mikor ezt az utat választotta; a német polgárságot, mint a világtörténeti fejlődés egyik meghatározó tényezőjét már semmiféle más úton nem lehetett megmenteni. Németországban a polgári filozófia még világhatalommá válhatott, a polgári politika azonban soha. Nem mintha Lessing az utóbbiról megfeledkezett volna! Éppen utolsó éveiben találkozunk még politikai nézeteinek csodálatos tanújeleivel. Milyen találóan ostorozza a „Nathan"-ban a dervis szavaival a despotizmusba való beletörődést, amely korunkban a legnyomorúságosabb szolgai illuzióvá fajult és azon alapul, hogy egyik-másik zsarnok távolról valami derék nyárspolgárra emlékeztet:

Ej mit! — ne volna nyegleség
hogy az, ki fosztogatva és gyötörve
nyom el százezreket, az egyesek
felé emberbarátként tetszelegne?
. . . . . Mit? Ne volna
az nyegleség, hogy ilyen nyegleségek
jó oldalát keressük szimatolva,
s e jó oldal miatt részt vállalunk még
végül mi is a nyegleségben?

A „Spartakus"-dráma töredékei milyen mélyen belelátnak már a polgári szabadságfogalom veséjébe! Itt van Spartakus lakonikus monológja: „Nem kellene az embernek szégyenkeznie az olyan szabadság miatt, amely azt követeli tőle, hogy rabszolgákat tartson?" Vagy Spartakus és a konzul nem kevésbbé lakonikus párbeszéde:

„A konzul: Hallom, filozofálsz, Spartakus?
Spartakus: Mit akarsz ezzel mondani? Nos igen, emlékszem már. Az emberi értelmet az iskolába száműztétek, hogy nevetségessé tegyétek. Ha nem akarod, hogy filozofáljak — filozofáljak? — nevetnem kell — jó, hát akkor vívjunk meg!"

Azután itt van Lessing csodálatos beszélgetése a szerzetesekről és katonákról, csigákról és egerekről, amelyek a paraszt vetését elpusztítják és csak tökfilkókkal hitetik el, hogy ők „az állam védelmezői" és „az egyház támaszai". Továbbá tanulmánya „a német szabadságról, amelyet mostanában mindenütt lebecsülnek". Ha egy francia író „azt állítja, hogy minden német alattvaló jobbágy, kit urai úgy sanyargathatnak, ahogyan csak akarják", Lessing erre ezt feleli: „Ha arról beszél, ami történik, majdnem igaza van". De Lessing egyúttal meglátja, hogy nem ez a német állam eredeti berendezkedése. A legrégibb időkben, Tacitus elbeszélése szerint, a német királyok és hercegek semilyen fontos ügyben nem dönthettek a nép bevonása nélkül. A középkorban sem lehetett a rendek megkérdezése nélkül semilyen fontos államügyben rendelkezni: főleg ha új adókat vetettek ki, ha háborúkat indítottak. Ha ez ma már nincs így, ha ma már „majdnem mindenütt toborzott és kizárólag az uralkodó parancsának alávetett katonákat látunk", ennek a változásnak az okát Lessing, akárcsak a történész Strube, főleg a következő tényben látja: a „rendek gyűlésein azzal szerezték meg a legnagyobb befolyással rendelkező nemesség hozzájárulását, hogy meghagyták birtokainak régi adómentességét; ezt a nemességet magát és hozzátartozóit pedig polgári és katonai állásokba helyezték". De ha Lessing Strube „történelmi" belátását dícséri, ugyanakkor kifogásolja a szerző „politikai" nézeteit, mert

a mai jogtalanságot a tegnapi jogtalansággal mentegeti, azzal, hogy „ez még sokkal rosszabb és szolgaibb volt". Lessing azonban azt kérdezi: „Ha így történik, vajjon szükségszerűen történik-e így? Nem kellene-e legalább írásainkban állandóan e jogtalan változások ellen tiltakozni, ahelyett, hogy a hatalmasok erőszakos cselekedeteit hízelgő engedékenységgel és mentegetésekkel emeljük jogerőre?" És így tovább.

Annak ellenére, hogy a szó szűkebb és legszűkebb értelmében vett, kizáróan politikai kérdésekben egészen világosan látott, Lessing tudta, miért nem szórja már gyöngyeit a német polgárság elé. Hogy itt polgári osztálytudata milyen helyesen vezérelte, azt azoknak a derék embereknek sorsa mutatja, akik mégis megpróbálkoztak a politikai úttal. Benneragadtak a mocsárban: Möser, az ifjabb Moser, Schlözer és mások. Műveikben sok értékes dolgot találunk, de emellett Möser a jobbágyság intézményét védelmezte, Moser „bűnnek" bélyegezte, ha kétségbevonták a fejedelmek isteni jogát s egy hatóság nézeteit bírálgatni Schlözer szerint „nevetséges képzelgés". Politikailag egyszerűen sehogy sem lehetett zöldágra vergődni a német polgársággal olyan korban, amelyről egy polgári szerző ezeket írja: „Aligha születik valaha is olyan lángész, akinek parancsai kimeríthetnék engedelmességünket." Egy írótársa pedig a hazafias büszkeségről szóló tanulmányában így gúnyolódik: Ne is álmodj a szabadságról, míg minden intésre így kiáltunk Caesar rabszolgáival:

Bárkit is ér, szétzúzza hadunk, a fivéreket éppúgy, mint az en-édesanyát, bárha a kéz remeg is

ami aztán manapság állítólag újból „a német szabadság" csúcspontját jelenti.

Hiszen Lessing még a maga eszmei szárnyalásával sem tudta magával ragadni a német polgárságot, sőt még ennek a polgárságnak szellemi élcsapatát sem! Utolsó éveinek teológiai küzdelmeiben Herder és Mendelssohn legalább leveleikben mellette állottak. Amikor azonban Lessing halála után arról volt szó, hogy ezeket a leveleket nyilvánosságra hozzák, Herder felháborodva írja: „Micsoda dolog, engem ebbe az ügybe belekeverni!" A nemes Moses, „Nathan" állítólagos mintaképe, Lessing halála után ugyancsak mindent letagad, kijelenti, hogy Reimarus művét sohasem olvasta és Lessing vitatkozásai nem tárgyuk, hanem csak különleges formájuk miatt érdekelték. Milyen megrendítő ezzel az árulással szemben az a bizalom, amellyel Lessing még néhány héttel halála előtt legrégibb barátjához menekül, arra kérve őt, adjon írásban életjelt magáról: „Valóban, kedves barátom, időnként nagyon elkel nálam az ilyen levélke, hogy ne keseredjem el véglegesen. Nem hiszem, hogy olyan embernek ismer, aki mohón szomjazza a dícséretet. Az a ridegség, amellyel a világ bizonyos embereknek tudtára adja, hogy semmit sem tesznek a kedvére, ha nem is halálos, de mégis dermesztő hatással van rám... Ó kedves barátom, a jelenetnek vége! Persze szívesen elbeszélgetnék Önnel még egyszer!" Ezeket írta Lessing Wolfenbüttelből 1780 december 19-én és 1781 február 15-én egy braunschweigi látogatása alkalmával örökre lehunyta fáradt szemét.

XI

LESSING ÉS A PROLETARIÁTUS

Lessing halálának évét három irodalmi alkotás fogja közre. Mind a hármat élesen csökkenő, illetőleg fokozódó ellentét választja el egymástól.

Frigyes király pamfletje a német irodalomról ország-világ előtt feltárta, micsoda áthághatatlan határvonal húzódik a német szellemi élet és porosz despotizmus között. Senkit se tévesszen meg az az arcátlan talpnyalás, amellyel mai irodalomtörténészeink e sivár fércmunkát szépíteni igyekeznek. Scherer szerint „leírhatatlanul megható", Suphan pedig udvari hajbókolással állapítja meg: „a nagy király önfejűségével nem volt mit csinálni, ez is nagyságához tartozott".[52] Természetes, hogy az a reménytelen szellemi sivárság, amely a pamflet minden egyes oldaláról megcsapja az olvasót, hozzátartozik a despotizmus „nagyságához". De még ha így állna is a dolog: udvaronc polgári történészeink mégsem tagadhatják, hogy a felvilágosult despotizmus és klasszikus irodalmunk között áthidalhatatlan ellentét állott fönn, és hogy Frigyes pamfletje pellengérre állítja a Lessing-legenda szemfényvesztését. Sokkal inkább idióta- mint patrióta-számba megy

az az ember, akit könnyekig meghat Frigyes érzelgős fecsegése, amellyel végül a német irodalom jövendő virágzásáról áradozik.

Frigyest bizonyos mértékben menti tájékozatlansága: halvány fogalma sem volt a polgárság szellemi fejlődéséről. Ezt a szegénységi bizonyítványt semmiképpen sem akarjuk megtagadni mindent előrelátó despotizmusától. De vitathatatlanul a kényúr nagyzási hóbortja vitte rá, hogy vérig sértse a német irodalmat. Hertzberg miniszter köteles alázattal, de mégis kellő nyíltsággal figyelmeztette a királyt a röpirat legkirívóbb baklövéseire. A király azonban mindössze azt az elutasító választ adta, hogy „ezeken a jelentéktelen dolgokon már nem tudok változtatni". Érthető tehát, hogy a polgárság előharcosai arculcsapásnak érezték a király röpiratát. Herder megvetően nyilatkozott a fényes nappal hazajáró kísértetről, Klopstock pedig haragtól izzó ódákban fordult a zsarnok ellen, akitől hiába várta, hogy „szebb babérral feledteti a veráztatta másik babért". Goethét sajnos, udvari szempontok persze már arra késztették, hogy kertelve válaszoljon a király gyalázkodásaira; Herder talált „néhány szép gondolatot" Goethe válaszában, de az semmiképpen sem elégítette ki. Tudomásunk szerint Lessing nem nyílvánított véleményt a pamfletről, csak annyit tudunk, hogy néhány nappal halála előtt olvasta Jerusalem prépost lapos, meghunyászkodó vitairatát. Az ő számára a király nem mondhatott újat, hiszen már régen tisztában volt Frigyes zsarnokságával. Egyáltalán nem bánta, hogy — miként azt Schiller később megénekelte — a német múzsa sem védelmet, sem tiszteletet nem várhatott Frigyes trónjától, hiszen elsősorban Frigyesnek köszönhette, hogy maga szerzett magának megbecsülést. De hiába próbálják

Frigyesnek kissé apokrif nyilatkozatából, amelyet állítólag öt évvel később tett Mirabeaunak, azt a lojális következtetést levonni, hogy Frigyes felfogása lényegében hasonlít a Lessingéhez és azért hagyta magára a német irodalmat, mert ez így fejlődhetett a legerőteljesebben. Hiszen éppen a vitairat „leírhatatlanul megható" befejezése oda lyukad ki, hogy a német irodalom csakis a fejedelmi udvarok támogatásával vergődhetik zöldágra. „Csak legyenek olyan fejedelmeink, mint a Mediciek, akkor majd tehetségeink is születnek. Az Augustusok Vergiliusokat teremtenek." Frigyes-szabású zsarnok nem is gondolkozhatott másképpen.

Lessing halála évében jelent meg továbbá Schiller drámája, a „Die Räuber" (Haramiák). Schiller zseniális ifjúkori művével Lessing zsarnokellenes életművét folytatta. Gyors egymásutánban következett a „Fiesko", a „Kabale und Liebe". Mindezeket egy Lessingnél sokkal hatalmasabb költői géniusz alkotta Lessing szellemében. A polgárságnak azonban nem volt füle, hogy meghallotta volna, micsoda nagy dolgokról beszél a költő. Fényes, de rövid lendület után Schiller kénytelen volt „a polgári élet szűk körét" felcserélni egy „magasabbrendű színtérrel", amely azonban valójában sokkal alacsonyabbrendű volt. A német nyárspolgársággal való kiegyezés a halál csíráit ültette el a német irodalomban. Lassan, de feltartóztathatatlanul vitt az útja a lejtőn lefelé. Amikor idegen hódító kardja valósította meg azt, amit a polgárság nem tudott megvalósítani, amikor Napoleon idegen uralma Németország földjét megtisztította a legkirívóbb omladékoktól, hogy azután maga nehezedjék elviselhetetlen súllyal a nemzet minden osztályára, e különös ellentmondásos helyzet a romantikus költészetben tükröződött. A német

polgárság nemzeti és társadalmi érdekei kibékíthetetlen ellentétbe kerültek egymással; csak úgy rázhatta le az idegen igát, ha a hazai igát még jobban a nyakára szorítja. Hiába próbáltak a romantika szóvivői erőszakolt zsenialitással és híres „iróniájukkal" átszédelegni a tátongó szakadék felett; hiába kutattak minden idők és népek irodalmában talaj után, ahol megvethették a lábukat. Ezt a talajt a középkor „holdfényes bűvös éjjelében" kellett keresniök; Németországnak akkor voltak utóljára nemzeti eszményei. De a középkor a junkerek és papok legjellegzetesebb osztályuralmának kora volt; a nemzeti és társadalmi érdekek összeütközéséből nem volt menekvés. Heinrich von Kleist, a romantika legzseniálisabb költője megőrült és önkezével vetett véget életének; Ludwig Uhland a legnépszerűbb dalköltő, először a százszorszép királykisasszonyokat és végül a régi, becsületes sváb jogrendszert dicsőítette, amely valójában teljességgel rothadt jogrendszer volt. A dolgon mit sem változtat, hogy ez a nemes költő és gerinces férfi, osztálya fokozódó nyomorúságának hatására túljutott a romantikán.

Azután minden úgy történt, ahogyan történnie kellett. A keleteurópai polgárság fejletlensége következtében a feudális legitimizmus győzött az új korszak ellen folyó harcban, amely korszak 1789 óta virradt földrészünkre. Byron izzó gyűlölete a waterlooi győztesek ellen, Heine rajongó Napoleon-imádata, Platen rosszmájú kérdése:

Hősi szabadságharc ez ténylegl A perzsa hadat
tán basktrokkal verte le Miltiadész?

— mindennek igen alapos oka volt. De ugyanilyen alapos oka volt annak is, hogy a porosz reakciósok

ujjongva emelték pajzsukra von Bismarck-Schönhausen urat, mikor 1847-ben az Egyesült Országgyűlésen arcátlanul azt állította, hogy a porosz nemzetőrök 1813-ban a feudális-legitimista haza megmentésére fogtak fegyvert.

Ez persze álmukban sem jutott eszükbe. Azt hitték, más célokért harcolnak, nem a Szent Szövetségért:

Földi Szentháromság az éginek mása,
Hisz a majom is az ember majmolása.

De az az illuziójuk, hogy az idegen és a hazai elnyomást egyszerre rázhatják le, megtört saját tehetetlenségükön. A legsúlyosabb áldozatok kárbavesztek, a legszörnyűbb harcok árán sem sikerült kivívni sem a politikai szabadságot, sem a nemzeti egységet. A dohos, szellemtelen, kicsinyes reakció ólomsúllyal nehezedett a lelkekre és legszívesebben rendőrspiclit állított volna minden gondolat mögé. A romantika a sorstragédiák tökéletes elmezavarába torkolt, Claurennek és társainak ostoba, feslett tömegtermelésébe. Ez ellen a kimondhatatlan silányság ellen vívott harcában élesítette Platen csillogó fegyvereit s a „Der romantische Oedipus"-ban (Romantikus Oedipus) kigúnyolta „az évtizedes sipogás utolsó romantikus üvöltését", Heine viszont eldalolta „a romantika utolsó szabad erdei dalát",* „annak a romantikus iskolának szeszélyes, álmodozó hangján, ahol ifjúkorom legszebb éveit töltöttem és végül elvertem a tanítómat." A német irodalom kezdett újra éledni, mert a polgárság legsúlyosabb sebeinek behegedése után ismét életjelt adott magáról. De

---

* Utalás Heine „Atta Troll" című művére. — *A ford.*

Heine és Platen csúnya viaskodása fényesen bizonyítja, mennyire bizonytalan, egyhelyben való topogás volt ez. Egyáltalán nem tudták egymást megérteni, nem is szólva arról, hogy a polgári filiszterek tömegében nem akadt olyan ember, aki akár az egyiket, akár a másikat megértette volna. Heine Párizsban nyugszik, Platen Szirakuzában, és számkivetés lett az igazi hazája annyi kiváló tehetségnek, akik követték őket a harmincas és negyvenes években. A német filiszteren már nem segített semmi, és 1848-ban el is vesztette a játszmát.

Nem is gondolt már ezek után arra, hogy gondolathoz, lanthoz vagy kardhoz nyúljon, legföljebb a porosz bankjegyek szárnyas angyalkáival akarta osztályát fellendíteni. Visszavonult és teljesen anyagi érdekeinek ápolására szorítkozott. A polgári irodalom a nemzet szellemi vezéréből a burzsoázia készséges kiszolgálója lett. Julian Schmidt úr, az „elismert primás" és „felkent király", ízetlen gúnnyal számolt le Gutzkow-val és társaival, akik még átmentettek néhány polgári eszményt a „Vormärz"* idejéből. Ehelyett azt a hangzatos jelszót adta ki, hogy a német költészet keresse fel a német népet „munkája közben". Gustav Freytag legolvasottabb regényének mottójául választotta ezt a jelszót; a német nyárspolgár jóllakott, fizetőképes erkölcsét mutatja be, rikító ellentétben a tönkrement lengyel junkerekkel és lelkiismeretlen zsidó uzsorásokkal. A német „munkás" eszménye az a tisztességes fiatalember lett, aki néma engedelmességgel, az iroda srófra járó székében ülve, írja az évek megszámlálhatatlan során át az üzleti- és szállítóleveleket és végül — nem ő

* Utalás az 1848-as német forradalmat előkészítő időszakra. — *A ford.*

veszi el főnökének leányát (mert ugyan hogyan is vetemedhetnék ilyesmire), hanem az öreg hajadon véteti el magát vele. Platen, Lenau és Herwegh tüzes lengyel dalainak utolsó visszhangja is elhalt. A polgári költők az ujjaikon számlálgatták, hány bála áru pusztul el a lengyel felkelések céltalan rendzavarásai következtében. Freytag regényében pedig Anton Wohlfart úr, a T. O. Schröter-cég jól kereső segédje megmutatja, hogy a német ember mint munkás, hős és hazafi, az erőszakkal szétszaggatott nép kétségbeesett halálvonaglásai közepette azt tekinti legszentebb feladatának, hogy az utolsó fillérig behajtsa kétes kintlevőségeit. Ami a regény területén történik, az megismétlődik a drámában. Otto Ludwig „örökös erdésze" tragikusan elpusztul, mert nem látja be, hogy őt, a „munkavállalót", a „munkaadó" bármely pillanatban kirakhatja az utcára. Ezzel szemben a polgári munka-szerződés tragikomédiájában a tragikus emelő szerepét játsszák az olyan piszkos csavargók, akik a polgári forradalom gondolati tartalmát ilyen szavakba foglalják: „Az emberek tudják ma már, hogy a fegyházakban tiszteletreméltó mártirok ülnek, az előkelő emberek pedig gazemberek, ha mégolyan becsületesek is. És gazemberek a szorgalmasok is, mert az ő bűnük, hogy azok a derék emberek, akik nem akarnak dolgozni, szegények".

Persze a burzsoáziának ez a naiv „realizmusa" alig élte túl az ötvenes éveket. Lassalle felkelt ez ellen a csőcselék ellen és mint a villám csapott le Julianra és Julian mürmidonjaira. De rámutattunk már arra, miért nem tisztíthatta meg ez a vihar a polgári irodalmat. Az ijedtség eredménye mindössze az lett, hogy a polgári regény megpróbálta remegő tagjait a „társadalmi regény" oroszlánbőrébe bujtatni. Volt olyan élelmes, hogy első táncát ebben a

maskarában annak az embernek a sírja fölött járta el, aki szíven döfte őt. Spielhagen írta „In Reih und Glied" (Glédában) címmel az első „társadalmi regényt". Ebben Dr. Paulus gyengéd bölcseségével szelle- mileg is, erkölcsileg is legyőzi Leo Gutmannt, a zseniális kalandort. Leo Gutmann nem más, mint Lassalle, Dr. Paulus pedig az a Löwe-Kalbe nevű politikus — a német burzsoázia igazi társadalmi típusa! — aki a stuttgarti csonka parlament* egykori elnökéből nemzeti liberális védvámpolitikussá és a „Zentralverband deutscher Industrieller" (Német gyárosok központi szövetsége) érdekpolitikájának parlamenti ügynökévé vedlett. A hősökkel együtt lecsúszott a dalnok is. Spielhagen az „In Reih und Glied"-ben még mintegy derengő világosságban mutatja be a társadalmi ellentéteket, de néhány évvel ezelőtt megjelent regényében a „Was will das werden?"-ben (Merre tartunk?) nyomtalanul eltűnt az ellentét egyik oldala. Eltekintve egy-két hivatalos minta nyomán festett demagóg torzképétől, nem látni többé a dolgozó osztályok életét, nem hallani róla. Ehelyett viszont három vaskos köteten keresztül néhány „jómódú" ember cseveg a társadalmi problémák megoldásáról és bölcseségük végső eredményét — egy porosz vezérkari ezredes foglalja össze. Eszerint a társadalmi problémát természetesen meg kell oldani, s a megoldás csakis úgy képzelhető, hogy a vagyonos osztályok jobb belátásra jutnak.

Ezek az osztályok, elsősorban a német burzsoázia, 1866-ban és 1870-ben teljesen behódoltak a

* Az 1848-ban a berlini és bécsi forradalom eredményeképpen létesült frankfurti nemzetgyűlés körülbelül 130 képviselője az 1849 májusi utolsó felkelések idején Stuttgartban csonka parlamentet alakított (1849 június 6—június 18). — *A ford.*

porosz szuronyoknak. A birodalom minden részében hirrel hirdették, hogy a politika fellendülését az irodalom páratlan fellendülése követi majd. Mintha ez az osztály, amely buszke volt arra, hogy káplárbotot visel a hátgerince helyén — azt a káplárbotot, amelyre klasszikus irodalmunk olyan leküzdhetetlen undorral nézett — mintha ez az osztály egyáltalán képes lett volna gondolkodókat és költőket termelni! A várt szellemóriások helyett aztán olyan hitvány csőcselék következett, amilyen még sohasem becstelenítette meg s ernyesztette el más nagy népek irodalmát. Elég megemlíteni, hogy Paul Lindau lett a német birodalmi főváros irodalmi szultánja. A kapitalista üzleti élet magához ragadta az irodalom minden ágát és nem utolsó sorban a színházat. Lessing és Voltaire szószéke spekulációs pénzügyi vállalkozássá lett, ha nem süllyedt a nyilvánosház színvonalára. A színpad prostituálásában pedig azok játsszák a legszégyenteljesebb szerepet, akiknek elsőrendű kötelességük volna a becsületét megvédelmezni. A burzsoázia Lessingjei hatalmas egyesületekben tömörülnek a színházak kifosztására, valamint a színházak tagjainak kizsákmányolására és elnyomására. Külön „becsületbíróságokat" állítanak fel, amelyek aztán klasszikus szentenciákkal győzik meg a makacskodó színészeket és színésznőket arról a szükségszerűségről, hogy ellenkezés nélkül bocsássák magukat áruba. Az ilyen „becsületbíróság" semmi kivetnivalót nem talál abban, ha az irodalom szultánja kiutasító rendelet alakjában küldi meg a selyemzsinórt a színpad szerencsétlen proletárnőjének, aki nem hajlandó őt tovább kiszolgálni, vagy ha a szultán egyik pasája két színháztól két év alatt 1106 szabadjegyet zsarol ki.

Csak a mind hatalmasabban fellángoló munkás-

mozgalom visszfénye hozott némi világosságot a polgári irodalomba. Akiben csak egy kis tehetség élt, lázadozni kezdett a határtalan megvásárolhatóság és hazugság ellen. Mindenki a természethez és az igazsághoz akart visszatérni, de mivel a polgári társadalom merő természetellenesség volt, az új naturalista irányzat csakhamar vigasztalan pesszimizmusba fulladt. Nem mámor, hanem macskajaj inspirálja költészetét. Mindenütt dekadenciát, pusztulást és rothadást érez. Joggal gúnyolja „a dekadencia apostolait, a pusztulás szimatolóit és a rothadás kalózait" egy fiatal író, aki nem áll messze a naturalista iránytól „szifiliszükkel kérkednek, hogy bebizonyítsák férfiasságukat".[53] Ha eltekintünk az irodalom néhány leleményes iparosától, akik a naturalizmust csak mint csiklandozó és izgató, divatos irányt művelik, akkor megállapithatjuk, hogy a naturalista irány néhány tehetségesebb és jelentősebb képviselője is még csak azt tudja ábrázolni, ami elmulóban van és nem egyúttal azt is, ami keletkezik. Jövőjüket majd az dönti el, át tudják-e lépni azt a széles árkot, amely a proletariátus világát a kapitalista világtól elválasztja. A polgári társadalom már nem tudja és nem is fogja az irodalom új virágkorát megteremteni.

Végül Lessing halála évében jelent meg Kant korszakalkotó főműve, a „Kritik der reinen Vernunft" (A tiszta ész kritikája). Ezzel Németországban szellemi forradalom kezdődik, amely igen feltűnő hasonlóságokat mutat Franciaország materiális forradalmával. A mélyebben gondolkodó elme ezt a forradalmat éppen olyan jelentősnek tartja, mint a másikat. Fejlődése ugyanazokon a fázisokon megy keresztül s a legfeltűnőbb párhuzamosság uralkodik közöttük (Heine). Bármily különös is, de a német szellemi for-

radalom valamennyi nagy harcosa: Kant, Fichte, Hegel egyaránt abban a porosz államban éltek, amelyre a német polgárság klasszikus költői leküzdhetetlen undorral tekintettek. Csak világtörténelmi komédiának tekinthetjük azt, hogy a német filozófiát a porosz káplárbot hajtotta egyre magasabb magasságokba, ahol a viharfelhőt aztán jámbor tevének vagy menyétnek nézte. Kantot ez a bot „a szentírás és kereszténység néhány fő- és alapvető tanításának eltorzítása és lebecsülése" címén üldözte és „szigorúan megtiltotta, hogy még hasonló írásokat és tanokat hozzon nyilvánosságra". Megelégedetten vette tudomásul a bölcs válaszát, hogy: „hitványság, ha valaki megtagadja és elárulja belső meggyőződését, de bizonyos körülmények között, így a jelen esetben is, az alattvalói kötelesség hallgatást parancsol. Noha csakis igazat szabad szólni, nem kötelességünk minden igazságot nyilvánosan hirdetni". A klasszikus filozófia nem mondott ki nyiltan minden igazságot, legalábbis nem olyan nyiltan, hogy a káplárbot megértette volna. Amikor Hegel betetőzte a klasszikus filozófiát, ez egyenesen porosz államvallássá lett; ezt a magasabbfokú tanintézetek tanárjelöltjeinek alaposan ismerniök kellett, ellentétben más, „sekélyes álfilozófiákkal", amelyektől az oktatásügyi minisztérium szigorúan eltiltotta őket. Ami valóságos volt, az észszerű is, mivel pedig a porosz állam a maga erődjeivel és fegyházaival a valóság volt, tehát észszerű is volt. Aki pedig kételkedett ebben, azt a „demagógüldözés"* valóságos észszerűségre térítette.

De amit Hegel a francia forradalomról mond, az érvényes filozófiájára is: fejtetőre állítja a dolgokat.

---

* A Szent Szövetség idején a német radikálisok üldözése. — *A ford.*

Talpára kellett állítani, hogy reakciós-valóságos héjából ki lehessen hámozni forradalmi-észszerű magvát. A porosz államfilozófia bábjából a forradalmi szocializmus kelt ki. Lessing vetette meg a klasszikus filozófia alapját a polgári osztályért folytatott reménytelen *harca után* és Marx zárta le a munkásosztályért folytatott reményteljes *harccal*. Joggal mondja Engels, hogy a német munkásmozgalom a német klasszikus filozófia örököse. Azóta, hogy 1848-ban megjelent a Kommunista Kiáltvány, Németországban letűnt a polgári filozófia. Szabadalmazott főiskolai képviselői mindenféle eklektikus kolduseledelt kotyvasztottak, de ez évtizedről évtizedre poshadtabb lett. A burzsoázia filozófiai igényeit viszont egy sor divatos filozófus elégítette ki, akik sorra követték egymást, ahogyan a kapitalizmus változó fejlődése kívánta. Az ötvenes évek elejétől a hatvanas évek derekáig Schopenhauer tündökölt. A megrettent nyárspolgárság filozófusa volt; féktelenül gyűlölte Hegelt és tagadott minden történelmi fejlődést. Mint író nem volt paradox éleselméjűség híján; gazdag, de inkább terjengős, mint mélyreható és átfogó tudással rendelkezett. Klasszikus irodalmunk még rávetette némi visszfényét, hiszen Goethe napfényes szemének árnyékában jórészt maga is megérte ezt az irodalmat. Alamuszi, önző és káromló modora mégis csak méltó szellemi tükörképe a fegyverek zajától megrettent polgárságnak, amely reszketett mint a nyárfalevél, megbújt a járadékaival és megtagadta fénykorának eszményeit, mintha dögvész volna.

A hatvanas évek közepétől körülbelül a nyolcvanas évek elejéig Hartmann, a „tudattalan" filozófusa váltotta fel Schopenhauert. A kitűnő Albert Lange keserű gúnnyal vetette szemére, hogy a polgári műveltséget az ausztrálnégerek színvonalára

akarta visszasüllyeszteni. Amit a természetben és a történelemben nem értett meg — ilyen jelenség pedig akadt bőven — azt mind a tudattalan nyakába varrta, ahogyan az ausztrálnéger is az ördögben látja „saját tudatlansága fantasztikus reflexét". De ez a filozófia nagyon is megfelelt a német burzsoáziának, amely a königgrätzi csata után „tudattalanul" került „az európai kultúrvilág élére" és amelynek nem is volt szabad tisztába jönnie azzal, hogyan jutott idáig, föltéve, hogy nagyhangú harci táncát az ausztrálnégerek lelki nyugalmával akarta járni. Hartmann azután bebizonyította neki mindent, amit csak szeme-szája kívánt. Bebizonyította, hogy a liberális eszmék csak a XIX. század történetének felületi bőrkiütései. Felfedezte azt az értékes és mély igazságot, hogy a nagy szélhámosságok éveiben alapított vállalatokkal a gazdasági élet magasabbrendű formája kezdődött, s hogy ezek egy lépéssel közelebb vittek a társadalmi kérdés megoldásához. A szocialistaellenes törvényt a munkásság kitűnő nevelőeszközeként ünnepelte és végül dübörgő tamtammal jelentette ki, hogy ő és ausztrálnégerei „Kant, Fichte és Hegel, egyszóval annak a három filozófusnak az útján haladunk, akiknek nagysága a poroszságot világtörténelmi küldetésének tudatára ébresztette és e tudatát elmélyítette."[54]

A nyolcvanas évek kezdetén azonban Nietzsche, a nagytőke filozófusa, felváltotta Hartmannt. A „poroszság világtörténelmi küldetése" megtette a kötelességét. Ez a polgári szállóige tulajdonképpen a német burzsoázia megelégedettségét fejezte ki azon, hogy megszűntek a sorompók, amelyekkel a német miniatür-államok és elavult intézményeik útját állták a kapitalizmus terjeszkedésének. A mindent magával ragadó, példátlan erővel és sebességgel

rohanó fejlődés következtében azonban csakhamar sorompóvá lett a „nemzeti gondolat" is és a terjeszkedő tőke türelmetlenül döngette. A kartellek és trösztök korában, amely egyben a nemzetközi munkásmozgalom kora is, megfakult az egyes országok határköveinek színe. A tőke új, egész Európán uralkodó kasztot tenyésztett ki, amely valóban lényegileg minden ízében azonos Londonban és Rómában, Madridban és Moszkvában. Német filozófusa pedig Nietzsche lett. „A poroszság világtörténelmi küldetéseben" csak amolyan „felvonásközi politikát" látott; kigúnyolta azoknak az államférfiaknak állítólagos „nagyságát", akik szűk korlátok közé szoritották egy nép szellemét és „nemzetivé" tették az izlését; kigúnyolta a „rövidlátó, gyorskezű politikusokat", akik „a nacionalizmus őrületét iktatták a népek közé". De törődött is ő a népekkel, az „európai nyájemberekkel", akik úgy tesznek, mintha ők lennének „a kizárólag engedélyezett emberfajta", akik a maguk tulajdonságaiban, a „közösségi szellemben, jóakaratban, méltányosságban, szorgalomban, mértékletességben, szerénységben és kíméletességben" az igazi emberi erényeket ünneplik! Ehelyett az egyéni utakon járókat, a felsőbbrendű, szabadszellemű és előkelő lelkületű embereket dicsőítette, akiktől a „kizsákmányoló jelleg" éppenolyan elválaszthatatlan, mint az élettől a szerves funkciók. Ezek az emberek „jón-rosszon túl" élnek és úgy érzik, hogy az a „szinigazság", ha mások feláldozzák magukat érettük. A romlás jele, ha az arisztokrácia erkölcsi érzései eltévelyedésének feláldozza a maga kiváltságait. „A jó és egészséges arisztokrácia lényege, hogy nyugodt lelkiismerettel fogadja el az embertömegek áldozatát, amelyeket érette tökéletlen emberekké, rabszolgákká és vak eszközökké kell lealacsonyítani

és értéküket csökkenteni." És így tovább. De Nietzsche nemcsak a nagytőke hírnöke, hanem áldozata is volt. Finom és gazdag szelleme borzalommal és undorral látta a kapitalizmus teremtette szörnyűséges nyomort. De terhelt volt, jólétben és gazdagságban nőtt föl, asszonyi kezek kényeztették és becézték; nem láthatta meg a jelen nyomorúságában a holnap reménységét, ezért görcsösen kereste a nagytőke értelmét, amibe azután természetesen belebolondult, mégpedig, sajnos, a szó legszomorúbb értelmében. Mégis pontosan annak a polgárságnak bértollnokai hirdetik, hogy e szegény beteg zavarodott szavaiban teljesedett be az emberi bölcseség, amely polgárság egykor Lessinget vallhatta első előharcosának . . .

Lessing életműve nem a burzsoáziáé, hanem a proletariátusé. Abban a polgári osztályban, amelynek érdekeiért harcolt, e kettő még egyet jelentett. Ostobaság volna, ha bármilyen állásfoglalást tulajdonítanánk is neki olyan történelmi ellentétek kérdésében, amelyek csak jóval halála után bontakoztak ki. De harcának célját és lényegét a burzsoázia elárulta, a proletariátus viszont magáévá tette. Lessing a polgárság osztályharcát a filozófiába mentette át, Marx pedig, mint a proletariátus osztályharcát bontakoztatta ki ezt a filozófiából. Nem a mennyei igazságszolgáltatás kiegyenlítést hirdető paranesának köszönhető, hogy a dolgozó osztály menti meg Németország politikai jóhírét, amelyet a polgári osztály eljátszott. Sőt — mivel a polgárság megtagadta előharcosainak szellemi művét, ez a gazdag örökség a történelmi fejlődés törvényszerűsége szerint szükségképpen a dolgozó osztály fegyvertára lett és ebből szerezte első csillogó és éles fegyvereit. Az e világi siralomvölgy berendezése még-

sem oly értelmetlen, hogy a Lessingek pusztán a filiszterek mulatságára harcoljanak és szenvedjenek. Lessing a proletariátus szellemi ősei közé tartozik; csak hadd tartozzék Gleim, Ramler, Nicolai a burzsoázia szellemi ősei közé. Lessing élete és munkája a küzdő és szenvedő munkások húsává és vérévé vált, ha a munkások — hála kitűnő iskolarendszerünknek! — mégoly keveset tudnak is Lessing műveiről.

De másként lesz majd ez is, eljő a nap, amikor a Lessing-legenda utolsó maradványai is semmivé foszlanak. Amikor Gervinus mégegyszer kísérletet tett arra, hogy a polgárságot politikai öntudatra keltse, így fejezte be művét: „A művészet mérkőzése végetért. Most más, új célt kell magunk elé tűznünk, olyat, amilyet soha még egyetlen lövészünk sem talált el. Hátha ezúttal is nekünk juttatja Apollo a dicsőséget, amelyet egykor nem tagadott meg tőlünk?" A célt, melyre Gervinus gondolt, máig sem találta el egyetlen lövész sem és az a dicsőség is, amelyet Apollo „egykor" megadott, rég elhalványult már. De más lövészek más célt találtak el és fölösleges istent kérniök, hogy a művészet mérkőzésében is hasonló dicsőséget juttasson nekik. Helyesen fogtak munkájukhoz, azért van ez így, és a klasszikus politikát mindig klasszikus irodalom fogja követni. A harc komor és súlyos napjaiban hallgatnak a múzsák, de koszorúikat mégsem tagadják meg a munkásosztálytól. Ez lesz világtörténelmi napjuk nászajándéka s akkor levezeklik majd Lessinggel szemben is azt, amit a szabad emberiség e nemes előharcosa ellen kora és utókora vétett.

London, 1892 szeptember 28.

Igen tisztelt Mehring úr!

Kautsky elküldötte nekem egyik levelének egy részletét, amely hozzám intézett kérdést tartalmaz. Ha alkalmatlannak tartja, hogy közvetlenül nekem írjon, mert sok évvel ezelőtt egyszer nem válaszoltam két levelére, nincs jogom, hogy emiatt megsértődjem. De hát akkor mi különböző táborokhoz tartoztunk, a szocialista-ellenes törvény még hatályban volt s ez arra kényszerített bennünket, hogy tartsuk magunkat a szabályhoz: aki nincs velünk, az ellenünk van. Azonfelül, ha jól emlékszem, Ön maga írta egyik levelében, hogy nem számít válaszra. De ez rég volt, azóta mi egy táborba kerültünk, s Ön kitűnő dolgokat írt a *Neue Zeit*-ben, aminek elismerésével például Bebelhez írt leveleimben nem is fukarkodtam. Ezért örömmel használom fel az alkalmat, hogy közvetlenül válaszoljak Önnek.

Az az igény, amely a materialista történelemfelfogás felfedezését a romantikus történeti iskola porosz képviselőinek akarja tulajdonítani, valóban újszerű számomra. Marwitz „hagyatéka" magamnak

is megvan és a könyvet még néhány évvel ezelőtt átolvastam, de nem találtam benne mást, csak kitünő dolgokat a lovasságról és sziklaszilárd hitet öt korbácsütés varázserejében, ha a nemesség méri a plebsre. Egyébként ez az irodalom 1841—42 óta teljesen idegen számomra — csak igen felületesen foglalkoztam vele — s a szóbanforgó irányban kétségtelenül semmit sem köszönhetek neki. Bonni és berlini tartózkodása alatt Marx megismerkedett Adam Müllerrel és von Haller úr „Restauráció"-jával stb; csak meglehetős megvetéssel beszélt a francia romantikusok, Joseph de Maistre és Boland kardinális ez unalmas, dagályosan nagyképű utánzóiról. Ha rá is bukkant volna olyan passzusokra, mint ez a Lavergne-Peguilhen* idézet, ezek abban az időben még akkor sem tehettek rá semmi benyomást, ha egyáltalán megértette, mit akartak ezek az emberek mondani. Marx akkoriban hegeliánus volt, s az ő részére az a passzus teljes eretnekségnek számított: gazdaságtanról mitsem tudott, tehát egy olyan szónál, mint „gazdasági formák", semmire sem gondolhatott s így a szóbanforgó passzus, még ha ismerte is, feltétlenül az egyik fülén be, a másikon ismét kiment, anélkül, hogy emlékezetében jelentős nyomot hagyott volna hátra. De alig hiszem, hogy azoknak a történeti romantikus írásoknak, amelyeket Marx 1837 és 1841 között olvasott, efféle tartalmuk lett volna.

A passzus csakugyan igen figyelemreméltó, mégis meg kellene győződnöm az idézet valódiságáról. Nem ismerem a könyvet, a szerzővel mindenesetre már találkoztam, mint a „történeti iskola" követőjével.

---

* Lavergne-Peguilhen: A mozgás és termelés törvényei című könyvéből vett idézet. — *A ford.*

Ez a hely két pontban tér el a modern felfogástól:

1. abban, hogy a gazdasági formából vezeti le a termelést és a termelés elosztását, ahelyett, hogy fordítva, a gazdasági formát vezetné le a termelésből és 2. abban a szerepben, amelyet a gazdasági forma „megfelelő alkalmazásának" tulajdonít, amely kifejezésen minden lehetségeset lehet érteni, amíg magából a könyvből nem derül ki, mire gondol a szerző.

A legkülönösebb lenne, ha a helyes történelemfelfogást *in abstracto* [elvontan] ugyanazoknál találnók, akik a történelmet *in concreto* [adott esetben] a leginkább elferdítették — mind elméletben, mind gyakorlatban. Ezek az emberek esetleg láthatták a feudalizmuson, hogyan fejlődik ki itt az államforma a gazdasági formából, mert a dolog itt úgyszólván világosan és leplezetlenül megnyilvánul. Azt mondom: esetleg, mert a fenti passzustól eltekintve — Ön maga mondja, hogy másodkézből kapta — soha erre vonatkozóan nem tudtam többet felfedezni, mint azt, hogy a feudalizmus teoretikusai magától értetődően kevésbbé elvontak, mint a polgári liberálisok. Ha mármost egyikük azt a felfogását, hogy a kultúra kiterjedése és az államforma a feudális társadalomban összefügg a gazdasági formával, tovább általánosítja arra, hogy ez az összefüggés minden gazdasági és állami formára érvényes, akkor mivel magyarázható ugyanennek a romantikus történetírónak teljes vaksága, mihelyt *más* gazdasági formákról, a polgári gazdasági formáról és fejlődése különböző fokainak megfelelő állami formákról — középkori céhközösségről, abszolút monarchiáról, alkotmányos monarchiáról, köztársaságról — van szó? Ez mégiscsak nehezen vág egybe. S ugyanaz az ember, aki a gazdasági formát az egész

társadalmi és állami szervezet alapjának tekinti, olyan iskolához tartozik, amely számára már a XVII. és XVIII. század abszolút monarchiája is a bűnbeeséssel, az igazi állameszme elárulásával egyenlő.

De ez a passzus mindenesetre azt is jelenti, hogy az állami forma éppoly elkerülhetetlenül jön létre a gazdasági formából és annak „megfelelő kezeléséből", mint férfi és nő közösüléséből a gyerek. A szerző világhírű iskolás doktrináját figyelembevéve, ezt csak így értelmezhetem: az igazi gazdasági forma a feudális. Minthogy azonban az emberek gonoszsága összeesküdött e forma ellen, úgy kell „megfelelően kezelni", hogy fennállását e támadások ellen megvédjék és mindörökre biztosítsák s hogy az „állami forma" stb. állandóan megfeleljen neki, tehát, amennyire csak lehetséges, forgassák vissza a XIII.—XIV. századbeli állapotra. Akkor valósulna meg a világok legjobbika s a történelemelméletek legszebbike egyaránt s akkor a Lavergne-Peguilhen-féle általánosítás ismét igazi tartalmára: zsugorodnék össze: hogy a feudális társadalom feudális államrendet szül. Mindaddig, amíg új adatok világosságot nem derítenek, csak azt tételezhetem fel, hogy Lavergne-Peguilhen maga sem tudta mit írt. A közmondás szerint bizonyos állat is talál néha gyöngyöt, s a porosz romantikusok között ez az állat nagy számban van képviselve. Egyébként mégis csak össze kell őket hasonlítani francia példaképeikkel — vajjon nem onnan vették-e át ezt is.

Önnek csak köszönetet tudok mondani azért, hogy felhívta figyelmemet erre a kérdésre, amellyel sajnos pillanatnyilag nem tudok itt részletesebben foglalkozni.

Őszinte híve

Engels Frigyes

London, 1893 július 14.

Kedves Mehring úr!

Csak most tudom végre megköszönni a „Lessing-legenda" szíves megküldését. Nem akartam Önnek egyszerűen a könyv megérkezését igazoló formális levelet írni, hanem valamit akartam mondani magáról a könyvről — a tartalmáról. Ezért késett a válasz.

A végén kezdem — a történelmi materializmusról szóló függelékkel*, amelyben Ön a fő tényeket kitűnően és minden elfogulatlan olvasó számára meggyőzően írta le. Kifogásolni valóm csak az, hogy több érdemet tulajdonít nekem, mint amennyi megillet, még akkor is, ha mindent egybevetek, amire az idők folyamán esetleg önállóan jöttem volna rá, amit azonban Marx a maga gyorsabb meglátásával és szélesebb áttekintésével sokkal hamarabb felfedezett. Ha valaki abban a szerencsében részesült, hogy

---

* Mehringnek A történelmi materializmusról c. tanulmányáról van szó, melyet Mehring függelékként csatolt A Lessing-legenda című műve első kiadásához (1893). — *A ford.*

negyven évig olyan emberrel dolgozott együtt, mint Marx, akkor azt, amíg a másik él, rendszerint nem ismerik el annyira, amennyit talán megérdemel; amikor aztán meghal a nagy, könnyen túlbecsülik a csekélyebb jelentőségűt s úgy látom, most éppen ez történik velem; a történelem végül mindent rendbehoz majd, addigra pedig szerencsésen elpatkoltunk s nem tudunk már semmiről.

Máskülönben csak egy pont hiányzik, ezt azonban rendszerint Marx és én sem hangsúlyoztuk eléggé munkáinkban és e tekintetben mindnyájunkat egyformán illet a vád. Ugyanis mindnyájan elsősorban arra helyeztük a fősúlyt — és arra is *kellett helyeznünk* — hogy a politikai, jogi és egyéb ideológiai fogalmakat és az általuk közvetített cselekedeteket *levezessük* az alapvető gazdasági tényekből. Így aztán a kérdések tartalmi oldala kedvéért elhanyagoltuk a formai oldalt: hogyan és mimódon jönnek létre ezek a fogalmak stb. Ez azután szívesen megragadott alkalmat nyujtott a félreértésekre ellenfeleinknél, amire Paul Barth kirívó példa.

Az ideológia olyan folyamat, amelyet az úgynevezett gondolkodó ugyan tudatosan, de fonák tudattal visz végbe. A tulajdonképpeni hajtóerők, amelyek mozgatják, ismeretlenek maradnak előtte; máskülönben a folyamat nem is volna ideológiai. Ezért hamis vagy látszólagos hajtóerőket képzel el. Minthogy a folyamat gondolati, a gondolkodó ennek tartalmát és formáját a tiszta gondolkodásból vezeti le, vagy saját vagy elődei tiszta gondolkodásából. Pusztán gondolati anyaggal dolgozik, amelyről látatlanul elhiszi, hogy a gondolat terméke és nem vizsgálja tovább, valamely távolabbfekvő, a gondolkodástól független eredet szempontjából. Ez számára magától értetődik, mert azt hiszi, hogy minden cse-

lekvés, mivel gondolat *közvetíti*, végső fokon gondolatban is *gyökeredzik*.

A történelmi ideológus (a történelmi szó itt egyszerűen összefoglaló kifejezés a politikai, jogi, filozófiai, teológiai terület, szóval mindazoknak a területeknek a megjelölésére, melyek a társadalomhoz tartoznak és nemcsak a természethez) — a történelmi ideológus tehát minden tudományos téren olyan anyagot talál, amely az előbbi nemzedékek gondolkodásából önállóan keletkezett és ezeknek az egymást követő nemzedékeknek az agyában a fejlődésnek önálló sorozatán ment keresztül. Külső tények, melyek az egyik, vagy másik területhez tartoznak, szintén hatással lehettek ugyan erre a fejlődésre, de ezek a tények a hallgatólagos feltevés szerint maguk is megint csak puszta gondolati folyamat gyümölcsei. Így hát még mindig a puszta gondolkodás körén belül maradunk, amely látszólag szerencsésen megemésztette a legkeményebb tényeket is.

Az állami alkotmányok, a jogi rendszerek, a különböző területeken fellépő ideológiai képzetek önálló történetének ez a látszata az, amely a legtöbb embert a leginkább elkápráztatja. Ha Luther és Calvin a hivatalos katolikus vallást, ha Hegel Fichtét és Kantot, Rousseau az ő republikánus „társadalmi szerződésével" közvetve az alkotmányos álláspontot álló Montesquieu-t „leküzdötte", ez olyan folyamat, mely a teológia, a filozófia, az államtudomány keretén belül marad, a gondolkodás eme területei történetének egy-egy szakasza s a gondolkodás területét el nem hagyja. S amióta ehhez még az a polgári illúzió is járult, hogy a tőkés termelés örök és felebbezhetetlen, azóta még azt is, hogy a fiziokraták és A. Smith túlhaladták a merkantilistákat, csak a gondolkodás győzelmének tekintik, szerintük ez nem

a változott gazdasági tények gondolati visszatükröződése, hanem a mindíg és mindenütt fennálló tényleges feltételek végre-valahára elért helyes megértése. Ha Oroszlánszívű Richárd és Fülöp Ágost megvalósították volna a szabadkereskedelmet, ahelyett hogy keresztesháborúkra adták a fejüket, ötszáz év nyomorát és butaságát takarították volna meg.

A dolognak ezt az oldalát, melyet itt csak érinthetek — azt hiszem — valamennyien jobban elhanyagoltuk, mint amennyire megérdemli. A régi história ez: a formát eleinte mindíg elhanyagolják a tartalommal szemben. Mint mondom, magam is részes vagyok ebben és a hibát mindig csak utólag vettem észre. Tehát eszembe sem jut ezért szemrehányást tenni önnek — ehhez, mint régebbi bűnrészesnek, nincs is jogom — sőt ellenkezőleg. Mégis, a jövőre való tekintettel, erre a pontra fel akartam hívni a figyelmét.

Ezzel függ össze az ideológusok másik badar felfogása is: mivel nem ismerjük el, hogy a történelemben szerepet játszó különböző ideológiai tereknek önálló történelmi fejlődésük van, azt hiszik, hogy ezzel tagadjuk minden *hatásukat a történelemre.* Ennek alapja az a vulgáris, dialektikaellenes felfogás, hogy ok és okozat mereven ellentétes pólusok, a kölcsönhatás teljes szem elől tévesztése. Ezek az urak gyakran szinte szándékosan megfeledkeznek arról, hogy egy történelmi mozzanat, mihelyt más, végeredményben gazdasági okok létrehozták, visszahathat környezetére, sőt saját okaira is. Igy jár el Barth a papi rend és a vallás kérdésében, az Ön művében a 475. oldalon. Nekem nagyon tetszett, ahogy Ön elbánt ezzel a hihetetlenül lapos fráterrel. S az ilyen embert még megteszik a történelem professzorának Lipcsében! Hozzá képest az öreg Wachsmuth, aki, igaz, éppoly

korlátolt ember volt, de volt erős érzéke a tények iránt, mégis csak egészen más anyagból volt gyúrva.

A könyvről általában csak ismételhetem azt, amit már nem egyszer elmondottam a *Neue Zeit*-ben megjelent cikkekről. A porosz állam keletkezésének eddigi leírásai között ez a legjobb, sőt mondhatni az egyetlen jó leírás, amely a legtöbb esetben a legapróbb részletekig helyesen tár fel minden összefüggést. Csak azt sajnálom, hogy nem ölelte fel mindjárt az egész további fejlődést Bismarckig, s önkéntelenül feltámad bennem a remény, hogy más alkalommal elvégzi majd ezt a munkát is s összefüggő előadásban felvázolja az egész képet, kezdve Frigyes Vilmos választófejedelmen s végezve az öreg Vilmoson. Hiszen ezt a munkát Ön már előkészítette, sőt legalább is, ami a fő kérdéseket illeti, mondhatni, már el is végezte. S ezt meg kell csinálni, mielőtt az egész ósdi berendezés összeomlanék; a monarchikus-hazafias legendák lerombolása nem elengedhetetlenül szükséges előfeltétele ugyan az osztályuralmat elfedő monarchia eltávolításának (mert a *tiszta*, a polgári köztársaság Németországban máris túlhaladott fejlődési szakasz, még mielőtt megszületett volna), de annak mégis egyik rendkívül hatásos eszköze.

Önnek akkor több tere és több alkalma lesz a porosz helyi történelemnek, mint az egész szánalmas német sors egy részének az ábrázolására. S ez az a pont, ahol az én véleményem némileg eltér az Önétől, főleg abban, ahogyan Ön Németország feldarabolásának s a XVI. századbeli német polgári forradalom balsikerének az okait értelmezi. Ha hozzájutok s újból átdolgozom a „Parasztháború"-m történeti bevezetését, ami remélem jövő télen bekövetkezik, abban kifejthetem a megfelelő momentumokat. Nem mintha az Ön által felhozott okokat nem tartanám

helytállóknak, de én ezen okokon kívül másokat is felhozok és némileg másként csoportosítom őket.

Tanulmányozva a német történelmet — amely egészben egyetlen összefüggő nyomorúság — mindig azt tapasztaltam, hogy a kellő mértéket csak úgy kapjuk meg, ha egybevetjük Franciaország története megfelelő korszakaival, mert ott pontosan az ellenkezője történik annak, ami nálunk történt. Ott — a nemzeti állam kialakulása a hűbéri állam szétszórt tagjaiból, nálunk — ugyanakkor a legmélyebbre süllyedés időszaka. Ott — rendkívül objektív logika a folyamat egész menetében, nálunk — egyre reménytelenebb összevisszaság. Ott — a középkorban az idegen betörést az angol hódító képviseli, aki a provençal nemzetiség javára avatkozik be az északfrancia nemzetiséggel szemben. Az angolokkal vívott háborúk mintegy a harmincéves háború változata, de ott ezek a háborúk az idegen beavatkozók kiűzetésével végződtek s azzal, hogy Észak legyőzte Délt. Azután következik a központi hatalom harca a külföldi birtokaira támaszkodó burgundi hűbéres ellen, akinek a szerepe megfelel Brandenburg—Poroszország szerepének, de ez a harc a központi hatalom győzelmével végződik és véglegesíti a nemzeti állam kialakulását. Nálunk pontosan ugyanezen időben a nemzeti állam végleg darabokra hull (már amennyiben a „német királyságot" a Szent Római Birodalom határain belül, nemzeti államnak lehet nevezni) s megkezdődik a német területek nagyarányú kifosztása. Ez az összehasonlítás a németekre a legnagyobb mértékben megszégyenítő, de annál tanulságosabb, s azóta hogy munkásaink Németországot újból a történeti haladás első sorába állították, kissé könnyebben nyelhetjük le a múlt szégyenét.

A német fejlődésnek egészen sajátos megkülön-

böztető vonása még az is, hogy két részállam közül, amelyek végeredményben egész Németországot felosztották egymás között, sem az egyik, sem a másik nem tiszta német, hanem a szlávoktól elhódított földön alapított gyarmat volt: Ausztria — bajor, Poroszország — szász gyarmat; s *magában* Németországban a hatalmat csak úgy tudták magukhoz ragadni, hogy idegen, nem-német birtokokra támaszkodtak, Ausztria—Magyarországra (Csehországról nem is szólva), Brandenburg—Poroszországra. A nyugati határon, amely a legnagyobb veszélynek volt kitéve, ilyesmi nem volt — az északi határon Németország megvédését a dánok ellen magukra a dánokra bízták s a délvidéknek oly kevéssé volt védelemre szüksége, hogy azok, akik a határokat védték, a svájciak, maguk is elszakadhattak Németországtól.

De már túlságosan belementem mindenféle elmélkedésbe; mindenesetre szolgáljon ez a fecsegés annak bizonyítékául, milyen serkentően hatott rám az Ön műve . . .

Mégegyszer szíves köszönet és üdvözlet.

Az Ön

Engels Frigyese

FÜGGELÉK

JEGYZETEK

NÉVMUTATÓ

JEGYZETEK

ELŐSZÓ

[1] Hadd utaljak különösen esztétikai értekezéseimre, amelyeket a *Neue Zeit* tizenhetedik évfolyamának első kötetében közöltem.

[2] Paul Ernst: Mehrings Lessing-Legende und die materialistische Geschichtsauffassung (Mehring Lessing-legendája és a materialista történetfelfogás). *Neue Zeit* XII. 2. 7. old. skk. Mehring: Zur historisch-materialistischen Methode (A történelmi-materialista módszerhez). *Neue Zeit* XII. 2. 142. old. skk. Mehring: Pour le roi de Prusse (A porosz királyért). *Neue Zeit* XXI. 1. 517. skk.

[3] Aus dem literarischen Nachlass von Karl Marx, Friedrich Engels und Ferdinand Lassalle (Marx, Engels és Lassalle irodalmi hagyatékából). Kiadja Franz Mehring. Stuttgart, 1902. I. H. W. Dietz Nachf. — F. Mehring: Geschichte der deutschen Sozialdemokratie (A német szociáldemokrácia története). Harmadik kiadás u. o. 1906.

ELSŐ RÉSZ

A LESSING-LEGENDA KRITIKAI TÖRTÉNETE

[1] Xanthippus: Berlin und Lessing, Friedrich der Grosse und die deutsche Literatur (Berlin és Lessing, Nagy Frigyes és a német irodalom). A kitűnő cikket a polgári sajtó természetesen agyonhallgatta. Bővebben a *Neue Zeit* 6, 320. skk. tér ki rá.

[2] Gervinus: Geschichte der deutschen Dichtung (A német költészet története), 4, 292. Negyedik kiadás.

[3] Treitschke: Historische und politische Aufsätze (Történeti és politikai tanulmányok). 1, 62. Negyedik kiadás.
[4] Erich Schmidt: Lessing. Geschichte seines Lebens und seiner Schriften (Lessing élete és műveinek története). Több helyen.
[5] Stahr: G. E. Lessing. Sein Leben und seine Werke (Lessing élete és művei). 2, 326. Kilencedik kiadás. „A kommunizmus feltétlen elutasítása", tudniillik Ernst és Falk szabadkőműves-beszélgetéseiben.
[6] Goethes Werke (Goethe művei). 19, 112. Hempel kiadás. Kétségesnek tűnhetik fel, hogy Goethe mondása eredeti vagy idegen gondolaton alapul, mert Justi Winckelmann életrajzában (2, 301.) ezt írja az 1765-ös év Frigyeséről: „Idegen maradt a tulajdon nemzete számára — mondották akkoriban. — Mindössze annyi része van a nemzet megnemesítésében — ami miatt ugyanolyan tisztelettel övezték a róla elnevezett korszakot, mint XIV. Lajosét — hogy féltékennyé tette s arra sarkalta, maga álljon bosszút felemelkedésével Frigyesen, amiért megvetette." Annak ellenére, hogy Justi idézőjelbe teszi ezt a mondatot, „akkoriban", vagyis 1765-ben, német ember aligha mondhatott ilyet. Sokkal valószínűbb, hogy Justi, vagy forrása, körülírta Goethe gondolatát; ebben viszont csak az a bökkenő, hogy Goethe ezt nem „akkoriban", hanem több mint negyven évvel később írta.
[7] A radewitzi tábort drasztikusan írja le többek között Carlyle: Frederick the Great (Nagy Frigyes) című könyvében 2, 145. skk.
[8] Goethes Werke. 21, 62. skk. 48. skk. 53, 56, 172.
[9] Goethes Werke. 2, 413.
[10] Grisebach: G. A. Bürgers Werke (G. A. Bürger művei). 1, 19. skk. Grisebach úr egyébként pompás példával szolgál arra nézve, hogyan térnek át mai birodalmi költőink „magasabb élettartalom"-ra. Grisebach akkor írta Tannhäuser in Rom-ját (Tannhäuser Rómában), amikor Falk úr a maga kultúrharc-törvényeit szerkesztette. Itt Tannhäuser a következőképpen szabadul meg az „ördögasszony"-tól: „Tannhäuser nézte, nézte Rómát s megjelent néki Németország, a drága szép német haza, melyet elönt a vad csata, és mint a Hohenstaufok alatt itt pápát! ott császárt! kiáltanak . . . Tannhäuser esküvel fogadta, hogy indul, kél kereszteshadra s a pápával, mint a császár s Isten barátja harcba száll, a pápával s csuhás

hadával, fegyverével — acél szavával, hogy harcoljon mint hű lovag. A régi lágy lant, lágy szavak . . . Tannhäuser íme összetörte: dalokat többé már soha nem alkot boltos homloka: lapok, könyvek soraival a régi hadkürtbe rivall." Természetesen addig, míg az élelmiszervámok nem kényszerítik a pápát, hogy ismét „Isten és a császár oldalára álljon".

[11] Körte: Gleims Leben (Gleim élete). 219.

[12] Treitschke, a mester Deutsche Geschichte-jében (Német történelem) 4, 421. még súlyosabban vét Heine „könnyed csevegései" ellen, mint Schmidt, a tanítvány; ilyen szeretetreméltó dolgokat vág a fejéhez: „dilettánsra való modor", „az ő keze mindent beszennyez", „felületes, üres, sivár, unalmas" stb.; aztán pedig így foglalja össze véleményét: „A test átszellemítésének modern tana kigúnyolt mindent, ami az embereket emberileg kapcsolja egymáshoz és végül nem marad más, mint a független egyén, aki kénye-kedvére számtalan grizett és finom szarvasgomba-pástétom élvezetében éli ki magát." Treitschke írásának hibáira, amelyeknek során erre a „következtetésre" jut, élesen és találóan mutatott rá Paul Nerrlich Herr von Treitschke und das Junge Deutschland (Von Treitschke úr és a Fiatal Németország) című művében. Nerrlich az újhegeliánusok elkallódott, kései ivadéka, aki, mint ilyen, felismeri ugyan a német polgárság kimondhatatlan ellaposodását, de nem látja meg a végső okot, a klasszikus polgári idealizmus feloldódását a proletár szocializmusban, amit pedig már Heine is hirdetett. Lásd erre vonatkozólag főleg az Arnold Ruge levelezéséhez és naplóihoz írt bevezetését, ahol is Heine idézett cikksorozatát „igen csodálatos, páratlan könyvecskének", a „legújabb kor programjának" nevezi, de azután várakozásunk ellenére Heinétől és Feuerbachtól nem Marxhoz és Engelshez, hanem Rugéhoz és — Bismarckhoz kanyarodik el. „Természetesen sok minden nem tartozik az ő (Bismarck) világtörténelmi küldetéséhez. Egyáltalán nem könnyű feladat, Bismarck előtt meghajolnia annak, aki a német filozófusoktól, Heinétől, Feuerbachtól és a negyvenes évek Rugéjától származik." De — vigasztalódik Nerrlich úr — az a tétel, hogy Bismarck után előbb vagy utóbb új, hatalmasabb, egyetemesebb lángelme támad, aki „teljes egészükben" megvalósítja Heine, Feuerbach és Ruge eszményeit, mégpedig

nemcsak Németország, hanem egész Európa számára — ez a tétel „oly szilárdan áll, mint a mennyboltozat". Ilyen vékony szálon függ korunk filozófiája, ha egyáltalán van olyan bátor s ellene szegül annak, hogy a burzsoázia érdekében egyszerűen ledorongolják a polgári idealizmust.

[13] Erich Schmidt: Lessing. 1, 4, 10, 377. Schmidt úr ítélete Lessing apjáról annál igazságtalanabb, mert a kamenzi lelkipásztor a család egyetlen tagja, aki némi hasonlóságot mutat Gotthold Ephraimmal. Ezzel szemben korlátolt anyja, csenevész húga és mindenekelőtt fivérei, a száraz könyvmoly Theophilus, Gottlob Samuel, a besavanyodott hivatalnok és az elviselhetetlen szószátyár Karl-Gotthelf csupa mintapéldánya a német filiszternek. Leveleikből ki is derül, hogy a család kicsiben ugyanolyan keresztje volt Lessingnek, mint nagyban az egész nemzet.

[14] Gervinus: Geschichte des neunzehnten Jahrhunderts (A XIX. század története). 8, 180. skk.

[15] Még az olyan művelt polgári író, mint Karl Hillebrand sem tudta megállni, hogy Gervinus frissen hantolt sírjára ne szórjon egy jó adag gyalázkodást: „Iró, de nincsen stílusa, tudós, de nincsen módszere, gondolkodó, de felületes, politikus, de előrelátás híján, ember, akiből hiányzik a személyiség minden varázsa és hatalma" és így folytatja nyolcvan oldalon keresztül. V. ö. Karl Hillebrand: Zeiten, Völker und Menschen (Idők, népek és emberek). 2, 205. skk. Nagyon jellemző, hogy ezután az irodalmi halotti tor után gyüjteményes munkájában Nietzschéről és Schopenhauerről írt dícshimnuszt. A polgári idealizmus utolsó maradványait bunkósbottal kellett agyonverni, hogy szabad tere nyíljon a nyárspolgári életjáradék és a kizsákmányoló kapitalizmus filozófiájának. — Wegele: Geschichte der deutschen Historiographie (A német történetírás története) 1069. „furcsa motívumról" beszél, amelyből Gervinus irodalomtörténete származik; Ranke: *Historische Zeitschrift* (Történelmi folyóirat) 27, 13. Ugyanebben az összefüggésben „különleges megállapítást" emleget. Ranke, Gervinusnak azt a mondatát, hogy a történelem nagyjában törvényszerű folyamat, „az emberi dolgok vigasztalan szemléletének" nevezi, amely a „történetírót tanulmányaiban megbénítja és nyomasztóan hat rá. Természetesen! Ranke és iskolája szerint a királyok, diplomaták és a generálisok „csinálják a történelmet". Ez az, ami lelkesíti és felemeli a történetírót!

A Gervinus és Ranke közötti ellentétben valóban a polgári történetírás „vigasztalan" hanyatlása tükröződik.
[16] Az életrajzot újabban O. F. Lachmann adta ki a Reklamféle Universalbibliothek-ban (2408. szám) dícséretreméltó, de sajnos, nem kielégítő rövidítésekkel. Karl Gotthelf nézetei: csupa üres fecsegés és ténybeli közlései, amelyek elpusztíthatatlan állományként öröklődnek életrajzról életrajzra, nagyon rászolgálnak a kritika ellenőrzésére. Egy különösen fontos pontot illetően még rábizonyítjuk megbízhatatlanságát.
[17] F. F. Wejchsel: Der Zieglersche Prozeß (Ziegler pere) című műve a szégyenletes eljárás alapos leírását tartalmazza.
[18] Ruge: Sämmtliche Werke (Összes művei) 2, 20 és 50.
[19] Tocqueville: L'ancien régime et la Révolution. 341.
[20] Fichte: Friedrich Nicolais Leben und sonderbaren Meinungen (Fr. Nicolai élete és különös véleményei). 15.
[21] L. Feuerbachs Briefwechsel und Nachlass (L. Feuerbach levelezése és hagyatéka). 2, 162.
[22] Essai sur les formes du gouvernement et les devoirs des souverains (Értekezés a kormányformákról és az uralkodók kötelességeiről). Oeuvres (Művek) 9, 200, 208. Az akadémia kiadása.
[23] Treitschke: Deutsche Geschichte. 1, 44.
[24] Weber: Aus vier Jahrhunderten (Négy évszázad történetéből). Új kiadás 1, 142. Quand je viendrais un jour au trône, je serais un vrai roi des gueux. Így hangzott Frigyes kijelentése; Weber Manteuffelnek, a Berlinben élő volt szász miniszternek Brühl miniszterhez írt jelentéséből idézi (drezdai levéltár). Manteuffel jelentései számos diplomáciai és udvari pletykát tartalmaznak, úgyhogy nem hitelesítik kifogástalanul Frigyes minden egyes szavát. De gazember, aki többet ad, mint amije van; a „roi des gueux"-t pedig semmi más adat nem bizonyítja.
[25] Preuss: Friedrich der Grosse (Nagy Frigyes). 3, 251. sk.
[26] Freimüthige Anmerkungen über des Herrn Ritters v. Zimmermann Fragmente. 2, 220. (Szabadelvű megjegyzések Zimmermann lovag úr töredékeiről).
[27] Kleist Gleimhoz, Potsdam 1747 július 23: „Edelmann úr, az epikureus, itt járt nálunk és védelmet keresett a királynál a lelkészek vádjaival szemben. Kénytelen volt azonban dolgavégezetlenül távozni." Ewald v. Kleists Werke (Kleist művei). 2, 82. Hempel kiadása.

[28] Koser: König Friedrich der Grosse (Nagy Frigyes király) 1, 13.

[29] Preuss 1, 138.

[30] A „kálvini predesztinációról" van szó. A *Historische Zeitschrift* 69, 475. nem kevesebb mint 14 terjengős aktát közöl az ügyről. A vezető vizsgálóbírót utasították, hallgassa ki „szigorúan" Andreä udvari prédikátort arra nézve, vajjon ki „sugalmazta a trónörökösnek az ördögi és lélekrontó szakadárság principiumait?" A herceg nevelőit, Finckensteint és Kalcksteint is kihallgatták. Frigyes hitt az „isteni kegyelemben", ezért apja így beszél róla egyes hivatalnokainak írt leveleiben: „az a csirkefogó, aki Kustrinban raboskodik", „ha a gazember azt akarja, hogy elvigye az ördög, nem bánom" és „mindörökre, mindörökre elkárhozott, itt nincs bocsánat". Frigyes végül is visszavonta nézetét.

[31] Freytag: Bilder aus der deutschen Vergangenheit (Képek a német multból). 5, 190.

[32] A *Militärwochenblatt* (Katonai hetilap). 1891. évf. 1034. old. szerint 1713-tól 1740-ig a katonaszökevények száma 30 216 volt. Ez megközelíti az 1712-es átlagos katonai létszámot. Frigyes uralkodásának első tíz évében kénytelen volt ötször közkegyelmet alkalmazni a katonaszökevényekkel szemben, holott szökéseket és szökési kísérleteket különben borzalmas büntetésekkel torolt meg. Pedig ezek az évek aránylag kedvezőek voltak. A hétéves háború alatt és után a szökések száma erősen megnövekedett. Jähns: „Geschichte der Kriegswissenschaften" (A haditudományok története). 3, 2221.

[33] Midőn a neisseni dominikánusok vikáriusa 1767-ben néhány kispapot akart a neisseni helyőrség lelki gondozására kiküldeni, Frigyes így döntött: „A helyőrségben hasznukat vehetjük, de ha a katonákat szökésre csábítják, a vikárius vegye tudomásul, hogy bitófára kerülnek." Különben is érthető az a hangsúly, amelyet Frigyes a vallásra, mint katonai fegyelmezés eszközére vetett, ha meggondoljuk, hogy ő maga nem rendelkezett semmiféle erkölcsi eszközzel ahhoz, hogy „hősi hadseregét" a zászlóhoz való hűségre ösztönözze. Hogy mennyire híján volt ezeknek az eszközöknek, kitűnik abból a leveléből, amelyet a bajor örökösödési háború idején írt Tauentzien tábornoknak a lauterwasseri táborból: „Ezennel megbízom Önt, hogy a tisztek útján közölje az ezredekkel:

hozzánk átszökött osztrákok vallomása szerint nem múlik el nap, hogy az osztrákok halálra ne korbácsolnának tíztizenkét embert, akiket nem is temetnek el. Hasonlóképpen felakasztották a mi szökevényeink egy csoportját — akiket Majna-Frankfurtban toboroztak, s aztán felismertek — mivel nem akartak alattuk szolgálni. Ezt hozzák a katonáknak tudomására, a tisztek beszélgessenek nyilvánosan a kérdésről, hogy a közkatonák is hallják és így, kissé elmenjen a kedvük a szökéstől." A naív eszköz azonban cseppet sem segített a bajon. A közkatonák most is csapatosan szöktek át az osztrákokhoz, akárcsak azelőtt.

[34] Az még csak megjárja, hogy korunk liberalizmusa szemellenzővel és vaskalappal járkál a világban és a „frigyesi tradició" kedvéért a csillagot is lehazudja az égről, de nagyon sajnálatos, hogy olyan ember, mint Ludwig Büchner, egyik művében akaratlanul is alátámasztja azt a talpnyaló népbutítást, amely Frigyest a szabad emberiség apostolává avatja. V. ö.: Büchner: „Zwei gekrönte Freidenker" (Két szabadgondolkodó a trónuson); a Timur családjából származó Akbar a másik. Az a szinte hihetetlen kritikátlanság, amellyel Büchner úr a hazafias naptárak legósdibb portékáját felhasználja, új bizonyítékkal támasztja alá Marx régi megállapítását: „ A történelmi folyamatot kizáró elvont természettudományos materializmus hiányosságai már abban is megmutatkoznak, hogy szóvivői, mihelyt elhagyják szakmájuk területét, azonnal elvont és idealista képzelődésekbe tévednek."

[35] Freytag: Bilder aus der deutschen Vergangenheit 2, 232.

[36] V. ö. Kautsky: Thomas More und seine Utopie. (Morus Tamás és utópiája.)

[37] Willibald Pirckheimer úr írásai Johann Tscherte-hez, V. Károly király bécsi építő- és hídmesteréhez. Megjelent Murr *Journal zur Kunstgeschichte* (Művészettörténeti Ujság) című lapjában. 10, 36. skk.

[38] Gülich: Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe etc. (Az ipar, kereskedelem stb. története). 4, 353.

[39] Droysen: Geschiche der preussischen Politik (A porosz politika története). 1, 39. skk.

[40] A tervezetet az Archivumban közli Jähns 2, 1073

[41] Freytag: Bilder stb. 4, 421.

[42] Schmoller: Die innere Verwaltung des preussischen Staats unter Friedrich Wilhelm I. (A porosz állam belső közigazgatása I. Frigyes Vilmos korában). Preussische Jahrbücher (Porosz évkönyvek). 25, 587.

[43] Rüstow szavai, akinek idevonatkozó munkája: Die preussische Armee und die Junker (A porosz hadsereg és a junkerok) hatalmas történeti és statisztikai anyagot tartalmaz az említett kiváltság társadalmi jelentőségéről, amelynek a közkeletű hazafias felfogás szerint „ostoba nemesi gyűlölködés" volt az alapja.

[44] A fenti adatok Max Lehmannak „Werbung, Wehrpflicht und Beurlaubung im Heere Friedrich Wilhelms I. (Toborzás, hadkötelezettség és szabadságolás I. Frigyes Vilmos hadseregében) Historische Zeitschrift 67, 254. skk. címen közzétett levéltári forrásanyagára támaszkodnak. Lehmann többek között a következőket írja: „A századparancsnokok kezdeményezték a szabadságolásokat és a sorozásokat. Mindkét esetben saját gazdasági érdekeik vezették őket." Lehmann úr egy arisztotelészi idézetre hivatkozva naív kísérletet tesz arra, hogy a junkerok „különleges gazdasági érdekét" az új aranykor kezdetének tüntesse fel, ezzel azonban nem kívánunk foglalkozni.

[45] Zakrzewski: Die wichtigeren preussischen Reformen der direkten, ländlichen Steuern im achtzehnten Jahrhundert (Az országos közvetlen adók fontosabb reformjai Poroszországban a XVIII. században). Schmoller: Die Epochen der preussischen Finanzpolitik (A porosz pénzügyi politika korszakai). Jahrbuch für Gesetzgebung etc. (Törvényhozási évkönyv) 1877-es évf. 43. skk. Roden elnök emlékiratát közli Preuss. 4, 415. skk.

[46] Schmoller: Der preussische Beamtenstand unter Friedrich Wilhelm I. (A porosz hivatalnokosztály I. Frigyes Vilmos korában). Preussische Jahrbücher 26, 162.

[47] Twesten: „Der preussische Beamtenstaat" (A porosz hivatalnokállam). Preussische Jahrbücher 18, 16.

[48] Ranke: Genesis des preussischen Staats (A porosz állam keletkezése.) 518. skk.

[49] Koser: Friedrich der Grosse als Kronprinz (Nagy Frigyes trónörökös korában). 91. skk.

[50] Roscher: Geschichte der Nationalökonomik in Deutschland (Németország nemzetgazdaságának története). 414.

[51] Fouqué: Lebensbeschreibung des Generals Fouqué (Fouqué tábornok életrajza). 55,

[53] Oeuvres (Művek). 9, 186.

[58] Jähns 3. 2259. Pertz: Gneisenau 1, 51. szerint maga Gneisenau, akihez pedig nem férhetett a tisztességtelen nyerészkedés gyanúja, évenként kb. 2000 tallért keresett csapatán.

[54] Erinnerungen aus dem Leben des General-Feldmarschalls Hermann v. Boyen (Visszaemlékezések Hermann v. Boyen tábornagy életéből). 1, 195. skk. Boyen, Scharnhorst híres tanítványa, Gneisenauval, Grolmannal, Clausewitz-cel azonos elvet vallott. 1814—1819-ig porosz hadügyminiszter volt. Amikor a junker-reakció a karlsbadi határozatokkal végleges győzelmet aratott, lemondott állásáról. Emlékirata igen jelentékeny munka és szörnyű rombolást végez a porosz legendában: ennek taglalásába azonban sajnos nem bocsátkozhatunk. Csak hangsúlyozzuk, hogy a Frigyes-féle hadiszervezet jellemzése részben Boyen emlékiratain, részben Jähns vezérkari őrnagy már többször idézett terjedelmes művén alapszik. Más forrásokat, például Mirabeau-Mauvillon ismert művét, szándékosan mellőztük, mert a porosz történetírás kifogásolta a célzatosságát és semmi esetre sem tekinthető a többiekkel egyenrangú forrásnak.

[55] Rejtély, hogyan vonhatta kétségbe Caprivi birodalmi kancellár a Birodalmi Gyűlésen még Boyen emlékiratainak megjelenése után is, a többi okirati bizonyítékról nem is szólva, azt a tényt, hogy Frigyes hadseregét a katonák testi fenyítése fogta össze. Ehhez a hadsereghez hozzátartozott a bot, mint a testhez az árnyék. És ha a bot, sajnos, még manapság is szánalmas szerepet játszik a német hadseregben, ez azért van, mert a hadsereg még nem „a felfegyverzett nép", hanem lényegében a Frigyes-féle hadszervezetet egyesíti az általános hadkötelezettséggel. Amíg létezik kiváltságos, a hadseregtől és néptől kasztszerűen elkülönülő tisztikarunk, amíg van külön katonai bíráskodásunk, amíg kegyetlen börtönbüntetéseket alkalmaznak, amelyek gonosz agyafurtságukban még a Frigyes-féle katonai szabályzaton is túltesznek, a katonák testi fenyítése sem szűnik meg. Tilalmakkal nem lehet rajta segíteni. Mindez nem a „modern humanitás" vívmánya, hanem csak a zsoldos hadsereg hagyománya. A katonák testi fenyítését 1688 jan. 29-i rendeletével már Frigyes Vilmos választófejedelem megtiltotta. Egyébként azok a fenyítések, amelyeket a fejedelem helytele-

nít, korántsem hasonlíthatók össze azokkal a borzalmatkeltő kínzásokkal, amelyeket György szász herceg sorol fel rendeletében.

[56] Az itt említett adatok levéltári forrásokból származnak. V. ö. Walter Schultze: „Geschichte der preussischen Regieverwaltung" (A porosz jövedéki igazgatás története). 40. skk. A *Neue Zeit* 10. 2, 769. skk. kifejti, hogyan sikerült Schultze úrnak bebizonyítani: az a „szocializmus" amelyet Frigyes a „regie" létesítésével alkalmazott, „mélyebb, idealisztikusabb, heroikusabb" mint a mai proletárszocializmus.

[57] Schmoller: Die preussische Seidenindustrie im achtzehnten Jahrhundert (A porosz selyemipar a XVIII. században.) 35.

[58] Retzow: „Charakteristik der wichtigsten Ereignisse des siebenjährigen Krieges" (A hétéves háború fontosabb eseményeinek jellemzése). 2, 455.

[59] Manger: „Baugeschichte von Potsdam" (A potsdami építkezések története). 8, 825.

[60] Preuss 4, 415. skk.

[61] Marx a Kapital (Tőke) egyik jegyzetében 1, 762. (Szikra I. 792. — *A ford.)* megemlíti a frigyesi kor parasztjának nyomorúságos helyzetét Mirabeau néhány mondata kapcsán. A porosz történészek emiatt szándékos ferdítéssel vádolták. Mi Mirabeau-Mauvillon művét a már említett okokból teljesen mellőztük, de meg akarjuk jegyezni, hogy Mirabeaunak Marx által mellékesen idézett mondatai nem festik olyan kirívó színekkel a helyzetet, mint Roden hivatalos jelentése. Egyébként az a néhány szó, amellyel Marx éppen csak hogy futólag érinti ezt a „despotizmusból, bürokráciából és hűbériségből kevert kormányzást", még csak nem is ítéli meg úgy, ahogyan megérdemelné. Marx például azt mondja, hogy Frigyes Poroszországnak majdnem valamennyi tartományában biztosította a paraszt tulajdonjogát, pedig ez valójában csak a kincstári uradalmak parasztjaira vonatkozik. 1777 február 20-án Frigyes elrendeli, hogy „mindazokon a helyeken, ahol még nem adták át az alattvalók örökös tulajdonába a *kincstár jogkörébe tartozó* parasztbirtokokat, ott ennek meg kell történnie". A rendeletet lásd: Preuss 4, 466. sk.

[62] Lásd Rudolf Meyer: Das nahende Ende des landwirtschaftlichen Grossbetriebs. (A mezőgazdasági nagyüzem közeli

vége.) *Neue Zeit* 11. évf. 1. köt. 304. old.; továbbá Roschernél, 399. old. A polgári történetírók között egyébként Roscher mutatja be még a legelfogulatlanabbul Frigyes szociálpolitikáját. A részleteket illetően meg kell nézni a király rendeleteit, részben írásait s a régebbi porosz történetírást körülbelül 1848-ig. Az újabb irodalom, főleg amennyiben levéltári forrásokból merít, nem értéktelen, de az idevágó könyveket úgy kell olvasnunk, ahogyan a palimpszesztusokat szokás. Először is félre kell tennünk a Frigyes „szocializmusáról" írt kegyes dícshimnuszokat, és azután meg kell vizsgálnunk, mit lehet még kibetűzni az összekarcolt és elmosódott ősszövegből. Vannak természetesen nagyszerű kivételek is. Ilyen Knapp: Die Bauernbefreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Teilen Preussens" (A parasztfelszabadítás és a mezőgazdasági munkásság keletkezése Poroszország régebbi területén) című műve, amelynek bevezetésében Frigyes parasztpolitikájának sikertelenségéről olvashatunk figyelemreméltó részleteket.

[63] Schlosser: Geschichte des achtzehnten Jahrhunderts (A XVIII. század története). 2, 246.

[64] Weber nevezi így a királyt világtörténetében. Mindössze ennyit Frigyes népiskoláiról, tekintve, hogy uralkodói tényked ésének ezt az oldalát Seidel közismert, kitűnő műve már alaposan megvilágította.

[65] Preuss 3, 111. skk. és — részletesebben — Martin Philippson: Geschichte des preussischen Staatswesens vom Tode Friedrichs des Grossen bis zu den Freiheitskriegen (A porosz állam története Nagy Frigyes halálától a szabadságharcokig). 1, 133. skk. Ennek a műnek csak a II. Frigyes Vilmos haláláig terjedő két első kötete jelent meg; megjelenésük után a szerzőt tendenciája miatt kitiltották a porosz levéltárakból. Ezzel a tendenciával szemben csak annyi az ellenvetésünk, hogy egyoldalúan porosz-hazafias. Philippson úr valóban tud Frigyes mindenre kiterjedő „igazi szociális gondolkodásáról" mesélni, és különben is tele van illuziókkal, ha Frigyes koráról van szó. De mégsem udvari történetíró. Nem akarja szépíteni a csúnya és leverő dolgokat, amelyeket az okiratokban talált, hanem nyíltan közli őket, hogy a jelen okuljon a mult hibáiból. Ez a ma már tökéletesen elavult felfogás az új német birodalom tiszta tudománya számára természetesen büntetendő — tendencia.

[66] Alte und neue Rechtszustände in Preussen. (Régi és új jogállapotok Poroszországban). Preußische Jahrbücher 5, 390.

[67] De megjegyzendő: a királyt ez a türelmessége nem csábította arra, hogy belekössön a katolikus egyházba olyan *egyházi* büntetések miatt, amelyekkel az *egyház* házassági tilalmai ellen vétőket sujtotta. Frigyes sokkal okosabb volt, semhogy olyan „zseniálisan" viselkedett volna, mint Bismarck úr a „kultúrharc" idején. Hatóságainak ilyen irányú túlkapásait rögtön leintette s elrendelte: „Ha ők (a katolikus papok) az említett Berkmeiernek nem hajlandók a feloldozást megadni és megtagadják tőle az úrvacsorát, ezzel nem avatkoznak bele jogainkba, amelyek diszpenzációs ügyekben megilletnek bennünket. Nem tesznek egyebet, minthogy a kérelmezőt olyan élvezettől zárják el, amelytől a római egyház által megtiltott házassága miatt megfosztotta magát és amelyre nem tarthat jogot mindaddig, amíg egyházának tagja."

[68] Arnold molnár ügyében a porosz mitológusok rendszerint az igazság pártján állnak. Ezért sajnálatos, hogy Dühring: Sache, Leben und Feinde (Az ügy, életem és ellenségeim) című műve 394. oldalán kigúnyolja őket „az eredeti király igazi nagylelkűségével szemben tanúsított többnyire gyáván leplezett, de mégis szemmelláthaló álnokságuk" miatt. Azt már inkább meg tudjuk érteni, hogy újabban akad hazafias porosz bíró, aki, megérezve az idők szelét, dicsőíti a király mentő szociális tettét, amellyel túltette magát a formális törvény aggodalmaskodásain. Különben úgy látszik, Frigyes maga is hamarosan felismerte lépésének erőszakos jellegét és csak azért nem másította meg, mert nem akarta pellengérre állítani a maga királyi csalhatatlanságát. Erről érdekes részleteket közöl Preuss. 3, 522. skk.

[69] Erre vonatkozó közelebbi adatok Stenzel: Geschichte des preussischen Staats (A porosz állam története). 2, 47. skk. találhatók.

[70] Droysen: Geschichte der preussischen Politik (A porosz politika története). 2, 2, 68. skk. Ranke: Genesis, 335. skk.

[71] Koser: König Friedrich der Grosse. 1, 153.

[72] Mivel a polgári történetírók a fentemlített szemetet újból és újból felhánytorgatják, egyelőre figyelembe veszszük, mert legalább éles fényt vet az elmúlt század erkölcseire. Maga Mária Terézia Mária Antonia szász

hercegnőnek szóló levelében cáfolta, hogy személyesen levelezett Pompadour asszonnyal. Ennek a maga személyében nemes és nagylelkű asszonynak egyszerű állítása megdönt minden ellenkező kósza pletykát, amely Duclos, Montgaillard, Richelieu emlékiratában és még Hormayrnak pontosabb adatokat tartalmazó Taschenbuch für die Vaterländische Geschichte (A hazai történet zsebkönyve) című kiadványában (1811) található. Amikor azonban az osztrák követek és miniszterek körüludvarolták Pompadourt, hogy felrobbantsák a francia-porosz szerződést, nem tettek mást, mint Rothenburg gróf, porosz követ tizenkét évvel előbb, a szerződés megkötésekor, a különbség csak annyi, hogy a királyi maîtresset 1744-ben nem Pompadournak, hanem Chateauroux-nak hívták. Koser úr, akit a porosz államügyészség újabban felségsértési perekben mint a porosz történelem „tárgyilagos és tudományos szakértőjét" szokott meghallgatni, meséli (1, 219.), hogy „Rothenburg gróf ismételten vacsorázott éjnek idején hármasban a király társaságában Chateauroux hercegnőnél" és hozzáteszi: „Hogyne segítette volna a hercegnő a porosz király lovagias követét törekvéseiben, aki hozzá hasonlóan igyekezett Lajos kebelében felszítani a nemesebb, a királyi szenvedélyeket!" Igen, „hogyne" tette volna meg és így „hármasban" kieszelték az 1744-es porosz-francia szerződést, amely a poroszok számára a második sziléziai háború előjátéka volt, francia részen pedig újból fellendítette az osztrák örökösödési háborút, amelynek friss lökést kellett hogy adjon XV. Lajos személyes jelenléte a csatatéren. Ezt nevezi Koser úr „nemesebb, királyi szenvedélyeknek".

Már ebből is következik, hogy az a megvetés, amellyel Frigyes Pompadour iránt viseltetett, semmiesetre sem eredt az illendőség nyárspolgári felfogásából; ez ugyanis egyáltalán nem tartozott gyengéi közé. Sőt, mi több: Valori és Voltaire tanúsága szerint Frigyes csupán azért beszélt megvetően a hétéves háború *előtt* Pompadour asszonyról, mert Chateauroux született de la Tournelle marquise-zal ellentétben az egyszerű plebejus Antoinette Poissonból emelkedett a magasba. Bezzeg a hétéves háború viszontagságai közepette (lásd Schäfer. Siebenjähriger Krieg [A hétéves háború]. I. 415.) Frigyes még a neufchateli hercegséget is felajánlotta élethossziglan Pompadour asszonynak a Franciaországgal kötendő béke

fejében. Frigyes itt ugyanazzal a megkülönböztetéssel élt, amellyel nemsokára halála után az udvar és a berlini „társaság", sőt mindmáig a porosz polgári történetírás is él, amikor tudniillik II. Frigyes Vilmos kora maîtresse-uralmának minden gyalázatát Lichtenau grófnő, született Encke kisasszony nyakába varrja, viszont a király nemesszármazású ringyóit, a Vossokat, Dönhoffokat és a többieket a tragikus szerelmi szenvedély heroikus-érzelgős görögtüzében mutatja be. Ez a megkülönböztetés annál kevésbbé illik „Sanssouci filozófusához", mivel Antoinette Poisson mindennek ellenére valóságos kis filozófus volt. Ő mentette meg az Enciklopédiát, amikor a francia parlament az igazságügyi palota nagy udvarán már meggyujtatta a máglyát, hogy elégesse a híres művet: az ő védőszárnya alatt írta François Quesnay híres „Tableau économique"-ját, (Gazdasági táblázat) és mindez mégis csak többet ér, mint amikor ez a „fennköltszellemű ágyas", mert maga Carlyle is így nevezi Chateauroux-t, királyi kedvesét olyan háborús kalandba sodorta, amelyhez a király úgy értett, mint hajdú a harangöntéshez.

[73] Jähns 3, 1939. A porosz katonai irodalomban lezajlott vitára vonatkozóan v. ö. Bernhardi: Friedrich der Grosse als Feldherr (Nagy Frigyes, a hadvezér) című művét és Delbrück: Historische und politische Aufsätze (Történeti és politikai tanulmányok). 227 skk. című könyvét Frigyes és Napoleon stratégiájának különbségéről. Bernhardi és Delbrück ennek a tollharcnak hadvezérei. Bernhardi nagy, kétkötetes műve különben sok figyelemreméltót tartalmaz. Bernhardi egyébként az értékesebb polgári történetírók közé tartozik, de alapgondolata Frigyes napoleoni stratégiájáról teljesen helytelen. Delbrück alig két íven tökéletesen megcáfolja. A maga részéről azonban Delbrück úr ismét kiváló példáját mutatja annak, milyen különös csatákat vív az idealista és materialista történelemfelfogás egymással ugyanabban a főben. Mint hadtörténész, Delbrück úr, ha nem is kimerítően, de mégis eléggé tudja, hogy a mindenkori gazdasági körülmények határozzák meg a hadvezetés módját és Bernhardival szemben nagyszerűen fel tudja ezt a tudást használni. De mint civil történész — bocsánat a kifejezésért — Delbrück úr tanulmányainak ugyanabban a kötetében a porosz államtanácsban „a hagyományos germán szabadságképzetek" megtestesülését ünnepli, mert „ebben

a kemény országban lehetővé tette, hogy tovább éljen a jog s a becsület". A porosz katonaállam ténye gazdasági dialektikára oktat, a porosz jogállam ideológiája viszont idealista képzeteket szül.

[74] Droysen: Das Leben von York (York élete). 1, 50.

[75] A gazdasági fejlődésre vonatkozóan, amely a frigyesi stratégiát napoleoni stratégiává változtatta, lásd Engels: Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft. 140. skk. (Anti-Dühring. Szikra 1948. 157 skk. *A ford.*) Ha a történelmi materializmus fölényét ezen a területen is fel akarjuk ismerni, vessük össze Engels művét Clausewitz hadtörténeti fejezeteivel: Vom Kriege (A háborúról) 3, 91. Magától értetődik, hogy ez nem homályosítja el Clausewitz érdemeit. Művei korszakalkotóak voltak a maguk idejében és még ma is a hadtudomány legkiválóbb forrásai. Maga Engels nevezi egy alkalommal „elsőrendű nagyságnak".

[76] Westphalenről, a hétéves háború legérdekesebb alakjáról l. részletesebben *Neue Zeit* 10, 2, 481 skk.

[77] Busch: Sämtliche Schriften (Összes művei). 2, 408.

[78] Schwartz: Organisation und Verpflegung der preussischen Landmilizen im siebenjährigen Kriege (A népfelkelők szervezete és ellátása a hétéves háborúban). A szerző ezt a miliciát szereti a népfelkelés előfutárjává megtenni, de a tőle közölt okiratok megnyugtató bizonysággal éppen az ellenkezőjéről tanúskodnak.

[79] Mellékesen jegyezzük meg — bár az osztrák kormány azonnal kijelentette hogy a szent föveg és kard meséje tiszta koholmány, és bár koholt voltát azóta jónéhányszor bebizonyították, mégpedig a leghatározottabb s részletekbe menő módon — a porosz történetírásban mégis zavartalanul tovább öröklődik. Lásd Treitschke 1, 60. Bernhardi 1, 28. stb., hogy „másod és harmadrangú" műveket ne is említsünk. A porosz hazafias mese szívósságához képest az ember hajlandó tiszavirágéletűnek tekinteni az egyiptomi múmiákat.

[80] Lessings Werke. 20, 2, 64. Hempel-kiadás.

[81] Scherer: Geschichte der deutschen Literatur (A német irodalom története). 394 skk.

[82] Justi: Winckelmann. 1, 188 skk. Justi „általában véve" a polgári-porosz álláspontot képviseli és az a véleménye, hogy Winckelmann korában Poroszországnak a frigyesi önkényuralom felelt meg a legjobban, de azután, hogy

ilyenmódon biztosította magát, mégis ezt fűzi hozzá Winckelmann hangos kitöréseihez: „De mi szeretjük azokat, akik gyűlölik a zsarnokság minden formáját, még a szükségszerű, egészséges és felvilágosodott zsarnokságot is. Sőt, előnyben részesítjük őket azokkal szemben, akik fölényes történeti belátásuk tudatában mosolyogva nézik le a XVIII. század korlátolt, pártoskodó haragját, azokkal szemben, akik történeti megértéssel és rokonszenvező tisztelettel viseltetnek a mult minden szerencsés gonosztevője, minden máglyája és államcsínye iránt. És azokkal szemben is, akik csak a jog, felvilágosodás és emberiség örök eszméit tekintik frázisnak és csakis népek politikai szabadságvágyával állnak értetlenül szemben." Ez a tiszteletreméltó polgári ideológia hangja. Szembeszökő a német burzsoázia szellemi süllyedése, ha a hatvanas és hetvenes évek Justiját a nyolcvanas évek Scherefével és a kilencvenes évek Erich Schmidtjével hasonlítjuk össze.

[83] Erich Schmidt: Lessing. 1, 188, 203. Egyébként ne gondoljuk, hogy a polgári irodalomtörténetben ritka ez efféle talpnyalás. Otto Brahm úr Heinrich von Kleistról szóló művében (351) „magas pártfogóként" ünnepel egy jelentéktelen princesszt, valami „Wilhelm, született Hessen-Homburg hercegnőt", mert a „Prinz von Homburg" kétségbeesett költője a Hohenzollern-dinasztiának ez egyetlen valóban költői, de éppen ezért meg nem értett dicsőítéséért e hölgytől — talán egyetlen megértő szót kapott? Isten mentsl Csak remélte, hogy kapni fog, de nem kapott ilyen szót. Ezzel a legalázatosabb érzülettel nem áll ellentétben, sőt egyenesen összevág vele, ha Otto Brahm úr Kleist-életrajzát e dübörgő szavakkal ajánlja Erich Schmidt úrnak: „Csak előre, bátran! Itt az én Kleistom; lássuk most már az Önét"! A lakájbüszkeség mindig a leggroteszkebb.

[84] Scherr: Blücher. 1, 24.

[85] Hertefeld úrhölgy mellesleg egy Brandenburgban megtelepedett clevei nemescsaládból származott, amely a nagy liebenbergi uradalmat birtokolta. Testvére, Friedrich Leopold v. Hertefeld, Liebenberg ura, Lichtenau grófnő legbőszebb ellenfelei közé tartozott — persze tisztán erkölcsi felháborodásból. Egy 1797 március 18-áról kelt levelében — lásd Fontane: Fünf Schlösser (Öt kastély) című művét, 280. — jóleső kuncogással számol be arról, hogyan pusztította el a nemesekből álló csőcselék Lich-

tenau grófnő lakását, amikor lánya esküvőjén volt és nem tartózkodott odahaza. Ugyanez a Hertefeld írja húgáról, a braunschweigi herceg Lichtenau grófnőjéről: „Jóindulatú eszes teremtés volt, de szerencsétlenségére korunk őrültségei fájdalmasabban érintették, mint másokat." Hertefeld úrhölgyet tudniillik döbbenetes félelem fogta el arra a hírre, hogy Sámson mester bárdja lefejezte Dubarry asszonyt. Ettől kezdve becsomagolt böröndjei között élt a braunschweigi kastélyban és minden eshetőségre — ha menekülésre kerülne a sor — kis kazettájában 5000 tallér készpénzt tett félre magának. De szerencsésebb volt Dubarry asszonynál: mint stedernburgi alapítványi hölgy halt meg ágyában, éppen még jókor, néhány hónappal a jénai özönvíz előtt. Bátyja később a Scharnhorstok és Steinek legdühödtebb ellenfelei közé tartozott — persze tisztán erkölcsi felháborodásból. Gyilkos hangon szidta ezeket a „csirkefogókat", mert 1813-ban elutasították azt a hazafias kérelmét, hogy nemes örökösét mentesítsék a katonai szolgálat alól. A Hertefeld-család később *Berliner Revue* (Berlini Szemle) címen ultrafeudális lapot alapított. Igy akarta kritikájával megsemmisíteni „korunk őrületeit", viszont romantikus fényben feltüntetni annak a kornak nagyszerűségét, amikor a nemesi származású fejedelmi ágyasok kegyes eszményképek, a polgári származásuak pedig ocsmány szörnyetegek voltak.

[86] Graf Henckel von Donnersmarck: Erinnerungen aus meinem Leben (Emlékezések életemből). 46.

[87] Erich Schmidt: Lessing. 2, 238. skk.

MÁSODIK RÉSZ

LESSING ÉS A LESSING-LEGENDA

[1] Flathe: Geschichte des Kurstaats und Königreichs Sachsen (A szász választófejedelemség és királyság története). 2, 526.

[2] Heidemann: Die Reformation in der Mark Brandenburg (A reformáció Brandenburg őrgrófságban). 234.

[3] Biedermann: Deutschland im achtzehnten Jahrhundert (Németország a XVIII. században). 2, 144. Biedermann a fentidézett szavakat Manteuffel kézirati hagyatékából közli, amelyet a lipcsei egyetem könyvtára őriz.

[4] König: Versuch einer Geschichte Berlins (Berlin története). 3, 346.

[5] Jellemző a porosz történetírásra, hogy Stenzel: Geschichte des preussischen Staates (A porosz állam története) című műve 3, 55. a „szabadszellemű fejedelem emlékét" ünnepli, aki Thomasius befogadásával megmutatta, hogy „jóval fölötte áll azoknak, akik az ilyen férfiakat elkergették." Emellett Stenzel alig három oldallal előbb magától értetődő dolognak tartja, hogy a brandenburgi fejedelem a maga Thomasiusát, mármint Müller lelkészt, aki Brandenburgban pontosan ugyanolyan „vétket" követett el, mint Thomasius Szászországban (tudniillik ellentmondott örökös fejedelme véleményének), igaz, nem „kergette el", de ehelyett minden habozás nélkül Spandauba záratta. Mindemellett igazságtalanság volna el nem ismerni, hogy Stenzel, aki ötven évvel ezelőtt írta művét, a mai porosz történészekhez képest a független érzület világító fáklyája.

[6] Frigyes „hősi hadseregének" e hősétől még Gleim, a „gránátos" is megszökött. A dessaui herceg mellett szolgált ezredtitkári minőségben 1745-ben, de gyorsan kereket oldott, amikor látta, hogy a herceg felköttetett egy teljesen ártatlan zsidót, aki pedig érvényes útlevéllel utazott, csak azért, mert kémnek nézte. Körte: Gleims Leben. 35.

[7] A hallei egyetem alapítványa 3500 tallért tett ki és később 7000 tallérra emelkedett. Ezzel szemben a befizetett adó, ami azelőtt a 20 000 tallért sem érte el, a főiskola alapítása után 32 000 tallérra szökött, tehát az egyetem sokkal többet jövedelmezett az államnak, mint amennyibe került. Hofbauer: Geschichte der Universität Halle (A hallei egyetem története). 63.

[8] Justi írja Winckelmann-életrajzában 1, 253.: Nem akarom kétségbevonni azokat a marasztaló ítéleteket, amelyeket a történelem már régen meghozott, de ha a demagógok, szenteskedők és udvari demagógok szónoklatát hallja az ember, azt kérdezhetné: vajjon XII. Károly nem döntötte-e mélyebb romlásba Svédországot, mint a két szász Ágost, és méghozzá nyomot sem hagyott maga után?" Jó, jó, de minek Svédországig kalandozni? Közelebbi párhuzamok is akadnak.

[9] Schäffle: Bau und Leben des sozialen Körpers (A társadalom szerkezete és élete). 4, 287.

[10] Kleist és Gleim levelezését, amelyet Sauer hozott nyilvánosságra 1882-ben, (Kleists Werke. 2, 192 és 3, 30.) Erich

Schmidt úrnak mindenesetre ismernie kellett, amikor 1885-ben kiadta Lessing-életrajzának első kötetét. Mégis csak Drezdában, a szász fővárosban látja meg a „bizsergő kéjvágyat, a nyers trágárságot", s ezenfelül „a pletykát, amely ott burjánzik el, ahol kiirtják a közérdek fiatal hajtásait és minden politikai ügytől elzárják a kiskorú polgárságot . . . Berlinben viszont nem bántják az ujságokat". Szószerint így; 1, 38.

[11] A fenti adatokat Nicolai: Beschreibung der königlichen Rezidenzstädte Berlin und Potsdam (Berlin és Potsdam királyi székvárosok leírása) című művéből és Reeden: *Zeitschrift für Statistik*-jából (Statisztikai Szemle) vettük át. Berlin történetének eddig még nincs használható feldolgozása; Streckfuss és Schwebel művei teljesen eltérő célzatuk ellenére megegyeznek abban, hogy nem elégítik ki a legszerényebb tudományos igényeket sem. Egyébként a fenti számok némi fényt vetnek arra a manchesteriánus állításra, hogy ebben az évszázadban emelkedtek a munkabérek. Elég a 260 talléros átlagbért nemcsak mint *pénz-*, hanem mint *reál*bért is figyelembe venni; az akkori élelmiszerárak mellett — írja apjának Lessing — már tizenöt pfennigért kiadós ebédet lehetett kapni.

[12] Újra és újra vissza kell utasítani azt az esztelen felfogást, hogy a protestáns hit szellemi és erkölcsi vonatkozásban különb a többi hitfelekezetnél. A hugenották nem azért voltak a francia lakosság gazdaságilag legfejlettebb elemei, mert protestáns hitük bőven megáldotta őket erénnyel és belátással, hanem éppen ellenkezőleg: mivel ők voltak a gazdaságilag legfejlettebb elemek, protestánsoknak vallották magukat, mert ez felelt meg leginkább kapitalista érdekeiknek. Aránylag nagyon korán, már Richelieu idejében, aki nagy jóakarattal viseltetett irántuk, polgárháborúba és kalózkodásba sodorta őket az értéktöbblet hajszolása, ahogyan ezt Buckle: „History of Civilisation in England" (Az angol civilizáció története) című művében), 1, 2, 55 skk., egész sereg megcáfolhatatlan bizonyítékkal igazolja — s e bizonyítékok súlyát nem csökkenti, hogy Buckle csak idealista módon tudja értelmezni őket.

[13] A szövegben említett adat — 4245 fő — Nicolai szerint az 1779. évre vonatkozik; Preuss 3, 431., az 1748-as évre 500 zsidócsaládot, 3374 főt ad meg. A különbség nem sokat nyom a latban, de Nicolai régibb és pontosabb forrás.

Az eltérés valószínűleg onnan ered, hogy Preuss csak a tulajdonképpeni védett zsidókat tartja számon családostól, Nicolai viszont azokat a zsidókat is beleszámítja, akik — amíg ezeknél a védett zsidóknál alkalmazásban voltak — Berlinben tartózkodhattak. Mihelyt elbocsátották őket, a zsidó elöljárók tartoztak ezt azonnal jelenteni a rendőrségnek, hogy az elbocsátottakat kiűzzék a városból és az országból. Például Moses Mendelssohn is a zsidóknak ebbe a kategóriájába tartozott, könyvelő volt özvegy Bernhardné selyemgyárában. Mikor d'Argens márki egy Raphael nevű zsidó útján tudomást szerzett ezekről az állapotokról, eleinte nem akarta elhinni, hogy ilyen türelmetlenség uralkodhatik királyi barátja országában. Kérdezősködésére azonban Moses megerősítette ezt: a zsidó elöljárók kötelessége, hogy elűzessék a rendőrséggel, ha Bernhard özvegye elbocsátja és ha a „Reezen-utcai rongyszedő zsidók közül senki sem akarja szolgálatába fogadni". D'Argens márki ismételt kérésére azután Frigyes a jó Mosest kinevezte különleges védett zsidónak, azaz életre szóló személyi kiváltságot adott neki. Viszont mikor Moses 1779-ben, tehát majdnem húsz évvel azután, hogy hírhedt, de gazdaságilag hatalmas uzsorások, Ephraim és Itzig, megkapták a „keresztény bankárnak kijáró szabadságot", azt kérte, léptessék elő rendes védett zsidóvá, aki gyermekeit is letelepítheti az országban, a király visszautasította filozófustársa kérelmét, ahogyan akadémiai tagságának jóváhagyását is kereken megtagadta. Lásd Preusson kívül Nicolai: Anekdoten von König Friedrich (Anekdóták Frigyes királyról). 1, 62. Egyébként a mai antiszemiták megtanulhatnák azokból az időkből, milyen eredménnyel jár a zsidók hatósági zaklatása. A zsidó uzsora ilyenkor csak még jobban virágzik, viszont annál szemérmetlenebbül nyomják el azokat a zsidókat, akik meg akarnak szabadulni zsidóságuktól.

[14] La Mettrie-nek és Frigyessel való kapcsolatainak kitűnő értékelése F. A. Lange: Geschichte des Materialismus (A materializmus története). 1, 270. skk.

[15] Preuss 1, 243. Erich Schmidt úr Frigyesről szóló, útálatos, talpnyalástól csepegő fejezetéhez csak magának a királynak a műveiből merített anyagot, ami gyönyörű fogalmat ad „az életrajzi módszer fejlődéséről" s azokról a „magasztos célokról", amelyeket Schmidt úr tűzött állítólag a

„Lessing-kutatás" elé. Nem mintha Frigyes művei becsületességükkel nem szolgálhatnának még mindíg mintaképül a Frigyes-mitológusok számára — de éppen az Erich Schmidt úrtól annyira csodált verses „megörökítések"-et, amelyeket Frigyes a hozzá közelálló személyeknek szentelt, történeti értékük szempontjából üdítő módon világítja meg az öreg Preuss, 1, 260: „Udvartartásában és háztartásában az egész királyi család *nagyon szűkös* keretek között élt... Ezzel szemben Frigyes gyakran gondolt költeményeiben testvéreire, s itt a leghízelgőbb hódolattal fordul feléjük, vagy a legmegnyugtatóbb igazságokat jelenti ki bennük." Nemrég kerültek nyilvánosságra a porosz állami levéltár kiadványainak sorában Frigyes beszélgetései felolvasójával, Henri de Catt-tal; Catt feljegyzései hű képet festenek Frigyesről, amilyennek személyes érintkezés közben mutatkozott. A Frigyes-mitológusok ezt a képet mindenesetre elbűvölőnek találják, de aki nem visel olyan szemüveget mint a talpnyalók, az a despotizmus romboló hatását olvassa ki ezekből a beszélgetésekből — s ez jóval drasztikusabban ütközik ki az olyan világosfejű és tehetséges zsarnokból, amilyen Frigyes.

[16] Bayle-ról v. ö. Feuerbach: Pierre Bayle, ein Beitrag zur Geschichte der Philosophie und Menschheit (Pierre Bayle, adalék a filozófia és az emberiség történetéhez). Szép jellemzését adja Bayle-nak Justi: Winckelmann. 1, 109. skk. Bayle és Lessing kapcsolatáról lásd Danzel-Guhrauer: Lessing. 1, 219. skk.

[17] Lessings Werke. 1, 153. Strauss: Voltaire. 98. Carlyle 4, 270. skk.

[18] Klein kamaratörvényszéki tanácsos „Annalen der Gesetzgebung und der Rechtsgelehrsamkeit in den preussischen Staaten" (A porosz állam törvényhozásának és jogtudományának évkönyvei) című művében 5, 231. sk., ezzel a megjegyzéssel zárja ide vonatkozó fejtegetéseit: „Alapelvvé lett, hogy a közvetlen bizottságok nem foglalkoznak magánszemélyek pörével, hadd legyen meg mindenkinek a joga ahhoz, hogy illetékes bírája elé álljon" és — fűzi hozzá — „ezt a külföldiek miatt jegyzem meg, akik egyébként azt a következtetést vonhatnák le ebből a példából: az uralkodó kegyencét csak közvetlen bizottság vonhatja felelősségre, hogy ezzel megkerülje a törvényt". Látható, hogy Voltaire zsidó-pöre az 1790-es ó-frank jogász szerint

is árnyékot vetett a frigyesi igazságszolgáltatásra. A porosz mitológusok azonban, K. G. Lessingtől Erich Schmidt úrig úgy gondolkodnak, mint Sanssouci mítikus molnárja: Igen, ha nem volna berlini kamarabíróság — a pert pedig önhatalmúan a kamarabíróság előtt folytatják le. Schmidt úr esetében ez a meglepő tévedés annál meglepőbb, mert neki a pontos Danzelnél legalább olvasnia kellett volna, hogy a per „közvetlen bíróság előtt folyt le, meglehetősen szabálytalanul".

[19] Voltaire kisebb történeti műveinek Lessing-féle fordítását újabban Erich Schmidt adta ki. Ez az úr Lessing-életrajzában nagymerészen azt állítja (1, 190.), hogy Lessing „Voltaire megbízásából egy széljegyzetekkel ellátott kézipéldány alapján készítette fordítását". Ebben az újabb kiadásban azonban, amelyben Schmidt úr valószerűvé tette vagy legalább is valószínűvé kellett volna tennie merész állítását, beéri a következő megjegyzéssel: „Átfogó Voltaire-apparátus hiányában nem tudtam behatóan megvizsgálni, milyen mértékben használta fel Lessing Voltaire kézirati javításait". (Lásd Erich Schmidt: G. E. Lessings Übersetzungen aus dem Französischen Friedrichs des Grossen und Voltaires (G. E. Lessing fordításai Nagy Frigyes és Voltaire francia írásaiból). 254. — Erről elég ennyi. Mindez természetesen nem akadályozza meg abban Erich Schmidt urat, hogy újra fel ne melegítse a Lessingről és Voltaire-ről elterjedt valamennyi pletykát.

[20] Ranke: Geschichte der Reformation (A reformáció története). 5, 337. Köstlin: Martin Luther. 2, 420. Heidemann: Die Reformation in der Mark Brandenburg (A reformáció története a brandenburgi őrgrófságban). 202.

[21] Danzel—Guhrauer 1, 487. Schlosser 1, 560. skk.

[22] Danzel: Gottsched und seine Zeit (Gottsched és kora). 279.

[23] Nem mintha a „nagyok" elleni gyűlölete, amely vörös fonálként húzódik végig Lessing életén, nem irányulna a Wettiniek ellen is. Lessing azonban nem volt olyan ostoba — éppen olyan kevéssé, mint Klopstock és Winkelmann — hogy elsősorban azt a német fejedelmi dinasztiát támadja meg, amely legalább még valamelyes megértést tanúsított a művészet és a tudomány iránt. Az az éleslátás, amellyel Schmidt úr a fiatal Lessing egy vagy két verses fogalmazásában valami különös gyűlöletet

vél felfedezni a Wettiniek ellen, kirívó ellentétben áll azzal a vakságával, amely elsiklik a férfivá érett Lessingnek Frigyes despotizmusa ellen intézett éles tiltakozásai felett. Ami azonban azt a bizonyos „megélt konfliktust" illeti, ez a Lessing-legenda jóval derűsebb oldalához tartozik. Lessinget a burzsoázia filiszter-felfogása szerinti megfelelő „tekintéllyel" kellett felruházni. Nos hát, a történelemhamisítás legnagyobb művészetével sem lehet letagadni, hogy Lessing — ahogyan igazi lovaghoz illik — sohasem tudott adósságaitól megszabadulni, ezzel szemben itt vannak a nők, a nők! Az akkori anakreontikusok felfogása szerint Lessing a képzelet szüleményeinek nevezte a Dorisokat, Chlorisokat, Phylliseket és Laurákat, akiket megénekelt. Amíg a polgári irodalomtörténészek beérték azzal, hogy Lessingnek erre a saját kézzel írt erkölcsi bizonyítványára hivatkoztak, mégcsak bele lehetett törődni a dologba, noha mindez nem jelentett többet, mint csupán azt, hogy Lessing nem volt török pasa és nem rendelkezett egy egész háremmel. Csak Schmidt úrnak jutott az eszébe, hogy ezen a ponton is túllicitálja elődeit. Egy nyolcsoros versikéből azt olvassa ki, hogy Lessing erkölcsi macskajajban szenvedett, mivel valóban meg merészelt csókolni egy Chlorist vagy egy Dorist. Igy aztán nem kell Lessinget a polgári „tisztesség" nevében legyalázni. Minden bizonnyal becsületére válik, hogy távoltartotta magát azoktól az impotens trágárságoktól, amelyek oly kellemetlenül érintik az embert korának levelezéseiben. Azonban elég akárcsak egyszer megnézni a berlini Nationalgalerie-ben függő ifjúkori képét, hogy belássuk ennek az elképzelésnek hihetetlen komikumát, amely szerint ez a hetyke és pompás legény — itt Voss szavait idézzük — „igazi sastekintetével" csak az egyiptomi József jámbor érzelmeivel nézte volna a rokokó szépeket.

[24] Kleists Werke 3, 76. Különben Emil Grosse Lessing művei-ben 13, 1. skk. összeállította a Vademecum-vita iratait. Megtévesztő és felületes Pröhle: Friedrich der Grosse und die deutsche Literatur (Nagy Frigyes és a német irodalom) című műve, amely jórészt a *Vossische Zeitung*-ban megjelent cikkek gyüjteménye. Frigyes Langéhoz intézett kabinetrendeletét nem Pröhle közölte elsőnek, bármennyire nagyra van is vele: megvan már Preuss okmánytárában. 1, 225.

[25] Lessings Werke 20, 2. 136. Úgy tűnik fel, mintha Gleim csak igen kismértékben teljesítette volna Lessing kívánságát, mert egyik Kleisthez írt levelében (Kleists Werke 3, 242.) nem minden önteltség nélkül írja, hogy Richelieukkel és Mazarinekkel találkozott és beszélt. Egyébként nem róhatjuk meg mindezért a jó Gleimet, hiszen Lessing figyelmeztetése után nem szórt többé átkokat százokra és osztrákokra, sőt csaknem áldó imáiba foglalta őket. Pusztán jámbor rímkovács volt, aki sajátmaga sínyli meg leginkább, ha rányomjuk a hazafias és nemzeti költő bélyegét.

[26] Erich Schmidt úrnak azt a fölötte tréfás feltevését, hogy Lessingnek a kapitalizmus ellen elkövetett merényletei hirtelen elporoszodására vezethetők vissza, kellő megvilágításba helyezi Nicolainak 1777 június 5-én Lessinghez írt levele: „Ha jól emlékszem, Ön maga mondta egyszer nekem, valahányszor egymásután többször vitatkozott Lipcsében a lelkes Kreuchauffal, a vita hevében egy időre valóban porosznak érezte magát." Lásd Lessing művei 20, 2. 890. sk. Ha pedig Erich Schmidt úr nem hisz Lessing saját bizonyítékainak, feltétlenül megbízhat egy porosz patrióta — Nicolai — bizonyítékában. Ennek ellenére siralmas bátorsága arra készteti, hogy azt írja: Lessing „porosz érzülete" a hétéves háború alatt „rohamosan fejlődött", igazi porosz vagy brandenburgi létére határozottan poroszpártinak bizonyult, „ezt a háborút, anélkül, hogy panaszkodott volna személyes balszerencséje miatt, tisztító viharnak fogta fel," együttérzése a poroszsággal nem gyöngült és így tovább. Természetesen Erich Schmidt úr mindezt az ujjából szopja. Ezt a történelemhamisítást nem akarjuk igazi nevén nevezni, de egy szerény kérést mégis megkockáztatunk. Szűnjünk meg végre csodálkozni azon, hogy talpnyaló, jellemtelen, üresfejű nemzedék kerül ki az ilyen egyetemi tanárok előadótermeiből.

[27] Formáját és tartalmát tekintve, a mecénás-óda Lessing érettebb korszakába tartozik; a Kleisthez és Gleimhez írt prózai ódákkal annál is inkább egy sorba helyezhetjük, mert Lessing két különféle időpontban nehezen választott volna ilyen formátlan és egyébként is egész lényétől távoleső műfajt és a Kleisttel való érintkezés magyarázza meg azt a különben feltűnő körülményt, hogy Lessing éppen Lipcsében ítélkezett olyan szigorúan Frigyes és

francia udvari bolondjai felett. Kleist ugyanis Lessinghez hasonlóan ítélte meg a Sanssouci-i irodalmároskodást, amelyet potsdami garnizonéletéből még sokkal pontosabban ismert, mint ő. Ennek ellenére lehetségesen a kérdésen vitatkozni és amiatt nem is vesztegetnénk a szót, hogy Erich Schmidt úr a mecénás-óda keletkezését egészen 1751-re helyezi vissza, ha Lessing nem válnék „hitvány gazember"-ré azáltal, hogy míg a nyilvánosság előtt „merész reményeket" helyez Frigyesbe és Voltaire-ba, addig titokban oly keserűen gúnyolja őket, mint a mecénás-ódában. Természetesen Erich Schmidt úrnak egyéni elképzelése is van a mecénás-óda keletkezéséről. Klopstock ugyanis 1751-ben „Messias"-át egy ódával és a következő előszóval ajánlotta a dán királynak: „A dánok királya nyujtotta a „Messias" német szerzőjének azt a gondtalan életet, amely a költő számára költeménye befejezéséhez szükséges volt." Erich Schmidt úr erre azt gondolja, hogy Lessing a mecénás-ódában „Klopstock lakonikus prózájától és öntudatosan szerény strófáitól ihletve személyiségének egyik legnagyszerűbb tükrözését adta". Valóban? Akkor hát a „régens" Dánia királyát, a „vidám tanácsos" pedig, aki „mókáival" szórakoztat, Klopstockot jelentené? Mi mindent nem fedez fel egy hűségében buzgó alattvalói értelem a híres „genetikus módszer" segítségével!

[28] Freimüthige Anmerkungen. 2, 134. V. ö. Nicolai megjegyzését is Lessingnek Mendelssohnhoz írt, 1765 augusztus 15-i levelével. (Lessings Werke. 20, 1, 197.)

[29] Eckermann: Gespräche mit Goethe (Beszélgetések Goethével). 1, 340.

[30] Így von Gartropp alezredesnek, akinek Aachent rendelte az orvos, Teplitzbe, von Knoblauch őrnagynak pedig, akinek Teplitzet rendelték, Aachenbe kellett mennie. A megfelelő kabinetrendelet szószerint levéltári forráson alapul, Stadelmann: Aus der Regierungszeit Friedrichs des Grossen (Nagy Frigyes uralkodása korából). 155.

[31] A csapatok kínzásáról 1761/62 telén Archenholtz szemtanú tájékoztat: Geschichte des siebenjährigen Krieges (A hétéves háború története) című művében, 177. skk. A király Dyherrnhez intézett kabinetrendeleteit a szász hadisarc ügyében Preuss közli: Urkundenbuch (Okmánytár). 2, 117. skk. V. ö. még Eberty: Geschichte des preussischen Staats (A porosz állam története). 4, 332. skk.

[33] Haym: Herder nach seinem Leben und seinen Werken (Herder, élete és művei alapján). 1, 1. 243.

[33] Deutsch-französische Jahrbücher (Német-francia évkönyvek). 73.

[34] Az igazság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy ezt az epizódot nem valamelyik polgári irodalomtörténész hamisítja meg a legdurvább módon, hanem Eugen Dühring úr. Szerinte, „bármilyen zsidó cselszövéssel és zsidó tolakodással ajánlkozott is Lessing", Frigyes nem tartott igényt könyvtárosságára. „Frigyes, a birodalom gyarapítója, aki egyben a gondolkodást is gyarapította és akit a törvényhozás és kormányzás terén nagy reformátornak kell tekintenünk, nemzete igaz képviselőjének mutatkozik Lessing megítélésében is." V. ö. Dühring: Die Überschätzung Lessings und dessen Anwaltschaft für die Juden (Lessing túlbecsülése és zsidóbérencsége). 88. A porosz állam valóban nem tudta, mit cselekszik, amikor Eugen Dühring urat nem nevezte ki egyetemi tanárrá.

[35] Winckelmanns Briefe an seine Freunde (Winckelmann levelei barátaihoz), kiadta Dassdorf 2, 164. Freimüthige Anmerkungen 1, 354. Ebben a művében Nicolai kifejezetten állást foglal Dassdorf elbeszélésének hitelessége mellett.

[36] A következő, Frigyes kezétől származó széljegyzetek még jobban megvilágítják a csalást. Midőn Quintus 1764-ben annak a pénzösszegnek megtérítését kérte, amelyet századparancsnokainak készpénzben előlegezett, a király így válaszolt: „Tisztjei annyit loptak, mint a hollók. Nem kapnak semmit." Továbbá: amikor Quintus 1770-ben akadémiai nyugdíjért folyamodott, a király így rendelkezett: „Az Akadémia nem fogadhat kebelébe embereket, akiknek könyveit annyira lecsepülték, mint az övéit." Valóban nevetséges feltételezni, hogy ez az udvaronc, akinek e királyi határozatok ilyen alaposan megmossák a fejét, „erős szóváltásba" elegyedik a királlyal és a német irodalom lebecsülése miatt „kineveti". Végül hadd idézzünk még Frigyes kabinetaktáiból: „Egy bizonyos Doebbelin, a Schuch-féle színtársulat tagja, legalázatosabban jelenti, hogy a berlini német színház Schuch gyalázatos és hozzá nem értő igazgatása alatt teljesen lezüllött és azt kéri, engedtessék meg neki a legkegyesebben, hogy a Schuchtól az adópénztárba fizetett 100 tallér helyett ő fizethessen 100 aranyat és ennek fejében a király vala-

mennyi tartományában komédiát adhasson elő." Ekkor a király elrendeli: „Hogy a társulat játszik-e az országban és vajjon a közönség kit akar inkább: Schuchot vagy ezt az embert? Nekem mindegy." Ez 1767-ben történt, tehát két évvel azután, hogy a király állítólag „a mi Lessing urunk" gondjaira akarta bízni „színházunk becsületét"!

[37] Néhány jó idevonatkozó megjegyzés található Karl Frenzelnél, Berliner Dramaturgie (Berlini Dramaturgia). 1, 12 skk.

[38] Azzal a kérdéssel, kinek írt Shakespeare, kitűnő tanulmányban foglalkozik Rümelin: Shakespeare-Studien (Shakespeare-tanulmányok). 34. skk. A polgári irodalomtörténészek közül Rümelin ismerte fel leginkább, hogy a költők nem az égből pottyannak és a nem a felhők között lakoznak, hanem, mint minden más ember, koruk osztályharcai közepette élnek és alkotnak.

[39] Külön értekezést kívánna, ha részletesen ki akarnók mutatni, hogyan alakította át egyre újból és újból a polgárság osztályérdeke Lessing kora óta a német esztétikát. Mégis szükségesnek tartjuk, hogy egy kirívó példát megemlítsünk. Gustav Freytag a polgári irodalom klasszikusa volt abban az időben, amikor a német burzsoázia idealista korszakát a mammon-korszak váltotta fel. Technik des Dramas (A dráma technikája) című művében, 57. old. ezt írja: „Ha egy költő arra a méltatlan célra akarná felhasználni a művészetet, hogy polémikus szándékkal és célzatosan színpadra vigye a való élet társadalmi torzképeit, a gazdagok zsarnokoskodását, az elnyomottak kínos helyzetét, a szegények sorsát, akiknek a társadalom úgyszólván csak szenvedést okoz, akkor műve minden valószínűség szerint élénk érdeklődést váltana ki a nézőkből, de az az érdeklődés a darab végén elkedvetlenedésbe csapna át. A közönséges bűnözők lelki világának feltárása az esküdtszéki tárgyalóterembe való, a szegény és elnyomott osztályok sorsának megjavítása életünk fontos gyakorlati feladata kell, hogy legyen; a művészet múzsája nem irgalmasnővér." Freytag itt a dolgozók osztályával szemben nagyjában ugyanazt az esztétikai álláspontot képviseli, melyet Gottsched a polgársággal szemben képviselt. Az is kiderül ezekből a mondatokból, hogyan evez át Freytag a német burzsoázia idealista korszakából a mammoni korszakba. Még van benne annyi tisztesség,

hogy elismerje, a szegényeknek a társadalom szinte csak szenvedést okoz, de már attól a durva mesterfogástól sem riad vissza, hogy a dolgozó osztályok életét kizárólag a beteg- és a szegénygondozás tárgyának tekintse. Azóta elmúlt egy emberöltő és mennyit változott a világ! A burzsoázia pénzimádata teljesen győzött idealizmusán és napjaink leghíresebb irodalmi alkotása a „takarékos Ágnes" alakjáról szól s arról, milyen bőséggel osztogatja a mai társadalom a szegényeknek az örömöt és a gyönyörűséget. Ez alatt pedig a burzsoázia „forradalmi" költőcskéi mindenféle „társadalmi torzképpel": bordélyházakkal, lebujokkal és fegyházakkal szennyezik be a „művészetet".

40 Nem Schiller felelős mindezért, hanem Otto Brahm úr hamisítja meg a történelmet, amikor Schiller „legjelentősebb lépésének" tartja, hogy Miller muzsikus becsületes proletárharagjától eljutott Posa márki érzelmes áradozásáig. Szerinte Schiller „leküzdötte ifjúkora ábrándjait és immár nem a jelent bírálja, hanem a jövő pozitív követeléseit fogalmazza meg." (Brahm: Schiller, 2, l. 79.) Ebből is látható, hogy életrajzírója ugyanolyan hitvány szólamokkal rágalmazza meg Schillert, amilyenekkel a „legnemesebbek és legjobbak" szépítgetik azt, hogy a polgári idealizmust elárulták a leghitványabb érdekpolitikának. Csak természetes, hogy Otto Brahm arról is beszámol, milyen „megértéssel" fogadta éppen a „porosz főváros" Posa márkit. „Maga a fiatal király, II. Frigyes Vilmos is élénken érdeklődött az előadás iránt és mivel akkor, uralkodása első éveiben még az emberiség boldogítását célzó tervek foglalkoztatták, rokonérzéssel figyelte a Fülöp király és Posa márki között lejátszódó jelenetet." Ez már aztán valami! Schiller 1787 nyarán fejezte be a Don Carlost. A „fiatal király", aki 1744-ben született, ekkor éppen 43 éves volt. 1786 augusztus 17-én lépett trónra. Tizenkét nap múlva így ír róla Mirabeau, a szemtanú hitelességével: „Úgy látszik a király meg akar szabadulni szokásaitól, ami kétségkívül igen biztató kezdet. Tíz órakor fekszik és négy órakor kel. Ha kitart elhatározása mellett, úgy ő lesz a példa arra, hogy van, aki le tudja vetkőzni csaknem harmincéves szokásait." Hat hét mulva Mirabeau így módosítja véleményét: „A látszat megtévesztett. A király este tízkor valóban eltűnt és mindenki azt hitte, hogy lefeküdt, pedig valójában a palota belső

termeiben késő éjszakába nyuló sardanapali tivornyákat rendezett." 1787 január 1-én: „Napról-napra egyre jobban megvetik az új királyt. Az emberek már túljutottak azon a megdöbbenésen, amely megelőzi a megvetést." Ennek ismeretében tessék tehát azt a korszakalkotó hatást értékelni, amelyet „a jövő pozitív követeléseit megfogalmazó" Posa márki tett egy félévvel utóbb erre az „ifjú királyra" és „az emberiség boldogítását célzó terveire". Hát ezek után sem akad üres akadémiai szék Otto Brahm úr számára?

[41] Lásd az Allgemeine Deutsche Biographie (Német életrajzgyüjtemény) Feronce v. Rothenkreuz című cikkét. 6, 767. skk.

[42] Schlözer: Staatsanzeigen. 6, 421. V. ö. továbbá az Allgemeine Deutsche Biographie: Karl Wilhelm Ferdinand v. Braunschweig című cikkét 15, 272. skk. Schlözer hiteles források alapján a herceg teljes profitját 780 000 font-sterlingre becsüli.

[43] Heinemann: Geschichte von Preussen und Hannover (Poroszország és Hannover története). 3, 296.

[44] Jähns 3, 2208.

[45] Sybel 1, 469.

[46] Legalább futólag meg kell említenünk, hogy azok a dicshimnuszok, amelyeket a porosz mitológusok Hohenzollern Frigyesről zengenek, valójában Habsburg Józsefet illetik. II. József nemcsak az állam „első sáfárja" akart lenni, hanem emellett „az emberiség tisztelője" is volt, s a maga személyes szabadelvű nézetei szerint akart uralkodni. Frigyes kifejezése szerint: megteszi a második lépést, mielőtt megtette volna az elsőt; ezzel *politikailag* fején is találja a szöget s megmagyarázza Frigyes sikereit csakúgy, mint József balsikereit. De ha már *személyes* fejedelemkultuszról beszélünk, Józsefet illetik meg azok a babérkoszorúk, amelyekkel Frigyest elhalmozták, különösen ami Németország szellemi fejlődését illeti; még Biedermann, a nemzeti-liberális történész is kénytelen elismerni, hogy József alig tíz évig tartó uralkodása folyamán többet tett a sajtószabadságért, mint Frigyes ötször annyi idő alatt.

[47] Tulajdonképpen a német burzsoázia szellemi ellaposodása az oka annak, hogy Lessing teológiai harcait egyoldalúan, tévesen fogja fel. Egyes szerzőket aligha lehetne felelőssé tenni ezért; érthető módon ez a téves felfogás a leg-

kirívóbb formában a protestáns teológusoknál jelentkezik, például Karl Schwarz: Lessing als Theologe (Lessing mint teológus) című művében. Röpe Goezeről szóló munkájában aztán megfordítja az egészet, őt követi Redlich az Allgemeine Deutsche Biographie Lessing-cikkében (19, 756, skk.) és Christian Gross (Lessings Werke. 15, 9. skk.) Gross diadalmasan ismeri fel Lessing „tisztázatlan és hazug állásfoglalását"; ezenfelül gyalázatos módon ócsárolja Johann Jacoby kitűnő cikkét a filozófus Lessingről. A legbehatóbb és legalaposabb munkák ezen a téren Hebler Lessing-tanulmányai és Zeller tanulmánya Lessingről, a teológusról. (*Historische Zeitschrift* 23, 343. skk.)

[48] Lessings Werke. 17, 266.

[49] Strauss: Leben Jesu (Jézus élete). 1, 102.

[50] Hegel: Phänomenologie des Geistes (A szellem fenomenológiája). 418. skk.

[51] Stahr azt is állítja, hogy Lessing a Freimaurergespräche-t „fejedelmének" ajánlotta, Christian Gross úr pedig „tisztázatlan, sőt teljességgel hazug" módon egyenesen Lessing „fenséges mecénásáról és uráról" beszél. Ugy látszik, korunk talpnyalói nem adják olcsóbban, még ha csak egy régóta porladó zsarnokocskáról van is szó. Ezt az ostoba pletykát valószínűleg K. G. Lessing és a berlini aufkläristák indították el, akik rögtön a Freimaurergespräche megjelenése után Lessing állítólagos szolgalelkűségéről suttogtak, mert az „Ernst und Falk"-ot „Ferdinánd hercegnek" ajánlotta; egyúttal néhány lekötelező sorban „engedélyt kért tőle, hogy még mélyebbről meríthessen". Az egész mende-monda személycserén alapul. „Ferdinand herceg" tudniillik nem azonos Karl Wilhelm Ferdinanddal, a trónörökössel és a későbbi uralkodóherceggel. Ez a Ferdinand herceg a trónörökös nagybátyja volt; kegydíjas, politikailag teljesen befolyástalan welf főnemes, emellett azonban a hétéves háború egyik híres hadvezére, aki a hubertusburgi béke után, egyrészt megutálva a helyőrségi szolgálatot, másrészt undorodva a frigyesi „regie"-től, otthagyta a porosz hadsereget. Később, amikor az angol kormány az amerikai gyarmatok ellen viselt háború főparancsnokává akarta kinevezni, a megbizatást nem fogadta el, tehát egyike volt azoknak a szabadszellemű, derék katonáknak, akiket Lessing mindig kedvelt. Az viszont saját szabadszellemű, derék gondolkodásmódjára jellemző, hogy ő, aki maga is

szabadkőműves volt, a Freimaurergesprächet éppen Ferdinand hercegnek, az északnémet páholyok nagymesterének ajánlotta. Ajánlása ugyanis elvette még a látszatát is annak, mintha bírálata a szabadkőművességről rosszindulatú lenne, ajánlását viszont bírálata fosztotta meg a hízelgésnek még a látszatától is.

[52] Suphan: Friedrichs des Grossen Schrift über die deutsche Literatur (Nagy Frigyes írása a német irodalomról). 19. Lásd még Xanthippus-Sandvoss kitűnő kritikáját Suphan-ról, *Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte* (Összehasonlító irodalomtörténeti folyóirat). 2, 482. skk.

[53] Kurt Eisner: Psychopathia spiritualis. 31.

[54] Hartmann: Zwei Jahrzehnte deutscher Politik (A német politika két évtizede). Több helyen.

NÉVMUTATÓ

Abbadie, Jaques (kb. 1655–1727), francia református teológus – 453

Aesopus (i. e. 6. század), görög meseíró – 371

Aiszchülosz (i. e. 525–456), az első nagy görög klasszikus tragédiaíró – 368

Alba, Fernando, Alvares de Toledo hg. (1507–1582), spanyol hadvezér; kíméletlenül küzdött a reformáció és a németalföldi szabadságmozgalmak ellen – 122

Albani, Alessandro (1692–1779), bíboros, Winckelmann római protektora – 427

Albrecht von Brandenburg (1490—1545) (hohenzollerni), mainzi érsek – 273, 274, 335, 336, 338

Albrecht, Paul, Lessing-filológus – 40

Alembert, Jean le Rond, d' (1717–1783), francia filozófus, szabadgondolkodó, matematikus és fizikus. A nagy enciklopédia egyik szerkesztője és kiadója – 97

Alfieri, Vittorio gróf (1749–1803), olasz klasszicisztikus drámaíró – 310

Algarotti, Francesco gróf (1712–1764), olasz író és esztéta – 103, 320

Alkaiosz, görög lírikus, i. e. 600 körül – 261

Anakreón (i. e. 6. század), görög lírikus, szerelmi- és bordalokat írt – 311, 369

Anton Ulrich (1633–1714), braunschweigi herceg, regényeket írt – 154

Anzengruber, Ludwig (1839–1889), osztrák drámaíró és elbeszélő – 12

Archilochosz (i. e. 7. század), görög lírikus – 261

Argens, Jean Baptiste de Boyer, marquis, d' (1704–1771), francia író, II. Frigyes barátja – 246, 247

Arisztofánész (i. e. 450–385), a legnagyobb görög vígjátékíró – 421

Arisztotelész (i. e. 384–322), „a régi görög filozófusok közül a leguniverzálisabb koponya", aki „a dialektikus gondolkodás leglényegesebb formáit már megvizsgálta" (Engels) – 407, 416, 420

Arminius, (Hermann i. e. 18—i. u. 19), keruszk fejedelem, i. u. 9-ben megveri a római csapatokat a teutoburgi erdőben – 299

Arnaud, Baculard d' (1718–1805), francia író, II. Frigyes kegyence – 325

Arnim, porosz igazságügyminiszter II. Frigyes korában – 203

August (1549–1666), braunschweigi herceg. A wolfenbütteli könyvtár megalapítója – 154

August, I. (Erős Ágost, 1670–1733), szász választófejedelem és porosz király – 54–55, 57, 341

Augustus, Caius Julius Caesar Octavianus (i. e. 63–i. sz. 14), az első római császár – 53, 492

(August) Ágost Vilmos (1722–1785), porosz herceg, II. Frigyes öccse – 154

Bailleu, porosz levéltáros – 26, 28

Barth, Paul (1858–1922), német polgári szociológus és történész – 35

Batteux, Charles (1713–1780), francia esztéta; a

felvilágosodás művészetelméletének egyik megteremtője – 378

Bayle, Pierre (1647–1706), a francia felvilágosodás előkészítő filozófusa, a „Történeti és Kritikai Szótár" írója – 323–325, 335, 342, 347

Bebel, August (1840–1913), a német szociáldemokrácia és a II. Internacionále egyik megalapítója – 84

Berengar (kb. 1000–1088), toursi skolasztikus filozófus; tanításait az egyház eretnekségnek nyilvánította – 463

Berenhorst, Georg Heinrich von (1733–1814), porosz katonai szakíró – 231, 238
– Betrachtungen über die Kriegskunst – 231

Bernhardi, Friedrich (1849–1930), porosz tábornok és nacionalista történetíró – 23

Bismarck, Otto Eduard Leopold von (1815–1898), porosz, később német kancellár. A junkerek ideológusa. Az ötvenes és hetvenes évek között megvalósította Németország „felülről jövő" egyesítését, porosz vezetés alatt. Ő hozta a szociáldemokrácia ellen irányuló „kivételes törvényt" – 8, 35, 44, 84, 88, 105, 150, 194–195, 216, 221, 457, 494

Blumenthal, Oskar (1852–1917), német kispolgári drámaíró és kritikus – 9, 12, 17

Blücher, Gebhardt Leberecht von (1742–1819), porosz hadvezér a „felszabadító háborúkban" – 169, 228, 234, 386

Boccaccio, Giovanni (1313–1375), olasz költő és humanista; főműve a „Decamerone" című novellagyűjtemény – 455, 479

Bode, Johann Joachim Christoph (1730–1793), német író; Lessing barátja – 426

Bodmer, Johann Jakob (1698–1783), svájci író, Gottsched ellenfele – 72, 339–343, 376

Bonin, Gustav (1797–1878), porosz liberális államférfi – 86

Borinski, Karl (1861–1922), német irodalomtörténész és renaissance-kutató – 22

Bourgogne, az amerikai szabadságharcok egyik tábornoka – 226

Boxberger, Robert (1836–1890), polgári irodalomtörténész, Lessing-kutató – 74

Boyen, Hermann von (1771–1848), porosz tábornok, a porosz hadsereg egyik reformátora a napoleoni háborúk idején – 24, 165–166, 168, 181

Börne, Karl Ludwig (1786–1837), német radikális író, ujságíró és szinikritikus – 64, 66–67

Breitinger, Johann Jakob (1701–1774), svájci író, Gottsched ellenfele; Miltonra irányította a német költők figyelmét – 54, 339–342
– Kritische Dichtkunst – 54

Brühl, Heinrich Graf von (1700–1763), szász miniszter – 363

Bülow, Adam Heinrich Dietrich von (1757–1807), német katonai író – 231

Bülow, Bernhard von (1849–1929), Németország kancellárja 1900–1909. – 35

Bülow, Friedrich Wilhelm, báró (1755–1816), porosz tábornok – 227

Bünau, Heinrich gróf (1697–1762), szász miniszter és történetíró – 318, 376

Bürger, Gottfried August (1747–1794), jelentékeny német költő, a német műballada megteremtője – 59, 171, 442–443

Byron, George Gordon, Noël, lord (1788–1824) angol költő – 493

Calvin, Jean (Kálvin János) (1509–1564), a református vallás megalapítója – 114–115

Carleton, tábornok az amerikai szabadságharcban – 226

Carlyle, Thomas (1795–1881), angol konzervatív történetíró és filozófus – 90, 91, 217, 319, 329

Carnot, Lazare (1753–1823), a francia forradalmi hadsereg egyik megszervezője és tábornoka – 229

Christ, Johann, Friedrich (1700–1756), német klaszszikus-filológus; Winckelmann előfutára – 301

Claudius, Matthias (1740–1815), német népies költő – 454

Clausewitz, Karl von (1780–1831), porosz tábornok és katonai szakíró, Marx és Engels nagyrabecsülte stratégiai éleslátását – 228, 236–238, 248–249

Cocceji, Samuel von (1679–1755), jogász, a porosz jogrendszer reformátora – 202, 331

Colbert, Jean Baptiste (1619 1683), francia államférfi. A merkantilista gazdaságpolitika legkövetkezetesebb képviselője – 177

Collini, Cosimo Alessandro (1727–1806), Voltaire titkára – 327

Corneille, Pierre (1606–1684), francia drámaíró, a francia klasszikus tragédia megteremtője –341, 414–416, 418

Cramer, Johann Andreas (1723–1788), német költő – 376

Cronegk, Johann Friedrich (1731–1758), német drámaíró, klasszicisztikus drámákat írt – 414

Croze, de la, II. Frigyes könyvtárosa – 401, 404

Dahlmann, Friedrich Christoph (1785–1860), német liberális történetíró – 67

Danzel, Theodor Wilhelm (1818–1850), német polgári irodalomtörténész – 46, 68–73, 82, 298, 339, 341, 343, 352

Daun, Leopold Joseph von, gróf (1705–1766), Mária Terézia legtehetségesebb hadvezére a II. Frigyes elleni háborúban – 23, 235, 237–239, 246

Dassdorff, Winckelmann leveleinek kiadója – 403–404

Delbrück, Hans (1848–1929), német polgári hadtörténeti író – 27–28, 34

Destouches (igazi nevén Philipp Néricault, 1680–1754), francia vígjátékíró, a polgári színjáték egyik megteremtője – 414

Diderot, Denis (1713–1784), a francia felvilágosodás kiemelkedő filozófusa; a nagy Enciklopédia egyik szerkesztője – 70, 347–348, 354–355, 384, 417
– Les Fils Naturels – 384
– Le Père de Famille – 384

Dohna, Christoph grófi (1702–1762), porosz tábornok – 147

Dorville, II. Frigyes minisztere – 401–402

Dumouriez, Charles François (1739–1823), a francia forradalmi hadsereg tábornoka; 1793-ban árulóvá lesz – 229

Dühring, Eugen (1833–1921), német kispolgári „szocialista"; zavaros „rendszerezése" ellen írta Engels az „Anti-Dühring"-et – 40, 421

Düntzer, Heinrich (1813–1901), német irodalomtörténész – 252

Edelmann, Johann Christian (1698–1767), a „természetes életmód" apostola; egész életében üldözték az állami és egyházi hatóságok – 98, 99

Engels, Friedrich (1820–1895) 20, 21, 35, 36, 64, 69, 80, 117, 228, 501
– Kommunista Kiáltvány – 80, 501

Erich, II. († 1584), braunschweigi herceg, a reformáció korának hadvezére; elárulta a protestánsokat és a katolikusokhoz pártolt – 122

Ernesti, Johann August (1707–1781), jelentős német filológus és teológus, a humanista gimnázium egyik előharcosa – 301

Ernst, Paul (1866–1933), német író és kritikus. Pályafutását mint szociáldemokrata kezdte; élete végén a fasizmus híve lett — 21

Erzsébet (1709–1762), orosz cárnő, Ausztriával és Franciaországgal együtt megkötötte II. Frigyes ellen a „nagy koalíciót"– 220–221, 386

Erzsébet (1533–1603), angol királynő; politikája nagymértékben támogatta az angol kapitalizmus kifejlődését – 419

Ferdinánd (1721—1792), braunschweigi herceg, II. Frigyes tábornoka – 185, 238

Ferenc, I. (1494–1547), francia király – 212

Feuerbach, Ludwig Andreas (1804–1872), filozófus. A német klasszikus filozófia képviselője; a 40-es években a hegeli idealizmusból kiindulva eljut a materializmusig. Forradalmi demokrata, később a német szociáldemokrata párt tagja – 82, 324

Fichte, Johann Gottlieb (1762–1814), német filozófus, „a szubjektív idealizmus képviselője" (Lenin). A dialektika fejlődésében Hegel előfutára – 56, 82, 359–360, 375, 381, 382, 445, 479, 485, 500, 502

Forster, Georg (1754–1794), német világutazó és író. 1793-ban egyik vezetője a mainzi jakobinusoknak. A forradalmi mozgalom leverése után Párizsba megy – 310

Francke, August, Hermann (1663–1727), pedagógus; a hallei pietizmus egyik megalapítója, – 294

Freytag, Gustav (1816–1895), polgári regény- és drámaíró, történész; nemzeti-liberális irányt képviselt – 23, 196, 495–496

Frigyes, I. (1657–1713), porosz király – 137–138

Frigyes, II. (1413–1471) brandenburgi választófejedelem – 306

Frigyes, II. (1712–1786), porosz király –153
- A háború alapvető elvei – 245
- Antimachiavell – 93–94, 229
- De la Littérature allemande – 490

Frigyes, III. (1463–1525), szász választófejedelem, Luther pártfogója – 121, 137, 273

Frigyes Viktor (1721–1765), Anhalt-Bernburg hercege – 240

Frigyes Vilmos (1620–1688), brandenburgi választófejedelem; a 30 éves háborút követő évtizedekben lerakta a porosz katona-

állam alapjait – 129–137, 146, 152, 210–212, 290, 292, 309

Frigyes Vilmos, I. (1688–1740), porosz király, a porosz hadsereg és bürokrácia megszervezője, II. Frigyes apja – 93–95, 101, 137–138, 140, 143–145, 156–161, 164, 168, 191, 210, 255–257, 259, 291, 294, 296, 309

Frigyes Vilmos, III. (1770–1840), porosz király – 27, 139

Frigyes Vilmos, IV. (1795–1861), porosz király – 76, 151

Gebhardi, aufklärista; Gottsched követője – 99

Gebler, Tobias Philipp, Freiherr von (1726-1786), osztrák államférfi és költő – 438

Geiger, Ludwig (1848–1919), német irodalomtörténész – 98–99

Gellert, Christian Fürchtegott (1715–1769), német polgári költő; tanítómeséket, vallásos költeményeket, drámákat és regényeket írt – 253, 283–284, 317

Gerstenberg, Heinrich Wilhelm (1737–1823), német költő és drámaíró a Sturm und Drang-korszakban – 375

Gervinus, Georg Gottfried (1805–1871), német haladó polgári történész és irodalomtörténész – 47, 65–68, 267, 447, 505
– Geschichte der deutschen Dichtung – 65–66, 505

Gleim, Johann Wilhelm (1719–1803), porosz költő – 17, 18, 50, 52, 55–56, 59–60, 66–67, 71, 99, 300, 311, 316, 350, 354, 356, 361–362, 367–370, 375, 378–379, 408, 429, 505

Gneisenau, August, Neithardt gróf (1760–1831), porosz tábornok a napoleoni háborúk idején; a porosz hadsereg egyik újjászervezője – 139, 169, 227–228, 232, 234

Goethe, Johann Wolfgang (1749–1832) – 18, 41, 42, 46, 49–59, 64–66, 72, 109, 161, 213, 223, 226–227, 250, 253, 267, 272, 283, 317, 321, 330, 359–360,

362, 375, 381, 385, 390, 393, 396–397, 413, 419, 422–423, 425–426, 433, 441–445, 477, 485, 491, 501
– Dichtung und Wahrheit – 50–57, 61, 425
– Faust – 41, 197
– Goetz von Berlichingen – 442
– Sprüche in Prosa – 49
– Werther – 443
– Xenien – 68

Goeze, Johann Melchior (1717–1788), hamburgi luteránus lelkész; Lessing ellenfele – 43, 272, 366, 446, 458, 473–476, 481

Goltz, von der, porosz főnemes – 322

Gottsched, Johann Christian (1700–1766), német író, irodalmi reformjával a francia klasszicizmus művészetét akarta Németországban meghonosítani – 17–18, 68, 72, 100, 248, 253, 303, 339–345, 351, 375, 415

Grimm, Jakob (1785–1863), német nyelvész, mese- és mondakutató – 371, 423, 475

Grolman, Karl Wilhelm, Georg (1777–1843), porosz tábornok – 232

Grotius (de Groot), Hugo (1583–1645), németalföldi jogfilozófus, a nemzetközi jog megalapítója – 284

Grumbkow, Friedrich Wilhelm von (1678–1739), porosz tábornok, I. Frigyes Vilmos bizalmasa – 93

Guhrauer, Gottschalk Eduard (1809–1854), német irodalomtörténész – 72–73, 82

Guichard, (Quintus Icilius) Karl Gottlieb (1724–1775), II. Frigyes kegyence – 400–407

Gumpertz, Moses Isaak berlini zsidó pénzember, II. Frigyes szolgálatában – 241

Gutzkow, Karl (1811–1878), német regény- és drámaíró – 495

Gülich, Gustav von (1791–1847), német vállalkozó és gazdaságtörténész – 121

Haller, Albrecht von (1708–1771), svájci természettudós és költő. Főműve az „Alpok" című leíróköltemény – 392

Hamann, Johann Georg (1730–1788), német író, a Sturm und Drang egyik előfutára – 170

Hardenberg, Karl August (1750–1822), porosz liberális államférfi a napoleoni háborúk idején – 79, 232

Hartmann, Eduard von (1842–1906), reakciós német filozófus – 501–502

Hauptmann, Gerhart (1862–1946), német drámaíró – 9, 12

Hebler, Karl (1821–1898), német Lessing-filológus – 457–458

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770–1831), a német klasszikus filozófia legjelentősebb képviselője. Az objektív idealizmus hirdetője, a dialektika törvényeinek zseniális kutatója és első tudatos alkalmazója. Dialektikája még idealisztikus, mint Marx mondja: feje tetején áll. „Az újabb német filozófia a hegeli rendszerrel zárult, amely elsőízben – és ez nagy érdem – fogta fel egyetlen folyamatként a természet, történelem és szellem egész világát..." (Engels). – 80, 359, 445, 479–480, 482, 485, 500–502

Heine, Heinrich (1797–1856), a 48-as forradalom előtti korszak legjelentősebb politikai költője; harcolt az abszolutizmus és a német nyárspolgáriasság ellen. – 65–67, 272, 426, 428, 493–495, 499
– Atta Troll – 66, 494

Heinemann, Otto von (1824–1904), német polgári történész – 432, 436

Heinrich, Julius (1564–1613), braunschweigi herceg, drámaíró – 154

Heinrich, der Löwe (1129–1195), Bajorország és Szászország hercege, a Hohenstauf-császárok ellenfele – 154

Heinse, Wilhelm (1749–1803), német regényíró – 92
– Ardinghello – 92

Hempel, német kiadó – 39, 252

Henrik, Friedrich Ludwig (1726–1802), II. Frigyes testvére, porosz hadvezér – 154, 226, 238–239, 311, 402.

Henrik, I. Madarász (876–936), német-római császár – 299

Herder, Johann Gottfried 1744–1803), kritikus, filozófus, kultúrtörténész, a német felvilágosodás egyik legjelentősebb képviselője, a Sturm und Drang-mozgalom előkészítője – 45, 58, 106, 253, 359–360, 371, 375, 392, 395–397, 409, 417, 422–423, 425, 432, 441, 447, 458, 461, 477, 489, 491
– Ideen zur Geschichte der Philosophie der Menschheit – 396
– Kritisches Wäldchen – 395–396

Henzi, Samuel (1701–1749), svájci forradalmár; összeesküvést szervezett a berni patriciusok ellen. 1749-ben kivégezték – 352

Hertzberg, Ewald Friedrich gróf (1725–1795), porosz miniszter – 24–25, 180, 183–184

Herwegh, Georg (1817–1875), német politikai költő – 261–262, 496

Hille, porosz hivatalnok – 158, 160

Hipler, Wendel, a parasztok egyik vezetője a nagy német parasztháborúban – 275

Hobbes, Thomas (1588–1679), angol materialista filozófus – 284

Hoche, Lazare (1768–1797), a francia forradalmi hadsereg tábornoka – 229

Hohenlohe-Ingelfingen, Friedrich, Ludwig, Fürst, von (1746–1818), porosz tábornok – 227

Holz, Arno (1863–1929), német naturalista költő – 9

Homérosz, görög költő; a hagyomány szerint ő írta

az Iliászt és az Odüsszeiát – 316, 395

Horatius, Quintus, Flaccus (i. e. 65 — i. e. 8.), egyik legjelentősebb római költő – 261, 346, 349

Howe, William, tábornok az amerikai szabadságharcban – 226

Hoym, Karl Georg Heinrich, gróf (1739–1807), Szilézia porosz minisztere – 195

Höfler, Konstantin (1811–1897), német történész – 17

Huarte, Juan (kb. 1520–?), spanyol orvos és író – 109, 347
– A tudományokra való alkalmasság vizsgálata –109

Hutten, Ulrich von (1488–1523), német humanista költő. Röpirataiban a pápát támadta és a gondolatszabadságért küzdött. Résztvett az 1522-es délnémet lovagi felkelésben – 109, 254, 275, 289, 335, 413–414

Ibsen, Henrik (1828–1906), norvég drámaíró – 12

Iffland, August Wilhelm (1759–1814), híres német színész és drámaíró – 355

Jacobi, Johann (1805–1877), baloldali polgári porosz politikus. „Kétszer érkezett el a porosz alkotmánytól a szociáldemokrácia küszöbéig". (Mehring.) – 73–75, 78, 86–88, 311, 447

Jacobi, Friedrich, Heinrich (1743–1819), német író és filozófus
– Briefe über die Lehre Spinozas – 358

Jakab, II. Stuart (1633–1701), angol király; a katolikus vallás és az abszolút királyi hatalom visszaállítására törekedett; az 1688-as forradalomban elűzték – 283

Jarrig, porosz igazságügyminiszter II. Frigyes korában – 202, 331

Jaurès, Jean (1859–1914), a francia szociáldemokrata párt vezetője; 1914-ben politikai merénylet áldozata lett – 21

Jähns, Max (1837–1900), német polgári hadtörténész – 434–435

Jerusalem, Johann Friedrich Wilhelm (1709–1789), evangélikus teológus – 491

Jerusalem, Karl Wilhelm, Johann Wilhelm fia; 1772-ben öngyilkos lett; állítólag a „Werther" mintaképe – 443

Joachim, I. (1484–1535), brandenburgi választófejedelem – 212

Joachim, II. (1505–1571), brandenburgi választófejedelem – 122, 127, 276, 308

Johann, Hans (1513–1571), brandenburgi őrgróf – 122

József, II. (1741–1790), német-római császár – 439

Justi, Karl (1832–1912), német művészettörténész – 316, 324, 394

Kant, Immanuel (1724–1804), a német klasszikus idealista filozófia egyik fő képviselője – 199, 360, 449, 479, 482, 485

Karl, August (1757–1828), weimari herceg; az ő udvarában élt Schiller, Goethe, Wieland és Herder – 283

Karl, Wilhelm Ferdinand (1735–1806), braunschweigi herceg. A hétéves háború idején a „trónörökösnek" nevezték. Ő vezette a legitimista hadsereget a forradalmi Franciaország ellen – 262, 429–431

Katalin, II. (1729–1796), Oroszország cárnője, 1762–1796 – 182, 221

Katte, Hans Hermann von (1708–1730), II. Frigyes ifjúkori barátja – 154

Kaunitz, Venzel Anton (1711–1794), herceg, osztrák diplomata, II. Frigyes ellenfele – 236, 439

Kautsky, Karl (1854–1938), a német szociáldemokrata párt egyik vezetője; később a II. Internacionále opportunista vezére, a munkásmozgalom árulója – 131

Károly, VII. (1682–1745), német-római császár; II. Frigyes segítségével

harcolt Mária-Terézia ellen – 110

Károly, XII. (1682–1718), svéd király – 211, 374

Kästner, Abraham Gotthelf (1719–1800), matematikus, költő – 301

Kelemen, XIV. (1705–1774), pápa; 1773-ban feloszlatta a jezsuita-rendet – 103

Kirchmann, Julius von (1802–1884), német jogász, politikus és filozófus – 75

Klein, Ernst Ferdinand (1743–1810), porosz jogász – 330, 332

Kleist, Ewald Christian von (1715–1759), porosz katonatiszt; leíró költeményeket írt (A tavasz); Lessing barátja – 17–19, 249, 311, 350, 356, 363, 365–368, 370–372, 388–389, 392

Kleist, Heinrich von (1777–1811), német drámaíró – 493

Klinger, Friedrich Maximilian (1752–1831), német drámaíró – 442–443

Klopstock, Friedrich Gottlieb (1724–1803), ódákat, drámákat írt; főműve a „Messias" című vallásos eposz – 52, 60, 249, 255–258, 280, 283–284, 297–299, 302, 303, 317, 319, 339, 342, 346, 375–377, 491
– Bibliothek der schönen Wissenschaften – 249
– Messias – 249, 256, 298, 299, 303, 317, 346
– Oden – 375

Klotz, Christian Adolf (1738–1771), klasszikus filológus; hírhedt irodalmi vitái voltak – 200, 351, 375, 396, 423–426, 473

Knesebeck, Karl Friedrich von (1768–1848), porosz tábornok – 227

Kolb, Georg Friedrich (1808–1884), német liberális politikus, statisztikus és kultúrtörténész – 92

Kolumbus, Kristóf (1446, v. 1451–1506), Amerika felfedezője – 397

Koser, Reinhold (1852–1914), porosz legitimista történész – 22–26

Kotzebue, August von (1761–1819), népszerű drámaíró. Cári kém volt; 1819-ben egy radikális diák megölte – 10

König, Eva Katharina (sz. Hahn, 1736–1778), Lessing 1771-ben eljegyezte, 1776-ban pedig feleségül vette – 262, 427, 429, 437, 439–440, 441

König, Johann Ulrich von (1688–1744), szász udvari költő – 53–54, 320

Köstlin, Julius (1826–1902), teológus; megírta Luther életrajzát – 17, 337, 338

Krug, német történész – 130, 181–182

Lachmann, Karl (1793–1851), német filológus; kiadta Lessing műveit – 39, 46, 68

Lajos, XIV. (1638–1715), francia király – 53, 92, 212, 318, 399

Lajos, XV. (1710–1774), francia király – 32

Lajos, XVI. (1754–1793), francia király – 92

La Mettrie, Julien Offray de (1709–1751), francia materialista filozófus („Az ember gép") – 98, 347, 348

Lange, Friedrich Albert (1828–1875), német polgári filozófus; megírta a materializmus történetét – 501

Lange, Samuel Gotthold (1711–1781), hallei költő és fordító – 260, 324, 349–351

Langenau, Gneisenau osztrák tanácsadója a napoleoni háborúk idején – 227

Lasker, Eduard (1829–1884), a német liberális burzsoázia vezető politikusa 1866 után – 346, 357–358

Lassalle, Ferdinand (1825–1864), az Általános Német Munkásszövetség megalapítója. Halálakor Engels ezt írta róla: „Egyike a legjelentősebb fickóknak Németországban. A jelenben nagyon bizonytalan barátunk volt; a jövőben majdnem biztos ellenségünk." Amikor Bismarckkal való

kapcsolatairól több adat került nyilvánosságra, Marx még szigorúbban ítélte meg: „Lassalle valójában elárulta a Pártot. Formális szerződést kötött Bismarckkal." Engels írja: „Lassalle egész nagysága azon alapult, hogy Marx megengedte neki, hogy évekig dicsekedjék Marx kutatásainak eredményeivel, mintha azok a sajátjai volnának és hogy azokat ráadásul még . . . el is ferdítse . . . A szocialista Lassalle sarkában ott járt a demagóg Lassalle." – 36, 46, 73–74, 76, 79, 81–85, 104, 105, 107–109, 113, 119, 152, 155, 237

Laudon, Gideon Ernst von (1717–1790), osztrák tábornok, II. Frigyes ellenfele – 237–239

Launay, de, II. Frigyes pénzügyigazgatója – 171, 174, 177

Lavater, Johann Caspar (1741–1801), német író és fiziognómus – 451

Lehmann, Max (1845–1928), német polgári történész – 27–30, 33–34

Leibniz, Gottfried Wilhelm von (1646–1716), a német felvilágosodás első nagy filozófusa; történész, jogász, nyelvész, teológus (Theodicea). Matematikus. (Differenciál- és integrálszámítás) – 154, 282, 283, 284, 290, 316, 318, 340, 341, 359, 452–454, 464, 465, 483

Leisewitz, Johann Anton (1752–1806), német drámaíró – 442

Lemnius, Simon (kb. 1510–1550), német humanista költő – 17, 335–336, 337, 338, 346

Lenau, Nikolaus (1802–1850), magyar származású osztrák költő – 114, 496

Lenz, Jakob Michael Reinhold (1751–1792), német költő és drámaíró – 442, 443

Lessing, C. R. – 252

Lessing, Gotthold Ephraim (1729–1781)
– Adalékok – 351
– Anti-Goeze – 99, 272, 446
– Antiquarische Briefe – 410, 424, 472

– Beiträge zur Historie und Aufnahme des Theaters – 323
– Emilia Galotti – 302, 355, 364, 390, 410, 419–420, 422, 437, 439, 475
– Erziehung des Menschengeschlechts – 456–457, 459, 481–482
– Faust – 443–444
– Fragmente eines Ungenannten – 99, 454, 467–468
– Freimaurergespräche (Ernst und Falk) – 337, 348, 477, 484–486
– Freigeist – 351
– Duplik – 472
– Geschenke der Feien – 371
– Hamburgische Dramaturgie – 71, 300, 317, 339, 351, 410–417, 420, 422, 459
– Hentzi-töredék – 351–352
– Juden – 351
– Junger Gelehrter – 351
– Laokoon – 317, 358, 383, 392–398, 400, 401, 406–408, 424, 429
– Lemnius-levelek – 272, 334–336
– Literaturbriefe – 399, 411, 416
– Meséi – 371, 383
– Minna von Barnhelm – 52, 55, 59, 355, 364, 383–385, 387–389, 392, 398, 400, 405, 414
– Miss Sarah Sampson – 70, 345, 352–355, 357, 371, 384, 405, 414
– Nathan der Weise – 41, 100, 104, 189, 302, 364, 390, 447, 475–479, 486, 489
– Philotas – 371, 372, 374, 378
– Palaion – 261
– Pope, ein Metaphysiker – 359
– Predigt über zwei Texte – 366, 469
– Rettungen – 346
– Spartacus – 441, 486–487
– Theatralische Bibliothek – 351, 353
– Vademecum – 256
– Wie die alten den Tod gebildet? – 424

Lessing, Karl Gotthelf (1740–1812), a költő öccse; ő írta az első Lessing-életrajzot – 18, 67, 326, 328, 330, 331, 332, 360, 438, 442, 444, 465, 467, 471, 476, 479

Lewald, Fanny (1811–1889), Adolf Stahr író felesége, népszerű társadalmi regényeket írt – 83, 86–87

Liebknecht, Wilhelm (1826–1900), a német szociál-

demokrata párt és a II. Internacionále egyik megalapítója – 84

Lillo, George (1693–1739), angol drámaíró; ő írta az első polgári drámát – 70, 355

Lindau, Paul (1839–1919), népszerű kispolgári drámaíró és kritikus – 9, 12, 43, 498

Lippold, II. Joachim brandenburgi választófejedelem szolgálatában álló zsidó pénzember – 308

Lipót, Anhalt-Dessau hercege (1676–1747), porosz tábornok. I. Frigyes Vilmos alatt a hadsereg megszervezője – 144

Livius, Titus (i. e. 59–i. u. 17), római történetíró – 420

Locke, John (1632–1704), angol szenzualista filozófus – 101

Lombard, Johann Wilhelm (1767–1812), porosz államférfi – 182

Logau, Friedrich von (1604–1655), német epigrammaköltő – 280

Louvain, Richier de, berlini francia nyelvmester – 329, 332

Löwe-Kalbe, Wilhelm (1814–1886), 1848-ban német polgári radikális politikus; később nemzeti-liberális lett – 497

Lubliner, Hugo (1846–1911), német drámaíró – 355

Ludwig, Otto (1813–1865), német drámaíró – 496 – Erbförster – 496

Luther, Martin (1483–1546), a német reformáció vezére. A mérsékelt polgári reform protestáns táborának képviselője. A német parasztháborúban az ellenforradalmi katolikus táborral szövetkezik (az államhatalommal, az egyházi fejedelmekkel és világi fejedelmek egy részével, a gazdag nemességgel és a városi patriciusokkal), a Thomas Münzer által képviselt forradalmi tábor (parasztok és városi plebejusok) ellen – 44, 62, 112, 113–115, 195, 246, 254, 272, 273–276, 334, 335–336, 337

Machiavelli, Niccolo (1469–1527), olasz államférfi és történész; politikai műveiben (Az állam) állást foglal a fejedelem korlátlan hatalma mellett – 143

Maltzahn, Wendelin von (1815–1889), német polgári irodalomtörténész – 74

Manstein, Christoph Hermann von (1711–1757), porosz tábornok – 236

Manteuffel, Otto von (1805–1882), reakciós porosz államférfi, 1848 után belügyminiszter, 1850–1855-ig miniszterelnök – 67, 75, 279, 295, 296

Marwitz, porosz katonatiszt – 388, 401

Marx, Karl (1818–1883) – 20, 35, 36, 69, 80, 104, 105, 108, 190, 229, 346, 357, 397, 501, 504
– Kommunista Kiáltvány – 80, 501

Mascov, Johann, Jakob (1689–1761), német történetíró – 318, 376
– Geschichte der Deutschen bis zum Anfang der fränkischen Monarchie – 376

Mathy, Karl (1807–1868), német liberális politikus, később bankember – 67

Maupertuis, Pierre Louis Moreau de (1698–1759), francia matematikus, 1741 óta a berlini Akadémia elnöke – 316, 319, 320, 359, 402

Mazarin, Jules (1602–1661), bíboros, francia államférfi, a központosított francia abszolút királyság egyik megteremtője – 216

Mária Antonia, szász régenshercegnő – 177

Mária Terézia (1717–1780), 23, 211, 213, 214, 216, 236, 239, 439–440

Meier, G. F. R. (1718–1777), hallei író – 349

Meinhard, Johann Nikolaus (1727–1767), német író – 399

Melanchthon, Philipp (1497–1560), német humanista és reformátor – 335–336

Mendelssohn, Moses (1729–1786), német kispolgári idealista filozófus, Lessing barátja – 44, 82, 248–250, 316, 357–359, 371, 375, 379, 382, 451–452, 469, 489

Meyer, Rudolf (1838–1899), Rodbertus kiadója. Bismarck ellenfele – 196

Michaelis, Johann, David (1717–1791), híres német teológus és orientalista – 288

Miksa, I. (1459–1519), német-római császár – 112

Milton, John (1608–1674), az angol puritán-polgári forradalom költője; főműve: „Az elveszett paradicsom" – 298–299, 341

Mirabeau, Honoré (1749–1791), francia politikus, a fiziokrata közgazdász Victor Mirabeau fia – 178–179, 313, 318, 492

Mitchell, angol diplomata – 236

Molière, Jean Baptiste Poquelin (1622–1673), nagy francia vígjátékíró, a feltörekvő burzsoázia előharcosa a feudalizmus ellen –414

Mommsen, Theodor (1817–1903), német ókor-kutató történész – 313

Montague, Mary Pierrepont, Lady Workley, (1689–1762) angol írónő; jelentősek úti levelei –305

Montecuccoli, Raimund gróf (1609–1680), császári tábornok – 241

Montesquieu, Charles Louis de (1689–1755), francia filozófus és politikai író, az alkotmányos monarchia ideológusa – 347, 485
– L'Esprit des Lois – 347

Móric (1521–1553), szász választófejedelem; a schmalkaldeni háborúban elárulta a protestánsokat – 122

Moser, Friedrich Karl von (1723–1798), német diplomata és politikai író – 488

Möser, Justus (1720–1794), német történész – 488

Müller, Johannes von (1752–1809), reakciós német történetíró – 120, 433

Münzer, Thomas (kb. 1490–1525), a nagy német parasztháború ideológiai vezetője, a megalkuvó Luther ellenfele – 275

Mylius, Christlob (1722–1754), német aufklärista újságíró, Lessing fiatalkori barátja – 99, 304, 345

Napoleon, I. (1769–1821), francia császár –57, 139, 190, 224–225, 237, 239, 257, 430, 492–493

Neuber, Karoline (1697–1760), német színésznő, egy színtársulat vezetője – 303

Niccolini, braunschweigi színigazgató – 263–264

Nicolai, Friedrich (1733–1811), berlini író és könyvkiadó. A korlátolt kispolgári felvilágosodás jellegzetes képviselője – 10, 18, 23, 97, 248–249, 316, 319, 350, 357, 359–360, 371, 375, 378, 379, 381, 382, 391, 398, 400, 401–408, 415, 423, 426, 427, 440, 443, 447, 449–450, 453, 458–459, 461, 465, 468, 473, 481, 505
– John Bunkel – 458, 460–462
– Vademecum – 350

Nietzsche, Friedrich Wilhelm (1844–1890) – 502–504

Olbreuze, Eleonore Desmiers de (1639–1725), Georg Wilhelm cellei herceg felesége – 154

Ottokár, II. (1253–1278), cseh király – 111

Periklész (kb. i. e. 490–429), az athéni demokrácia vezére – 53

Péter, III. (1728–1762), orosz cár, II. Katalin férje – 221

Phaedrus (i. e. I. század), római költő; tanítómeséket írt – 371

Pirckheimer, Willibald (1470–1530), nürnbergi humanista; Dürer barátja – 117–118

Pitt, William (1708–1778), angol államférfi; támogatta II. Frigyest, hogy az ő segítségével meghódítsa a francia gyarmatok egy részét – 32, 219

Platen, August gróf (1796–1835), haladó német lírikus – 59, 426, 493–495 – Der romantische Oedipus – 494

Plautus, Titus Maccius (kb. i. e. 254–184), római vígjátékíró – 285, 389

Podewils, Heinrich gróf (1695 – 1760), porosz miniszter – 95, 211, 213

Polübiosz (i. e. 210–127), görög történész – 248

Pompadour, Jeanne Antoinette Poisson, marquise de (1721–1764), XV. Lajos szeretője – 23, 216

Pope, Alexander (1688–1744), angol klasszicisztikus udvari költő – 295

Pott, J. H. (1692–1777), német vegyész – 99

Preuss, Johann David Erdmann (1785–1868), porosz történetíró – 24–25, 96, 161, 173, 185, 196

Proudhon, Pierre Joseph (1809–1865), francia kispolgári szocialista, egyike az anarchizmus elméleti megalapozóinak. „Szocializmusa nyárspolgári utópia kiszínezése". A proudhoni elméletek, amelyek ellen Marx a „Filozófia nyomorúsága" c. munkáját írta, hosszú ideig nagy hatással voltak Franciaországban – 484

Pufendorf, Samuel von (1632–1694), német jogász, a természetjog képviselője – 283–284, 290, 320, 341

Racine, Jean Baptiste (1639–1699), a francia klasszicizmus drámaírója – 154, 341, 414–415 – Athalie – 154

Ramler, Karl Wilhelm (1725–1798), porosz udvari ódaköltő, Horatius-fordító – 18, 51, 53, 55, 59, 66, 67, 71, 82, 312, 354, 356–357, 362, 371, 378–379, 380–381, 390, 405–406, 408

Ranke, Leopold von (1795–1886), német polgári történetíró – 17, 27, 152, 337

Redlich, Oswald (született 1858), osztrák irodalomtörténész – 39

Reimarus, Elise, Hermann Samuel Reimarus leánya – 456, 477

Reimarus, Hermann Samuel (1694–1768), német teológiai és filozófiai író, racionalista szempontból kritizálta a bibliát – 98, 450–452, 467–468, 470–471, 480–481, 489
— Schutzschrift für die vernünftigen Verehrer Gottes – 450–451

Reinkens, Joseph Hubert (1821—1896), katolikus püspök, az „ó-katolikus" irány vezetője – 40

Reiske, Johann Jakob (1716–1774), német filológus és orientalista – 425

Retzow, német történész – 24, 182

Richardson, Samuel (1689–1761), angol polgári regényíró – 70

Richelieu, Armand Du Plessis herceg (1585–1642), francia államférfi, bíboros, a központosított francia abszolut monarchia egyik megalapítója – 216

Richter, Eugen (1838–1906) német nemzeti-liberális politikus – 87, 306, 346, 357, 360, 366

Rodbertus-Jagetzow, Karl (1805–1875), pomerániai földbirtokos, közgazdász, a porosz junker „államszocializmus" ideológusa – 75

Roden, Johann Rembert, porosz pénzügyi hivatalnok – 185—189, 197
– Kurzgefasste Nachricht von dem Finanzwesen – 185–189

Roscher, Wilhelm (1817–1894), német vulgáris közgazdász – 135, 196, 254

Rousseau, Jean Jacques (1712–1778), francia író, a forradalmi kispolgárság legjelentősebb ideológusa a nagy francia forradalom előtt – 347–348

Rudolf, I. (1218–1291), Habsburg grófja; 1273-

tól német-római császár–111

Ruge, Arnold (1802–1880), német író, új-hegeliánus, Marx-szal együtt kiadta a „Deutsch-französische Jahrbücher"-t 1844-ben. Marx nagyon hamar elvált tőle. Ruge később Bismarck követője lett. – 79, 83, 85, 86, 88

Rumohr, Karl von (1785–1843), német művészettörténész – 394

Rüdiger, berlini nyomdász – 99, 322

Saint-Cyr, Laurent Gouvion gróf (1764–1830), tábornok a francia forradalom és a napoleoni háborúk idején – 229

Sandvoss, Franz (1833–1918), német irodalomtörténész; írói álneve: Xantippus – 42, 46, 259

Sauer, August (1855–1926), német polgári irodalomtörténész – 16–19, 29

Sámson mester, hóhér a nagy francia forradalomban – 380

Scharnhorst, Gerhardt Johannes David von (1755–1813), porosz tábornok; a napoleoni háborúk idején vezérkari főnök (1810–1813), újjászervezi a porosz hadsereget – 27, 169, 227, 232–234

Schäffle, Albert (1831–1903), polgári közgazdász – 309

Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph (1775–1854), német filozófus; a természetfilozófiát panteista rendszerbe foglalja – 360

Scherer, Wilhelm (1841–1886), filológus és irodalomtörténész, a pozitivista irány képviselője – 8, 12, 15, 16, 20, 252–261, 266–267, 282, 299, 319, 361, 490

Scherr, Johannes (1817–1886), német liberális kultúrtörténész – 263, 361–362

Schiller, Johann Christoph Friedrich von (1759–1805) – 59, 65, 265–266, 272, 283, 359–360, 362, 364, 396, 397, 413, 432–433, 445, 485, 491–492

– Briefe über die aesthetische Erziehung – 9
– Don Carlos – 423, 475
– Fiesko – 475, 492
– Räuber – 492
– Kabale und Liebe – 423, 432, 492
– Wilhelm Tell – 41
– Xenien – 68

Schlegel, August Wilhelm (1767–1845), romantikus költő és fordító – 10, 360

Schlegel, Johann Elias 1719–1749), német drámaíró – 414

Schlegel, Friedrich (1772–1829), August Wilhelm Schlegel öccse, a német „romantikus iskola" egyik vezető írója – 360, 390, 420

Schlosser, Friedrich Christoph (1776–1861), német történész, – 198, 319, 339

Schlözer, August Ludwig von (1735–1809), német történész – 488

Schmidt, Erich (1853–1913), német polgári irodalomtörténész; pozitivista Lessing-életrajza 1884-ben jelent meg – 12, 13, 16, 22, 43, 47, 62, 66, 68, 69, 71, 74, 98, 155, 252–253, 260–267, 271, 282, 304, 319, 323, 328, 340, 345, 352, 357, 360, 363, 366, 372–374, 387, 390, 391, 397, 399, 400, 405, 407–408, 430, 438, 440

Schmidt, Julian (1818–1886), szűk látókörű burzsoá irodalomtörténész – 278, 426, 495

Schmoller, Gustav (1838–1917), német polgári közgazdász és történész – 148, 149, 170

Schopenhauer, Artur (1788–1860), német filozófus – 501

Schön, Heinrich Theodor von (1773–1856), porosz liberális államférfi – 138, 232

Schönaich, Christoph Otto, von (1725–1807), német író – 344

Schubert, Franz (1797–1828), német zeneszerző – 432

Schulze-Delitzsch, Franz Hermann (1808–1883), német polgári közgazdász;

a munkásosztály politikai mozgalmát ellenezte, ehelyett kisipari szövetkezetek alapítását hirdette; – mérsékelt liberális – 75, 120

Schwerin, Kurt Christoph gróf (1684–1757), porosz tábornok – 162, 211, 238

Seckendorff, Friedrich Heinrich gróf (1673–1763), osztrák követ a berlini udvarban – 93, 212

Semler, Johann Salomon (1725–1791), protestáns racionalista teológus – 450, 470

Servet, (Miguel Serveto) (1511–1553), spanyol orvos és teológus; Calvin eretnekséggel vádolta és megégettette – 115

Seydlitz, Friedrich Wilhelm von (1721–1773), II. Frigyes tábornoka – 162, 238

Shakespeare, William (1564–1616), – 69, 70, 154, 262, 352, 389, 416–419
– VIII. Henrik – 418
– Julius Caesar – 352
– Windsori víg nők – 418–419

Sickingen, Franz, von (1481–1523), a német lovagság 1522-i felkelésének politikai és katonai vezetője – 119

Sime, James angol irodalomtörténész; Lessing-kutató – 252

Sombart, Werner (1863–1941), reakciós burzsoá „szociológus" – 20–21

Sonnenfels, Joseph, von (1732–1817), haladó osztrák író – 409

Sophie, Charlotte (1668–1705), I. Frigyes porosz király felesége; Leibnizzel jó barátságban volt – 154, 290

Spener, Philipp Jakob (1635–1705), evangélikus teológus, a pietizmus egyik megalapítója – 290

Spielhagen, Friedrich (1829–1911), német író; társadalmi regényeket írt – 497
– In Reih und Glied – 497
– Was will das werden? – 497

Spinoza, Benedictus (1632–1677), hollandiai filozofus, materialista, ateista.

Ismeretelméletében racionalista. – 98, 143, 358, 452, 483–484

Stahr, Adolf (1805–1876) német polgári-liberális író és irodalomtörténész. Lessing-életrajza 1859-ben jelent meg – 73–75, 81–82, 100, 102, 107, 352, 420, 474, 484–485
– Lessing-életrajz – 73

Stein, Karl, von (1757-1831), porosz államférfi. 1807–1808-ban miniszter, a porosz állam megreformálására törekedett – 27, 79, 232, 234

Steuben, Friedrich Wilhelm, von (1730–1794), porosz katonatiszt; fontos szerepet vitt az amerikai szabadságharcban (1778-ban Washington vezérkari főnöke) – 231

Stille, porosz tábornok – 260, 349–350

Stosch, Philipp báró (1691–1757), híres műgyüjtő – 402, 427

Strauss, David Friedrich (1808–1874), új-hegeliánus teológus („Jézus élete"); irodalomtörténeti műveivel (Reimarus, Voltaire, Ulrich von Hutten stb.) a felvilágosodás haladó, forradalmi hagyományait akarta felélesztení – 327–328, 330, 479, 480

Sulzer, Johann Georg (1720–1779), berlini tanár; művészetelméleti műveket írt a felvilágosodás szellemében – 99, 316, 317, 343, 357, 378–379, 400

Suphan, Bernhard Ludwig (1845–1911), német irodalomtörténész és filológus; Herder-kiadása mintaszerű – 490

Süssmilch, Johann Peter (1707–1767), berlini teológus) – 99, 378

Sybel, Heinrich von (1817–1895), porosz nacionalista történész – 15, 21, 22, 23, 26, 27, 35, 436
– Geschichte der Revolutionszeit – 436

Szofoklész (i. e. 496–406), nagy görög tragédiaíró – 421, 429

Tacitus, Cornelius (i. u. 55–117), római történész – 487

Tauentzien, Boguslaw Friedrich von (1710–1791),

porosz tábornok, Lessing barátja – 52, 163, 363, 365, 379, 382–383, 398

Teller, Wilhelm Abraham (1734–1804), protestáns racionalista teológus – 99, 450

Terentius, Publius (i. e. kb. 195–159), római vígjátékíró – 285

Tetzel, Johannes (1465–1519), dominikánus szerzetes volt; szemérmetlen búcsú-árusítása indította Luthert arra, hogy nyilvánosságra hozza téziseit (1517) – 273

Theobrasztosz (i. e. 390–287), görög gondolkodó – 285

Thiers, Augustin (1795–1856), francia történész – 22

Thomasius, Christian (1655–1728), filozófus, a természetjog híve; küzdött a vallási türelmetlenség és a kínvallatás alkalmazása ellen; a felvilágosodás ideológiájának első jelentős német képviselője – 204, 283–284, 290–294, 318, 320, 340–341

Tiberius, Claudius Nero (i. e. 42—i. u. 37), római császár – 92

Tieck, Ludwig (1773–1853), romantikus költő, drámaés regényíró, kritikus, Shakespeare-fordító – 10, 360

Tocqueville, Alexis de (1805–1859), francia történész – 79

Traun, Otto Ferdinand von (1677–1748), osztrák tábornok – 214

Treitschke, Heinrich von (1834–1896), porosz nacionalista történész – 21, 22, 23, 26, 27, 35, 47, 71, 94, 121, 123, 139, 143, 255, 290

Trittheim, Johannes (1462–1516), humanista apát – 276

Uhland, Ludwig (1786–1862), német költő, liberális politikus – 493

Usteri, Johann Martin (1763–1827), svájci népies költő – 259

Uz, Johann Peter (1720–1796), német lirikus;

anakreoni verseket írt – 311, 377

Veitel, Ephraim, zsidó pénzember – 241, 314, 358, 382, 478

Vergilius (i. e. 70–19), római költő – 492

Vilmos, II. (1859–1941), német császár 1888–1918., a német imperializmus politikájának képviselője – 104–105, 194

Vischer, Friedrich Theodor (1807–1887), polgári liberális író és esztétikus – 420, 422

Vogt, Karl (1817–1895), természettudós, a vulgáris materializmus képviselője; ellene írta Marx „Vogt Ur" (Herr Vogt) c. röpiratát – 484

Voltaire, François Marie, Arouet (1694–1778), író, költő és filozófus; a francia felvilágosodás vezető alakja – 17, 18, 71, 178, 260, 317, 318, 319, 320–321, 323–333, 335, 342, 347, 351, 362, 371, 376, 391, 402, 404–406, 413–415, 439

– Akakia – 391
– Mohamed – 413, 453

Wachsmuth, Kurt (1837–1905), német történész – 86

Wackernell, Joseph Eduard (1850–1920), osztrák germanista – 20

Wagner, Heinrich Leopold (1747–1779), német drámaíró – 442, 443

Waldburg, Graf Truchsess von, porosz nemes – 147, 148

Waldeck, Benedikt Franz Leo (1802–1870), porosz liberális politikus – 75, 78, 80, 86

Wallenstein, Albrecht herceg (1583–1634), császári hadvezér a harmincéves háborúban – 125

Weiss, Guido (1822–1899). baloldali író és ujságíró – 76

Weisse, Christian Felix (1726–1804), drámaíró – 414

Wichert, Ernst (1831–1902), népszerű burzsoá drámaíró – 355

Wieland, Christoph Martin (1733–1813), a német felvilágosodás költője és regényírója – 60, 375, 376, 377, 458–459, 461
– Empfindungen eines Christen – 376, 377

Wilhelmine (1709–1758), bayreuthi őrgrófnő, II. Frigyes húga – 154

Williams, Sir Charles Hanbury, berlini angol ügyvivő – 310

Winckelmann, Johann Joachim (1717–1768), a tudományos művészettörténet és ókori történetkutatás egyik megalapítója; fontos szerepe volt a XVIII. szd. klasszicisztikus esztétikájának kialakításában – 41, 45, 106, 255, 258, 286–287, 315, 319, 376, 393–396, 400, 401–406, 409, 426–427, 485

Winterfeldt, Hans Karl von (1707–1757), II. Frigyes tábornoka – 238

Wolff, Christian (1679–1754), német filozófus és matematikus, a felvilágosodás német népszerűsítője – 255–256, 294–296, 318, 359

Wrangel, Friedrich gróf (1784–1877), porosz tábornok. Ő verte le az 1848-as berlini forradalmat – 315

Xenofon (kb. i. e. 430–355), görög történetíró – 248

York, Hans David, Wartenburg gróf (1759–1830), porosz tábornok; fontos szerepe volt az 1813-as Napoleon elleni hadjáratban – 169, 227, 232–234, 386

Zedlitz, Karl Abraham von (1731–1793), porosz miniszter – 207
Zeller, Eduard (1814–1908), német polgári filozófus és teológus – 480
Ziegler, Franz Wilhelm (1803–1876), porosz polgári demokrata politikus –73–81, 83–88, 230

TARTALOM

A magyar kiadáshoz 5
Előszó a második kiadáshoz 7

ELSŐ RÉSZ

A Lessing-legenda kritikai története ..... 37—268

I. Lessing és a burzsoázia 39
II. A Lessing-legenda magva 49
III. Heine, Gervinus és Danzel — Lessingről 61
IV. Stahr Lessing-könyve 73
V. Frigyes király és Lessing 90
VI. A brandenburgi-porosz állam 107
VII. Frigyes felvilágosult despotizmusa 153
VIII. Frigyes diplomáciája és hadvezetése 209
IX. A hétéves háború lélektana 223
X. Scherer és Erich Schmidt Lessingről 252

MÁSODIK RÉSZ

Lessing és a Lessing-legenda ..... 269—505

I. Lessing és a szász választófejedelemség 271
II. Lessing és a lipcsei egyetem 288
III. Berlin a XVIII. században 304
IV. Lessing Berlinben és Wittenbergben 322
V. Lessing irodalmi működésének kezdete 339
VI. Lessing a hétéves háborúban 356
VII. Boroszlói mesterművek 380
VIII. Lessing Hamburgban 410
IX. Wolfenbüttel: a szenvedés évei 428
X. Lessing utolsó küzdelmei 446
XI. Lessing és a proletariátus 490

Engels két levele Mehringhez ..... 507—517

1892 szeptember 28 507
1893 július 14 511

FÜGGELÉK

Jegyzetek 521
Névmutató 552

Műszaki vezető: Gortvai Tivadar
Megjelent 15 000 példányban

1767. Franklin-nyomda N. V. Budapest, VIII., Szentkirályi-utca 28.
Felelős: Janka Gyula igazgató.